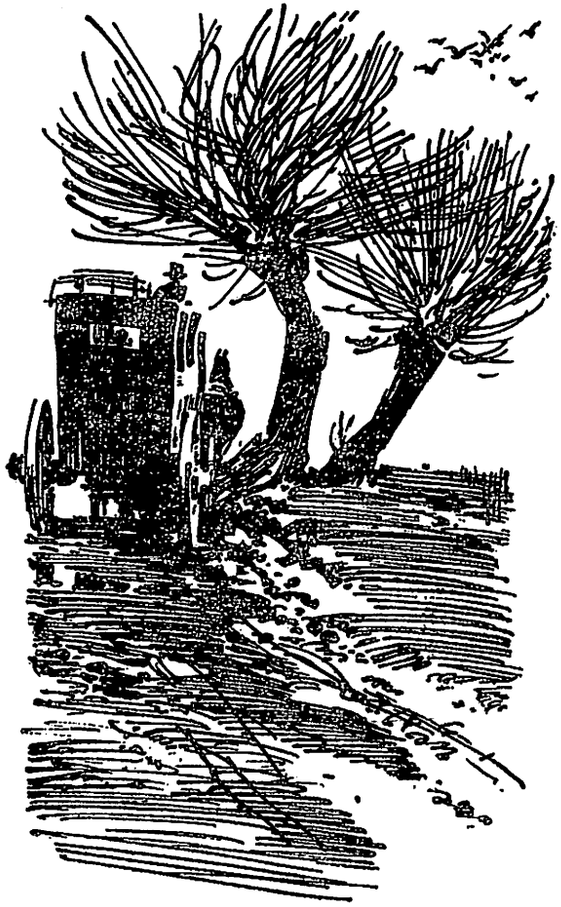

ОКСАНА
ІВАНЕНКО

МАРІЯ

Роман

Радянський письменник
Київ · 1973

«Марія» — роман про життя видатної української письменниці — Марка Вовчка — Марії Олександрівни Маркович.

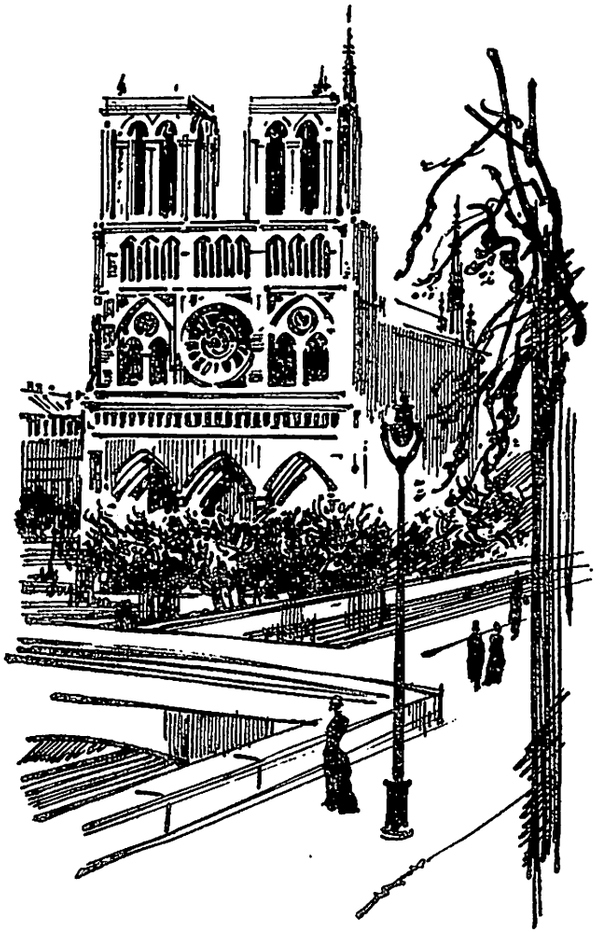
Зі сторінок книги постає незвичайна жінка шістдесятих років минулого сторіччя, її дружба з передовими людьми того часу: Т. Шевченком, О. Герценом, І. Тургенєвим, М. Добролюбовим, Д. Писарєвим та ін., її блискучий успіх у літературі, складна особиста доля, трагічна любов.

Читач поринає у тогочасні події на Україні, в Росії, в Парижі, в Італії — скрізь, де довелося перебувати героїні роману.

У2
І-18

І $\frac{0733\text{-}045}{М223(04)\text{-}73}$ -45-73

Книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе

ЧАСТИНА ПЕРША

Пам'яті
дочки-друга Волічки,
якій обіцяла написати,
присвячую

1.

Швидше! Швидше!

О боже мій милий, хай уже кінчаються оці нестерпні останні хвилини перед від'їздом.

Усе вже почуто безконечно — усі добрі напутні слова, поради, застереження, побоювання. Навіщо їх так багато? Та ще при людях, при знайомих і незнайомих.

Може, щоб бачили, який уважний, добрий чоловік і батько? Ні, ні, що я,— обриває ці думки Марія,— він не хизується, хіба я його не знаю? Він справді такий, та гадки не має, як це нудно і здебільшого недоречно.

Але зараз так — не тільки він. Вона вже швидко окинула своїм сірим зірким оком усіх, що їдуть, усіх, що проводжають. Чому це в останні хвилини усі з дбайливим виглядом, найстурбованішим тоном повторюють прописні істини про поводження в дорозі, а ті, що від'їздять, хочуть, нарешті, швидше опинитися в диліжансі, відчути рух, подорож.

Але диліжанс поки що стоїть. Скільки він стоятиме?!

І вона також хоче швидше відірватися від того життя, що промайнуло за три місяці, як за мить, закрутило, піднесло, збаламутило, обдарувало багатими скарбами і потаємно образило, бучно визнало і нишком укололо. Усе, усе вона помітила і відчула, а що мовчала на все, була завжди зовні спокійна й стримана — так це зовсім не від нерозуміння обставин, а саме тому, що зрозуміла багато. Та не до кінця. Ще треба було розібратись як слід... але було ніколи... Думала — поїду, в усьому розберусь, все вгамується. Та відчувала вже — мчить новий потік і тягне непереможно кинутись у нього. Куди він понесе? До яких берегів? Не в тім, звичайно, розумінні, що до Дрездена чи до Берліна або до якогось іншого чужоземного міста. Адже

не Петербург лишає вона, а своє полохливе життя петербурзьке. А що чекає її там, за кордоном? Лікування хвороби — то лише привід, не обманюватиме ж вона сама себе.

Вона слухає чоловіка, погоджується, киває головою — знаю, знаю, ти вже казав. Ми на тебе чекатимемо, не затримуйся, будь ласка. Не турбуйся, будь ласка, не самі ж ми їдемо, все буде гаразд... Але думки її вже не з ним.

Він дивиться на її великі ясні очі, в яких раптом мигнула лукава смішинка. О, він знає, це вже вона щось помітила серед юрби, щось занотувала для себе. Може, тих пань, що квокчуть над низеньким опецькуватим чоловічком, може, того жевжика, що стоїть з таким вигляду, немов ця подорож — однаково що з Петербурга до Парголова проїхати і його тільки обурює, що диліжанс ще стоїть.

А диліжанс таки стоїть.

Вмить смішинка зникає з очей, їй хочеться заспокійливо поглянути на чоловіка, але він знає: вона однаково зараз не з ним.

...Вона вже давно не з ним. І щоб довести наперекір усьому їй, усім, собі, головне собі, що він же її чоловік, що вона його Манічка, Маруся, Марієчка, на яку він дивився спочатку не тільки як на дружину, а як на недосвідчену дитину, яку треба освічувати, виховувати, морально наставляти, бо кожен чоловік, починаючи з Адама, хоче виліпити жінку по образу і подобію своєму, він знову напучує її...

Хіба це так давно було? Дивилась широко відкритими очима, боялась пропустити слово. Брат, усі родичі заздрили — привіз жінку-красуню, освічену, виховану, а вона так дивиться на їхнього, правда гарного, але завжди розхристаного, невибагливого до життєвих умов Опанаса, немов розумнішого і на світі нема.

Куди це все поділось? Коли?

У Немирові, коли написала перше оповідання? Ні! У Немирові разом раділи, там не було ані цієї стриманої роздратованості, ані цієї відчуженості.

Петербург?.. А що ж у Петербурзі? Слава навколо неї? Ні, ні, це було б надто просте пояснення, не така вона дурна, щоб фіміам запаморочив голову. Він-то знає свого Вовчка!

Чоловіки? Куліш, Макаров, Костомаров... Здається, усі закохались. Але ні, і це він відкидає. Він знає свою Марусю. Що ж, що ж тоді? Чого вона так змінилась до нього?

Вже й сліду нема орловської провінційної панночки, гувернантки у багатих родичів, яка наче на волю вирвалася, віддалася за нього, не роздумуючи довго, і почувалася такою щасливою, такою радою.

Вже й не та немирівська Маруся. Адже й там, він-то знає, усі колеги-вчителі, усі старші гімназисти були закохані в неї, дружину учителя молодших класів Марковича.

От іде вона з базару, на голові на тугих русявих косах хусточка квітчаста, в руках кошик, поряд і Мотря, їхня дівчина, також з кошиком. Усі нежонаті вчителі «паничі» харчуються разом: комуною з ними. Марія Олександрівна — господиня. І всі на неї, на його Марусю, милуються. А вже коли «Народні оповідання» вийшли — годі й казати. Він усе бачив і підсміювався тільки, особливо з соромливого, як дівчина, математика Дорошенка. Хай зітхають, хай моляться. Марусі і в голову не спадало навіть пококетувати. Така проста, мила, уважна до всіх. Як там добре було! Невже він згадуватиме Немирів, як загублений рай?

А як прагнули до Петербурга! Здавалось, там і почнеться справжнє життя. І раптом саме тут, у Петербурзі,— «чоловік Марка Вовчка». А вона — самостійна жінка, з своєю працею, з своєю професією.

І зараз їде його Маруся сама за кордон, і хай він торочить свої поради без кінця і краю, а вона, спокійно усміхаючись, покивує головою, він бачить у цьому лише поблажливість та її постійне бажання — не сваритись.

Не треба, не треба було її відпускати саму. Могла б і почекати.

...Не могла, не могла я чекати!

Я знаю, це не добре, і люди лящатимуть, та що мені люди, я була з реп'яшок — та й то не зважала на людський поговір! А Опанас — він же приїде, незабаром приїде.

— Не барись, не сумуй, ми на тебе чекатимемо. Данило Семенович тебе вирядить, усе влаштує, як і мені. Чи не так?

Сірі великі очі на Данила Семеновича Каменецького, як на доброго дядька. Він стоїть розгублений поряд з Опанасом.

— Аякже, не турбуйтесь, все гаразд буде, Маріє Олександрівно, дорогесенька ви наша. Себе тільки бережіть, одужуйте. А я коректуру вичитаю і одразу книжки надішлю.

Усе він для неї зробить. Усе. Хіба не він переписував оповідання по кілька разів, і вперше, коли Куліш помалював своїми правками, а Марія Олександрівна потім плакала: не те, не те зовсім виходить, що в мене було, хіба в мене така покора?

Опанас Васильович утішав: «Радіти треба. Перші оповідання — і так прийняли! Сам Панько Куліш загорівся, і правив, і видав».

А Марія Олександрівна як приїхала, все-таки наполягала — переписуйте, Даниле Семеновичу, як у мене спочатку було, я з Пантелеймоном Олександровичем домовлюсь.

І він — як між молотом і кувадлом.

Спробуй не послухай Куліша! Дивиться так, немов тільки він усе розуміє і знає ціну всьому. І вже як він своєю власною рукою щось допише — хай за щастя вважають!

Спробуй не послухай Марії Олександрівни. Вона так щиро, так довірливо гляне — і знаєш, що вона ж свою сердечну правду написала, отак як побачила, так як відчула, ну й переписуєш, як вона хоче! Переписуєш — і здається: пісня якась рідна лине, музика чарівна лунає, от що вона з нашою мовою робить! А то все як живе постане перед очима — наче художник пензлем змалював.

Слава богу, Тарас Григорович аж розлютився, коли дізнався, що Куліш Вовчкові оповідання править. «Та він же їх опрозить, не давай, доню». А хіба Тарасове слово не найвищий присуд?

Чи не з того казиться Куліш?

І з того також. І не тільки з того.

У кишені Данила Семеновича телеграма і листи від Куліша з Берліна:

«...З Кенігсберга послав на ваше ім'я телеграфну депешу — нема відповіді! Припустімо, що М. О. була хвора, або розстроєна, або що б там у неї не було

в душі, але вам належало негайно передати її слово або ваше власне про неї... Ви всі вважаєте жартом те, що відбувається в моєму серці».

На жаль, Пантелеймон Олександрович зроду-віку жартувати не вміє і кожне своє почуття ладен, як небесне чудо, піднести.

Аякже, передати її слово і свою думку!

Скривилась, знизала плечима, промовила:

— Ну до чого це все? Яке мені діло до нього? А ще ж друг Опанаса. Помиріть їх краще з дружиною, з Олександрою Михайлівною.

Коли б це вони обоє чули! Олександра Михайлівна люттю пашить. Такого святого та божого її чоловіка ця підступна, хитра Марковичка у свої тенета заплутала, посварила, і життя їй немає... Чого тільки ображена жінка не наверзе. «Оце ще ваше божество мовчуще» — це вона так про Марію Олександрівну. Звісно, заздрість і ревнощі до того ж.

Його діло сторона. Управитель друкарні, помічник Куліша, і всі звикли не тільки по ділу, а й по всяких турботах,— і господарських, і сімейних,— звертатися. Як товкач — куди тикнуть, там і товче. Марковичам він друг, от і Марія Олександрівна до нього також завжди:

— Даниле Семеновичу, я вам Богдасика надішлю, мені працювати треба.

— Даниле Семеновичу, потурбуйтесь, будь ласка, щоб швидше коректуру прочитати.

— Даниле Семеновичу, перекажіть пралі, щоб зайшла.

Наче справді це його обов'язки. Але потім вона так вимовить: «Дуже вам вдячна», що він ладен увесь Петербург оббігати, все для неї зробити. Аби тільки сиділа спокійно і писала. І як вони всі не розуміють — хто вона? Перша українська жінка-письменниця. Та й не в тому річ, що жінка. Хто до неї із чоловіків таку прозу дав, що й прозою назвати не можна? От Тарас Григорович одразу зрозумів, донею своєю назвав, чистим пророком. Їй тільки б писати й писати.

Ну що ж — Опанас добрий чолов'яга, нічого не скажеш, але ж знає Данило Семенович ціну оцим його турботам на прощання. Ач розливається! А вдома — немов звичайна собі жінка, яка про все дбати мусить:

і про його сорочки, і про обіди, і про дитину. Він, він повинен про неї дбати!

Останнім часом нервувала вона дуже. Щодня від неї прибігала Мотря з якимись записочками. Він усі записочки зберігає, на клаптиках паперу списані її стрімким, не дуже розбірливим, але таким красивим жіночим почерком. Він усі записочки зберігає, навіть мало значущі, приміром: «Карету на три з чвертю надішліть, ми прямо до Тургенєва їдемо». І оцю останню, що сьогодні одержав, теж збереже:

«...Ви собі уявити не можете, як мені сумно і важко».

Це вона йому звіряється, нікому більше не скаже, але не як другові, а як дитина няньці. І це вже милість божа!

«Хоча є в мене надія, що Опанас приїде в червні, але все непевне на землі...»

Це вона від своїх думок тікає. Чого б це він не приїхав? Хоча він може й таке втнути — хай на зло моєму батькові у мене вуха мерзнуть. Може, й бевкнув щось, а тепер замазує!

Зараз диліжанс рушить і зникне її миле, миле лице, може, й надовго. Як їй там самій з дитиною доведеться...

— Мамо, чи вже скоро? — торсає її за руку Богдась.— Татку, вже й коням набридло стояти.

— Ой, ти мій козаче любий,— обіймає хлопчика Данило Семенович.— Пиши ж мені, не забувай.

— Не забуду,— впевнено і серйозно відповідає Богдась.

Чудні дорослі! Скажуть завжди хтозна-що. Як це можна великому хлопцеві забути? Йому ж уже сьомий рік пішов, і хіба він уперше з мамою їде!

До чого добре, що вони удвох з мамою їдуть! Звичайно, він любить татка, дуже любить, та воліє бути з мамою. З татом завжди треба бути насторожі: щось можна робити, чогось не можна, чому — невідомо, і це важко вгадувати. І тато любить довго пояснювати і дорікати, коли щось не так, і стільки казатиме, стільки казатиме, що він, Богдась, спантелику зіб'ється і врешті заплутається слухаючи, а потім і зовсім перестане слухати, а про щось своє замріється і раптом серед довгої промови, чому завжди треба казати правду

і тільки правду, спитає: «Татусю, а як же Дніпро цілами перетинали?»

Тоді тато розсердиться, що він його не слухає, і почне казати, що найдужчий гріх — неповага до батьків. А він його поважає, їй-же богу, поважає і любить, особливо коли татусь співає старих пісень.

З мамою все просто й легко. Навіть коли вдвох на хутори ходили, і то було легко, хоч і дуже ноги боліли. При мамі він робить усе, що йому хочеться, і коли він чи сопілку з Іваном вирізує, чи малює, мама ніколи не примусить його робити щось інше. Певне, їй завжди хочеться того, що і йому, тільки їй ніколи. Розповідає вона ще більше, ніж тато, бо вони більше вдвох бувають. І розповідає веселіше й цікавіше, усе йому зрозуміле, і він може перебивати, скільки йому треба. Вона не примушує його обов'язково виходити до гостей, казати вірші й байки. Та декого він сам дуже любить і сам з охотою розповідає все, що знає. Але коли його починають торсати різні пані і дивуватися з кожного слова: «Ні, ви тільки послухайте, як він по-українськи розмовля» — він може сказати: «А ви така велика, а не вмієте». Тоді починають чомусь казати мамі: «Ви йому даєте надто багато волі». А ближчі родичі ще й образливіше: «Він у тебе невихованйй». Мама насупить брови і скаже: «Я не терплю насильства», і хоч відішле з кімнати, але Богдась знає — на нього вона не сердиться. Вони завжди розуміють одне одного і люблять одних і тих же людей.

От дядько Данило. Коли мама зайнята, можна погуляти залюбки з дядьком Данилом, зайти з ним до друкарні в різних справах, а по дорозі той обов'язково пригостить чи пиріжками, чи тістечком у кав'ярні.

Дядька Куліша він не злюбив з першого разу. Здається, коли він приходить, всі стають зовсім іншими, не такими, як завжди, і всі немов бояться, що він розсердиться, і хочуть йому догодити.

А дядько Тарас — ото найлюбіший, найріднішиі дядько. Приходив він завжди до Богдася, а не до дорослих, звичайно до нього, бо найперше усе подивиться, що Богдась покаже, і все вислухає і сам розкаже, хоч трошечки, а коли це вечір і треба уже спати, сам у ліжко вкладе. А якщо він приходив сумний чомусь і зажурений, Богдасеві не доводилось вказувати:

«Не лізь, не заважай». Богдась сам собі тихенько сяде поруч або на коліна, притулиться — і нічого йому більше не треба. Йому приємно, що дядько Тарас зве маму «донею», значить, таки справді найрідніший. От тільки не розуміє Богдась, чому той був не дуже задоволений, що вони їдуть. Та врешті ж таки сказав: «Що ж, треба вам світу побачити, може, і я чкурну колись. Вітайте, самі знаєте, про кого думаю».

Чомусь усі хвилювалися, як вони вдвох поїдуть. А вони ж не удвох, вони втрьох поїдуть!

Оцей дядько, з яким вони їдуть,— велетень, справжній велетень,— здається, добрячий дядько. Адже є велетні й добрі. Він нічого не зауважує, не забороняє. Чого це тато хвилюється, коли з ними такий велетень їде? Він усіх однією рукою одмахнути може, коли що трапиться. Хоч би вже швидше їхати!

От як славно! Богдась, мама і добрий велетень — його звуть Іван Сергійович. Так до нього звертаються і тато, і мама. Поки що сидить собі спокійно, мовчки, йому усміхнувся і нікому не заважає.

Він справді виглядав велетнем — Іван Сергійович Тургенєв — серед юрби тих, що проводжали, і тих, що від'їздили. Йому треба було трохи зігнутись, щоб увійти у диліжанс. Загальним легким поклоном він привітався з усіма, хто вже сидів, і з м'якою грацією, дивовижною для такої високої і міцної постаті, нечутно, нікого і нічого не зачепивши, пройшов до свого місця поряд з вільним біля віконця, яке мала зайняти його супутниця.

Він думав про своє. Навіть не думав, а віддавався тим відчуттям, що охоплювали його. От він їхав знову, і, здавалось, щось нове починається в житті. А може, то тільки здавалось, а нічого нового, несподіваного вже не могло дати життя? Але ж почуття суму при зміні життя, від розставання з друзями — це ж було ще почуття молоде і зв'язане з почуттям надії на майбутнє. Може, все ж таки це ще ознака молодості?

Таке почуття з'являлось у нього не раз. Здавалось — вже старий, життя закінчується (а йому ж не було ще й сорока п'яти), і раптом творчість вибухала з новою нечуваною силою і красою.

Зараз він забув на мить, що лише три місяці тому вийшов його роман, про який загомоніли рішуче всі,

вирвали з рук одне в одного січневий «Современник» з його «Дворянским гнездом».

Він забув на мить, що вже в своєму Спаському гепер, навесні, куди він втік від несподіваної слави, шуму і метушні, він уже креслив план нового роману і весь «персонал» його не давав йому спокою. Щиро зараз забув про це.

Він глянув у вікно і помітив, що, незважаючи на удаваний спокій, його супутниця Марія Олександрівна дуже хвилюється.

Вона ніколи не здавалась йому красивою, як вважали інші чоловіки, але щось миле, щире було в її обличчі, в розумних, інколи з такою лукавою смішинкою, очах. І — талант, справжній талант, який він відчув одразу, читаючи її «Народні оповідання» і потім з радістю працюючи над їхнім перекладом. Саме це полонило його.

Він подумав, що от вона насправді ще дуже молода, вона ще вкладає свої внески в життя, і дай їй, боже, йти спокійно і вірно. Ще все у неї попереду.

Йому було приємно, що вони їдуть разом, що вона сяде поряд і їм буде легко розмовляти, легко мовчати, бо вони легко розуміли одне одного. Було щось спільне у їхньому ставленні до праці. Хотілося, щоб їй пощастило і на трудному літературному шляху, і в цій першій подорожі в чужі країни. Він радий був бути коло неї.

— Марусенько! Одразу ж напиши! І лікуйся! Лікуйся! — це вигук її чоловіка.

Нарешті диліжанс рушає.

Тургенєв розкланявся з вікна на прощання.

— Іване Сергійовичу, щасливо! Я на вас надії покладаю!

Він, Опанас Васильович, був вкрай засмучений, а Каменецький дивився розгублено, благально, немов молився, щоб бог зберіг у дорозі Марію Олександрівну і Богдасика.

Марія Олександрівна також розгублено усміхалась, почувалася ніяково, схвильовано.

Сюрчок, і несподівано так само підсвиснув Богдась, що вже вмостився біля віконечка. Його лукаві карі оченята сяяли від задоволення. Нарешті їдуть! Батько зробив докірливі очі. Але вони вже рушили!

Марія Олександрівна опустилась на сидіння і полегшено зітхнула.

— Нарешті їдемо!

Глянули одне на одного — вона й Іван Сергійович — і обоє всміхнулись спокійно і весело.

І Петербург з його славою, брехнею, красою, метушнею, добрими і лихими людьми відходив усе далі й далі.

*

Відходили все далі й далі зрадливі вітряні дні, і вже з другого ранку вони їхали царством весни — адже був кінець квітня!

Весна гомоніла навколо них, вода гоголіла, гурчала струмками по ярках і пагорках, неспокійно ворушилися ріки, немов ремствували на береги, і, набираючи сили, раптом долали їх, свої кордони, і розливалися на всю міць, на всю широчінь, ген-ген заливаючи луки. Дерева і кущі стояли по коліна в воді, і де-не-де поодинокі рибалки плавали на своїх маленьких човниках між тими деревами, вибираючи місце для ловів.

З дитячих років найдужче вона любила весну з її гомоном неспинної води, цвірінькання перших пташок, жадобою цвіту, росту кожного дерева, кожного кущика, кожної билинки. І її також особливо охоплювала жадоба росту, життя.

На мить здалося — саме з цього відчуття,— вона знову дівчинка — Маша Вілінська — їде з пансіону на великодні канікули до родичів.

Степова весняна ніч. Коні чвалають по калюжах, у повітрі свіжа вогкість, де-не-де блимають далекі вогники. Хлопці-«студенти», дядько Микола і його товариші — починають пісню. Раптом спалахує розмова, сперечання про ті віковічні світові питання, які немину чe треба розв'язати саме зараз, негайно, саме їм, і вона прислухається до них і ще не наважується втрутитися, висловити свою думку. Але палкі розмови для неї, як цей весняний дощ для першого цвіту. І вона то відчуває стільки сили в собі, то раптом проймають сумніви, навіть розпач, наче ті хмарки, що закривають пропливаючи молодий місяць, побачивши вперше якого, треба щось загадати, обов'язково загадати!

А хлопці сперечаються до сварки, майже до образ, уже лячно, що вони посваряться насправді. І раптом знову виринає пісня, і сміх, і жарти, поки коні не дотягнуть до якогось хуторка на перепочинок. І все ще попереду — і веселі канікули з цією галасливою молоддю у милих її серцю родичів — Писарєвих, і ще багато весен попереду, ще все попереду!

Писарєви радіють, що приїхала вона, Маша, а найдужче їй радіє брат у других, підліток Митя. Вона наче ланцюжок між ним і молоддю.

...От і зараз таке ж відчуття — ще все попереду, немов і не лишився там, позаду, Петербург.

А Митю Писарєва, тепер уже студента Петербурзького університету, випадково зустріла перед від'їздом на Невському. Раніше так і не спромоглися побачитись як слід.

Хоча про «випадковість» Митя сказав, що, за визначенням Гумбольдта, це ще не пізнаний закон, і це зовсім не випадково, що він її зустрів саме перед від'їздом. Він тепер аж ніяк не був схожий на того простотаки ідеально вихованого хлопчика, яким вона бачила його востаннє перед своїм одруженням. Вона тоді втекла від орловської тітки Мардовіної і жила деякий час у Писарєвих, від них і вінчатися їхала. Про Митю мати і тітка казали: «Він — кришталева коробочка: усе видно, нічого приховати не може, ані слівця збрехати, когось образити». Здавалось, «maman» ліпила з нього все, що хотіла. Лише одне заважало, те, що й «maman» не могла перемогти. А може, й тоді він не був взагалі таким ідеально слухняним?

Тепер, зустрівши її на Невському, він аж злякав трохи Марію своєю несподіваною експансивністю, нестримністю, радістю і якимось розпачем водночас. Він справляв враження людини, що довго була замкнена та вирвалася на волю і хоче швидше всього зазнати. Митя щиро радів, побачивши її.

— Машо! Який я радий, Машенько! Ти ж знаєш, я про тебе статтю написав, про твої «Народні оповідання». От уже незабаром у травневому номері «Русского вестника» надрукують. Я подарую тобі від себе з написом. Ти для мене просто скарб. Я ще багато про тебе напишу. Хто знав тоді у нас, який у тебе прекрасний і симпатичний талант!

Еге, він так і сказав — «прекрасний і симпатичний талант», і від його похвали Марії стало приємно і весело.

— І в тобі нема жодної писклявої, фальшивої ноти,— вів він далі.— Ти справжній художник. Для тебе виявився легким вхід у Зевсові чертоги, і ти бачиш те, «що смертним мало відкриває божество». І це моя кузина Марі! Моя улюблена сестра Машенька і до того ж чарівна красуня!

Митя дивився з захопленням.

— Коли б я не був нестямно закоханий в іншу свою кузину, я б закохався у тебе.

Це він нагадав про свою недоречну, незрозумілу з дитинства закоханість у кузину Раїсу — зовсім не варту любові такого хлопця. Це те, що й мати не могла перемогти. Але як визначити в любові вартість того чи іншого?

Марія завжди захищала хлопця перед його матір'ю. А хіба їй не докоряли, коли вона виходила заміж, хіба не закидали одні одне, а інші зовсім протилежне: «Вона його не варта». І в той же час: «За кого вона віддається!»

От і він, Митя, тоді на Невському спитав: «А ти що, з своїм Опанасом їдеш? От шкода, що я молодший од тебе на сім років, краще б ти за мене вийшла, і ми б тепер удвох їхали. Хіба він вартий, цей Опанас, тебе — королівни?»

— Ну що ти мелеш! — жартома ляснула його по руці.— Ти просто ревнуєш усіх сестер. Ти егоїст, звик, що всі жінки вдома навколо тебе крутилися і тобі догоджали. А Опанаса ти не знаєш. Він — добра, порядна, чесна людина.

— Ой, як нудно,— скривився Митя.

— Крім того,— додала вона задерикувато,— я їду з Богдасиком і... з Тургенєвим. Ага! А Опанас потім приїде. А ти мені пиши, пиши, Митюшо, а то через свою Раїсу всіх забув. Навіть у Петербурзі — і не завітав до нас. Той візит п'ятихвилинний я не рахую.

— Ні, не через Раїсу. Я тепер ще дужче закоханий, ніж у Раїсу.

— Що ти, у кого ж?

— У мою журнальну працю.

— А наука? Хіба ти не народжений для науки?

— Уяви, це для мене тепер другорядне. Ти це повинна зрозуміти.

Маруся навіть не знала, що сказати одразу, але за мить переконано мовила:

— Уяви, я розумію тебе.

Митя, зрадівши, захоплено пояснив:

— Розумієш, ти не можеш не робити того, що робиш зараз. Ти відкриваєш перед усіма, які сили, які скарби почуття і поезії закладені в народі. Ти нищиш живим словом зло нашого життя. А я, я робитиму це, як я зможу, звичайний посередній журналіст. Інакше я не можу жити, і це в мене на першому плані, це моє місце в житті!

— Ти — посередній? Звичайний? — спалахнула Марія.— Що ти, Митюшо! Та ти ж став як вихор! Коли я читала твої перші статті, я дивувалась, не могла зв'язати тебе, такого як пам'ятала, і твої статті, навіть невеличкі. А от зараз побачила тебе і розумію. Ти зовсім інший став. Ти жити почав. Що з тобою сталося?

— Знаєш, з кожним у житті трапляється — інколи одна думка, одне слово можуть примусити оглянутись, і щось почнеш перебудовувати всередині, і тоді починаєш генеральне відкидання за борт усього непотрібного — про це довго говорити, але я певен, що це порятунок і повернення життя. Признатися, бібліографія, як це не дивно, витягла мене силоміць із закоркованої келії на свіже повітря. Я відчув гріховну насолоду і, звичайно, вже не повернуся до келії.

— Яка дурниця, що ми не побачились як слід,— з жалем зітхнула Марія.— Та я повернуся незабаром. Може, напишеш мені коли? Я ж тебе завжди люблю, Митенько! До побачення! Не забувай мене!

— І ти пам'ятай мене, Машенько!

Вона навіть обняла його на прощання там же, над каналом коло Невського, адже він їй доводиться братом і вона знає його змалку, з Богдасевих років.

Їй було і радісно зустрітися з ним, і тривога якась лишилась від його раніше таких ясних, а тепер неспокійних очей, від неспокійних рухів. Але сама себе заспокоїла — то від молодості. Ач, який він став гарний, високий, ставний, яке гарне чисте обличчя і русяве хвилясте волосся вибивається з-під студентського картуза. То від молодості.

Вона забула про нього. Він був далеко від її петербурзького кола. Оце тільки в дорозі раптово згадала в усіх подробицях випадкову зустріч.

...І цей спогад відійшов, зник за поворотом, розтанув десь там, позаду, як і розгублений вигляд Опанаса в хвилину від'їзду, і вся накопичена й прихована за останній рік роздратованість на нього.

...Коні чвалали по калюжах, віяло весною...

*

У вікно станційної, досить брудної, як належить усім станціям, кімнатки видно було, як підстрибує Богдась, тримаючи за руку матір. Він засидівся в диліжансі і хоча зовсім не нудьгував у дорозі, а навпаки — усіх розважав кумедними запитаннями, веселими вигуками, наслідуючи то гелгіт гусей, то іржання коней, то покрик ямщиків,— зараз явно зрадів, що можна розім'яти ноги. Марія Олександрівна теж не нарікала, що чекати карети доведеться кілька годин, певне, до одинадцятої ночі, а зараз не було й шостої. Іван Сергійович у думці відзначив, що в ній нема дрібних жіночих примх та вередувань, з нею легко було в дорозі. Добре, коли в подорожах зникають усі непотрібні умовності, зайві перегородки, вигадані й виплекані людьми собі на мороку.

З мить він помилувався навіть не так з її стрункої високої постаті, як із впевненої, спокійної ходи. Так тримаються люди, що звикли багато ходити пішки. Потім сів до столу написати листа своїй добрій приятельці графині Ламберт. Тут, на станції Крести, недалеко від Пскова, він зустрів знайомого, який повертався до Петербурга. Він обіцяв передати листа... Івану Сергійовичу хотілося написати про настрої, почуття, думки, що опановували його в дорозі, про свою супутницю, Марію Олександрівну Маркович.

Але знайомий поспішав, і Тургенєв у листі пообіцяв розповісти про подорож пізніше, з Берліна, «одправивши пані Маркович до Дрездена».

Він згодом розповідав про цю подорож друзям, трохи гумористично, трохи іронічно щодо себе, але в листах до самої Марії він не раз згадував з властивою йому ніжною ліричністю останню ніч перед кордоном.

І вона її не забувала ніколи.

Хоча, власне, що було особливого? Нічого. Тільки ніч. Розмови, навіть не пригадати про що. Мовчання...

*

З Ковна вони їхали самі в окремій маленькій каретці. Вона, Богдась і Іван Сергійович.

Богдась просто раював. Спочатку це виявилось ще буйніше, ніж у диліжансі. Його цікавили всі куточки, щілини, він без кінця розпитував що та до чого, але, нарешті, він втомився і вгамувався. Хлопчик сів верхи на ступню дядька-велетня, схопив його ногу руками і, замислено дивлячись в одну точку, замугикав якусь журливу українську пісню так, як співають уже старечими втомленими голосами старі статечні люди.

Іван Сергійович з серйозною цікавістю прислухався, покивуючи в такт головою. Враз хлоп'я несподівано, з моторністю лісового звірятка, влізло вже й не на коліно, а просто на плече і вмостилося там. Марія злякалась, хотіла зняти, та хлопчик, обнявши за шию Івана Сергійовича, притулився своєю підстриженою «по-козацьки» голівкою до посивілої так рано голови і раптом задрімав у такій неймовірній позі.

— Не займайте, хай спить,— добродушно мовив Тургенєв,— для мене це нечутна вага і досить приємна.

Втім, Марії було ніяково. Таки справді Богдась справляє враження невихованого, але ж це зовсім не тому, що вона не приділяє йому уваги, не дбає про нього. Це тому, що її саму надто «виховували» в дитинстві, і не так мати, як родичі, щоб зробити зразкову панночку, і всілякі заборони, всілякі обмеження здавались їй завжди несправедливим насильством.

Тургенєв зрозумів її ніяковість і, заспокоюючи, погладив її невелику руку вільною лівою рукою. Правою він підтримував малого.

— Він міцно засне, і ми вкладемо його зручніше.

Марія вдячно глянула на Івана Сергійовича.

Він подумав, що Полінька, дочка, не насмілювалася ніколи так вільно поводитися з ним, як цей хлопчик, хоча він знав, дочка любить його, може, одного на світі, гаряче, але насторожено і ревниво.

Правда, в такі роки, як Богдась, вона ще не була з ним.

Дізнавшись, що у модисточки Дуні, «вільнонайманої», знайшлася від нього дитина, мати, Варвара Петрівна, взяла дівчинку до себе, і дівча тинялось поміж двірнею того жорстокого кріпацького маєтку. Потім одразу такий стрибок — у вишукану родину Віардо. Чужа мова, чужі звичаї. Зовсім чужі люди, які не стали близькими. Навпаки. Тепер, коли вона вчиться в пансіоні, вже швидко закінчить навчання, вона не любить приїздити до Віардо. Особливо з madame — взаємини навіть ворожі.

Зараз, на відстані від того світу, того життя, йому стало шкода маленької Поліни, хоча він виправдував велику. Навіть не виправдував — він не дозволяв і слівцем прохопитися щодо великої — Поліни Віардо.

Він подумав: «Треба буде обов'язково познайомити дочку з Марією Олександрівною. Обов'язково».

Мелькали в темряві придорожні дерева й кущі.

Колеса ляпали по весняній грязюці раз у раз, наче коні відбивали лік. Віконечко раптово замережилось краплинками дощу, і так само раптово дощ припинився. Весна збризнула трохи — і годі. Вона все розбуркувала, проймала все, незважаючи, день це чи ніч. Вночі гомін її був ще чутніший.

Мовчали, замислившись кожен про своє. Довгі паузи не обтяжували. Розмова, що виникала, зовнішньо здавалася без усякої логічної послідовності, але була якась внутрішня послідовність у всьому.

— Правда добре? — спитала Марія.— І дощик, і ніч. У нас на Україні вже зовсім весна.

— Ви ж орловська, моя землячка,— зауважив Тургенєв.

— Так, звичайно, але вже давно у мене таке відчуття, що саме Україна моя батьківщина і саме маленьке повітове містечко Немирів. Немов я там народилася. Хоча я там навіть небагато років прожила і вже дорослою, вже заміжньою, вже й Богдась був, а чомусь здається, що саме то моя батьківщина.

На якусь хвильку вона замислилась, потім промовила впевнено:

— Ні, знаю чому. Я там справді як народилась. Я там перші свої оповідання написала.

— «Народні оповідання». Я намагався зберегти всю чарівність і поезію вашої мови, хоча це було нелегко.

Що його захопило у цих оповіданнях невідомого автора та ще й жінки? Нічого схожого з жіночими романами і повістями, які тепер повінню затопили журнали. Траплялись між ними і нічогенькі, більшменш легкі й приємні для читання, але камерні масштаби не виходили за межі особистих переживань автора, усе виростало з власних біографій і навіть кращі з них нагадували дамське tapisserie * в затишній кімнатці.

В її ж оповіданнях — нічого з особистого життя. Рідне йому, автору «Записок мисливця», бриніло в цих, начебто спокійним тоном розказаних історіях, лаконічних, але сповнених глибокого суму і співчуття до скривджених. Цікаво, як розвиватиметься далі її талант? Що талант є, це було безперечним. Талант. Розум. Спостережливість. І ця чудесна мелодійна мова.

Він сам запропонував їй перекласти нову повість «Інститутка».

— Я не приховую від себе труднощів у перекладі «Інститутки»,— сказав він,— але мене вабить ваша мова. А те, що вона така близька і рідна російській,— це ще й утруднює переклад.

Вона зрозуміла, що не «її» мова, мова її оповідань, а українська.

— Ви знаєте,— вів далі Тургенєв,— я спитав вашого Шевченка, якого автора слід мені читати, щоб швидше вивчити українську мову, і він одразу, не замислюючись, відповів: «Марка Вовчка! Він один володіє нашою мовою».

— Він мене просто дуже любить,— почервоніла Марія, але це їй було безмірно радісно.— Я сама не знаю, чого він так одразу полюбив і повірив у мене.

— А хто вас не полюбив?— усміхнувся Тургенєв.— Шевченко, Куліш, Костомаров, Макаров — їм несть числа. Всі люблять, всі хвалять, славословлять.

— Ой, не плутайте грішне з праведним,— засміялась Марія.— Різні бувають похвали і різна любов. Інколи від любові і похвали втекти хочеться і сховатися, як від лиха. Та похвала Тараса Григоровича і його

---

* Вишивання *(франц.)*.

любов мені найдорожчі. Це як дарунок несподіваний. А втім, теж нелегкий.

— Чому?

— Чи виправдаю? Адже він захоплювався і щиро перебільшував, це я розумію... Коли починала я писати — хіба замислювалась? Ходила, придивлялась, бачила, слухала, спочатку для Опанаса Васильовича — він мене привчив. Раптом почула — не можу не написати усього, що в голові вже юрмиться. Хіба я що загадувала? Отак здуру сиділа й писала. Хіба я загадувала якісь ідеї проводити? Те, що думала, що обурювало до нестями, від чого пекло, про те й писала.

— Тому й вийшло так щиро, свіжо, як деревце, що росте само по собі. Я завжди думаю, що нам треба брати дійсність в її простоті, в її поетичності, і нічого не ідеалізувати, і не вказувати пальцем ані на свої заплакані очі, ані на ту річ, від якої треба заплакати. Мені здається, головна хиба наших письменників, і моя переважно, в тому, що ми не стикаємося з дійсним життям, себто з живими людьми. Ми звикли багато читати і абстрактно мислити. А ви, певне, любите повештатись скрізь?

— О,— підвела голову Марія,— скільки я виходила з Опанасом Васильовичем і сама пішки. Крім того, нам довелося багато тинятися по різних містах. Після Орла жили в Чернігові, Києві, Качанівці, нарешті, Немирів. У Києві один час ми мешкали на околиці, Куренівка така там є, у хаті під солом'яною стріхою, неподалечку від базару, куди приїздили селяни. Чомусь жінки і дівчата зі мною трималися просто, ділилися і радощами і горем. Мені з ними легше було порозумітися, ніж у Петербурзі з нашими панями,— засміялася вона.— А чоловік, йому їсти й пити не треба, дай тільки послухати якусь пісню та записати.

Стало трохи соромно за холодне прощання з Опанасом Васильовичем.

Він же хороший, він так любить її, Богдася. Але що трапилось між ними? Нічого, нічого не трапилось. У чім же річ? Вона згадала — Тургенєв був з ним чемний, як з усіма, але особливої уваги не приділяв і не цікавився. Так — у межах загальної чемності.

— Опанас Васильович такий заповзятий збирач пісень, прислів'їв, усякого фольклору,— якось сумно,

тоном зовсім не відповідним тому, що говорить, мовила вона.

Хотіла додати: «Яка шкода мені, що він не поїхав зараз з нами», але замовкла. Їй було соромно за прощання. А разом їхати? Швидше там бути вдвох? Ні, навіщо брехати? Їй хотілось бути самій. Богдась ніколи їй не заважає, її внутрішній роботі.

...Але Опанас. Ні, вона бажає хоч спочатку побути сама, без його пильного погляду, його постійних оцінок її вчинків і поведінки. Вона дивитиметься в музеях на картини, знайомитиметься з усіма славними пам'ятниками, а він обов'язково поглядатиме на неї — як це вона все сприймає? І це так надокучливо зв'язує!

Боже мій милий! Куди все поділося? Я ж його кожне слово сприймала, як слово судії праведного!

Ох, не хочеться зараз про це думати! Зараз вона наче на волю вирвалася, і так добре, що поруч Іван Сергійович. Він немов читає її думки, певне, і зараз розуміє її і нічого не розпитує про чоловіка, і вона вже розказує про свій милий рідний Немирів, де, нарешті, Опанас Васильович одержав у гімназії посаду вчителя географії.

Там зібралось таке хороше молоде товариство. Їй господарювати довелося, дбати про всіх них, і це було приємно, весело. Бо вони її всі поважали? Ні, не те слово! Любили? Ні! Вони перед нею просто схилялись, вони її обожнювали.

— І ви були там царицею?

— О, там я була справді цариця,— весело відповіла вона.— Правда, цариця-куховарка. Усіх же годувала... з нашою дівчиною Мотрею. Мої паничі були, на щастя, не вередливі, та й я господарка не дуженька, як у прислів'ї: «Така собі господиня — три городи, одна диня». А коли писати почала, не вельми охота було господарювати. Ну, тоді мені все прощалось і всі мені допомагали. Справді, як любо, сердечно було! Кожне оповідання — ніби свято, ніби подарунок для них. Один учитель математики, Ілля Петрович Дорошенко, він так кохається у рідній мові, так добре знає її, тільки пихи в ньому ані капелиночки.— І раптом, зітхнувши, мовила зовсім іншим тоном: — Важко з людьми, які пишаються своєю обізнаністю, своїм хистом. Хіба можна цим пишатися?

— Це ви згадали того, що в Берліні зараз? — усміхнувся Тургенєв.

— Його. Ну, що мені робити? — слитала з щирою досадою і одвертістю.— Як я можу його образити, коли він стільки допоміг мені? Коли ми в Немирові жили, він уже в Петербурзі був і, щоправда, дуже багато робив. Енергії йому не позичати. Звичайно, йому першому послав чоловік мої оповідання. І як же він прийняв їх! От тільки правив уже, як хотів. Ну, я не з усім погоджувалась, але до пори мовчала. Спочатку все гаразд було. Листувалися. Я з Богдасем до нього на хутір завітала, коли до Орла їздили, а він і дружина там перебували і нас дуже добре приймали... А от у Петербурзі...

Вона зупинилась.

— Він закохався, а ви ні.

— Звичайно, ні. Він мені спокою не давав,— призналася вона.— Почав мене обвинувачувати, присікуватись.

— Обвинувачувати? Вас?

— Егеж. Звичайно, не тому, що я не схиляюсь на його освідчення. Ні, він під усе підводив вищі теорії. Чому я цікавлюсь «Современником» і російською мовою також пишу, чому в мене багато знайомих і друзів не тільки між земляками, а й серед руських і поляків — Шевченкових «соізгнанників». Тарас Григорович, навпаки, радів з цього, сам знайомив. Куліш надто критикував усе моє. Він часто мав рацію; звичайно, є за що критикувати. Я й сама знаю, скільки недовершеного в моєму писанні, але ж яку ущипливість він вкладає у свою критику! Я переставала вірити. Завжди в нього якісь термінові справи до мене — то про редакцію творів, друкування чи про новий журнал, що, нарешті, наші видаватимуть. Летять записки. Бідний Каменецький з ніг зіб'ється, прийдеш до нього— боже мій милий! Людина, така геніальна людина, сам пан Куліш, гине, що його не розуміє отака маленька особа, як оця Марковичка, якій він шлях у літературу відкрив. І зараз стільки листів, телеграм і мені, і Каменецькому — неодмінно побачитися в Берліні. Я ж через Берлін їду. Ну, що мені робити? — закінчила вона тим же, що почала.

— А не треба бачитись,— мовив Тургенєв.— З Берліна поїдете на Дрезден і все.

Марії раптом стало спокійно.

А справді. Хіба небо завалиться і вона перестане писати, коли не побачиться у Берліні з Кулішем? Поїде просто у Дрезден — і край.

— Поїду у Дрезден — і край! — засміялась вона.

І всі ці прикрі непорозуміння і, здавалось, складні взаємини раптом зникли також за поворотом каретки.

— Шкода тільки, що ми з вами розстанемось. Шкода, що ви поспішаєте до Парижа,— призналась Марія.

— І мені шкода. У Дрездені я вас познайомлю і доручу Рейхелям, друзям Герцена. А мені треба швидше до Парижа — побачити дочку... Потім я поїду до моїх друзів Віардо на їхню віллу у Куртавнелі. Та ми зустрінемось з вами незабаром. Ви ж будете в Парижі? Я познайомлю вас з дочкою, вона подобається мені, правда, трохи лінувата, але дуже добра і мила.

— Вона схожа на вас? — спитала Марія. Їй дивно було, що він каже «подобається». Хіба вона могла б сказати так про Богдася? Це був шматок її самої.

— Схожа. Висока така ж, тільки очі майже чорні. Російську мову зовсім забула, говорить з таким паризьким акцентом, а зовні звичайна російська дівчина... Я познайомлю вас обов'язково з моїми друзями Віардо...

Скільки розмов і пліток начулася вона про це в Петербурзі, про це багаторічне дивовижне кохання. Вона б ніколи не згадала б про це і не натякнула б, але Іван Сергійович так спокійно каже: «Мій друг мадам Віардо наполягала, щоб я привіз дочку у Францію, щоб вона виховувалась у неї, разом з її дітьми». Значить, нічого таємного в цьому нема, коли він так спокійно говорить. Може, це все простіше, ніж плетуть доброзичливі язики?

Ні, насправді це було далеко складніше, заплутаніше, і не можна було ні розв'язати, ні розрубати.

Смуток оповивав Івана Сергійовича щоразу, коли він їхав з батьківщини, смуток оповивав його, коли він повертався з-за кордону. Коли ж він, власне, «повертався»? Коли їхав з Парижа, з Куртавнеля до Петербурга, до Москви, у своє Спаське із здичавілим занедбаним садом, віковими липовими алеями, старим будинком, ветхі стіни якого зберігали не тільки милі дитячі,

а й страшні спогади? Чи годі, коли під'їздив до тої розкішної європейської вілли, де лишив так багато, багато свого життя?

Йому захотілося розповісти милій своїй молодій супутниці, як стискало дихання, билося серце колись, років п'ятнадцять тому, коли наближався туди, знав, що от зараз знову побачить, почує ту істоту, бажання якої, слово якої стало для нього законом. Життя було можливим тільки коло неї, в чужому будинку, в чужому парку, з чужою мовою.

А може, справді людина, як дерево, що пускає коріння в рідну землю і не має щастя поза батьківщиною? Як інколи важко відчувати, що ліпишся до чужого гнізда і не маєш свого власного.

Він сказав тільки це. Про гніздо. І вона з острахом подумала про себе.

А у неї ж є, є це гніздо? Богдась, чоловік — це ж її гніздо? Чому ж так тісно їй стало в ньому?

Вона рвучко повернулась до вікна. Богдась закуйовдився, розплющив очі. Спочатку нічого не зрозумів, де він, хто з ним. Потім пізнав дядька-велетня. Усміхнувся напівсонною усмішкою і пробурмотів:

— А щоб вас лихо не знало! — притулився міцніше щічкою до руки Тургенєва і знову заснув.

— Це Шевченкова приповідка,— пошепки пояснила Марія.

— Коли ви Шевченка згадуєте, ви зовсім іншою стаєте.

— Як ми прощалися перед від'їздом,— сказала вона,— він мені подарував переписану ним самим свою поему «Неофіти» і надписав: «Любій моїй доні». Він звав себе і рідним, і хрещеним моїм батьком. Він мені рідніший за рідного.

Вона замовкла. Замислилась. Якби хто знав, що значив Тарас Григорович у її житті!

От сказав Іван Сергійович: «Ви ж орловська, моя землячка»,— а вона так переконливо довела йому, що Немирів, Україна — її батьківщина, і вона не лицемірить, коли каже, що українська мова їй рідна.

Важко людям розповісти, роз'яснити, навіть самій проаналізувати — як, коли народжується слово, образ, як з'являється поштовх, який примушує сісти за стіл.

Згадалось — скривила губи Кулішиха: «Як це вона, московка, українською мовою так оволоділа — і пише?»

А вона все-таки знає, як це народилось, як з'явилось. Звичайно, Опанас теж допоміг у цьому. Та від нього був тільки поштовх. Він з такою пекучою любов'ю розповідав про свою Україну, про свій поетичний, волелюбний і скривджений край, а її душа, що не терпіла ніякого насильства, жадала волі, простору, була благодатним полем. Він розповідав про Кирило-Мефодіївське братство і про те, як з'явився Кобзар... Доки не було Тараса, для всіх проводарями були Куліш і Костомаров, але не могли вони витримати й порівняння з Тарасом! Тарас не знав меж ані в любові до народу, ані в ненависті до панів, до царя. Тому й постраждав найдужче.

— Мені що, от я навіть нагороджений, бо тут, в Орлі, з вами зустрівся,— казав їй тоді Опанас.

Він був скромний, Опанас, ніколи ніде не випинався, і це дуже приваблювало щиру Марусю.

— Я принесу вам прочитати «Кобзаря».

«Кобзарем» звалася тоненька книжечка — але скільки вона важила для всіх!

Марусі було цікаво читати українською мовою. Їй вона не була чужа, адже вона вчилася в Харкові, пам'ятала — в дитинстві тато співав українських пісень, і мама знала їх, награвала на роялі сумні мелодії.

Маруся все зрозуміла в тому «Кобзарі». А головне, її полонив дух творів, співзвучний її юним поривання. Український народ поставав у романтичному ореолі одчайдушної боротьби за волю, і в ореолі героя, борця-мученика постав образ автора. Марія не могла не любити його народ, як свій рідний.

Скрізь було важко, але, здавалось, там, на Тарасовій землі, найважче. І вона зрозуміла якось усім своїм єством: навіть пісні, вірші, перекази історії рідною мовою — це теж боротьба за права народу! До серця доходили рядки:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине,
Слава не поляже.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люди, наша слава,
Слава України.

Опанас говорив і сам не здогадувався, яким насінням засіває її душу, які сходи, сповнені животворних соків, зійдуть.

Прочитавши «Гайдамаки», «Гамалію», вона зацікавилась історією України, Запорозькою Січчю — цим дивовижним явищем в історії людства, про яке знала досі тільки з «Тараса Бульби». Зрозуміло, з якою радістю їхала вона з Опанасом на Україну. Після «Катерини», «Сови» їй здавалися усі дівчата, молодиці, старі жінки такими близькими, їй хотілося розмовляти з ними, дізнатися про їхні печалі і радощі не від цікавості, не зверхньо, а скромно, із щирим співчуттям, по-сестринському. Адже вона вже знала про них від Шевченка.

Боже мій, господи, як полюбила вона той край...

Він став її батьківщиною. Луки, річки, діброви з столітніми дубами і молоденькі гаї, зелені пагорби і скелі з поточками над порожистим Бугом. Це недалеко від того стародавнього невеличкого міста Немирова. А від нього, від Немирова, йшли шляхи на Тульчин, на Вінницю, на Умань. Скільки сіл виходила вона, Марія, пішки, скількох людей побачила, скільки журливих пісень та відвертих розповідей почула.

А потім, потім...

Це ж зовсім інше життя, коли сидиш, і пишеш, і поспішаєш усе викласти, і не помічаєш часу, нічого не помічаєш. Тільки відчуваєш — оце й є життя.

Ні, вона таки дуже щаслива. Що Куліш! То звичайна людина. Ну що ж, він правив, редагував, «счеркував», розбив на підрозділи,— але ж Тарас справді був її «батьком» задовго до того, як сам про це сказав, як побачились, ще тоді, коли «Народні оповідання» її прочитав, на дорозі до волі, у Нижньому Новгороді.

Що б там не сталося, як би там не було скрутно, важко,— заздрість, боротьба честолюбців, раптові години зневір'я в свої сили, в свою творчу наснагу,— з нею завжди благословення Тарасове і його напутнє слово.

І з нею її робота.

Раптом обоє помітили, що розвиднілось. Не потроху, як звичайно буває, а немов широко розкрили велетенські двері і світанок злетів у них. Ніч минула.

Ніч перед кордоном.

2.

Ой чи ти мене згадаєш
Хоч разок на днину?
А я тебе ізгадаю
Сто раз на годину.
Народна пісня

З проводів Опанас Васильович повертався мовчазний. Надворі було холодно, вітрилось, немов навмисне у таку негоду, зовсім не весняну, довелось розстатися.

Та хіба ж надовго? Одержить паспорт, одержить її гроші і в Дрездені наздожене. А втім, прикро, що не разом з ним уперше ступить на чужу землю, не чекаючи його, піде дивитись на всі європейські дива. Звичайно, не чекатиме. Навпаки, поспішить. Хоча Тургенєв їде далі, до Парижа, по дорозі вже напевне постарається, що тільки зможе, показати.

Колись так жадалося побачити Марієччині очі, як вперше мала глянути на Київ, Лавру, Хрещатик, університет, Дніпро! Скільки їй тоді було? Сімнадцять? Вісімнадцять? Її щасливі очі, що все те побачила...

Хто тепер дивитиметься на них, її очі, цікаві, жадібні до всього нового? Ні, він не ревнує. Він просто сумно констатує. Він гірко всміхнувся. Та й це все дрібниці. Адже подорожувала без нього з самим Богдасем і до Києва, і до Орла. Як потім про все писала, яскраво, цікаво, з притаманним їй гумором і спостережливістю: і про зустріч в дорозі, з родичами, і як Богдась малий вчить старих «одпалих українців», і про перше знайомство з Кулішем... І про смуток за ним, за Опанасом...

— Отак накине усього, цілий віз, і те зробіть, і се зробіть, і не забудьте, не зволікайте...

Наче з якогось іншого світу долітали слова, що торочив, похитуючи докірливо головою, Данило Семенович. З самої Біржі він щось розповідав Опанасові Васильовичу, а той мовчав і думав про своє. Схопив цей уривочок, збагнув, що, певне, про Куліша, і кинув:

— А потім: «Це мій подвиг».— І так вдало імітував зверхній кулішівський тон, що Каменецький закивав, підтакуючи:

— Точнісінько так, точнісінько так говорить. Я йому кажу: домовтеся одразу з Білозерським, з Макаровим, з Тарасом Григоровичем. Хіба зможе сам журнал потягти? Головне, з Тарасом Григоровичем. Коли не буде

його творів і Марка Вовчка, що то за журнал украї
ський? Хто читатиме? Гадає, що як сотню прізви
собі візьме, псевдонімів, так увесь журнал сам запов
нить, усі розділи?

— Що ж, він такий, він усе може!

І не розібрав Каменецький чи то іронічно, чи т
схвально кинув знову Опанас Васильович, але підхо
пив:

— Що правда, то правда. Скільки зробив за ці роки
У ньому таки демонські сили!

Але Опанас Васильович зовсім не хоче слухати
як Каменецький, забувши, що тільки-но ремствував н
Куліша, починає перераховувати всі його заслуги, вс
його роботи — історичні, етнографічні, літературні, ус
його видання, клопіт. І навіть коли уважно прислуха
тись, важко зрозуміти, чи то з захопленням згадує пр
все ця проста щира душа, чи з обуренням, бо такі
ніде правди діти,— скільки тої чорної роботи перер
бив Каменецький з любові до України, до всього
українського, до красного письменства, до письменни
ків, та й до самого химерного Куліша.

Але Опанас Васильович не слухає. Його думки тіль
ки навколо Марусі. Що ж, і вона сказала про Куліша
в Петербурзі:

— Він не такий, як ти розповідав мені. От Тара
Григорович ще кращий, ніж гадала.

Він ще в Орлі розповідав і про Тараса, і про Куліша
В Орлі він сам був «постраждалий за ідею», висланий
туди після розгрому Кирило-Мефодіївського братства
Кара, порівнюючи з іншими «братчиками», припал
неважка.

В Орлі він влаштувався на службу в канцелярії ге
нерал-губернатора. Культурне товариство міста одраз
прийняло його в обійми — закликали на літературн
вечірки, чаї, обіди. Ще б пак — закінчив Київськи
університет, знайомий Гоголя, Шевченка, чудовий роз
повідач і співак, і до того ж гарний, приємний на об
личчя. Саме про це останнє він не думав, ніколи не
дбав про свою зовнішність.

Він зустрів «справжніх» людей, як зауважив для
себе. Жив там уже літній фольклорист Якушкин, моло
дий літератор Лєсков, що тільки робив свої перші кро
ки. І на одній вечірці, у відомої в Орлі пані Катерини

Петрівни Мардовіної, яка пишалась своїми ліберальними поглядами, любов'ю до літератури і особливо до людей, зв'язаних так або інакше з літературою, він зустрів ще одну «справжню» людину — хоч була вона майже дівчинка.

...Скільки там зібралося народу, старих і молодих чоловіків, молодих і тих, що підмолоджувалися, пань, панночок, і серед усієї,— наче різної, але, коли вгледітися, чимось дуже одноманітної юрби,— він побачив великі блакитно-сірі очі. Не по літах серйозні, вони розглядали його з одвертою цікавістю і якоюсь вимогливою допитливістю. Наче дівчинці конче треба було дізнатись, хто він, що за людина, а яке враження вона сама справляє — це її зовсім не обходило. І йому вже розхотілося щось дотепно і красномовно розповідати і бути центром серед жінок, які кокетували, засипали запитаннями, аби виказати свою кмітливість, упадали коло нього у різний спосіб. Він постарався закінчити швидше розмову й непомітно підсів до дівчинки в скромному темному платтячку з білим комірцем і білими манжетами. Наче нічого незвичайного і надзвичайного не було в ній, а відрізнялась від усіх «лица необщим выраженьем» — спав йому на думку рядок Баратинського, і він заговорив з нею і на просте питання, а звідки він родом, почав розповідати їй, тільки їй, без дотепів і красномовства, з щирим душевним почуттям про рідну Полтавщину, як він любить сам блукати по селах і записувати почуті від дідів різні перекази, дівочі і парубоцькі пісні, сільські звичаї, що мають глибоке коріння в народному житті. Вона слухала дуже уважно, явно зацікавившись, майже не перебивала питаннями.

«Певне, родичка»,— подумав він. З дочкою хазяйки, балуваним, але з розумною хитрою мордочкою дівчам років десяти, він уже мав нагоду познайомитися. Саме через вередливий вираз було видно, що це дочка господині дому. І одразу було видно, що ця дівчина — тільки родичка. Не дочка і не гостя, а родичка.

— Marie, venez-içi, s'il vous plait *,— покликала її нестара і явно з тих, що молодилися, господиня. Вона стояла коло чайного столу з двома жевжиками.

---

* Марі, підійди, будь ласка *(франц.)*.

Дівчина встала, сказала просто:

— Excusez moi *, мені треба піти.

«Може, гувернантка»,— подумав Опанас Васильович і навіть чомусь зрадів.

— Але повертайся швидше, хай Катя тебе не затримує, як завжди! — приємним, але з владними нотками, голосом мовила господиня.

— Certenaiment, ma tante **.— Дівчина подивилась на нього і сказала без манірності, привітно: — Я швидко повернуся, мені треба подивитись, чи лягла Катя і чи все там, як належить.

Трохи згодом, коли познайомились ближче, він побачив, що дівчина дивилась на це своє становище, як тимчасове і скороминуче. Як, коли воно минеться — вона не знала. Тільки була певна, що не так, як гадала тітка-благодійниця. До чого цій пані хотілося грати ролю благодійниці, і щоб племінниця дивилася на неї покірно і вдячно! Племінниця, що казати, була гарна, освічена — вчилася ж якийсь час у харківському пансіоні! — на неї задивлялись і молоді жевжики, і статечні чоловіки. Тітка, звичайно, найбільше в цій найважливішій жіночій проблемі хотіла розіграти роль доброї феї — підібрати такого жениха, щоб з обох сторін їй дякували, слухались і шанували. І насамперед, щоб це була в усіх відношеннях вигідна партія. Головне, щоб чоловік мав і становище, і достаток.

Та завжди чемна і стримана Маша не виявляла, як належить бідним родичкам, ані палкої вдячної любові, ані покори. Не схилялась вона і перед «духовними» захопленнями тітки, і взагалі як людина — тітка була їй чужа і неприваблива.

Опанас Васильович вже невдовзі відчув: у цієї дівчинки своє життя, свої правила, свої критерії усього і якийсь свій, по-своєму впорядкований світ, який вона ревно оберігає від зовнішнього, сповненого сует.

Вона слухала його уважно, широко розкривши очі, частіше мовчки, не перебиваючи зауваженнями, ніколи не кажучи, як то часто трапляється у жінок з кожної нагоди, «а я...», «а у мене». Вона вміла слухати. Він бачив, вона замислюється над усім, що він каже,

* Пробачте *(франц.)*.

** Звичайно, тьотю *(франц.)*.

і він захоплювався тим, що зможе зліпити з неї свій ідеал. Яка помилка кожного чоловіка! Але Опанас Васильович і досі не збагнув її!

Він мріяв: це ж щастя — вводити в життя, виховувати, наставляти таку ясну голівку, таке глибоке серце! Адже він старший за неї на добрий десяток років з гаком!

Вони заприязнились. Насамперед заприязнились. Чи не найдужче підкоряє чоловіка отаке мовчазне захоплене слухання? Йому здавалось — захоплене! Розуміння його прагнень, його натури найбільше виявилось у неудаваному інтересі до його роботи, звичайно, не в канцелярії генерал-губернатора, а до пристрасного збирання фольклору. Вона могла годинами слухати, коли він співав свої українські пісні, залюбки переписувала його похапцем накреслені нотатки, записи прислів'їв. Він помітив у неї надзвичайний, винятковий хист до мов взагалі, а його рідна — українська, яка для нього була його життям, його sancta sanctorium *, одразу стала їй зрозумілою, близькою і немов відповідала її музичній натурі.

Тітка — пані Мардовіна — скаржилася, що Маша не хотіла вчитись музиці, але ж він чув, як вона добре співає або грає наодинці. Вона байдуже, навіть з погано прихованою неохотою слухала, коли знайомі панночки виконували свій обов'язковий репертуар: «La prière d'une vierge» ** або «Les cloches de cloître» ***. Але на рідких випадкових концертах заїжджих музикантів у Дворянському зібранні вона про все забувала, так віддавалася насолоді слухання.

...А інтерес до української мови він сприйняв тоді як бажання бути ближчою йому...

Усе здалося омріяним, давно жаданим, бо він полюбив племінницю пані Мардовіної Машу Вілінську, і вона, всупереч бажанню і планам тітки, яка готувала їй іншу «партію», забезпечену і статечну, погодилась вийти за Опанаса Васильовича Марковича. І їй було байдуже, що у нього не тільки ні кола ні двора, але й служби на той час не було. Вона одверто зневіряла

* Святая святих *(лат.)*.

** Молитва діви *(франц.)*.

*** Дзвони монастиря *(франц.)*.

йому свої думки, свої бажання, а він почувався старшим другом і навчателем, і вимагав ще більшої одвертості, і з перших же днів оцінював і кваліфікував всі її вчинки, не розуміючи, що передає куті меду.

«Твоя Маруся надто серйозна,— сказали брати і родичі, коли він привіз познайомитися дружину.— Таку молоденьку ані танці, ані розваги не цікавлять». Тоді Опанас Васильович задоволено посміхнувся. Якось, ще будучи нареченою, Маруся в одному листі (він їздив до рідних) написала, що була на вечірці і їй несподівано було дуже весело, вона багато танцювала. Опанаса це обурило. У кількох листах писав про її «злочин», вимагав докладного опису, аналізу, самоосуду її поведінки. Якої? Якої? Він уявляв її усмішку (яка рідко з'являлась, але була така чарівна!), жваву, цікаву розмову з якимись кавалерами. Невже його Маруся така ж, як усі панночки? Це були, безперечно, звичайні ревнощі, але яку теоретичну базу він завжди вмів підвести! Мовляв, за її душу турбується, за її напрямок, її думки!

Що ж, і в цьому він був як більшість чоловіків, які не припускають у собі такого низького почуття — ревнощів, і доводять — не проти них гріх, а проти себе!

Він не звернув уваги, яка була здивована цим Маруся, але не заперечувала. Вона легко відмовилась від танців і інших веселощів, до яких вона й не дуже звикла! Стільки нових обов'язків лягло на неї. Чомусь Опанас у сімейному житті став зовсім невеселий. Він намагався підтягти все до якогось ідеалу, але життя аж ніяк не налагоджувалося.

Йому просто не щастило з роботою, от чим усе пояснював... Що там торочить і торочить Данило Семенович? Наче віз рипучий поволі по камінню посувається — гуркоче, гуркоче.

— ...коли йому щось не зробиш або не згоджуєшся — наче не з ним, а з усією Україною сперечаєшся, їй навпроти йдеш, буцім він її єдиний заступник і представник...

А! Він усе про Куліша!

— І Кобзареві твори він «процидрив», і Марка Вовчка він одкопав. А коли б його не було — що ж, і Тарас Григорович мовчав би? І Марко Вовчок не писав би?

Опанас Васильович усміхається.

...Майже порожня кімнатка. Ледве дотягують від получки до получки. У неї зайвого платтячка, пристойних черевиків нема.

Не тільки вона сама, як же це й він байдужий до цього: до її черевиків, її плаття?

Вона сидить і пише. Уночі пише. Не переписує зібрані ним прислів'я та перекази, а пише щось своє, і коли потім, хвилюючись, сама не розуміючи, що ж це сталося, читає йому, йому першому — при чому тут Куліш?

Перше його почуття — неймовірна радість! Це ж талант! Яка мова! Рідна його мова. Наче коштовним різнобарвним бісером розшито дорогоцінні речі. І як коротко, стисло, у кількох сторінках вилите всеньке гірке життя людини. З ким її порівняти? Та ні з ким! Хто так писав? Талант і все!

«Марієчко, Марусенько, Манічка моя, як я тебе погано знав! Ти ж перша українська письменниця! Українська!»

Так, найпершим почуттям була щира, чиста радість. Хіба це почуття змінилось зараз? Ні, ні, радість за кожну нову річ була, є й буде.

Він, правда, уважно перечитав, порадив, підчистив — адже що-що, а мову він знає, чує, це не те, що його «служба», ба навіть викладання географії та історії в молодших класах Немирівської гімназії.

І він знав, переконаний був: не було ще таких оповідань, написаних рідною українською мовою — такою мальовничою та мелодійною, як написала його Марусенька. Його! Його дружина!

Він пишався нею!

Це друге почуття інколи перебільшувало перше. А як йому було не пишатися в колі вчителів, у їхній молодій «комуні», де в Марусю всі були потай закохані. Але він знав свою байдужу до залицянь Марусю... і холодну... Це він також знав... Як часто від цього йому було прикро. Тепер він міг собі пояснити — вся її пристрасть, жага, темперамент, певне, зберігались підсвідомо для роботи, виливалися в ці зошити, в її нічні писання.

От як підземні джерела, невидимі для очей, довгий час нуртують десь у глибинній глибині і раптом вири-

ваються потоком на світ, на сонце, на життя — так, певне, і її талант!

Її стриманість, мовчазність, уважливість до всіх і в той же час байдужість і навіть якась безсуперечна покора важким обставинам, ніяких ремствувань на злигодні життя, її спокійне, дружнє ставлення до нього,— без палкого кохання, але й, боронь боже, без сварок — оце все було накопиченням, збереженням сил для іншого?

Раділи всі друзі. Бідолага Ілля Петрович, найщиріший друг, учитель математики, він переживав кожен її рядок, кожне слово майже так само, як і він, Опанас Васильович. Вони удвох сиділи і міркували над рукописом, перед тим як надіслати Кулішеві, і доводили вдвох Марусі, коли треба було щось виправити, але обидва дивувались, звідки це у неї, таке чуття їхньої рідної мови? Підслухані пісні дівчат та парубків? Розмови з жінками на базарах, ярмарках, в мандрах по селах? Як вона вміла одразу стати для них своєю, близькою; як їй завжди звірялись сусідки, наймички, випадкові зустрічні!

— А ти ж чув, Ільку,— казав Опанас,— вона завжди заколисує Богдася нашими піснями.

— Чув, не раз чув. Значить, рідна їй мова. Рідна.

— Талант! — переконано казав Опанас.

— Талант,— побожно шепотів Дорошенко.

І невдовзі прийшла слава. А коли приїхали до Петербурга, що б там не було, для всіх стало ясно: Тарас Григорович і Марко Вовчок — вони нагорі, на вершечку, а решта — десь ген унизу.

— ...Хто каже, звісно, він вболіває за все наше, українське,— знову відлунюється неголосний гуркіт воза.— Та найдужче, щоб усі знали, що він саме болів і що він голова усьому, і він тільки має право судити все. А однаково йому до «батька», до Тараса, як до зірки чи до сонця!

— Кулішеві? Олельковичу? — засміявся Опанас Васильович.— Он «батько» і ні про яке місце не дбає, а однаково йому найперше, і для всіх нас він найвища сила, «батько». Кому з ним рівнятися? Куліш від своєї милості і Вовчка мого нагородив похвалами і певне місце відвів — мовляв, «артист, що перевтілюється майстерно», «етнограф»!

— А батько прочитав і написав, що бог «послав нам кроткого пророка і обличителя жорстоких»,— підхопив Каменецький, і вже не гуркотів віз по камінню, а живі звуки забриніли в голосі, і вже не хитав головою, а тепла усмішка з'явилась на доброму, завжди заклопотаному обличчі.

...А вона ж зовсім ні про яку славу, ні про яке місце не дбала, його Марусенька, а найменше про те, щоб верховодити, очолювати, бути центром. Вона б засміялась, коли б про це почула. Єдине — на свій шлях твердо стала, і знав Опанас Васильович — вже не зверне з нього.

Вона сама була ошелешена таким успіхом, такою несподіваною славою. Скільки людей — письменників, художників, різних пань — особливо землячок-українок — бажали познайомитися з нею, запрошували до себе, відвідували їх. У кого іншого голова обертом пішла б. А вона сказала йому:

— Опанасю, друже мій, коли так поведеться, я й працювати не зможу. Давай якісь дні визначимо для гостей — коли ми приймаємо, коли ми відвідуємо. А вранці — взагалі нікуди і ні з ким. Треба працювати.

І працювала. Писала «Інститутку». Радилась з ним менше. Не з усім, що він казав, погоджувалась. Кулішеві також заперечувала. Правда, частіше мовчки. Стисне губи, очі примружить, обличчя зовсім зміниться, і мовчить. Опанас Васильович уже знає — зробить по-своєму, що б там не казав. Він, Опанас, для годиться підтакує, підтримує її. Він одмахується від почуття, що інколи мимоволі, невчасно виникає — ніби сам він просто «п'яте колесо до воза», «чоловік Марка Вовчка». Інколи Опанас ловить на собі співчутливо-лицемірні погляди Кулішихи та інших жінок. Куди б вони з Марусею не з'явились — одразу її оточують чоловіки. Тургенєв, Тарас Григорович... Познайомились з професором Кавеліним, з братами Курочкіними, Писемським, у Петербурзі зараз і давній орловський знайомий — Лєсков. А скільки земляків! Костомаров, Честахівський, Жемчужников, Макаров. Про Каменецького і казати нема чого — як родич. От тільки Куліш. Незрозуміло якось поводиться... Сам так закликав Марковича переїздити до столиці, впрягтися в роботу для рідного краю, рідного письменства. Сподівався Опанас Василь-

вич, що буде для нього праця в друкарні, в редакції, по виданню альманахів, а тепер у Петербурзі привітається з ним, не дивлячись, недбало, а коли заговорить — тільки так розпитує про Марію Олександрівну, немов вичитує йому і за її хвороби, і настрій, і знайомства з російськими письменниками, і дружбу з поляками — Желіговським, Сераковським, Круневичем, наче перед ним, Кулішем, Опанас Маркович відповідає за Марка Вовчка. Та чорт вас побери! Адже вона ж його жінка, його дружина!

Він раптом так зціпив зуби, що аж скреготнули вони. Стало ніяково, немов Каменецький знав, про що він думає.

— Холодно як,— пробурмотів.

Справді, холодно було.

— Ой-ой-ой! — зітхнув Каменецький.— Ой даремно Марія Олександрівна тепереньки за кордон поїхала. Пересваряться тут усі з журналом цим. І Василь Білозерський, і Куліш, і Костомаров Микола Іванович — усе сперечаються, а й самим досі невідомо, кому дозволять редактором бути. Краще Марія Олександрівна тут була б.

— Вона мусила їхати,— аж сердито кинув Опанас.— Ви ж самі знаєте, лікарі наполягали.

Пояснення для людей. Для годиться. Лікарі наполягали, щоб негайно їхала лікуватись. Часом він сам хотів, щоб швидше їхала, бо бувала така відчужена, незвично нервова, занепокоєна — не пізнати його Вовчка!

Ні, не принесла поки що петербурзька слава ані їй, ані йому щастя.

— Куліш «Чар» Вовчкових не хотів до збірки давати, а Костомаров аж підстрибував читаючи,— вів своє Каменецький.— Пересваряться, усі пересваряться.

Опанас Васильович усміхнувся.

Оця проходка, оця «розмова», якщо можна було це назвати розмовою, нагадала типовий український анекдот. Ідуть два дядьки. Мовчки. Проходять повз ставок. «А он качки пливуть»,— каже один. «Отак і людина — живе, живе та й помре»,— відповідає другий.

— Зайдемо, чимось погріємось,— запропонував Каменецькому.

Обом було невесело.

3.

...І як бомба розриває.
Ось що значить поговір...
Бомарше

До портьє підійшов пан з кімнати № 38 на бельетажі. Спитав по-німецьки, підкреслено вимовляючи кожне слово, але з явним чужоземним акцентом і надто вже правильно за граматикою будуючи речення:

— Скажіть, будь ласка, чи нема телеграми або листа Пантелеймону Олександровичу Кулішу?

— Нема, на жаль, нічого. Хай шановний пан Куліш не турбується. Коли щось надійде, ми негайно принесемо.

Пан Куліш нервово здвигнув плечем, насупив тонкі брови і вийшов з готелю.

Куди ж зараз піти? Може, Zoo *? Unter den Linden? ** Купити заздалегідь квиток до опери? Знову самому бути скрізь, скрізь, де так жадалося бути вдвох!

Він уже третій тиждень живе у Берліні й чекає на Марію Олександрівну Маркович. Перші дні був не те що задоволений, а все ж таки в кращому настрої після свого вкрай нервового стану у Петербурзі. Там усі і все дошкуляло.

Там десятки очей наче шпильками проймали душу, замість того, щоб дивитись віддано і слухати з благоговінням.

Може, хто звик тертися між усякою ледар'ю, тому байдуже, шкіра у того товста і душа нечула. Але ж у нього — він був переконаний у тому — кожна жилочка відчувала гострий погляд.

Ще гірше, коли й такі погляди щезали. Він не признавався собі — його навіть почали уникати. Ще б пак! Повернувся Тарас!

Ореол мученика, тільки-но звільненого з солдатчини, з заслання, зробив його модною постаттю в Петербурзі, і не на нього, Куліша, а на Тараса глянула одразу Марія благоговійними очима. Все, все, що мав одержати Пантелеймон Олександрович за своє піклування, за увагу до оповідань,— все це вилилось не на нього, а на Шевченка, який цього і не чекав, і не прагнув, а,

---

* Зоопарк *(німецьк.)*.
** Під липами *(німецьк.)*. Вулиця в Берліні.

навпаки, сам горлав, коли вона читала у товаристві свої твори: «Шекспір! Шекспір!»

А він же, Куліш, сам, на свою голову послав «Народні оповідання» Тарасові ще у Нижній, коли його там затримали по дорозі з заслання.

Куліш знайшов її, цю письменницю. Зараз він не брав до уваги, що Марковичі самі надіслали йому оповідання, і він, Куліш, написав велелюбну передмову, та не так, як про письменника-творця. А Тарас, ну, Тарасові вірші, Маркові Вовчкові присвячені, вся українська громада в Петербурзі напам'ять знала — «Недавно я поза Уралом...».

І зблід поряд з цим кулішівський образ, що «зібрав Марко Вовчок мед з усіх квіток української мови». Це було лише часткове, порівнюючи з натхненним, високим образом Тараса.

А як носився Тарас з цією золотою обручкою! І що йому на думку спало, щоб усі земляки, уся українська громада піднесла Марковичці подарунок — сам вигадав — золоту обручку. І сам вибрав у ювеліра.

Думка Тараса для всієї української громади — закон. Скільки разів сперечався з Тарасом з приводу журналу, який, нарешті, здається, буде, і з приводу окремих творів, доводив йому логічно нездійсненність і навіть небезпеку його, Тарасових, настанов, часто просто безпідставність. І хоча насправді треба було бути обережним і поміркованим,— однаково Тарасове слово за ідеал править.

Коли не можна зараз зробити — видно, до чого мусимо прагнути!

Наче не він, Куліш, видав свої «Записки о Южнорусском крае», написав «Чорну Раду», працює невтомно і безупинно для розквіту української культури. Як ніхто. Тільки він мав посісти перше місце!

Ніде він його не посідає,— сам собі гірко зізнається Куліш. Він як Прометей, що піднявся вище за своїх братів і здобув вогонь з неба. Чомусь тільки сам себе в думках назвав Прометеєм і тільки в одному листі про це прохопився. А при ньому якийсь студент-грузин кричав про Тараса: «Прометей! Прометей!» І це за Тарасом лишилось. І «Кобзар», і «Прометей».

З Тарасом після його повернення взаємини зовсім не близькі. Тарас з ним не одвертий. Може, не прощає, що

не поїхав до нього перший на поклін у Нижній? Добре старому Щепкіну — він не літератор, незаплямований,— міг вільно поїхати, та ще й на театрі виступити — хто причепиться? А може, тому, що написав тоді ж: «Були б гроші, купив би твої російські повісті та й спалив би». Ані слівцем не згадав про це Тарас при зустрічі. Та й не бачаться вони тепер, як колись у молоді роки віч-на-віч, а тільки на людях, у якихось справах, або на вечорницях у петербурзьких земляків, і ближче Тарасові його російські і польські друзі, ніж Куліш.

В «Современнике», для якого Куліш лишився випадковим, епізодичним автором (а чекав же тріумфу!), ставлення до Тараса навпаки — як до зовсім свого.

Цікаво, чи встигла познайомитися з групою «Современника» Марія Олександрівна? З поляками Тарас її одразу звів — з поетом Совою-Желіговським, з Зігмунтом Сераковським.

Може, й не встигла. Може, надто підпала під вплив Тургенєва, а той не в великих ладах з Чернишевським і Добролюбовим, які зараз заправляють у «Современнике».

Куліш похмурнів. Невідомо, що прикріше у цьому разі — чи «Современник», чи Тургенєв, від якого всі жінки тануть, а він скрізь, де траплялось їм зустрітися, очей з Марії не зводив.

«Як кіт на сало»,— сказала грубо Сашуня, Кулішева дружина. Як вона змінилася! Від неї тхне чадом кухні, дріб'язкових пересудів з жінками. Де воно все поділося, оте високе, що марилось перед шлюбом? «Чи ти царівна, чи ти королівна?» — спитав тоді Тарас на їхньому весіллі. А тепер — попервах, здається, і не пізнав. А потім, коли зустрічалися, майже і не балакав з нею, щось, певне, бевкнула Сашуня з приводу Марковички. Ну, при ньому і словом критичним не зачепи. Хоча, правду кажучи, яка там критика у Сашуні? Жіночі ревнощі та заздрість. Йому й самому давно нестерпно не тільки жити з нею — дивитись, слухати. Йому заздалегідь стає неспокійно, коли вона потрапляє в культурне товариство. Чоловіки — ті ще так-сяк, вони хоч і помітять що, почують якусь недоречність, та тільки потім поміж себе, може, посміються. Ну, а жіночки, та

ще освічені! О! Ті зуміють і шпигонути, і всі кісточки перебрати.

Він не знав, що «освічені жіночки», навпаки, взяли під захист Олександру Михайлівну, невинну жертву, а кісточки перебирають Марковичці, з усім притаманним їм запалом та тонкощами у цій справі.

Основне, чого він жадав колись від шлюбу, від «дружини — друга», це щоб розуміла його, його вразливу, відмінну від інших натуру, щоб не посягала на те «богове», що є в нього, а задовольнялась тим, що він сам дасть їй від своєї душі. Йому потрібна палка жіноча душа, що вірила б не йому, а в нього!

Він помилився в Саші. Це він давно збагнув. Вона не зуміла зберегти його життя від дріб'язків побуту, сама поринула і втопилася в них.

Він забув, що тільки не робила вона, аби в Тулі, на засланні, йому було більш-менш добре, щоб міг він писати. Яку енергію вона виявила в клопотах про нього, зовсім забувши про себе. Що ж, це була звичайна невдячність чоловіка, який розлюбив і знову ж таки намагався підвести теоретичні обгрунтування, удаючи з себе жертву нерівних духовних інтересів.

Майнула якось одна хуторянська панночка. Які листи він їй писав, як високо ставив! Адже не міг він абикому душу відкривати й чекати дружби. Він її так високо підносив, що тій панночці і не снилося ніколи в її хуторських мріяннях. І раптом з'явилася Марко Вовчок, Марія Марковичева, і її він збирався поставити на п'єдестал, та як це так вийшло, що вона сама стала, не тільки для нього, для всіх, спокійно, без владолюбного, честолюбного запалу. Яка стримана з'являлася вона на вечорницях, як вирізнялися серед пань і панночок її спокійна хода, спокійний погляд великих ясних очей, русяві коси, закручені на голові (а вдома спущені, як у дівчини,— він не раз заставав її так, коли заходив до Марковичів).

Ні, годі чернецтвувати! (Про це він, між іншим, і тій панночці торік писав).

Зараз він тут сам. Напружений до нестями. Сюди приїдуть Марковичі. Опанас? Кому і чому заважатиме Опанас, ця маленька, нікчемна, порівнюючи з ним, людина? Він щиро думав, що Марковича не обходитимуть його взаємини з Марією Олександрівною. Це на-

віть мусить піднести Опанаса у власних очах, що його жінка — «друг і сестра» самого Куліша! Ця формула — «друг і сестра» — вже не раз вживалась раніше і до інших жінок, але Марко Вовчок — це щось небувале. Вона таке пристрасне почуття викликала в нім, як жодна жінка в його житті.

Коли він був за кордоном торік, уперше в Німеччині, його спочатку все дивувало, увесь той зовнішній європейський комфорт, що приголомшує кожного, хто приїздить з Російської імперії, з її брудними готелями, поштовими станціями та заїздами, з її грубими лакеями, нетіпахами-покоївками... Йому подобались чистота, порядок, німецька педантичність. Але він не зробив ані цікавих знайомств, ані значних спостережень та узагальнень. Його незабаром потягло додому. Скрізь у Європі він почував себе хуторянином. Чи краще йому було на хуторі? Там він, навпаки, почував себе європейцем і також нудьгував.

Цього разу він взагалі нічого не помічав, перед очима весь час була вона, Марія Марковичка, і вона мусила, мусила бути з ним навсправжки!

І вранці і ввечері, проходячи повз портьє, він не витримував і питав, чи нема листа для пана Куліша? Та чув ту ж самісіньку відповідь: «Нічого нема, пане Куліш, коли буде — ми негайно принесемо».

Він не розумів, чого його вірний «спис і рука» Каменецький ані слівцем не відповідає? Невже Марія Олександрівна всерйоз захворіла? Ні в які хвороби жінок, перш за все хвороби власної жінки, він не вірив. То все були нерви і вереди. Марковичці просто до смерті кортить побачити світа, побувати за кордоном. Він зустріне її перший, він зустріне її один (Опанас не береться до уваги), перший знайомитиме її з першим закордонним містом. Які цікаві повчальні розмови, просто лекції, вже складалися в його голові!

І то все буде прелюдією...

Він забув, що в Петербурзі вона й перші дні не слухала його, не кажучи вже про останній час. Та їй же, власне, не давали можливості побачитись із ним. То вона була у Карташевських, де від неї не відходив брат Варвари Петрівни Макаров, то їхала з Тургенєвим до Шевченка, то сиділа з своїм хлопцем. Усі наче

навмисне змовлялись проти нього, не розуміючи, як він, він потрібний їй для роботи, для росту, для слави.

Якось, опинившись з нею наодинці, трохи відокремившись від товариства,— вона тільки-но читала урвок з «Інститутки» і була збуджена, розчервоніла (частіше вона блідувата, може, й справді хворіє?),— він не витримав і почав натхненно казати про свої високі почуття до неї, і як вона примушує його страждати, тим, що постійно уникає. Вона враз змінилась. Холодно глянула, підвелась із крісла й пішла.

— Даруйте, мене кличуть,— тільки кинула, ніби між іншим. Вона не зрозуміла, не зрозуміла його!

А про ту сцену в них удома, коли вона зайшла по рукопис, краще не згадувати. Як вона вирвалася, вибігла, певне, злякалась, почувши чиїсь кроки. Він винний — поспішив, але раптом голова пішла обертом, що вони вдвох, лише вдвох, а вона зайшла така мила, привітна, як у колишніх немирівських листах.

Тут, у чужому місті, в чужій країні, далеко від «Блатенська» — Петербурга, серед чужих байдужісіньких до них людей, все, все буде інакше.

Чому нічого нема від Каменецького?

Його хочеться вилаяти всіма мальовничими українськими словами, що яскраво визначають таку нетямущу людину: йолоп, телепень, бовдур, недотепа... Він не згадував зараз, та й не думав взагалі про те, скільки послуг зробив і робить йому Каменецький. Зараз той тільки дратував його своєю некмітливістю. Адже Куліш ясно написав йому — даремно він думає, що то жарт, що робиться в його душі.

Йому конче треба знати про Марію Олександрівну, коли вона, нарешті, виїздить з Петербурга.

...Він крокує берлінськими вулицями, байдужий до всіх і до всього, і думає, що от він іде, а ніхто не знає, яка це людина страждає так неймовірно.

Від патетично високого страждання, в якому він занотовує і визначає кожен нюанс і найтоншу рисочку, Куліш поволі переходить до цілком реалістичних підрахунків — коли Марія Олександрівна могла одержати гонорар, коли могла замовити квитки і коли, нарешті, могла виїхати.

Ці земні підрахунки трохи полегшують стан. Він навіть зайшов до кав'ярні, випив чашечку кави і

ніжно-млосно глянув на білявеньку пухлявеньку Fräulein. Тут не розбереш: чи служниця, чи з хазяйської сім'ї, така чистенька, в мережаному білому фартушку і пишно накрохмаленій наколці. Вона зробила губки сердечком і мило почервоніла. Годі чернецтвувати! О, швидше б приїхав цей степовий неприручений «Вовчок». Як її за три місяці зіпсувала столиця! Але тут вона побачить його, Куліша справжнього, без шор, без чернецтва. Він нарешті дасть волю всій своїй пристрасті, і їм заздритимуть сучасники і нащадки!

Він майже бадьоро повернувся до готелю. Портьє, побачивши його, люб'язно закивав головою.

— Bitte, herr Куліш,— мовив він, простягаючи бланк телеграми.

Пантелеймон Олександрович майже вбіг до свого бельетажа. Швидко відчинив двері номера. Так і є. Від Каменецького. Що? Що таке? Марія Олександрівна виїхала з Петербурга 29 квітня з Тургенєвим?

Він упав з високого піднебесся в земне остогидле життя.

Власне, у нього було відчуття, що хтось дав йому доброго штурхана і він полетів догори ногами.

З Тургенєвим! Чому з Тургенєвим? Як відпустив її той телепень Опанас? Що він, засліпнув, чи що? Хіба не бачив їхні перезирки, його, Тургенєва, упадання, лестощі?

Не слід обманювати себе. О жінки, «ничтожество вам имя!» Він так ремствував, ніби не Опанаса Марковича, а його дружиною була Марія Олександрівна. Що там дружина! Далеко гірше і образливіше, коли зраджує «не дружина».

Власне, вона не була і «не дружина». Ніким. У тім-то й справа, що ніким, коли він жадав усім своїм єством, щоб була всім! Він. Куліш.

О, то все омана і лицемір'я — оці спокійні ясні очі, ота мовчазність.

Поїхали вдвох з Тургенєвим. Він же скрізь у Європі як удома.

Вона відштовхнула його, українця, проводиря української культури! Та що їй, московці з походження, українські брати?! Може, коли б не Опанас — і не писала б вона по-українськи, а може, й взагалі там

більше він написав. Що-що, а мову він знає і в рідному фольклорі кохається, як риба в озері купається.

Він сам не вірив цій своїй думці, що спала йому в злу хвилину, адже нічого Опанас ніколи не писав раніше, та й зараз ніколи у нього й мови про це не було. Але в очах Пантелеймона Олександровича уже замигтіли недобрі вогники, і він усміхався недоброю, страшною своєю посмішкою.

Що ж, «я тебе породив, я тебе й уб'ю». Ти хитрощами ввела в оману, звела мене з пуття. Може, через тебе я кривдив ні в чому не винну Сашуню, кревну, рідну українку, мою бідолашну хуторяночку. А хіба ж вона також не пише, а хіба не можна її більше підтягти, допомогти? З нею поки що ніхто так не панькався, як з цим Марком Вовчком.

Ні, ні, то не ця хитра жінка, то Опанас писав «Народні оповідання». Нічого, вона ще згадає Куліша.

А зараз — швидше, швидше з Берліна!

Щоб і не стрічатися. До чемно-байдужого погляду Тургенєва ще додасться переможний блиск. Адже жінки люблять похвалятися перед коханцями своїми перемогами, відкинутими поклонниками, і вона з задоволенням, вихваляючи свою стійкість, розповідатиме про нього.

Він швидко, квапливо пише телеграму. Кому? Сашуні! Звичайно, Сашуні. А хто ж прийме його беззаперечно? Що їй лишається робити?

Доведеться, правда, вислухати тисячі дурних сентенцій, тисячі пліток про «божество мовчуще», а може, й не пліток, у жінок очі зіркі, та й самі по собі судять.

Цей раптовий від'їзд виглядатиме цілком пристойно. Вдвох з Сашунею вони поїдуть на Кавказ. Обом треба там лікуватися.

Він здав телеграму. Повернувся. Сів у крісло зовсім знесилений і виснажений.

Згадав рядки, які писав колись хуторянській панночці і, трохи перефразувавши, казав тоді, на вечірці, Марії Олександрівні:

— Знайте, що під моєю сумною поверхнею страшенна глибина душевна вогнем невгасимим палає. Як дійде до вас чутка, що вмер я, що нема мене на світі, ви собі подумайте: «Не вмер він, як мруть люди,— він згорів мовчки».

Але він знав, що мовчки не згорить. Мовчки не згорить і його ображене почуття до Марії. Навпаки — образа і жадоба помсти загаласує не тільки на далеку відстань, а й на довгі роки...

Досить було йому сказати дружині: «З чого це люди взяли, що московка так мову опанувала, що сама ці оповідання написала? Чоловік писав. Я правив. Ти ж бачила як».

— І з чого ви взяли,— сказала знайомим, скрививши губи, Олександра Михайлівна Куліш — вона ж письменниця Ганна Барвінок,— що ця кацапка, московка сама оповідання написала? Її чоловік писав, а мій чоловік правив. Я сама бачила.

Поки що це була малесенька кулька. Вона згодом обросте. Марія нічого не знала.

Вона раділа, що розминулась з Кулішем.

4.

...И ведаю, мне будут наслажденья
Меж горестей, забот и треволненья.
О. Пушкін

«Поїду до Дрездена — і край!» Отак вона тоді в каретці сказала Івану Сергійовичу, коли бідкалася про Куліша, а він зовсім просто заспокоїв: «Поїдете до Дрездена — і все».

Зараз і самій було дивно, що надавала усьому тому такого значення. Згадала, як у дитинстві вчили її, як кожну дівчинку, вишивати й в'язати. Раптом молодші почнуть гратися, пустувати, заплутають, порвуть нитки — сиди, та розплутуй, та зв'язуй ниточки.

Вона це терпляче робила, хоча виходили з того нікому не потрібні серветки, якісь накидки, набридлі комірці та нарукавнички, що горами лежали в комоді.

Оце й зараз сиділа б і розплутувала, розв'язувала, зав'язувала б переплутаний, де-не-де скріплений клубочок незрозумілих, не потрібних їй взаємин з цим химерним самолюбом Кулішем.

А от зараз вона сидить за круглим, не дуже великим, столом в ідеально чистій їдальні пана і пані Рейхелів і прислухається до жвавої розмови Адольфа Рейхеля і Івана Сергійовича.

— Так, так, ви саме, певне, були в дорозі і ще не прочитали в газеті,— каже Рейхель.— Двадцять дев'ятого квітня Австрія оголосила Італії війну.

— Цього слід було чекати,— киває головою Тургенєв.

— Усім, хто стежить за європейськими подіями, відомі слова Меттерніха: «Італія — це лише географічне поняття». Він хоче довести, що Італії нема як держави, і Гарібальді, незважаючи на всі свої незгоди з Кавуром, який, звичайно, в єднанні з Віктором Еммануїлом і Наполеоном домовився про спільні дії, республіканець Гарібальді тепер заявив: «Насамперед треба очистити італійську територію від австрійців, а там видно буде!» Гарібальді збирає свої одчайдушні загони для визволення Італії від австрійців.

— От хто може захопити навіть таких старих, як я, так це Гарібальді,— мовив Тургенєв.— Нічого б я не хотів так зараз, як опинитись хоча б на місяць в Італії, на власні очі усе побачити!

— Це було б для вас надзвичайно. Який прекрасний матеріал для ваших майбутніх творів! Між іншим, кажуть, багато молоді — поляків і навіть росіян — пробирається туди, в загони Гарібальді, різними шляхами, і через наш Гейдельберг також. А у вас інша мета: лише спостерігача-мандрівника, відомого письменника, вам шлях всюди відкритий,— сказав Рейхель.

— Проте в такій ситуації навіть моя стареча холодна кров, певне, не витримала б,— добродушно усміхнувся Тургенєв.— Раптом я також закричав би: «Evviva * Гарібальді!» А тебе б за це різками з кількох сторін. Молодому це нічого — тільки кров полірує, а старому навіть символічні різки — вже не те... Як один мужик сусіднього поміщика, якого «по-батьківськи» хазяїн на стайні покарав, мені казав: «Воно не те щоб боляче, а перед бабою соромно». Ну, та ваші порядки незрозумілі, от тому душа й радіє, коли десь повіє вільним вітром.

— Уся Європа зараз цим живе. Кожна країна, звичайно, по-своєму, з своїх позицій і інтересів, розцінює становище. Герцен уже в кількох статтях у своєму «Колоколі» пише і весь свій пал скеровує проти Австрії, доводить, що сучасна Австрія це не народ, а поліцейський захід, зведена адміністрація і ні до чого живого не примикає.

— А ми саме збиралися з Рейхелем у Відень — і в його музичних справах, і до його рідних,— вставила пані Рейхель.

Чоловіки розмовляють по-німецьки. Марія розуміє все, але не наважується встрявати в розмову. Та й пані Рейхель, Марія Каспарівна, видно, з такою насолодою говорить з нею по-російськи, та ще й з такою чисто московською вимовою, і обличчя і весь вигляд у неї привітної, хоча й стриманої, російської жінки.

Марія відчуває, що обоє вони — і Марія Каспарівна, і її чоловік Адольф Рейхель — дуже раді їм, немов давно чекали. Це справді було так. Навіть зовсім несподівані для них гості з Росії були радістю.

А Марія ще вагалась — як це відразу піде до них, без попередження!

Правда, з Іваном Сергійовичем усе було зручно, де б вони не опинились, таким він був спокійно тактовним, чулим і уважним. У його присутності усе якось само собою ставало на своє місце і ніхто не міг потрапити в ніякове становище.

Коли вона так категорично вирішила, що поїде до Дрездена, він сказав:

— Я здам вас у Дрездені Рейхелям, і тоді вже поїду до Парижа. Пані Рейхель, Марія Каспарівна, виросла в сім'ї Герцена, з ним і за кордон приїхала й вийшла заміж за свого вчителя музики, німця Адольфа Рейхеля, і з ними згодом переїхала на його батьківщину. Я знав її ще дівчиною, звик бачити завжди з матір'ю Герцена і його дітьми. Здається, вона була ближча з ними, ніж з його дружиною Наталі. Взагалі член їхньої сім'ї — як, чому — не пам'ятаю. Я тоді мало звертав на неї увагу, вірніше, не зосереджував уваги. Для мене було досить того, що член герценівської родини. Значить, людина своя! Тепер її чоловік Рейхель — директор Дрезденської консерваторії. Я давно їх не бачив.

«Певне, і Герцен давно їх не бачив,— думала Марія, сидячи в затишній невеличкій їдальні.— Певне, тільки старі, давні спогади з'єднують легендарного вигнанця з цією, мабуть, поміркованою, добропорядною, надзвичайно милою, культурною німецькою родиною».

* Хай живе (*італ.*).

Марія Каспарівна пригощала куxеном, кавою, дуже гостинно, але без метушні, дивилась уважно й привітно на Марію.

«Марія Олександрівна вперше за кордоном»,— сказав Тургенєв, знайомлячи їх. Тож стільки ще перед нею відкрить, насолоди...

...Вона, Марія Каспарівна, такою ж молодою опинилася з Герценами на чужині? Ні, ще молодшою.

Як давно це було! Скільки років минуло? Дванадцять? Тринадцять? І яких років!

Сорок сьомий рік в Італії. Сорок восьмий у Парижі. Цілого життя варті ті роки. Потім загибель дорогої доброї Луїзи Іванівни — матері Герцена — і маленького його сина, глухонімого від народження, але дуже розумного і гарного. Хлопчик її, Марію Каспарівну, любив більше, ніж рідну матір, Наталі... Потім особиста трагедія в житті АІ — так звали замолоду Герцена свої,— смерть Наталі. Діти Герцена — Саша, Тата, Ольга — опинились на її руках. Марія Каспарівна вже була одружена. Потім свої діти, турботи, смерть малятка. Яке довге-довге, з вибоїнами, з труднощами, життя.

І надзвичайні роки...

...А поїхала молодим, дурним дівчам, гадала — на півтора року. І, певне, вже ніколи не повернеться...

...Що чекає цю молоду, з живими, цікавими до всього очима жінку, яку привів Іван Сергійович? А як він сам постарів, зовсім сивий. Марія Каспарівна пам'ятає його з Москви і особливо з Парижа. Тоді, у 1848 році, вони весь час були разом — Герцени, Тургенєв, Тучкови — шматочок Росії, тоді відчувала: батьківщина поряд.

А з Адольфом Тургенєв знайомий ще раніше. Ще коли зовсім юним слухав курс філософії у Німеччині. У них був спільний друг — Бакунін. Марія Каспарівна спитала Тургенєва:

— Новини про Мішеля Бакуніна, певне, знаєте, про його торішній лист Герцену й Огарьову, в якому він повідомляє, що одружився з дочкою засланого поляка?

— Не уявляю його одруженим! Але я не знав! Я ж з минулого року не був у Лондоні.

— Так от, він писав, що живий, здоровий,— каже Рейхель.— Як не пізнати Мішеля по цих словах! «Я вас люблю, і пам'ятаю, і вам, рівно як і собі, лишаюсь незмінно вірним». Яка доля... Вже, певне, ніколи не побачимо його навіч, не почуємо. Що лишилось від його буйної, лев'ячої гриви? громоподібного голосу? Перед моїми очима він завжди в позі нестримного оратора, і я немов чую його полум'яну промову.

— В якій він абсолютно не зважає на реальну дійсність, можливості,— докинув Іван Сергійович,— та й не знає і не думає ніколи про них, і навіть про завтрашній день.

— Але запалює всіх,— мрійно мовить Рейхель.— Хіба можна уявити таку людину прикутою ланцюгом до стіни одиночної камери? Десять років фортеці австрійської, вашої, російської! І от тільки опинився на засланні, в Сибіру,— це теж неволя, жандарми, але відносно, порівнюючи з ланцюгами і фортецею, легша,— і вже пише: «Я міцний, я щасливий, я вірний собі».

— Адольф його дуже любив,— зауважує Марія Каспарівна.

І знову дивується Марія: «Як могли бути друзями цей тихий музикант і бунтар Бакунін?»

— Адольф не був його послідовником,— веде далі Марія Каспарівна,— ну, а на мене, звичайно, найбільший вплив мала тверeза, ясна, непорівняна ні з чим багатогранна думка Олександра Івановича. Йому я завжди вірила беззаперечно, бо не можна було не вірити людині, яка намагалась охопити все своїм зором і безстрашно докопуватись істини.

— А від нього, від Олександра Івановича, ви давно маєте вісті? — питає Іван Сергійович.

— Майже щодня! — з задоволенням каже Рейхель.

— Ну, вже й щодня! Ти перебільшуєш, Адольфе,— перебиває його дружина.

— Я ж сказав «майже». Він постійно пише Маріхен. Ще б пак! Знаєте, як Герцен її називає? «Начальник штабу вольного російського слова».

Марія здивовано дивиться. Ця дбайлива господиня, видно, педантично розмірено-ідеальна господиня ідеальної німецької родини,— «Начальник штабу вольного російського слова»?!

Марія Каспарівна всміхається і махає рукою.

— Це надто високе звання. Я просто скромна технічна помічниця, своя людина, старий друг сім'ї, якому все чисто можна довірити.

— І яку Іскандер зве сестрою! — з гордістю каже Рейхель.

Марії раптом захотілось присунутися ближче до господині дому, притулитись до плеча, обняти. Вона, звичайно, не зробила цього. Боже мій, господи! От не чекала цього! Але, певне, саме такі скромні, надійні люди і потрібні, щоб великі справи творилися. Без таких саме не обійтись — стриманих, надійних, не балакучих.

— А хіба ви не поїдете в Лондон? — спитала Марія Каспарівна Тургенєва.

— Обов'язково поїду влітку.

«І я обов'язково поїду влітку»,— подумала Марія.

— Певне, він і уявити не може, якої сили набув у Росії. Та й ви цього не уявляєте, Маріє Каспарівно. Чи є де куток зараз, куди б не долітав його дзвін? Як усі жадають не тільки прочитати, а й самим написати туди про все, що робиться у нас, і якимись невідомими стежками все досягає вірної адреси — і туди, в Лондон, і до нас, до матінки Росії. Адже те, що привозять йому старі друзі,— це лише малесенькі крихти!

Адольф Рейхель, ледь усміхнувшись, глянув лукаво на дружину, а та й бровою не повела. Марія почервоніла, внутрішньо захвилювалась — адже й вона везе щось, що наказано їй передати в руки дзвонаря, якщо побачить. «Хай продзвонить» — так просив Ілля Петрович Дорошенко, учитель математики, соромливий, закоханий.

Уклінне вітання наказував передати і Тарас Григорович. Їй наказував, не Опанасові.

— У цій діяльності розгорнулась уся його натура,— мовила Марія Каспарівна,— весь блиск і глибина його думки. Коли він стільки пережив, і після розчарувань 1848 року і особистих драм мав силу сказати: «Замість сліз я хочу писати». Він завжди часто повторював рядки Гете:

Mut verloren —
Alles verloren
Da nicht's besser
Nicht geboren*.

---

* Мужність загубити — все загубити. Краще тоді й не родитися (*нім.*).

— Що ж, тільки ті досягають великого, котрі уявляють перед собою ще більше і вірять у можливість його здійснення. Олександр Іванович зве свою роботу «кротовою». Коли він повідомив мене про початок своєї друкарні, він писав: «Лапи чешуться». Мені здалося, це необхідно насамперед для нього, врятувати своє життя, особисте життя від розпачу. Але ж у нього ніколи не було межі між особистим і загальним,— проникливо говорить Марія Каспарівна.

— А яку чудесну справу він розпочав, що друкує ту потаємну літературу, ті вірші й пісні, які ще з декабристів, та й раніше, нишком переписували і вивчали напам'ять,— сказав Іван Сергійович.— Пам'ятаєте, як Пушкін писав:

Я спрятал потаенну
Сафьянную тетрадь,
Сей свиток драгоценный,
Веками сбереженный,
От члена русских сил,
Двоюродного брата,
Драгунского солдата
Я даром получил.
Ты, кажется, в сомненьи...
Нетрудно отгадать;
Так, это сочиненья,
Презревшие печать.

— Я не пам'ятаю цього у Пушкіна,— зашарівшись, призналася тихо Марія.

— Це його «Городок»,— немов між іншим пояснив Тургенєв, і Марія заспокоїлась.— Він і сам про свої вірші писав: «И Пушкина стихи в печати не бывали. Что нужды? Их и так иные прочитали». «Что нужды?» Хіба ми не читали в списках і не знали його послання декабристам, «Кинжал», «Вольность», «К Чаадаеву»? Та хто ж з молоді, з нашого оточення не переписував їх? А в «Полярной звезде» вони, нарешті, надруковані!

— А ви, Іване Сергійовичу, як і раніше, можете Пушкіна цілі сторінки напам'ять читати? Пригадую, в Парижі — вас тільки попроси, і ви ніколи не відмовляєтесь,— пригадала Марія Каспарівна.

— Я й тепер не відмовляюсь,— добродушно засміявся Тургенєв.

— Я страшенно люблю поезію,— раптом соромливо, якось по-дівочому сказала Марія Каспарівна,— хоча

сама ніколи двох рядків не могла стулити. Але Пушкін ще з дитинства увійшов у моє життя. Я була таким сибірським ведмежам,— вона повернула голову до Марії,— народилася в Тобольську. Скільки тисяч верств до Європи, до того стовпа, що стоїть на межі з Сибіром! Пошта, газети, журнали місяцями йшли, а втім, врешті таки доходили. Тоді тільки вперше почав друкуватися «Евгений Онегин». У Тобольську, як завжди, було багато «нещасних» — засланих так звали, серед них багато людей освічених, розумних, культурних. У нас усі бували — усі рівні. Так от «Евгения Онегина» з захопленням завжди вечорами вголос читали, чекали нетерпляче продовження. В журналі він спочатку друкувався, цитували до речі й не до речі.

Марія Каспарівна замовкла на хвилинку. Тобольськ. Тисячі верств! Тисячі верств навіть до Вятки. А у Вятці — було їй тоді дванадцять років — зустріч з засланим Олександром Івановичем Герценом. Він працював тоді там з її старшим братом і умовив відвезти її до Москви, до його родини.

Незручно, що вона замовкла.

— Ви й тепер не відмовляєтесь? — перепитала Марія Каспарівна Тургенєва. Він зрозумів без зайвих слів, як вона скучила за рідною мовою, за рідною поезією. А кожному руському — хто рідніший за Пушкіна?

Він глянув чомусь на Марію і побачив, що вона також це зрозуміла, розумна, мила Марія Олександрівна, яка йому подобалась усе дужче й дужче.

— Почитайте Пушкіна! — сказала вона, ніби маючи право на дозвіл і наказ.

— Гаразд. І не тільки з потаємної. Просто мої любимі. Але перше для вас, Маріє Каспарівно.— Він з повагою схилив свою посріблену сивиною голову.— На згадку, як ви в Сибіру читали уперше «Евгения Онегина». Не бійтесь, Адольфе, не всього «Евгения Онегина», тільки посвяту.

— О, що ви,— заперечив Рейхель.— Це така музика для мене — ваш Пушкін, а для Маріхен — найкраща насолода!

Не мысля гордый свет забавить,
Вниманье дружбы возлюбя,
Хотел бы я тебе представить
Залог достойнее тебя...—

почав читати Тургенєв, і Марія Каспарівна слухала заворожено.

Та Марія, Маруся Марковичка, знала — він читає і для неї, і їй здається, що вона вперше чує ці вірші. Адже ж вона їх колись читала, правда, дуже давно, може, в пансіонські роки.

...Воспоминания безмолвно предо мной
Свой длинный развивают свиток...

А ця «Элегия»? Її треба читати і перечитувати наодинці. Чому вона так давно не перечитувала і не відчувала цієї насолоди? Чому він одбирає такі сумні? Адже Пушкін — саме життя, радість, жадоба життя? Ні, ні, вони не сумні, вони про його творчість, його власну, тургенєвську...

...Но не хочу, о други, умирать;
Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать;
И ведаю, мне будут наслажденья
Меж горестей, забот и треволненья:
Порой опять гармонией упьюсь,
Над вымыслом слезами обольюсь...

Так, так, «над вымыслом слезами обольюсь»...

Звичайно, він для неї читає і «Пророка», і «Поэта», але Марія Каспарівна просить прочитати «Анчар». Той вірш, що в його прекрасній новелі «Затишье».

— Ти пам'ятаєш, Адольфе, я читала тобі її, перекладаючи, як могла, на ходу. І ще, будь ласка, оту улюблену мою «Грузинскую песню»! Ви не втомились, милий Іване Сергійовичу?

— Що ви! Але вже досить пізно. Марії Олександрівні з дороги вже час відпочити. Треба повертатись до готелю.

— Мені не хочеться. Тут так добре,— щиро призналась Маруся.

Та, звичайно, треба йти, що правда, то правда. Може, й Богдась прокинувся...

— Завтра зранку до нас,— наказала Марія Каспарівна.— Вашого хлопчика познайомимо з моїм Сашею, підшукаємо вам помешкання поблизу, я знаю славну стареньку, яка зможе приходити допомагати.

— А хлопчика можна навіть тимчасово до школи влаштувати, куди й наш Саша бігає,— вставив Рейхель.

— Ну, про це все завтра, не турбуйтеся, Іване Сергійовичу, ми вашу Марію Олександрівну влаштуємо. Поки чоловік її приїде, ми постараємось, щоб не сумувала і все було гаразд.

«Вашу Марію Олександрівну»,— про себе засміялась Марія,— немов справді Іван Сергійович за неї відповідальний, а тепер вони перед ним. «Щоб не сумувала, поки чоловік приїде». Соромно як! Вона й не згадала його за цілісінький вечір. Але як добре усе. Шкода тільки, що Іван Сергійович їде до Парижа.

— Мені так шкода, що ви їдете! — сказала вона, прощаючись коло дверей свого номера в готелі.

— І мені. Я звик до вас за ці дні.— Він потиснув міцно обидві її руки.— Я вам писатиму.

*

Подружжя Рейхель схвильоване, але ніхто цього не помітив, крім них самих, які вже так добре знають одне одного, що не тільки слів, а навіть найменших зовнішніх проявів не потрібно.

Марія Каспарівна знає: він зараз тихенько, навшпиньках зайде до дитячої, погляне на хлопчиків: Сашу — звичайно, першого вони назвали Олександром — і маленького Ернста, потім піде до себе, до свого рояля, і гратиме піаніссімо Шумана і Шуберта, і хвилюватиметься про себе, чи добре він зробив, що відірвав дружину від батьківщини, від матері, рідних. Одна найближча людина хоч не на такій далекій відстані, але теж не в змозі побачитись, коли хоче,— Герцен. Але ні Рейхель, ні його дружина, звичайна проста російська жінка, не знають і не уявляють усієї міри, усієї ваги того, що робить вона для всіх російських людей.

От вона теж заглянула в дитячу, поправила подушечки, ковдрочки, пішла до себе. Сідає за невеличкий робочий столик-секретер, виймає з шухлядки невеличку шкатулку, згори вишивання, візерунки — вона ж рукодільниця,— під ними — останній лист АІ. Листи з Росії до нього. Уважно читає розпорядження Герцена:

«Надішліть циркуляри про пияцтво, попечителів, про Пушкіна і, якщо цікаво, справу Огризки (Ви знаєте, що його врятував від в'язниці Тургенєв, він писав до государя — ач, який?)».

— Ач, який! — здивована Марія Каспарівна.— Ані слівця про це! Треба буде розпитати, коли прийде завтра попрощатись і взяти дещо для АІ.

«Чекаю з нетерпінням, коли ви одержите 44 «Колокол», там моя сповідь з приводу війни (я за війну і проти Австрії) і прочуханка «Современнику».

Що це він вигадав? Адже «Современник» найпередовіший журнал у Росії. Може, знову що з Некрасовим? Але не може бути. З Некрасовим — то особисті справи, і навіть не його, а Огарьових, хоча у них не може бути щось відокремлене. Але ж як поета він цінує Некрасова, надрукував навіть цей надзвичайний вірш «У парадного подъезда» в «Колоколе».

«Прощавайте. Діти цвітуть. Погода у нас от яка: з початку квітня дощ, туман і мла».

Значить, треба переглянути «Колокол» і перейти до листів з Росії. Деякі з них докладні, великі, деякі просто замітки, дописи — і все про страшні справи: злочини у поміщиків, зловживання урядовців у різних кутках Росії.

Кожен лист мандрує по кількох адресах, і найпильніша поліція не здогадується вже кілька років, що більшість їх пересилається через цю адресу, збирається тут, в квартирі тихого, добропорядного директора Дрезденської консерваторії, в рукодільному столику його дружини. У Дрездені німці навіть не знають, що Марія Каспарівна з Росії, бо приїхала вона з чоловіком вже давно з Парижа. Марія Каспарівна зараз дбайливо розбере останню пошту, помітить, якими шляхами вирушать вони далі, щоб потрапити тільки в руки АІ. Ці — надіслати на адресу Трюбнера, власника друкарні, в якій друкується герценівська преса. А от записочки АІ, його відповіді без звернення — вона мусить знати, кому вони адресовані і як їх надіслати в Росію...

...Яка мила ця молода письменниця, у неї загорілись очі, коли мова зайшла про Герцена. Що ж, коли вона повертатиметься додому, в Росію, нею можна буде, мабуть, також дещо передати.

«Ох, боже мій,— написав їм Герцен у перші роки народження своєї «вольной печати»,— якби в мене в Росії замість усіх друзів була одна Марія Каспарівна,— все було б зроблено». Зараз уже багато невідомих анонімних помічників, але відповідальності з Марії

Каспарівни не знято і роботи ще додалось. Звичайно,— думає Марія Каспарівна,— він перебільшує, і чоловік перебільшує її роботу. Вона ж росіянка. Їй пощастило, що вона виросла коло нього, жила в атмосфері його великих інтересів і з «собачою відданістю», як сама каже, робить, що може, не дуже вплутуючи в це Рейхеля.

...От чоловік перейшов від Шумана до власних імпровізацій.

Марія Каспарівна відірвалась від паперів. Замислилась. Дивне життя кожної людини. Але треба швидше закінчити, підготувати що можна для Івана Сергійовича і лягати. День починається завжди дуже рано. Трудовий день матері, ретельної господині, помічниці чоловіка і — «Начальника штаба русского вольного слова». Вона добродушно всміхається на це прізвисько. Що казати — Марії Каспарівні це приємно чути від Герцена.

5.

Добре, коли з письменником знайомляться спочатку по книжках. Трапляється, правда, що по книжках часто уявляють автора зовсім іншим, ніж він є в дійсності. Але ж справжній він такий, яким з'явився у своїх творах,— там його думки, душа, почуття, коли й не пише про себе. Немало знайомих (жінок, жінок особливо!) дивувалися — хіба ця проста, мовчазна жінка і є автор «Народних оповідань»?

Часом Марія думає: «Ой, не треба було згоджуватися на пропозицію Івана Сергійовича передати свою книжечку Герцену. Ну, потім, пізніше, коли поїхала б у Лондон з Опанасом, який тепер з нею у Дрездені, може, подарувала б...

Але що я, господи, звичайно, краще, коли він спочатку побачить мою книжечку, моє найдорожче і найщиріше в світі, не менше за Богдасика, не менше, і хай буде так, як буде, і, звичайно, краще, коли з письменником спочатку знайомляться з книжок, а потім уже бачать на власні очі. Особливо з письменницею, з жінкою — тоді байдуже, яка вона як жінка». Вона ж знає,

не раз чула ущипливе шепотіння: «Що в ній гарного, і що в ній знаходять чоловіки?»

Вона раптом весело засміялась:

— Щось та знаходять!

Але Герцен? Звичайно, вона хвилюється, як прийме Герцен її книгу.

*

— Вона дуже гарна? — спитала Наталя Олексіївна Огарьова, і в її тоні і в погляді вже відчувалося, що вона наперед знає: Тургенєв відповість захоплено: «Надзвичайно гарна». І тоді вона скептично зауважить: «Ну, звичайно, вся справа в красі жінки, а не в таланті».

— Ні,— спокійно відповів Тургенєв,— вона зовсім не красуня. Але це поетична, щира і розумна істота, та ще й з великим почуттям гумору, властивим українцям.

— Ти зачарований нею, ти можеш у жінці знайти такі ідеальні риси, такі неоціненні скарби, про які вона й не гадає. Що ж до жіночого оточення — ти невиправний! — засміявся Герцен.— Усі друзі знають: воно тебе завжди приваблює дужче, ніж оточення чоловіків.

— Що правда, то правда,— в тон йому відказав Тургенєв,— але ж погодься, товариство чоловіків без присутності доброї і розумної жінки подібне до важезної валки з немазаними колесами, які роздирають вуха від нестерпного одноманітного рипу.

Він хотів додати щось про присутність з ними Наталі Олексіївни, але помітив її підозріливий ревнивий погляд, стулені міцно тонкі губи і замовк. «Шпиговальна голка,— подумав він,— як змінилася!»

Колись у Парижі у 1848 році він з нею навіть приятелював. Вона була юна дівчина, палка, експансивна, закохана в дружину Герцена Наталі. Їй він присвятив тоді свою п'єсу. Він з Анненковим постійно докучали їй жартівливим запитанням,— хто з них двох їй більше подобається і за кого вона б швидше вийшла заміж. Як давно це було! Що трапилось з нею? Тепер вона не викликала ані приязні, ані симпатії. Найменшого відблиску щастя або задоволення не з'являється на обличчі, навіть коли тримає на руках маленьку дочку. Лише занепокоєння.

Але й вона трохи розвеселилась, коли Іван Сергійович за вечірнім чаєм розповідав з своєю неперевершеною майстерністю різні історії. «Приїде родич — і в будень свято». Хай сперечання, незгоди, та однаково — приїзд Тургенєва до них у Лондон завжди свято для Герцена і його сім'ї.

Цього разу сперечань майже не було, обидва жили чеканням того, що от-от, нарешті, має здійснитися на батьківщині — скасування кріпаччини, і хотілось розпитати про все. Не бачились майже рік. Тургенєв довго перебував у Росії, в своєму Спаському, в Москві, в Петербурзі.

— Я цієї зими поринув, між іншим, в українське життя,— сказав він.— У Петербурзі ціла колонія українців і українок. Крім пані Маркович, автора книжки, яку я тобі привіз, я познайомився з українським поетом Шевченком, він повернувся з заслання, десять років був у солдатах за Каспієм. Ти про це, певне, знаєш ще від Савича, учителя твоєї Тати, його двоюрідного брата також було заарештовано тоді. Але це було ще у 1847 році.

— Так, я дізнався тоді про їхнє Кирило-Мефодіївське братство в Парижі. Дуже мало донеслося до нас. Україна завжди викликала в мене інтерес.

— От і я зацікавився, познайомившись з петербурзькими українцями. Майже всі вони дуже милі, ліберально настроєні,— вів Тургенєв.

— А молода нова письменниця наймиліша? — спитала іронічно Наталя Олексіївна.

— О, так, вона була окрасою цього гуртка. Я помітив, в українців є своєрідний ідеалізм і твердість, вельми привабливі.

— І ти, і ви всі знаєте, я не раз писав про українців, бо багато міркував над цим поетичним волелюбним народом,— гаряче, як завжди, коли хотів швидше поділитися своїми думками, заговорив Герцен.— Віки боротьби! Але в цій боротьбі, я писав про це, два стремління, два протилежних потоки: шляхетства, панів і нижчого шару — народу, козаків. Я писав про запорожців. Запорозька Січ являє собою дивовижне явище витязів-мужиків рицарів чорного народу. Про це не можна забувати.

— А мова українська сповнена поетичної грації і чарівливості і тому досить важка для перекладу,— вставив Тургенєв.

— З мовою, на жаль, я знайомий мало. Але ж ми знаємо, як українці люблять перекази, пісні про своє незалежне волелюбне козацтво. Свою незалежність, хай дику, але республіканську, демократичну, Україна відстоювала віки і не складала зброї, коли шматували її польська шляхта, турки, татари. Особливо складні взаємини були з поляками. Україна цілком добровільно приєдналась до Великоросії, а Катерина, ця баба-бабариця, яка роздавала землі з людьми своїм полюбовникам, закріпачила цей вільний чудесний народ.

— На щастя, сторіччя кріпацтва не знищили дощенту все поетичне й волелюбне,— мовив Огарьов, завжди меланхолійний, тихий, особливо поряд з гарячим, енергійним Герценом.

— Якщо ти,— звернувся Герцен до Тургенєва,— ти ж знаєш, яким майстром в літературі я вважаю тебе, зупинився і сам переклав оповідання української письменниці, напевне вони варті того.

— Ну до чого тут майстер,— замахав руками Іван Сергійович.— Ти прочитаєш і сам побачиш.

Як добре, що сьогодні за столом не було ніяких суперечок, що так часто виникали при зустрічах з друзями, і друзі раптом ставали «колишніми»... Зараз усі, навіть діти, дівчатка Тата і менша Ольга, не хотіли йти спати, поки був Іван Сергійович. Крім того, Герцен не так давно дізнався про лист Тургенєва цареві, з приводу арешту редактора польського журналу Огризка. Огризка випустили. Певне-таки лист мав значення!

Герцен задоволено сказав, розпитуючи про це:

— І я, і ти листуємося з Олександром Миколайовичем. Правда, з нашої дзвініці я з ним і з його родиною більше запанібрата і одвертіше, без усяких церемоній!

— Інколи ти переборщуєш,— зауважив Тургенєв.— Не забувай, зараз від нього багато залежить у справі визволення.

— Ти знаєш, що і я в перші роки його царювання чекав від нього швидких рішучих дій, але боюсь, що ми покладаємо багато марних надій,— похитав головою Герцен,— а за лист про Огризка... я був щасливий, щасливий, що саме ти це зробив.

— Не перебільшуй, будь ласка, моєї ролі і мого значення,— зупинив його Іван Сергійович.

Дивно, з роками, чим більше зростала популярність, слава Тургенєва, тим більшою щирою скромністю він сам відзначався у своїй літературній і в громадській діяльності. Це помічали всі його близькі знайомі, усі його друзі. Та всі також знали, як Іван Сергійович непомірно захоплюється «молодими» талантами, допомагає їм і як часто вони зовсім не виправдують його надій.

Цікаво, цікаво, чи ця тоненька книжечка української письменниці з дивним псевдонімом «Марко Вовчок» не чергове захоплення доброзичливого Тургенєва?

— Почитай, почитай,— вгадавши думки Олександра Івановича, мовив Тургенєв,— а тоді вже скажеш, чим повіє тобі в твоїх лондонських туманах.

*

Хіба могли б у туманах Лондона або на петербурзьких болотах вирости такі свіжі лісові квіти?

Оце було перше відчуття — відчуття свіжих пахощів, променистої ранкової роси.

Вже давно всі спали в домі, а він, наче захлинаючись, наче ковтаючи свіже степове повітря далекої рідної батьківщини, перегортав сторінки маленької книжечки. Одразу виникло бажання — швидше прочитати вголос. Кому? Перш за все своїм дочкам, своїм дітям, дітям вигнанця з рідної землі, щоб вони її відчули, щоб ще краще зрозуміли, чому все життя своє він, їхній батько, присвятив боротьбі за долю цих битих, січених, згвалтованих дівчисьок, цих терплячих страдниць-матерів, цих вірних одчайдушних жінок, про яких з такою чулістю, наче сестра, кревна сестра, пише Марко Вовчок. Який обвинувальний акт! От у цьому, в такій літературі, в таких письменниках, запорука поряд тунку батьківщини!

Швидше, швидше побачити її! Яке недоречне питання невитриманої Наталі — чи красива ця жінка? Яке це має значення? Вона ж була йому другом!

До ранкової кави, на яку він просив прийти обов'язково Івана Сергійовича, він вбіг збуджений, бадьорий, енергійний.

— Це незрівнянно! Тата! Я прочитаю тобі сам ці оповідання! Огарьов! Марко Вовчок посяде славне місце в нашій літературі. Я просто жадаю бачити Марка Вовчка!

6.

...Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
Т. Шевченко

Хіба листи були нещирі й неправдиві? Адже краще зовсім не писати, ніж найближчим людям писати неправду або просто «для годиться». Так чому ж зовсім різне, відмінне писалося в її листах?

«Учора одібрала Ваш лист, добрий та щирий мій Тарасе Григоровичу. Тільки шкода, що Ви мені не сказали, куди се Ви замислились втікати і де будете мені мачухи шукати?»

(Це ж Тарас Григорович написав, що хоче одружитися. Звичайно, мачуха їй буде, а не мати!)

«Жити у Дрездені добре, тихо. Робота йде дуже швидко. Більше тут зробиш у місяць, як де-небудь у два роки».

Що ж, це правда, вона тут багато встигла написати з задуманого ще там, у Немирові та в Петербурзі.

Але ж хіба неправда той сумний рядок у листі Івану Сергійовичу?

«Працювати я почала, та робота нехороша й порожня щось».

Вона працює щодня, навіть більше, ніж дома, але ж вона незадоволена. Ні, незадоволена.

Отак швидко написала кілька нових оповідань, а перечитує і все порівнює: а чи кращі вони за перші, ті, «Народні оповідання», що здобули їй несподівану славу? Ті немов вилились, немов віддих легкий вилетіли, а тепер хочеться і ширше, і глибше схопити життя, людську душу. Треба знайти їй нові слова, тон, щоб виявити складні людські почуття, не тільки користатися готовими, хай найчудовішими образами з пісень. І їй хочеться поширити коло своїх героїв. І знайти їхню мову. Їхні слова. Їй не вистачає чогось, щоб бути задоволеною. Іван Сергійович зрозумів, що

саме ці два рядки про власне незадоволення — головні в листі серед різних інформаційних новин.

«Ви пишете, що у вас поки що справа не клеїться. Це трапляється з двох причин. Від утоми й неохоти або від того, що людина вступає інколи непомітно для себе в нову добу розвитку і ще не знаходить нових слів, а старі не годяться. Дай вам, боже, йти вперед спокійно й вірно».

Він точно зрозумів — їй треба було нових слів, так само, як і нового життя.

Звичайно, тут було «тихо і добре», і як добре відпочив би від усього, що пережив, рідний Тарас Григорович, подивився б на світ, побачив би рафаелівську Мадонну, свою улюблену Марію, образ якої плекає усе своє творче життя і замислив написати велику поему.

Але ж їй, живій Марії, земній жінці, ще нема чого відпочивати. Хіба справді вона приїхала за кордон тільки для того, щоб лікуватися за методою лікаря Шипулинського? Вислухувати поради за table d'hôt'ом, на які води їхати, які ванни приймати, та разом з іншими приїжджими обов'язково оглядати всі примітні пам'ятки, музеї, старовинні церкви, галереї, будинки славетних людей і середньовічні замки!?

Добре, коли збирається невеличке товариство, в якому зовсім не потрібно трафаретно виявляти захоплення, але інколи вплутається якась настирлива дамочка, яка вважає ознакою вищої культури закочувати очі, голосно зітхати і при цьому сіпати всіх сусідів за рукава, бо без неї, певне, ніхто б не звернув уваги на «цей шедевр», «цю божественну красу», «ці непотворні лінії» — ніби вона одна зряча, а решті заслипило.

Маруся знає: до Дрезденської галереї треба ходити самій ще і ще раз і там стояти мовчки перед Мадонною. Їй спадають на думку рядки з «Неофітів», що переписав їй Тарас Григорович на дорогу.

Маруся дивиться, не зводячи очей, і думає: вона, та свята Марія, сповнена найсвятіших материнських почуттів, відчуває, що щось незвичайне буде з її дитиною, в її очах і сум, і любов, і відданість. Але ж хіба вона знає про Голгофу?

Ні з ким не хочеться говорити про Мадонну, отак стояти, і дивитись самій, і ставати причетною до іншого, вищого життя.

Тут, у Дрезденській галереї, вона любить постояти ще в одній залі, коло картини, біля якої гіди й туристи мало зупиняються,— картини, що зображує євангеліста Іоанна. Вона звикла, що на іконах, в підручниках «Закону божого», на молитовниках євангелісти старі, а художник Гваріччіні написав Іоанна молодим, сповненим сили творчості й натхнення. Хочеться думати, що він був таким насправді — письменником з пал-кою вірою і любов'ю до слова, бо це ж саме він написав, що «вначалє бє слово» і «слово бє бог».

«Боже ж мій, господи, хай хвалять, але сама знаю, не те в мене, як я хочу».

Він правий, Іван Сергійович, що немає нових слів, а старі не годяться.

І, як завжди, пишеш одне оповідання, а вже майорять образи іншого, і гадаєш: от саме те зараз би вийшло, як треба, швидше це закінчити, а оте, друге, вже, певне, вийде кращим, воно вже не дає спокійно жити. Та й взагалі, про який спокій можна думати, коли пишеш? Чудні люди! Вони інколи дивуються, що сидить Марія і мовчить. Коли б знали, скільки розмов уже вела сьогодні наодинці і від себе, і від них, своїх зараз найближчих — Галі, Грушечки, Павла Чорнокрила...

Вона переглядала прислів'я, добирала якесь слово, єдине їй зараз потрібне, і раптово відчувала, як її охоплює наче інше повітря, наче в інше життя вона переходить, її опановувала радість писання, радість якогось відкриття, нового зародження. Тільки б її ніхто не чіпав, ніхто не гукав, вона вже не чула гомону, голосів, усе, крім цього іншого подиху, ставало байдужим. То були найкращі хвилини, не відомі ні для кого. Так само не відомий ні для кого у неї був свій лік часу. У художника будь-якого мистецтва — найчастіше по творах. Отак і вона, вже давно стала лічити час для себе по творах.

Життя було до «Народних оповідань» і після них. Правда, це було датою і для Опанаса — надто вже вирізну віху поставили вони в житті і круто повернули шлях. Потім — початок роботи над «Інституткою».

Спочатку вона її назвала «Панночкою». Це було зв'язано з першим побаченням з Шевченком. Вона йому присвятила цей твір і вже довше і вимогливіше працювала. Писала і часто ловила себе на тому, коли перечитувала написане, немов читає його очима. Вона «Інститутку» свою вже зовсім інакше писала, ніж ті, перші. Тоді поспішала, наче хотіла, щоб швидше, швидше всі люди дізналися про них, не про оповідання ці, Марією Марковичкою написані, а про тих людей. Тепер справді, як сказала вона під час подорожі Івану Сергійовичу, та «слава» наклала велику відповідальність.

Вранці Марія встає, коли весь пансіон, у якому мешкають, ще спить. Ще сплять вузькі вулиці з темними будинками, ще не прокинулись ці темно-червоні гостроверхі будинки, від яких віє давнім життям, і тільки з садків долітають ранкові пташині заклопотані розмови, а вже потім лине гомін здалека, з тої сторони, де міститься ринок. «Ідіть просто в юрбу, не бійтесь. «Greibt núr hinein ins folle Menschenleben» *,— казав Тургенєв, цитуючи Фауста... Він іще в Петербурзі подарував їй гарне невеличке німецьке видання. Вона привезла його з собою.

У Дрездені зараз ярмарок, і Марія Каспарівна якось узяла її з собою. Певне, Маруся їй трохи заважала, бо Марусі цікаво було тільки дивитись та прислухатись, а Марія Каспарівна була заклопотана, щоб, скориставшись ярмарком, саме зробити «запаси» — це було цілком зрозуміло. Та упорядкований німецький ярмарок аж ніяк не був схожий на ті пістряві базари на Україні, на гучні київські «Контракти». Перші дні в Дрездені їй здавалось, що й повітря тут інше...

Вона подумала тоді — це від мови, від чужої мови. Тепер вона опановувала з притаманною їй швидкістю і цікавістю цю чужу мову. З дитинства її вчили і німецької мови, але не так досконало, як французької, якою вона вільно читала і розмовляла.

Дивно, вона завжди робила записи там, у Києві, Качанівці, Немирові. Її Опанас привчив, а тут вона

* В життя людське чим більше заглядайте *(нім.). Переклад Лукаша.*

бачить стільки нового для себе, але нічого не записує. В її голові ще ті задуми і плани, які замаїорили ще там, удома, і ще виразніше, відчутніше те далеке і відмінне від цього життя, і коли й зароджуються нові задуми, то знову ж таки зв'язані з рідним, своїм. Але ж і Іван Сергійович пише тільке про російське, про рідне. І Гоголь писав «Мертві душі» у Римі. Батьківщина є батьківщина...

Вона блукала сама старовинними парками, вулицями. Деякі з них схожі в чомусь на похмурий Петербург, а інші — зовсім середньовічні, вузенькі, з старими будовами, дивними назвами, що збереглись з давніх-давен, і от вони всі на очах починають щоденне звичайне своє життя.

Поспішають заклопотані хазяйки, служниці. До будинку, де вона мешкає, іде солідно, наче якийсь професор, кухар їхнього пансіону. З почуттям власної гідності, але люб'язно, він трохи піднімає капелюх — він примітив цю молоду даму, бачив її не тільки в пансіоні, а й стрічає вранці саму.

— Guten Morgen, gnädige Frau!*

Цей «пан», гер кухар, і покоївки, усі служниці і служники, перед якими часто просто-таки ніяковіють приїжджі з Росії, які вони не схожі на тих наймичок, парубків і дядьків — поміщицьку челядь по селах і в містах, що змальовує вона в своїх творах! Деякі критики їй дорікають, що наділяє вона їх надто тонкими почуттями, не властивими простому народу. Неправда, неправда — і горе, і біди, і кохання у них щирі, глибокі і безкорисливіші,— а певне безкорисливіші, на біду ж собі,— ніж у панів. Хіба вигадала вона з голови долю «Козачки» і зараз переживає за Чорнокрила? Навіть міцніше там у них кохання, ніж у тому оточенні, серед якого сама виросла.

А може, вона сама надто багато надає ваги коханню, якомусь незвичайному коханню, про яке мріяла, як кожна дівчина, і, може, так буває завжди, що, коли віддаєшся заміж,— насправді все не так? Ні, ні, вона не нарікає на Опанаса. Він їй здався кращим за всіх, кого досі зустрічала, і вони були друзі, і він був закоханий, але ж зовсім не так, як вона пише сама.

* Доброго ранку, шановна пані *(нім.)*.

А чоловіком він ставав усе нуднішим і нуднішим, а їй дорікав, що вона надто холодна й спокійна. «Така вродилася!» — інколи весело, інколи ображено відповідала. І звикла вже так і триматися. Та щось, щось змінилося за останні часи. Надто вже багато чоловіків почали упадати за нею, незважаючи на її «холодність» і неприступність.

Вона, звичайно, не знала, що її «холодний» спокійний зовнішній вигляд говорив не про відсутність почуттів, а тільки про те, що вони ще не розбуркані, і це інстинктивно відчувалось і манило до неї і трохи все-таки хвилювало її саму.

Тепер траплялось, що, сидячи над початим зошитом або блукаючи отак на самоті, вона думала не про кохання Павла і Варки, а про себе... От про це вона вже нікому не напише... Ну, що за думки безглузді! Треба швидше дати поснідати Богдасеві, поснідати самій з Опанасом і сісти за працю.

Як їй хочеться багато написати. Коли б тільки не заважали люди, а з «дурними» своїми думками вона й сама впорається. Вона вміє. Про це й Опанас не знає — отак збоку глянути на себе і нещадно знайти не тільки слабкі, а навіть смішні свої риси. Сама з собою вона зовсім невисокої думки про себе. Вона не боїться картати себе тільки перед Іваном Сергійовичем, щодо своєї праці, звичайно. А може, це саме й збільшує його симпатії до неї?

Зараз вона про це не думала. Просто їй хотілося бути з ним гранично щирою.

Вона тільки пізніше стала усвідомлювати, що саме ця щирість діяла на всіх дужче, ніж найтонше кокетування. Це було вже пізніше. Інколи навіть як зброя.

*

А Опанас Васильович почувався ще гірше, ніж у Петербурзі. Одне заспокоювало — усі жінки, опинившись за кордоном, тримались далеко самостійніше й вільніше, ніж удома. Він з Марусею вже зробили деякі невеличкі подорожі в сусідні міста, курорти, і скрізь, де не стрічали своїх співвітчизників, він підмічав, що тут «барині» верховодять. Але ж Маруся не «бариня». Вона й тут сидить і працює, та якось упевненіше, категоричніше, відстоює свої права на свій час, свої бажання, нові знайомства.

І все частіше й частіше згадує він той «загублений рай» — тихий Немирів, куди тепер пише товаришам, колегам, і які, певне, заздрять йому, що він за кордоном... Поїхав би він кудись або в Полтаву, або в Чернігів, працював би десь у газеті, мандрував би по рідних околицях, а не по Саксонській Швейцарії...

Але ж Маруся тільки розпочала лікування. Щось досі їй не дуже кращає. Усі дами переконують, що коли спочатку стає гірше, то потім обов'язково буде краще. Що ж — «дамам» завжди все видніше, вони будь-якого лікаря заступлять.

Та ще оці постійні підрахунки.

Грошей обмаль. Треба весь час просто копійки лічити і заощаджувати на всьому — до чого він все життя мав презирство, щоб не сказати більше.

І от чекають щодня переказів з Петербурга. Там ще винні Марусі. Треба, щоб Каменецький потурбувався. З журналом українським щось нічого не чути. Почав би виходити журнал — все ж таки жива копійка. Куліш чомусь подався на Кавказ. Сидів у Берліні сам, розсварившись із своєю Сашунею, а тепер з нею ж у вояж. Перестав зовсім писати їм. Переказували його слова, мовляв, багато зробив для Марка Вовчка, відкрив їй шлях, хай тепер самостійно йде.

І піде. Он сидить пише. Богдасик повісив через плече школярську дощечку, узяв грифельок і, підстрибуючи, задоволений побіг до школи, де вже на нього чекає Саша Рейхель.

А що ж йому, Опанасові Васильовичу, тут робити?

7.

Куди я йду, не пройду,
На твій слідок ізійду,
На слідочку постою...
(Народна пісня)

Загублений рай...

Загублений рай?

Він був тут — рай... А зараз те, що перед очима... Закінчується врочистий акт. Іллі Петровичу Дорошенку здається, що ніколи він не затягувався так довго і ніколи не був таким нудним і беззмістовним. Ілля

Петрович не слухає звіту директора гімназії. Вірші російською, французькою та німецькою мовами, що декламують з гіперболічними наголосами і неприродним, підкресленим «виразом» гімназисти, здаються недоречною нісенітницею, навіть без натяку на художній смак. Власний твір випускника, нагородженого золотою медаллю, хвалити бога, недовгий, зате промова Івана Яковича Сорокіна, словесника, надто велеречива, пишна. Що це його розвезло так у подяках? Оце вже поглузують колеги на прощальній вечірці! Два біленькі худенькі шестикласники, схожі між собою, як близнята,— а може й справді близнята,— щось пробренькали в чотири руки на роялі. Та сьогодні чомусь усі здаються схожими — і учителі між собою, і гімназисти. Нарешті почалась роздача нагород. Граф Болеслав Потоцький сидить в першому ряду серед почесних гостей і задоволено покивує красивою головою. Більшість нагород придбано його коштом...

Він патрон усього міста, славного міста Немирова — малесенького містечка на Поділлі, за дві сотні верств від губерніального.

Поляки, яких більшість у цьому містечку, дивляться на графа Потоцького як на свого заступника в усіх справах, хоча він, розумний і передбачливий, відіграє ролю доброго духа не лише для своїх одноплемінників. От, приміром, збудував капличку для католиків, а водночас пожертвував основну суму для будування і православної в гімназії, і звів дзвіницю в парафіальній церкві — благо багатство дозволяє. Він утримує дитячий притулок, а в своєму палаці при будь-якій нагоді влаштовує концерти, коли можна заманити в Немирів більш-менш пристойного артиста. На ці концерти він гостинно запрошує всю немирівську інтелігенцію. Звичайно, він може відчувати себе владарем!

Та зараз поведінка магната зовсім не обходить Іллю Петровича, як ніхто і ніщо на цьому урочистому акті. Йому навіть дивно, що його товариші колеги — і Барщевський, і Теодорович, і Чайковський — хвилюються за своїх учнів, за весь порядок, хіба що один інспектор Олександр Миколайович Дельсаль, прекрасний викладач фізики, але дуже безтурботна і легковажна по характеру людина, зараз теж зовсім не хвилюється за

це урочисте свято. Дельсаль поглядає на годинник і переглядається з дружиною, яка сидить поряд з графом Потоцьким. Інспектор турбується лише про те, чи все приготовлено до традиційної прощальної вечірки і чи не збіжиться це з традиційним прийомом у графа Болеслава, до якого ставиться без усякого пієтету і схиляння, та знає, що повинен підтримувати заведений етикет і взагалі добрі взасмини.

І торік, і позаторік Ілля Петрович так само хвилювався, і йому справді здавалося святом і закінчення учбового року, і прийом у замку, і найдужче сімейна «прощальна» вечірка.

Торік хотіли влаштувати вечірку спочатку у Марковичів, але побачили, що буде тісно і меблі треба зносити з інших квартир, тож вирішили, що зручніше зібратись у гімназичного лікаря Опермана — старий завжди радо давав своє помешкання під такі вечірки.

А душею, як завжди, була Марія Олександрівна...

Звичайно, загублений рай...

От і він їде з Немирова. Та все одно, цей рік без Марковичів — хіба життя? Тепер він згадує, як загублений рай, прогулянки по мальовничих околицях. Особливим, чарівним йому здавалося тоді все: і дивовижний ставок, що з трьох боків обрамляв місто, і давні козацькі могили, і вали. Хотілося їй про все розповісти, про все, що чув, що знав, і вона так цікавилась усім.

І маленьке місто Немирів починало здаватися поетичним, сповненим старовинної слави.

Ще чарівніше було під час дальніх прогулянок слухати пісні про героїв народних повстань, найчастіше про Кармелюка, який діяв тут, поблизу. Казали, багато родичів його тут лишилося.

Та найближче Марія Олександрівна цікавилась життям сьогодні. І спочатку незрозуміло було: зупинившись по дорозі чи з молодицею якою, чи з дядьком, чи навіть з дитиною і так розмовляє невимушено, не підшукуючи слів, не роблячи якогось особливого вигляду — наче до всього їй діло є. Хіба є щось схоже в цьому з панями та панночками — дружинами й доньками немирівської інтелігенції?

А який ходок була! Любила пішки мандрувати. Часто і з Іллею Петровичем. Отак вийдуть за місто

і прямують собі цим шляхом, обабіч якого посаджені у два ряди липи, ще за Катерини II, коли тут проїздила і для неї шляхи-алеї висаджували і навіть цілі декоративні поселення. У них коло Немирова, дякувати богові, тільки алеї й лишилися, столітні розкішні алеї лип, що ведуть на далекі гони. Скільки вони сіл та хуторів виходили! От Мухівка — жалюгідне сільце, та яке гарне! Трохи підведешся на пагорби, і такі неозорі простори перед очима. Сам Немирів на горах. Це ж там, у Мухівці, розбалакалися з старим Михайлом Мухою, і він розповідав про божевільну колишню красуню, улюбленицю села, Гафію Козаченко: як їй все село весілля справляло, як на щастя милувалися, а потім її на панщині замордували, дитинка маленька померла, і збожеволіла нещасна мати. Все квітами вилася і немов дитя колихала. Всі люди її жаліли. Зайде до кого — посадовлять як гостю, пригощають найкращим, що є в хаті.

Потім, коли прочитали «Горпину», багато впізнали... А по той бік Немирова село таке — Вовчок — спускалося до річки, там вода коло млина шумувала. Гарне місце, і село гарне, майже коло кожної хатки маки, мальви, соняшники квітли, а хатки усі чисто були підмальовані якимись візерунками. Подобалося їй це село. «Чому Вовчок»? — питала, і всі сміялися. І жило тут багато Вовчків.

Чи не з того й літературне ім'я прибрала — «Марко Вовчок»? Бо сама Марковичка і миле село — «Вовчок». Отак підписала оповідання і спитала Опанаса: «Правда, добре: «Марко Вовчок»? І ніхто не знатиме, що жінка написала». Тоді хтось з учителів зауважив: «Як і Жорж Занд». Вона усміхнулася: «Далеко куцому до зайця». А потім, переказували, Тарас Григорович Шевченко її вище за Жорж Занд ставив. Що вже казати про нього, Іллю Петровича Дорошенка?!

Але і не в таких мальовничих, поетичних місцях все ставало іншим від її присутності. Як часто проходили вони удвох вузькими брудними вуличками єврейської частини містечка, густо заселеної, гомінливої, балакучої. Здавалося, в тих хижках аж ніяк, попри всі зусилля, не можуть вміститися всі діти, всі старі, весь господарчий мотлох, і тому майже все життя виноситься просто на вулицю — і ятки з різно-

манітним дрібним крамом, і шевці, і кравці, що десять разів латають-перелицьовують лапсердаки, плаття, черевики, так що від первісного стану не лишається й спогаду. Тут же казанки, каструлі, сковорідки на триногах, на яких шкварчить приперчена, начасничена риба, на мотузках сушаться розвішені дитячі пелюшки, пістряві спідниці, якесь лахміття, а долі в поросі вовтузиться кучерява дітлашня з великими чорними очима-чорносливами, і Дорошенко бачить, як кланяється Марії Олександрівні в не звичній улесливо-догідливій позі крамар Гершко Соломонович (вона завжди зве його й по батькові, а не просто Гершко, як усі), а з щирою, приязною усмішкою, і вона відповідає йому так само, а мимохідь гладить кучеряве волосся замурзаного голопузика, і мати його тане від щастя.

Для неї, здавалось, не було «юрби» — вона скрізь розглядала людей. Може, це й робило з неї справжню людину?

А «ранки» у дитячому притулку графа Потоцького! Хор блідих, постриженых, одягнених в однаковий казенний сірий одяг хлопчиків і дівчаток співає тонкими тремтячими голосами урочисту кантату — подяку за милість до них, за догледжене дитинство бідних сиріт. Гості дивляться зворушено на графа Потоцького. Скільки він робить добра! А на цих однакових дітей,— як тільки їх розрізняють доглядачі, чи, може, й не розрізняють зовсім? — як на якусь мошкару.

А вона, Марія Олександрівна, підходить у перерві, і її враз обліплює ця мошкара, і вона гладить їхні стрижені голівки і навіть цілує меншеньких!

— А як Парасочка? Ти вже не плачеш? А Левко? Вже не бешкетує?

Вона навіть пам'ятає з минулого свята їхні імена! І після цього вона не дивиться, яке справила враження на публіку, і не витирає руки одеколоном, як зробила одна пані, вийшовши після «концерту» на вулицю, зауваживши гребливо: «У них якийсь специфічний дух!»

Вона йде після «свята» в притулку зажурена. Для неї це не «мошкара», не безіменна юрба, для неї — маленька Парасочка, жвавий Левко, сумна Настуся — діти, з притаманним їм бажанням ласки, радості, усмішки. Цього саме не вистачає в притулку, хоча,

звичайно, вони тут одягнені, нагодовані (проте завжди хочуть їсти) і їх навчать якомусь ремеслу, а дівчат вивчать на швачок або досконалих панських покоївок.

...Та чи не найлюбіше і не найболючіше згадати ті години, коли вдвох читали.

Якось так сталося, що потаємну літературу, що її діставав Ілля Петрович, він читав з Марією Олександрівною. Ніхто б про нього не міг подумати — тихого, сором'язливого вчителя математики, що саме він мав зв'язки з Києвом, з революційно настроєною молоддю, студентами, і що йому передавали лондонські видання — «Колокол», «Полярную звезду», «Голоса из России».

З нею, а не з Опанасом Васильовичем, який був колись причетний до Кирило-Мефодіївського братства, читали заборонену, небезпечну літературу.

Якось вона зайшла до нього, а в нього сиділи старші хлопці-гімназисти, і вони читали статтю Іскандера — Герцена. Так, так, тоді ще цей Теобальд (або Тедзик) Шуазель був, тоді він кінчав гімназію, а зараз він приїхав у Немирів до родичів і також сидить у залі.

Тоді виникла гаряча розмова про пригнобленця Польщі і в висловлюваннях Тедзика лунала ненависть до росіян як до гнобителів. Ілля Петрович розтлумачував, наскільки це хибно — отака національна ворожнеча, і Марія допомогла йому, спитавши: «А ви не бачите хіба, як терпить і наш український народ, і російський, і хіба у нас з вами не один і той же ворог?»

Потім читали Герцена і наче знаходили відповідь на всі пекучі питання, і Тедзик схвильовано казав:

— Я розумію, розумію, я неправий, ви мені ближче, ніж інші поляки, навіть ближче, ніж рідні! — І раптом спитав Марію Олександрівну: — Але ж ви, певне, полька з походження, ви так добре розмовляєте по-польськи, наче у Варшаві народились.

Вона засміялась.

— Це я вже тут, у Немирові, вивчилась. А знаєте, моя бабка з материного роду — литвинка, вона з Радзівіллів.

— Ого,— задоволено вигукнув Теобальд,— з самих Радзівіллів!

— Але ж батько з роду Петра Могили, отже, я українка!

— Звичайно, українка, і мова ваша рідна українська! — радісно вигукнув Ілля Петрович. Хіба вона могла б інакше так писати?

Де вони зараз, Марковичі? Навіть важко зрозуміти, куди ж подадуться з Дрездена? Коли повернуться? І куди? У Петербург? На Україну? Може, приїдуть у Чернігів, куди він перевівся? Адже там набагато краще, ніж у Немирові. Ширше поле діяльності.

От одержав від них днями п'ятдесят карбованців. Давній борг, це коли їхали ще до Петербурга, напозичались. Звідки молодшому вчителю географії мати «вільні» гроші? Ледь дотягали від получки до получки. Тепер Марія Олександрівна одержує гонорар за свої оповідання і розплачується. Надіслав Каменецький. Певне, і закордонна подорож, і все життя їхнє на її гонорар. Що ж може заробити без служби Опанас Васильович? Та нема чого журитись, нічого, повернуться додому і влаштуються. Про неї стільки тепер говорять. Пишуть у журналах про її оповідання. Одні хвалять, інші критикують, але радісно, що хвалять саме ті, кому чесна молодь вірить — «Современник», приміром.

Яка вона тепер? Змінилася? Петербург. Закордон. Вряди-годи маленькі приписочки в Опанасових листах. Освідчення в дружбі на віки вічні. Треба вірити. Вона ніколи не розкидалася словами.

А може, отак і буде — приписочки, а потім зовсім нічого.

Невже він її ніколи не побачить? Це ж неможливо, неможливо.

— Ілько, та ходімо ж. Про що чи про кого ти так замріявся?

Ілля Петрович почервонів, ніби спійманий на гарячому. Коло нього стояв Петро Гаврилович Барщевський, теж близький друг Марковичів, теж член їхньої колишньої «комуни»: щира душа, учитель за покликом, загалом хороший, свій.

Іллі Петровичу стало шкода, що завтра-позавтра він уже розлучиться з ним. Він сам волів перевестися до Чернігова.

— Ти наче й не радієш, що їдеш з Немирова у губерніальне місто,— вів далі Петро.

— Не знаю,— щиро і сумно признався Ілля Петрович,— мені здається, що мені тепер буде скрізь однаково.

Барщевський враз посерйознів, хотів щось сказати, та підійшли хлопці-випускники. Квапився потиснути руку колишньому любимому вчителю Тедзик Шуазель:

— Я привіз вам гору привітів з Києва,— мовив він.— Адже я розшукав усіх ваших друзів, і, певне, свента Марія допомагала мені в усьому — я дуже заприятелював з ними,— лукавий вогник блиснув у його гарних синіх очах.

— А на якому ж ви факультеті, Тедзику? — спитав Ілля Петрович.

— Уявіть собі, на юридичному.

— Що ж ви мене зрадили? У вас же ніколи й четвірки не було з математичних дисциплін?

— Саме тому, що не зрадив вас,— заперечив юнак, так само лукаво усміхаючись.— Я хочу досконало знати закони і права людства. Щоб боротися, треба знати ворогів. Чи не так?

— А ти думаєш, коли я йду на медичний, то я відступаюсь від своїх намірів та переконань? — обурено заговорив один з гімназистів-випускників.— Що ж тоді, вся надія на гуманітаріїв?

— Тихше ви, гарячі голови,— спинив їх Барщевський.— Тут не місце для таких розмов. Я сподіваюсь, ви прийдете на нашу прощальну вечірку з Іллею Петровичем.

— Як, ви кидаєте нас? — загомоніли юнаки.

— Що ви,— усміхнувся Дорошенко,— я лише переводжуся до Чернігова, та й ви, хіба забули, розлітаєтесь хто куди. Але ж я ніколи не покину вас, а ви мене.

— Оце ви добре сказали,— палко мовив Шуазель.— Це правда, панове, куди нас доля не кине, ми тепер завжди будемо разом. І ніколи не забудемо немирівських вечорів, наших перших учителів, наших перших читань.

Хлопці пройшли з педагогами цілий квартал.

Увесь квартал займали будинки гімназії, досить нудні, звичайні провінційні будови.

Яким усе живим здавалося раніше Іллі Петровичу, навіть ці кам'яні будинки, а тепер це була наче якась примітивна, грубо зроблена декорація.

Далі йшли вдвох з Петром Гавриловичем. Не змовляючись, вийшли на околицю. На все Ілля Петрович дивився тут, як на декорації на сцені, коли вже вистава скінчилась, і актори розійшлись, і глядачі поспішають додому до своїх справ, і лише дехто ще не може отямитись під враженням баченого. А декорації ще стоять.

Отак і Городинь тече, і садки зеленіють, і солов'ї змагаються по садах, а наче все неживе.

Невже я її ніколи більше не побачу? Як же жити?

Петро Гаврилович теж зажурений. І що це за Немирів? Ніяк тут не затримуються люди! А йому було б, шкода кинути і хлопців, і бібліотеку, не свою, а гімназичну, куди він сам за свої власні гроші купує цікаві книжки, виписує журнали, от уже і «Современник» усі читають. Він відчуває, що він тут потрібний.

— Хоч би іменин моїх почекав,— каже Петро Гаврилович докірливо.— Пам'ятаєш, як торік справляли? Невже отак ми їх більше не побачимо? — виривається раптом у нього.

Торік... Вони всі поїхали справляти Петрові іменини на берег Бугу за Соколець. Так уже велося. Там, над порогами, завжди пікніки влаштовували. Це добре Барщевський вигадав — свої іменини так само відзначити. Наймали кілька бричок, їхали з самоваром, закусками.

Яка краса там! Невже за кордоном забуде це місце? Велике каміння, що споконвіку стирчить з води, а вода між ним вирує. З одного берега — з Сокольця — сади густі, верби схилилися гіллям до самісінького Бугу, а на другому березі, над долиною, на зеленій траві розташовували пікніки, розстеляли килими, рядна. Здіймалися скелі, і на одній скелі височіла церковка з дзвіницею. Наче аж у хмари, в небо впирався хрест на дзвіниці. І що найдужче любила Марія — це дзюркіт поточків, безліч поточків виринали скрізь із скель, чисті прозорі джерельця і там і тут немов розмовляли і живили. Куди оком не кинь, усе манить, і всі наче на якомусь іншому світі опинилися. Що там рай! Отут, за Сокольцем, був справжній незайманий рай! І одразу хотілося лише дивитися та бродити мовчки — лише до гомону порогів, дзюркоту потічків прислухатися... Та все ж таки треба було назбирати сухого бадилля для кострища, і головне — крутити морозиво. Це був

«гвоздь» їхнього торішнього пікніка на іменинах Петра Гавриловича.

Який жах! Погода немов вирішила від заздрості до веселого товариства зіпсувати іменини. Завітрило. Похмарило. Часом і дощ збирався, та тільки бризкав і, немов зглянувшись, припинявся. От тобі й петрівочка-нічка!

Сиділи навколо вогнища, тремтіли від холоду і їли-таки морозиво! Ілля Петрович не насмілився, а безпосередній Петро, і не замислюючись, накинув на Марію Олександрівну свою розлітайку, навіть докорив Опанасові, що той нічого не взяв. І все-таки співали, сміялись, було весело, навіть ще веселіше від такого незвичайного пікніка, і шкода було, коли найманий Мошка, відома особа в Немирові своїми кіньми, приїхав за ними, як було умовлено.

— *Нізащо я не справлятиму цього року іменини,*— похмуро сказав Петро.— І тебе не буде, і нікого.

Звичайно, поїхала вона, Марія Олександрівна Маркович, і нікого в Немирові не лишилось. Нікогісінько.

*

Усе відбулося як годиться — і прийом у замку, і пощальна вечірка.

Вранці Ілля Петрович одправив братика Марії Олександрівни — Митю Вілінського — із знайомим до Києва, до родичів, на вакації, як умовились раніше з Параскевою Дмитрівною, матір'ю Марії Олександрівни, і в його маленькій квартирці стало зовсім порожньо. Він залюбки займався Митею — це ж був її брат, і вона перед від'їздом і в листах просила про це. Вона більше відчувала на собі відповідальність, ніж мати. Тільки-но вийшла заміж — забрала хлопчика до себе. «Він не повинен рости в тій атмосфері»,— колись сказала йому, і більше — ніяких подробиць. Вже від Опаснаса знав, яку там атмосферу створив вітчим. А втім, Марія завжди до матері ставилась поштиво, з любов'ю, зі співчуттям.

Йому було добре, що саме на нього переклала свої обов'язки щодо братика. Це його не обтяжувало. Коли він влаштується в Чернігові, він переведе і Митю туди,

він звик до хлопця, і вони удвох чекатимуть повернення Марковичів.

Раптом він почув шелест листя, сильніший ніж від вітру, шурхіт. Хтось стукав гілкою у відчинене вікно.

— А, це ви, Тедзику! Заходьте, я відчиню зараз двері.

— Не турбуйтесь, якщо це вас не шокує...— Тедзик оглянувся і перестрибнув у вікно.

В руках у нього була гілочка бузку, від усього його вигляду віяло енергією, бадьорістю, весною.

— Чом же ви вчора не прийшли на вечірку? — спитав Ілля Петрович.

— Там же зібрались лише педагоги, я не хотів вносити дисонанс, мені хотілося побачитись з вами наодинці. По-перше, от вам подарунок,— він вийняв з кишені якийсь згорток,— це останні номери «Колокола». По-друге, живі привіти від ваших давніх і нових, яких ви ще наочно не знаєте, друзів у Києві.

— Ну, розповідайте, розповідайте,— враз пожвавішав Ілля Петрович.— Сідайте, беріть цигарку і розповідайте. Чай питимете?

— Потім. До вас ще хлопці прийдуть, тоді. Я хочу вам розповісти, поки нікого нема. Звичайно, ви знаєте, як «неспокійно в Датському королівстві», і вже перестають потроху вірити обіцянкам реформ. Пирогов, наш попечитель, дай боже йому здоров'я і довгі роки в Києві, недарма каже: «Університети, студенти — це барометри суспільства». Так от, після торішньої харківської історії багатьох перевели до Києва, і головне, взимку приїхали перші заводіяки Митрофан Муравський, Яків Бекман, Сашко Тищинський, Павло Завадський. Що за хлопці! Коли б ви побачили їх! Наше життя стало зовсім іншим. Муравський привіз журнал харківських студентів «Свободное слово» — там докладний опис квітневих подій у Харкові.

— А у вас нема цього журналу?

— На жаль, ні. Та про ці події я розповім разом і хлопцям, коли прийдуть. А читали ми самі, уявляєте у кого? У професора Павлова. Ще багато цікавого привіз нам Микола Мазуренко з Дрездена. Оте, що прочитаєте в «Колоколе» і в «Голосах из России» про наші події, Мазуренко передав Герцену. Іскандер про все поінформований. Харківський студент Богомолов був навіть у Лондоні і сам на власні очі бачив Іскандера,

говорив із ним. Він, Богомолов, розповідав нам: Іскандер покладає особливі надії на Україну, на молодь, на нас, студентів. Ви розумієте це, Ілля Петровичу?

— Невже він так добре знає про наші справи? Це ж надзвичайно! — схвильовано мовив Ілля Петрович. Від його смутку вже й тіні не лишилося.

— Я радий розповісти вам про це! — палко вів далі Шуазель.— Ви ж перший познайомили мене з Герценом, і тоді я замислився, як жити, що робити, куди прикласти свої сили. А тепер, у Києві, я побачив, скільки молоді готової для справжньої діяльності і до рішучих дій. Недарма цар і уряд так бояться і ненавидять студентів, а всі порядні люди так нас люблять. Справді, це ж своєрідний барометр! — засміявся він.

— Нам треба виправдати цю любов,— мовив Дорошенко. Не замислюючись, він зарахував і себе до молоді, студентів. Адже він також був студентом Київського університету і пишався цим!

— Зараз ми зайняті організацією недільних шкіл,— гаряче розповідав Тедзик.— Ця надзвичайна людина, професор Пирогов, попечитель Київської округи, в усьому пішов назустріч, і дехто з професорів, особливо професор Павлов. Ой! Як на них тепер зуби точать і губернатор, і все вище начальство! А втім, дозволу добились. Наш Київ повинен стати за взірець. Ви знаєте, ми викладатимемо і українською мовою, а в деяких школах, де поляки,— польською. Хіба це не перемога? Ми гадаємо, що скрізь треба заводити такі школи. Чому б і в Немирові не відкрити? Але ж ви їдете звідси...

— Про недільну школу потурбується Барщевський,— діловито мовив Ілля Петрович.— Ви ж знаєте, який він ентузіаст просвіти, бібліотек, безплатного навчання. Хороший парубок.

— Але про таємні товариства і таємні наші плани на недільні школи, про які ви здогадуєтесь, я йому не скажу. Це тільки вам,— засміявся Тедзик.

— Само собою зрозуміло,— спокійно відповів Ілля Петрович.— У кожної людини є свої кордони діяльності і переконань. Петро Гаврилович вірить, як, на жаль, і багато чесних людей, що все може перетворитися шляхом освіти. Я переконаний, як і ваші нові друзі, що цього замало. Потрібна докорінна зміна всього життя. А як це станеться, правду мовити, я ще не

знаю,— признався він.— Але кожен хай робить те, на що він спроможний.

— Мабуть, це краще, що ви їдете до Чернігова,— сказав Теобальд,— ви там обов'язково зустрінетесь якнайшвидше з Петром Єфименком. Він теж з групи харків'ян, але перевівся до Московського університету. Зараз він у Чернігові. У нього зв'язки з московськими товаришами. І тільки для вас: він пише під псевдонімом «Царедавенко».

— Уявляю, що він пише, обравши такий псевдонім! — усміхнувся Дорошенко.— Так, звичайно, у Чернігові більше наших людей, ніж у Немирові. Там мій добрий товариш, лікар Степан Данилович Нос, теж із київських студентів, завзята душа. Між іншим, хоч і малий Немирів, а ми також дещо передали Іскандеру. Через надійні руки. Якщо потрапить до нього,— він продзвонить.

...Надійні і милі руки. Він не сказав через кого не з мотивів конспірації.

Тедзик не поцікавився, через кого, хоча сам так одверто про все розповідав Іллі Петровичу, знав, що той ніколи зайвим словом не прохопиться. Він, Тедзик, тільки несподівано спитав:

— А де тепер Марковичі? Марія Олександрівна? — І раптом, почервонівши, додав: — Я її «Народні оповідання» поряд з Кобзарем і Міцкевичем бережу. Ми вирішили її книгу обов'язково ввести до читання в недільних школах.

— Вона зараз за кордоном. У Дрездені. Лікується.

— А-а-а,— протягнув Тедзик і більше нічого не спитав, і на хвилинку запанувала тиша.

— Ви знаєте, я був у неї безтямно закоханий,— раптом признався Тедзик. Він наче сам здивувався цьому зізнанню і не побачив, як почервонів і його вчитель.— Це, звичайно, минуло. Що таке безнадійна любов у сімнадцятирічного хлопця? — вів він далі, ледь іронічно всміхаючись (немов, за ці роки він став солідною статечною людиною!).— Але, слово гонору, мене після цього поки що жодна жінка не приваблює, мимоволі порівнюєш, і ніхто, звичайно, порівняння не витримує. Але я надто розбалакався.

...Він справді надто розбалакався. «Що таке любов у тридцятип'ятирічного чоловіка? — майнуло в голові

у Іллі Петровича.— Це, певне, далеко важче і, може, зовсім не минає?»

Добре, що постукали в двері. Ілля Петрович швидко засунув у шухлядку «подарунок» Шуазеля. Зайшли ще гості — Барщевський і кілька випускників.

8.

У Немирові це не могло бути навіть мрією, так далеко, майже потойбічно, не лише з погляду географії. У Петербурзі — це вже стало таємним найпалкішим бажанням: от би побачити! Адже всі, хто їде за кордон, не тільки мріє — здійснює це. У Дрездені все так наблизилось, що стало обов'язковою умовою перебування за кордоном. Може, тому, що повсякденно бачилась з Рейхелями, тому, що до Лондона поїхав Іван Сергійович і вона навіть насмілилась передати свою книжечку...

Марія Каспарівна ділилась не тільки спогадами про юнацькі роки, Італію і Париж 1847 і 1848 років, а й читала деякі листи, що одержувала тепер дуже часто, повні розпоряджень, прохань, сьогочасних турбот — політичних, ділових, сімейних. Ці листи справляли враження швидкої енергійної розмови. Іван Сергійович казав, що стиль Герцена і в листах, і в творах має своє неповторне особливе обличчя, і Марії справді здавалось, що вона чує живий голос і бачить живу людину, коли слухала герценівські листи.

Сьогодні Марія Каспарівна зустріла її ще привітніше, ніж завжди.

— Мила Маріє Олександрівно, я чекаю вас нетерпляче. Сідайте і слухайте.

— Лист?

— Авжеж! І він стосується вас.

Марія зашарілась.

— Слухайте ж: «14 червня. Park House, Fulham».

Марія Каспарівна завжди усе читала, починаючи з дати, така вже була пунктуальна людина, а може, тому, що цінувала кожне слово Олександра Івановича. Та коли хто з своїх підсміювався, вона виправдувалась:

— Я не люблю бігцем зазнавати насолоди, а так — «с чувством, с толком, с расстановкой». Як Фамусов!

Маруся це знала і, між іншим, поділяла.

— «...Я вже не знаю,— читала Марія Каспарівна,— я чи Ви, хто писав останній. З того часу прийшли папери і Тургенєв був...»

Марія насторожилась.

— «...а Марко Вовчок не був. Оповідання ці пречудові. Я автора чекаю нетерпляче». От бачите, а ви хвилювались, що Тургенєв повіз вашу книгу. Ну, далі вам, певне, зараз уже нічого нецікаво? — усміхнулась добродушно Марія Каспарівна.

— Ні, ні, читайте далі, що ви,— заперечила Маруся, хоча, правду кажучи, їй захотілося схопитися, вибігти кудись, принаймні в садок, заспівати на повний голос. Але ж це був лист від Герцена і в ньому завжди все було живим і цікавим.

— От бачите,— каже Марія Каспарівна,— час збиратися і їхати, адже й Опанас Васильович так хоче!

Легко сказати — збиратися і їхати! Треба ж закінчувати лікування, яке зовсім не допомагає, треба закінчити оповідання і надіслати до Петербурга, щоб мати гроші. Взагалі підраховувати гроші. Але ж це все дрібниці, які обов'язково виникають при кожній значній справі! Треба їхати — і все. Добре, що й Опанас цього жадає. Що ж, піду швидше похвалюсь йому, він любить чути про неї добрі слова!

Незабаром прийшов ще лист, де про неї також згадувалось. Його вже слухала трохи спокійніше, але в такому ж піднесеному стані, і його з такою ж насолодою читала вголос Марія Каспарівна.

«Зараз одержав Вашого листа і знаю, що має бути Кавелін, і чекаю його нетерпляче, а поки що надсилаю на Ваше ім'я «Колокол», якщо знаєте де він, перешліть йому».

Професор Кавелін зараз у Дрездені, ще не трапляло сь нагоди Марусі говорити з ним, тільки інколи ловила швидкий, уважний, зацікавлений погляд. Тут зустрілись, як буває з земляками, наче добрі знайомі, умовились обов'язково бачитись.

— Кавелін — один із старих близьких друзів Олександра Івановича ще з московського гуртка,— мовила Марія Каспарівна.— Як то зустрінуться після двана-

дцятирічної розлуки?! Шляхи були надто неоднакові,— похитала головою Марія Каспарівна.— А от-от і до вас знову дійшло: «Марка Вовчка жадаю бачити. Її книга така незрівнянна річ, що я не лише собі, але вголос читав Таті і навіть радив перекласти англійською мовою».

— Ви зовсім запишаєтесь, Маріє Олександрівно,— усміхнувся Рейхель.

— Почекай, почекай, тут є і для тебе,— спинила його Марія Каспарівна.— «За винятком Рейхеля — я вам серйозно раджу ненавидіти всіх німців. Рейхеля тому виключено, що сам Стасов його хвалить, і Прудон його звав «Ame d'archange» *, а ви звете дружиною».

— Це чудово,— аж заплескала в долоні Марія, а Рейхель почервонів і поцілував руку дружині. Та жартівливо засуджуючи глянула на нього.

— А от і докоряє нам: «А що ж ви ні слівця не сказали про мою статтю «Very dangerous» **. Справді, ми тоді прочитали ту статтю і нічого не написали йому з приводу неї. Але що ж писати? Як це можна зараз припиняти викривання? Викривальні статті та фейлетони? А може, я не уявляю, що робиться тепер дома, в Росії? — замислено сказала Марія Каспарівна.

— Мені дуже прикро, що він напав на «Современник»,— ніяково мовила Марія.— Я не була знайома особисто, я тільки читала й Добролюбова, й Чернишевського, і це такі переконані в своїх поглядах, сміливі, передові літератори. «Современник» тепер найкращий журнал у Росії. Мені сумно, що Іван Сергійович розійшовся з ними.

Це було їй поки що незрозуміло й неприємно, бо вона знала, як Шевченко їх любить, вважає «своїми», а редакція «Современника» шанує Кобзаря.

Та зараз, що казати, це не зупинило надовго її уваги і думок. Вона раділа, що Герцен похвалив її твори.

*

Немов хтозна-скільки часу минуло з того дня, коли вона поїхала з Петербурга — нові міста, нові зустрічі, нові люди...

* Архангельська душа *(франц.)*.
** Дуже небезпечно *(англ.)*.

Дрезден, Емс, Швальбах, Аахен, Тарант, Ротен...

Вона швидко призвичаїлась до переїздів, готелів, пансіонів, наче усе життя мандрувала. Поки Опанас Васильович згадає, що та як треба спитати, хоча знає і німецьку, й французьку мови, вона вже швидко починає переговори з портьє, і той уже розпливається в люб'язній усмішці, і швейцар несе речі в номер — і недорогий, і не найдешевший, просто цілком пристойний.

Потроху всі турботи переходять до неї, і вона сама все планує: де побувати, кого відвідати.

«Любить вона ці подорожі, як отой Булах з її «Трьох доль»,— думав Опанас.— А добре вона про це написала, їй-богу.— І згадував рядки, що оце переписував: «З того був йому не великий прибуток, коли б не вбиток, а що́ він дуже любив дорогу. Ще його батько чумакував, і бере, було, його з собою, малого, то ще тоді він закохався у дорогах».

Отак і вона, певне, «закохалася у дорогах».

Коли в листі Тургенєв запропонував прокататися по Рейну, Марія одразу вирішила, що поїде. По-перше, треба ж домовитися, врешті, відносно перекладу — він і досі не закінчив «Институтки», по-друге, коли ще випаде така можливість, а хотілося якнайбільше усього схопити, побачити.

Він запрошував її одну — тобто в листах не було мови ні про Опанаса Васильовича, ні про Богдася, лише привіти їм. А сам він збирався їхати з дочкою, він давно хотів їх познайомити.

— Може, й ти хочеш поїхати? — спитала чоловіка Марія, але таким тоном, що навіть обом незручно стало, бо їй і на думку не спадало їхати з ним.

— Я з Богдасем лишуся,— похмуро сказав Опанас Васильович.— Та й грошей не вистачить.

— Щось Білозерський нічого не шле,— мовила Марія. І питання начебто було вирішено. Але Тургенєв не зміг поїхати. Дивно! Теж через гроші — не надіслали йому ті, на які розраховував. Та він питав у листі, де буде Марія у серпні. Він обов'язково приїде хоч на кілька днів побачитися перед від'їздом до Росії. Він писав, що взимку, в Петербурзі, вони часто зустрічатимуться. Може бути дуже добре.

— І мене вже тягне додому, — признався Опанас Васильович.— От закінчиш лікування — і поїдемо.

— Як додому? А Лондон?

Про Лондон тепер уже й питання не могло стояти — їдуть чи ні. Вони їдуть обов'язково. І вдвох.

— Ясна річ, після Лондона,— пожвавішав і Опанас Васильович, і, дружно зібравшись, поїхали до Остенде. Марія, звичайно, вибрала Остенде, що радили для ванн. Адже звідти лише одна ніч до Лондона!

Хоча й знала Марія, що на неї чекають, вирішила, що не гаразд буде — як сніг на голову, треба спочатку написати самій, з Остенде, і в умовлений день приїхати.

...Сьогодні мав відходити пароплав, от вона й напише. Все думала, як написати. Опанас вийшов з Богдасиком прогулятися, гадаючи, що вона працює, адже вона сиділа за столом, і чистий папір лежав перед нею, а вона ніяк не могла знайти вірного тону, першого рядка. Раптом схаменулась, що пароплав відійде і вона не встигне відіслати, швидко, хвилюючись, що запізниться і всі плани знову переплутаються, написала зовсім просто, неофіційно, мов людині, що її добре знає, як їй хочеться побачитись із ним, скільки вона мусить передати йому сердечних привітів і щирих подяк, а тому, коли вони з чоловіком приїдуть наступного понеділка — чи буде це зручно? А зараз вона в Остенде, де й чекатиме на його відповідь.

Глянула на годинник. Ой! Вона запізниться на причал.

— Опанасе! Де ти, Опанасе! Йди, я тобі прочитаю, що написала в Лондон!

Опанас не відгукувався. Він ще не повернувся. Швидко, навіть уже не перечитуючи, заклеїла конверт, накинула шарф і майже бігцем подалася до причалу. В її розпорядженні було кілька хвилин до відплиття.

Встигла. Глянула просто-таки з любов'ю на пароплав. Була певна, що за кілька днів і сама вирушить на такому ж.

Минуло кілька днів, а відповіді не було. Пішов у море ще один пароплав, і другий, і навіть той, що мав везти їх у понеділок. Виникали різні сумніви. Може, саме нема в Лондоні? А може, захворів. А може, щось

сталося в сім'ї. А може, просто ніколи. Може ж таке бути?

Опанас Васильович теж непокоївся. Тоді вона так по-дитячому ображено накинулася на нього:

— Де ти ходиш? Я тобі свого листа хотіла показати, а ти десь з хлопчиком завіявся, і я мусила так одправити. Ніколи тебе нема, коли треба.

Потім аж самій стало соромно, і він її заспокоював, ніби й справді був винний.

— Одправила то й одправила, що ти сама написати не зуміла? Хіба всі листи даєш мені на правку читати? — усміхнувся.

— Не на правку, а так, порадитись. І як ти порівнюєш з іншими листами, то ж пишу своїм, друзям, знайомим, які знають мене, а то — Герцену!

Але тут же подумала: «А може, й краще — написала, як написалось».

Щасливу звістку приніс Богдась. Прибіг червоний, захеканий.

— Мамо, отой дядько, що за прилавком стоїть і ключі дає...

— Портьє,— поправила Марія.

— Еге ж, портьє, він казав тобі лист є, зараз хтось принесе, а мені не схотів віддати,— ображено мовив хлопчик.

Марія не чекала, що «хтось принесе», вмить була коло «прилавка», і портьє, люб'язно усміхаючись і перепрошуючи, простягнув листа — з Лондона!

«24 серпня 1859, Park House, Fulham.

Огарьов сповістив мене у Вентнор, що Ви будете у понеділок, і надіслав мені у Вентнор доброго, милого листа Вашого. Я одразу поїхав до Лондона — і чекаю вже другий день. Де ж Ви? Чи здорові Ви? Коли будете? Напишіть хоч два рядки. Та чи одержали Ви листа від Огарьова? Щиро, глибоко співчуваючий Вам і поважаючий Вас

Олекс. Герцен».

— Опанасю! Опанасю! Друже мій! Завтра їдемо!

Значить, усе гаразд. Герцен був у Вентнорі. Відповідь надіслав Огарьов, а вона чомусь не одержала. Може, невірно сама адресу написала цього далеко не

першорозрядного готелю — Hôtel l'Agneau, rue It. Paul. Ну, нічого, все з'ясувалось!

За вечерею зустрілись з милими Станкевичами, з якими заприятелювали в Дрездені.

— Завтра в Лондон,— радісно повідомила Марія,— пароплавом о шостій годині.

— Марія Олександрівна сяє, як іменинниця,— зауважила Олена Костянтинівна Станкевич,— ти тільки подивись, Сашо!

— Ще б пак! Головний пункт подорожі! Тепер для всіх нас центр Європи — Лондон! — усміхається Станкевич.— Я сам шкодую, що зараз не можу з вами поїхати, але й ми обов'язково пізніше завітаємо до наших славетних дзвонарів. Не заздри, Лєночко, Марковичам!

Що може порівнятися з причалом увечері, коли відходить пароплав?

Скільки разів Маруся приходила сюди прогулюючись, сама чи з друзями, і завжди їй здавалося, що саме в той день свято, бо збираються сюди всі мешканці невеличкого бельгійського міста Остенде, хоча більшості з них нема кого проводжати або стрічати. Просто так, для розваги, що вже перейшла в традицію. У літні місяці людей в Остенде збільшується принаймні вдвічі. Потроху невеличке рибальське селище перетворилось і на важливий порт, бо тут кінцеві станції залізниць з Німеччини та Швейцарії, і на досить значний лікувальний курорт — помірне легке підсоння, пляж на багато кілометрів з чудесним пісочком перед відкритим морем.

— Напевне, після Лондона я саме тут лишуся долі-ковуватися,— каже Марія Олені Костевні. Вони подружилися. Дивно, за кордоном у неї з'явились подруги. У Петербурзі зовсім не було.

— Ми на вас чекатимемо нетерпляче! — кричать Станкевичі, коли вона по вузенькому трапу сходить на пароплав, підстрибом біжить Богдась, повільно піднімається Опанас Васильович.

Юрба на причалі, звичайно, не розходиться, поки пароплав не рушає.

Перед очима Марії праворуч і ліворуч ліс щогл, рей, вітрил, а попереду море. Вона вперше попливе морем.

Сідає сонце, таке незвичне в морі, як величезна розпечена золота діжа, і море так блищить і міниться рожевими, червоними, золотими відблисками, рухливими, гойдливими, немов тисячі тисяч дивовижних кольористих рибок виграють у ньому. Сонце зникає, потопаючи в морі, і потроху запалюються вогні на березі, бо вже темрява спала на місто і місто через ці вогні здається великим, галасливим, святковим, і можна сплутати, де зорі, де вогники — земні ліхтарі, і раптом починають гуркотіти-стукотіти колеса, бурлити вода за кормою, і цей гуркіт заглушає останні вигуки різними мовами, що лунають із святкового причалу. І, нарешті, пароплав виходить у почорніле море, в ніч. Солоні бризки досягають палуби, падають на лице — як добре!

Нізащо вона не спуститься в каюту, як їй радили, запевняли, що тут, на цьому короткому шляху, завжди качка і краще одразу лягти й заснути. Але Марія тільки вклала Богдася і знову вийшла на палубу. Їй зараз хотілося побути на самоті, самій вдивлятися в чорні хвилі, що їх так впевнено долає пароплав, немов перед ним ясна дорога, їй хотілося дивитись і дивуватися, що не може вона вже розрізнити, де там море сходиться з небом. Здається, тільки це самотнє споглядання могло привести її до внутрішньої рівноваги. Адже насправді вона дуже хвилювалася перед завтрашнім днем, і їй не хотілось, щоб хтось це помічав, навіть Опанас.

Вона жадала і боялася цього побачення, як ніколи, ні з ким.

Як з Тарасом Григоровичем уперше побачилася? Обняла його і все. А він її у чоло поцілував, а потім узяв за обидві руки і милувався: «Доню моя рідна!», і не треба було старатися, щоб видатися розумнішою, красшою. Тоді вона раптом подумала: «Я ж не пам'ятаю батьківської ласки». Вітчим — який то був жах! Через нього мати мусила відправити мене до родичів, і тому так до серця припало одразу, що назвав донею, а себе батьком...

Тут зовсім інше. Про Герцена й Тарас Григорович говорить «з благоговійним уклоном».

Хотілося, щоб уся зустріч відбулася так, щоб з радістю можна було розповісти «батькові». Почути те, що

треба, сказати самій то, що треба, а не тільки хвалитися потім: «Аякже, і ми теж були у Герцена і Огарьова!»

А може, вона так розгубиться, збентежиться, що лише здивується він: «Невже ця жінка, ця невторопа, що двох слів зліпити не може, написала оті оповідання, які я читав своїй дочці, радив перекласти англійською мовою?» Якими очима гляне вона тоді на Іллю Петровича, на всіх друзів на Україні? Адже коли вона казала «додому», одразу не Петербург поставав в уяві, а Україна, не якесь конкретне місто, а якісь рідні, любі краєвиди, київські гори, Дніпро або Десна коло Чернігова... І рідні люди, яким вона розповідатиме про дзвонаря...

...Певне, вона все ж таки була втомлена, напівсонна, бо раптом так яскраво уявила високу-високу дзвіницю і величезний золотий дзвін на ній, куди більший, ніж «цар-колокол» у Москві!

І з тої дзвіниці, коли піднятися на неї, все видно у всесвіті, немов вона найвища на земній кулі, над усім височить. І дзвін калатає і всіх будить: «Vivos voco!» * Які слова добрали вони! Живих кличу! І луна йде по світах по всіх усюдах, і в Петербурзі цар здригається від нього, і в якомусь її рідному-рідному українському куточку друзі пошепки натхненно присягаються не зрадити тому дзвону. Одна людина на таке спромоглася і все дужче й дужче розхитує серце дзвону, і раптом підносяться всі її думки і почуття над своїм особистим.

Хіба він нею, Марією, невідомою молодою жінкою, зацікавився? Він зацікавився Марком Вовчком, українською письменницею, автором «Народних оповідань», він Україну відчув, побачив через них. Треба вдержатись, не схитнутись на такій височині! Хай хоч як важко — не схитнутись. А їй здається — все йде обертом, все хитається, гойдається навколо. Вона хапається за борт.

— Мадам,— чує вона голос поряд,— ви б краще йшли в каюту. Все ж таки качає. Сім балів! — коло неї в чемній позі стоїть чоловік у морській формі.

---

* Живих кличу! *(Лат.)*

— Дуже дякую,— ледве вимовляє вона і невірними кроками, тримаючись то за стінки, то за поручні, то за борти рятувальних шлюпок, простує до своєї каюти й одразу засинає на вузенькому ліжку.

*

Усе було в густому молочному тумані. Нічого-нічогісінько не видати. Пароплав якось неприємно, чи то застережливо, чи то закликаючи на допомогу, гудів. І стояв. Стояв.

Марія куталась у пальто й шарф. От так ранок! Навіть у вогкому Петербурзі ніколи такого не траплялось!

Опанас Васильович багатозначно мугикав, але нічого не спадало на думку, щоб сказати підходяще до цієї несподіванки — тим більше, що весь екіпаж тримався так, наче нічого непередбаченого і виняткового нема. Більшість пасажирів сиділи або в каютах, або в кают-компанії за сніданком, але теж, видно, не дивуючись, не вперше підпливали до туманних берегів Альбіону.

— Добре, що хоч Богдась ще спить,— мовила Марія,— ото б надокучав — чому та навіщо стоїмо.

— Тобі вже дитина стала надокучати! — буркнув Опанас Васильович.

— Перестань, не треба зараз,— примирливо сказала Марія. Не вистачало ще й з чоловіком сперечатися в день приїзду до Лондона! — Ти ж сам знаєш, який він нетерплячий. А зараз хочеться спокійно чекати, що ж ще робити?

— Оце справді — чекати коло моря погоди! — сказав уже добродушно Опанас Васильович.

Густа сизота оповила все навколо. Раптом десь удалині, не вгорі, а долі заблимав жовтий вогник. Його було ледь помітно крізь цю сизоту.

— Бачите, маяк! Уже видно плавучий маяк,— пояснив сусіда по-французьки,— значить, туман починає розходитись.

Справді, наче почали спадати серпанки один за одним, один за одним, і якісь не бачені і не знані досі контури почали вимальовуватися на обрії, і Маруся вже сама питала, притиснувшись до Опанаса:

— Що то? Ти пізнаєш, що то?

Будинки громадилися один на одному, випиналися височезні шпилі, велетенські полотнини закривали простори неба. Але серпанки потроху спадали, і вже очі розрізняли громаддя пароплавів, вітрила кораблів, царство щогол та рей. А за всім тим — темніли, сіріли, височіли колосальні споруди. Знову загуркотіли колеса. Пароплав поволі входив у Темзу.

Усе було таким дивовижним, вражаючим у цьому величезному місті, що не тільки Богдасик, який уже прокинувся, але й сама Марія стримувалася, щоб не ойкати, і Опанас Васильович, на її щастя, забував дивитись на її очі, щоб відзначати, як вона все те сприймає.

— Боже мій милий, скільки ж тут людей! — все ж таки вихоплювалось мимоволі, коли вже після різних формальностей на причалі їхали вулицями Сіті. Був час, коли тисячі клерків, усього службового люду поспішали на роботу. Потім обличчя міста змінилося — потяглися парки — скільки зелені! скільки дерев! Які старезні! А Богдасика поки що найбільше цікавив кебмен — кучер кеба, який вони найняли. Він був у чудернацькому довгому пальті з численними комірами-пелеринами. Марії здавалось, що вона в'їхала в романи Теккерея і Діккенса і зараз їхні герої метушаться навколо.

*

Опанас Васильович дбайливо, як ніколи, пов'язав краватку перед темним старовинним свічадом, оглянув своє вбрання, не дуже модне, але цілком пристойне — такий собі поміркований батько — голова сімейства. Вона бачила — він щиро настроює себе на ролю старшого друга, вчителя, і це її дратувало. Невже він так поводитиметься «там»? Оце удаване сімейне щастя було зараз ні до чого.

Вона боялась непотрібних фальшивих нот, боялась першого враження і для себе, і від себе. Богдасик дратував як ніколи своїми нескінченними питаннями й несподіваними бажаннями.

«Хоч би він там поводив себе пристойно. Не вмію я з ним, зовсім не вмію. Надто все дозволяю».

Вони їхали мовчки знову кебом, і знову Богдась дивувався з численних комірів-пелерин і не давав змоги зосередитися.

Тільки задзеленчав дзвоник, відкрилися двері, як вона побачила Олександра Івановича, вона не могла не пізнати його.

Він поспішно, легко, хоча був досить кремезний, спускався сходами з другого поверху, простягнувши обидві руки назустріч. І цей перший жест,— вона ще не бачила усмішки, обличчя, очей, чудесного ясного чола,— лише цей перший жест, такий дружній, гостинний, такий простий, російський,— одразу зняв усю ніяковість, хвилювання, страхи.

— Так от ви яка! — мовив Герцен, і тепер вона вже бачила широку усмішку. Вона сама засміялась, міцно, не по-жіночому потиснула обидві руки.

— Така, як бачите!

Він тоді радо привітався з Опанасом, без усякого офіційного етикету, потріпав по голівці Богдася: «Ач, козак який! Справжній козак!»

— Тата! Ольго! — гукнув він.— Швидше сюди! Подивіться, які гості до нас! Який козак з України!

Прибігли дві дівчинки: одна підліток, років 15—16, друга — трохи старша за Богдася.

Богдась привітався з почуттям власної гідності — певне, також одразу вирішив довести, що він статечний козак з України. Пройшли у велику вітальню.

Опанас Васильович дивувався про себе: чи то кілька місяців за кордоном так вплинули на його Марусю? Де її звичайна мовчазна, навіть сувора, стриманість з чужими людьми? З притаманним їй гумором, який розкривався тільки в колі близьких друзів, вона розповідала про подорож, про те, як замість Лондона вони опинились спочатку в царстві непроглядних туманів, у якомусь завороженому світі, і про приголомшливе враження від самого Лондона, коли він, нарешті, здобрів і ледь прояснився. Але поки що у жодного англійця вона не помітила навіть усмішки.

— І навіть найменшого руху в м'язах обличчя, що виявляли б будь-яку емоцію! — підхопив Герцен.

— Така самовпевненість і чемність,— мовила Марія,— що навіть ніяково стає, а коли що питаєш,

лякаєшся, чи не порушуєш цим якісь непохитні правила поведінки. Певне, тут важко жити?

Спитала і схаменулась. А де ж йому жити, вигнанцеві за межі Російської імперії?

Ніякісінької зверхності, ніякісінького тону «метра», а щось студентське, молоде і в рухах, і в усій поведінці, і, головне, ніякісінької навмисності і пози не було в господаря. Герцен одверто радіє, що приїхали люди з батьківщини, культурні, прогресивні, з якими можна розмовляти.

Вийшов Микола Платонович Огарьов. Його також одразу впізнали по портретах на «Колоколе» — русява борода, сумний погляд світлих очей, меланхолійна приязна усмішка, але щось хворобливе в усій великій постаті. «А справді, він схожий на Лаврецького, адже казали, що Тургенєв з нього трохи писав, тільки він наче хворий»,— майнуло у Марії.

Герцен, з якоюсь ніжною, уважною любов'ю глянувши на нього, познайомив з гостями.

«Він схожий на свої вірші»,— подумала Марія. Ще дівчинкою на канікулах у Писарєвих переписувала в потаємний альбомчик «Старий дім». А про бойові статті в «Колоколе» коли б не знала напевне, то й не повірила б, що це він писав. От Герцен — увесь такий, як його твори, як він у своїх творах — наче кожну річ, кожне явище бачить з усіх сторін і наскрізь, і все, все його цікавить, що тільки стосується життя і людей, і все зв'язане між собою — і життя всіх людей і країн, і наука, і література, і мистецтво, і боротьба...

У залу вийшла ще досить молода жінка з малою дівчинкою на руках.

— Пані Огарьова, Наталя Олексіївна! — представив її Герцен. Огарьов, сидячи в затишному великому кріслі в кутку вітальні, не поворухнувся, а зірка Марія перехопила швидкий погляд Олександра Івановича на «пані Огарьову» — неспокійний, запитливий.

Наталя Олексіївна навіть вимучити не могла усмішки на тонких блідих губах, немов їй дошкуляла якась довготривала хвороба, мігрень чи що, до якої звикла і навіть не помічала, коли вона відпускала, проходила, а вираз обличчя по звичці лишався той самий. Дівчинка, навпаки, була весела, здоровенька, розумненька. Вона забелькотіла: «Дядя! Дядя!», простягнувши рученята до Герцена, потім, помітивши Огарьова, закричала: «Папа Ага!» І той, прояснівши радісною посмішкою, що так личила його обличчю, хотів взяти її на руки, але мати не дала.

Малята завжди допомагають розрядити напружену атмосферу. Така атмосфера виникла одразу з приходом Наталі Олексіївни. Це влучно використав Опанас Васильович, який і при знайомстві з великою шанобливістю поцілував руку Наталі Олексіївни, а згодом сказав комплімент з приводу такої жвавої, милої донечки, співчутливо зауважив, як важко матері, «поки дитинча стане на ноги, але ж потім, коли скрізь бігає і всім цікавиться,— стає це важче». Як важливо сказати, хоча всім відомі істини, відповідним чулим тоном! Він заволодів її увагою, і це було дуже до речі.

— Вам, певне, не дають спокою ваші співвітчизники,— мовив він, звертаючись до Наталі Олексіївни,— кожен приїжджий не уявляє собі, як можна бути за кордоном і не завітати в Лондон до «Колокола»!

— Ох,— тільки зітхнула Наталя Олексіївна,— інколи я почуваю себе гідом у музеї, бо хочуть подивитися, де пишуться статті для «Колокола» і «Полярной звезды», як живуть видавці...

Але Герцен, не звернувши уваги на таку не дуже тактовну відповідь, оживився ще більше і на радість Марусі повернув усе інакше, але не заперечуючи Наталі Олексіївні.

— Не уявляєте, як це насправді трудно, але в той же час приємно, радісно! Перші роки я відчував таку самотність, відірваність від старих друзів, відчуженість. Та з приїздом Огарьова, початком нашої «вольної» друкарні, все почало мінятися і врешті набуло такого розмаху, масштабів, що ми й не гадали. Нам відомо, посол Кисельов просто питає кожного, хто приходить до нього з росіян: «А коли в Фулем?» Тобто до нас, наче це само собою зрозуміло, що до нас росіяни обов'язково завітають. Нещодавно приїхав один гвардії полковник. Я й досі не розумію, що у нього спільного з нами, з нашими ідеями, з нашою пропагандою. От він прийшов і одрапортував по-гвардійському: «Будучи в Лондоні, вважав своїм обов'язком представитися». Ну, я одразу прийняв і позу, і тон генерала.

Герцен на мить випнув груди, глянув звисока, удавано гордовито і враз закотився своїм надзвичайним молодим сміхом. Неможливо було також не засміятися.

— Це ж прекрасно, що кожен вважає обов'язком,— з почуттям мовила Марія,— хай нічого спільного в думках, але, значить, він відчував цю потребу і потім замислиться!

— Коли це не просто для моди або похвальби,— вставила Наталя Олексіївна.— Адже й таких трапляється багато.

— Врешті, я примушений був призначити для люб'язних незнайомих два дні на тиждень, від третьої години,— вів далі Герцен,— інакше неможливо було б працювати. Ми ж одержуємо сотні листів з Росії з усіх кутків, люди відчули, що можуть вільно висловитись. Нам належить лише думка стати паламарями, самий труд — калатати, дзвонити, а звуки — вони ж линуть з батьківщини, з Росії, і там чекають від нас найщирішої правди. Адже хіба ми самі з Огарьовим спроможемося б на такий дзвін?

Марія відзначила про себе: він підкреслено говорить «ми», «ми з Огарьовим», без усякого честолюбства, ревнощів і заздрощів у роботі. Які люди!

— Бути щирим — це головне для «Колокола»,— озвався тихо Огарьов.— Щирість для нас найважливіша за всі дипломатичні впливи. Звичайно, коли вони підходящі нам, то й ними нехтувати не слід! — усміхнувся він своєю меланхолійно-мудрою посмішкою.

— З приводу нашої правди от вам ще цікавий анекдот! — підхопив Герцен.— Мій тезко, Олександр Миколайович — імператор всеросійський, кажуть, засмутився через мою статтю про Паніна і заявив своїм ближчим сановникам: «Колокол» — єдиний непідкупний голос». Як це вам? Між іншим, нам відомо, що для нього стали передруковувати наш «Колокол», обминаючи особливо гострі й дошкульні справи. Ну, він помітив це і завдав доброго прочухана. Деяким урядовцям він навіть дозволив виписувати «Колокол»,— певне, щоб були в курсі справ!

— Приміром, дяді Наталі, московському генерал-губернатору! — зауважив Огарьов.

— Та коли б ви тільки знали, як люблять вас, як вірять вам, чекають кожного вашого слова інші ваші

читачі! — мовила Марія. Вона згадала немирівські вечори, коли переписували статті з «Колокола», згадала лице Тараса Григоровича: «Доню, побачиш — вітай їх, великих вигнанців».

— Ця любов і віра — наша нагорода. Джерело сил і натхнення! — серйозно мовив Герцен.— Хочете, я покажу вам дорогоцінний подарунок. Під час війни під Балаклавою один офіцер, захищаючись від англійців, зламав шпагу. Він швидко зрізав грубу виноградну гілку і відбився нею! А потім з цієї славної гілки він зробив палицю, замовив набалдашник з різьбленого срібла з бірюзою і невеличким топазом згори і, уявіть собі, надіслав сюди в подарунок. Тато,— звернувся він до старшої дочки,— принеси з кабінету, покажи.

Він розповів це з такою проникливістю, здалося Марії, навіть якоюсь вологою затуманились його ясні живі очі. Він знову повторив:

— Це джерело наших сил.

Тата принесла палицю, і Марковичі з побожністю подержали її в руках.

Богдась теж схопився подивитись.

— Біжіть, дівчатка, з козаком у сад,— сказав Олександр Іванович,— бачите, сонце таки виглянуло як слід. Давайте і ми прогуляємось до обіду. Я розумію ваш переляк перед туманом,— звернувся він до Марії.— Ніяк не звикну до цієї лондонської гнилі, до цієї проклятої злочинної погоди — темряви з ранку до вечора. Коли трапляється ясний день або хоч кілька годин без дощу й туману, це для мене дар богів!

Марія подумала: «Він сумує за рідними лісами, степами, і невідомо, коли побачить їх і чи побачить взагалі. Усе це важче, ніж здається. От усі захоплюються, може, є такі, що й заздрять впливу, силі, діяльності, а Тарас Григорович казав: «Великі страдники-вигнанці». Він розумів, відчував по-людському, як важко на чужій землі...»

Богдасеві вже надокучило витримувати роль статечного дорослого «козака». Тільки вистрибнув з дому і побачив зелений лужок, так і покотився по траві, як м'яч. Наталя Олексіївна засміялась, але недобре, навіть якось злорадно, немов їй було приємно, що всі бачать, яка невихована дитина у цієї уславленої письменниці.

— Богдасю, встань! — досить різко зауважила Марія. Вона все помічала. Але Опанас м'яко заступився за хлопця. Завжди бувало навпаки — Марія все дозволяла, а Опанас бурчав.

— Марусенько, він у захопленні від природи!

— Хай захоплюється, та не бруднить сорочки.

— Богдась, слухай мами,— удавано строго насупив брови Герцен.— Ходімте, Маріє Олександрівно, я покажу наш «парк», з дозволу сказати. Я радію цьому саду. На нас, дібровних жителів, ліси й дерева впливають як щось більш рідне, ніж море і гори!

Наталя Олексіївна підсмикнула тонкі губи, і знову Марія перехопила ледь помітний насторожений погляд Герцена в бік Огарьової.

Добре, що Опанас Васильович почав їй щось красномовно розповідати про старовинний парк у Качанівці. Марія швидше підійшла до Герцена. Вони попрямували вдвох стежкою попід височезними берестами. Олександр Іванович все ж таки обернувся і мовив лагідно, немов вибачаючись, Наталі Олексіївні:

— Лізі не завадить також більше побути на повітрі.

Наталя Олексіївна тільки глянула зневажливо, нічого йому не відповівши.

Огарьов зовсім не вийшов. Він лишився сидіти в своєму затишному кріслі.

— А діти хай граються. Бачите, ваш Богдан вже цілком освоївся, он він навіть, здається, муштрує Ольгу, хоча та й сама не від того, щоб когось помуштрувати! — І, ніби читаючи думки Марії, мовив просто і сумно: — Справа виховання — одна з найскладніших проблем. Я це відчуваю на кожному кроці, та ще в умовах еміграції, та ще без рідної матері. Але деякі істини для мене беззаперечні: надання великої волі змалку — дія дуже шкідлива, так само як лестощі, поблажливість, наявна перевага одних дітей перед іншими в одній сім'ї — це все швидко псує дитину.

Ясно було, що це одне з болючих особистих питань. І знову подумала Марія: «Всі ми в захопленні від його незламності, непохитності, від його безприкладної діяльності, але ж він — людина, що зазнала стільки особистих нещасть, і, видно, такий уважний, люблячий батько, і так само, як в усіх питаннях великих, громадських, так і тут, у своїй сім'ї, він одразу розглядає

проблему з усіх сторін, бачить далеко вперед, і не тільки для себе, для своїх дітей, а все підносить до важливих людських проблем, бо для нього все, що стосується людини, її росту, розвитку, життя, не може бути дрібним». Вона могла б говорити з ним про найменші дрібниці, адже для нього все було в якомусь взаємозв'язку. З ним було так цікаво і якось потрібно для неї!

Коли Олександр Іванович спитав:

— Ви рано вийшли заміж?

Вона відповіла так, як ніколи нікому не могла і не хотіла казати.

— Дуже. Мені тільки виповнилось шістнадцять років. Я мусила вирватися від родичів, у яких жила. Я хотіла самостійного життя. Я ставилася з повагою і приязню до чоловіка. Я гадала, що одразу стану самостійною. Але вийшло, що подружжя, шлюб не така вже проста річ і, звичайно, не таким шляхом можна досягти самостійності.

— Тисячоліття тягнеться ця несправедливість щодо жінок,— мовив Олександр Іванович.— І хіба тільки у нас, в Росії? Скільки забобонів мають силу навіть у прогресивно мислячих людей. Нещодавно я читав новий твір Прудона. Людина, яка рве стільки усталеного в питаннях розвитку суспільства, моралі, і нате вам — в розділі «Amour et mariage» * — це в його останній книзі,— він пише цілий том римсько-католицьких наклепів проти жінок. Якось Прудон у розмові зі мною наче жартома сказав про одного знайомого: «Який щасливий! У нього жінка не настільки дурна, щоб не зуміти приготувати доброї страви, і не настільки розумна, щоб говорити про його статті. Це все, що треба для сімейного щастя». І повірте, в цьому жарті його справжні думки про шлюб і сім'ю — наскрізь реакційні, грубі почуття сільського чоловіка, який вважає жінку тільки за робітницю, а себе самодержцем — володарем у домі! Коли ми таке бачимо у Прудона, чи не означає це оскуднння думки в країнах Західної Європи? Між іншим, молодий літератор Михайлов блискуче проаналізував його твір і розбив ущент в своїй статті на сторінках «Современника».

* «Любов та шлюб» *(франц.)*.

— Я читала цю статтю,— сказала Марія.— Всі жінки вважають його своїм захисником.

— Та справа не тільки в тому, щоб говорити про права жінки на самостійну працю, вищу освіту, участь у житті суспільства,— справа в тому, щоб створити такі умови, коли жінка зможе підвестись над особистим, суб'єктивним, до життя соціального усім своїм єством, жити інтересами суспільства, а не вести виключно особисте життя. Як мало, майже нема таких жінок,— зітхнув він, — і це не ваша провина... І от, коли з'явилась одна талановита, виключна жінка — Жорж Занд,— як не вузько поставила вона свої проблеми,— хоча б право на любов,— до чого ж сколихнула вона все світове жіноцтво!

— І в мене романи Жорж Занд зробили просто переворот в думках,— призналася Марія.— Але в житті надто важко провадити нові якісь принципи.

— Власне, справжнє життя жінки, інтелектуальний розвиток, в силу обставин, починається далеко пізніше, ніж у чоловіків.

— Невже ви так гадаєте? — спитала здивовано Марія.

Він бачив перед собою уважні, розумні очі, ані тіні жіночого кокетування не було в її молодому обличчі, лише бажання слухати, зрозуміти,— і йому хотілося ділитися своїми думками, своїми сумнівами, переконаннями.

— Не ображайтесь за всіх жінок, ви, напевне, все ж таки щасливий виняток, але я думаю і вболіваю за всіх, звичайних, і доведу вам, чому так гадаю. Поміркуйте самі: хіба ми, чоловіки, несемо такий тягар, як жінки? Навіть, коли візьмемо щасливий випадок — дівчина полюбила, її люблять також, все її серце, всі думки, емоції в цьому. Вона виходить заміж, почалися діти — треба носити, родити, годувати, виховувати, рости. Адже все це на вас. Яка б не була творча інтелектуальна натура,— та справжня жінка — вона й справжня мати, дружина, до того ж уся своєрідна специфічна жіноча фізіологія,— де у неї, у жінки, береться час, сили на інтелектуальний розвиток, вище соціальне життя, інтереси ті самі, що і в чоловіків? А чим більше людина зосереджується на особистому, тим більше голих сторін вона одкриває ударам випадковостей.

Якщо будувати благо життя лише на сімейній основі,— це будувати будинок на піску. От років у п'ятдесят, коли діти вже дорослі і внуки вийшли з пелюшок — бо ви ж знаєте, як дітям потрібні саме бабусі,— жінка нарешті звільняється від своїх жіночих пут і нарешті починається справжнє життя людини.

— О, значить, у мене ще все попереду! — пожартувала Марія.

— Не смійтесь. Я спостерігав багатьох жінок, я спостерігав рідну матір,— саме в ці роки, коли вона звільнилась від цих специфічних жіночих пут, в ній прокинулися жадоба знань, мандрівок, цікавість до всього, до соціального життя, а не лише життя свого кубелечка, бо з жінки вона вже перетворилася на людину... На жаль, у неї рано обірвалося це справжнє життя...

Марія знала від Марії Каспарівни Рейхель про трагічну смерть матері Герцена. Вона загинула разом з маленьким внуком — сином Олександра Івановича — на пароплаві, де трапилась пожежа, врятувались одиниці.

— Я знаю про цю страшну катастрофу,— сказала Марія з безмежним співчуттям.

— Так, скільки аварій, скільки штормів, бур, катастроф підстерігає кожен корабель, що вирушає в плавання,— задумливо мовив Олександр Іванович.— Бурі, звичайно, загартовують матросів, але ж і реї, і щогли, і палуба — вони зношуються від кожної перемоги над штормом. І треба ж ще витримувати повсякденний натиск хвиль, дрібні аварії, дрібні неполадки і тримати вірний курс — попри все. Я кажу про «вірний курс» у своїй роботі щоденній, у своєму домі, і тут інколи потрібні більші сили, ніж на гучний подвиг на барикадах, подвиг зберегти творчість, здібності, натхнення. Я вірю, що ви збережете,— раптом, зупинившись у кінці стежки на повороті, переконано мовив він.— Я б тільки бажав вашому ясному таланту поширити рамки, захопити більше елементів. Насмілюватися сягати вище, разом з вашою жіночою щирою чулістю, набувати більше людських узагальнень. Одне слово — я вірю у вас, мила Маріє Олександрівно! — І він якось широко подав їй руку і потиснув її, невеличку, але міцну, енергійну.

*

Обід був з відтінком російського — до м'яса подали гречану кашу, без якої, як казав Герцен, Огарьов почувається зовсім нещасним, а в решті, хоч і казали господарі, що намагаються зберегти вітчизняні традиції, все ж таки переважала англійська кухня — різна риба, м'ясо по-англійськи, різні кекси до чаю. Розпоряджався Олександр Іванович, допомагала Тата. Наталя Олексіївна виходила до Лізи, яку вкладала спати, на дівчаток вона не звертала уваги.

— Завтра я вас запрошую обідати в ресторан, я хочу, щоб ви відчули справжній англійський дух! — гостинно мовив Герцен Марковичам.

— Олександр Іванович певен, що треба починати з гастрономії! — шпигонула Наталя Олексіївна.

— А хіба я не довів у «Письмах из Парижа» про значення кухні? — напівжартома заперечив Герцен.— Чому, наприклад, німець завжди схильний до золотухи, сліз, романтизму, платонічної любові і міщанського благополуччя? Він може жити або в захмарному ефірі, або в кухняному чаду. Я вас запевняю, реформація, тридцятирічна війна — це все причини другорядні, а головна, яку не розгледіли, бо вона надто близька, під носом,— це німецька кухня. Я не можу згадати без огиди цю прісно-пряно-мучнисто-солодку трав'яну масу з корицею, гвоздикою та шафраном, бр-р-р!..

Наталя Олексіївна роздратовано пересмикнула плечем, а Марія розсміялась. Факт! Вона також не могла звикнути в Дрездені до цього!

— Це справді цікаво,— підхопив Опанас Васильович,— хіба характер народу не виявляється і в їжі.

І розмова перейшла на різні звички, традиції у кожного народу, а від цього на народну творчість. Ну, тут Опанас Васильович почувався як риба у воді!

«Він по-справжньому любить і цікавиться тільки цим,— подумала Марія.— Що ж, коли людина по-справжньому захоплена чимось, так і те вже добре! Але ж хіба можна цим обмежитись на все життя? Хіба можна, щоб усе життя звелося тільки до пісень, приказок та прислів'їв? Це й мені потрібно, я без цього не можу писати, але ж це тільки частинка».

Проте їй було приємно, що Опанаса Васильовича з цікавістю слухають і Герцен, і Огарьов.

— Я давно збираю фольклор, і коли б пощастило систематично укласти всі наші багатства — приказки, перекази, пісні, це дало б неоцінимий опис природи, побуту, моральних і духовних зав'язів нашої України, а ще й такі міцні основи для письменників.

— На жаль, цензура завжди викидає найкраще й найцікавіше — про попів, про панів, а скільки про них влучного та дошкульного створено! — сказала Марія.— Справді, у Опанаса Васильовича зібрані багатющі скарби. От, може, коли нарешті дозволять українцям видавати свій журнал,— «Основою» хочемо назвати,— можна буде і там частково вміщати.

— І скільки старої народної мудрості відкривається в цьому! — мовив Огарьов.

— Але не можна нехтувати і тим новим, що народжується в народі,— не міг не поділитися своїми виплеканими думками Опанас Васильович.— От, приміром, не в селі, а на фабриках, у руднях — в нових приказках, піснях, раптово народжених дотепах — народ розкриває своє ставлення до тих змін, що зараз відбуваються. Адже росте промисловість. У нас на Україні пани кинулися будувати цукрозаводи, вже тисячі селян працюють там, а не на полях, а це ж зовсім змінює побут. Треба весь час вивчати, записувати народну мову, і неабияк, а систематично, в різних варіантах, зазначати, де саме почув, від кого...

— Це дуже цікава й вірна думка — оце збирання фольклору не тільки на селі від дідів. Але, уявляю, скільки поезії розсипано в народі саме у вас, на Україні! — сказав Олександр Іванович.— Для мене народ український завжди привабливий своєю поезією та одчайдушністю. І які міцні суспільні основи були закладені ще в Січі, цій республіці звитяжців!

Я переконаний, що ми цілком вірно і справедливо ставимо питання в нашому «Колоколе» і щодо поляків, і щодо українців, взагалі про народи, що опинилися під владою російського самодержця. Хіба так легко забути і закріпачення, і набори, і безправ'я, і заборони аж до мови включно. Але і жовнірів, і шляхетних панів, і коронних чиновників — усе, що було за Речі Посполитої, народ український також пам'ятає. Поляки

абсолютно неправі, коли говорять про відновлення Польщі «від можа до можа». Але я певен, якщо Росія звільнить селян з землею, якщо почне, нарешті, нову фазу історії, тоді Україна і не захоче відділятися, тоді не буде причини кидатися за поміччю, а з росіянами все-таки найтісніший духовний союз і спільний шлях прогресу. Навіть з листів, що одержуємо ми, навіть з тих звісток про таємні студентські товариства, луна про які долітає до нас, я певен — у нас єдиний шлях боротьби. Але потрібне розуміння, повага до кожного народу — оце запорука волі, прогресу.

Одна справа читати і зовсім інше — чути з уст живої людини і чути, як близько бере вона до серця справи рідної України. У Марії одразу виникає рішення. Вона повинна бути не просто однодумцем, не просто захопленою шанувальницею, ні, вона хоче бути помічницею, вона сама повинна щось робити — налагоджувати зв'язки, передачу «Колокола», усіх видань «Вольной русской типографии» додому, на Україну і навпаки — матеріалів звідти. Вона мусить розпитати, як приїде, Дорошенка, його друзів — адже вони їй довіряють,— що тепер з тими таємними студентськими товариствами в Харкові і Києві, вона переконана, що Дорошенко зв'язаний, зв'язаний з ними, адже надіслав їй Дорошенко дописи про чернігівські події для передачі Герцену. І хай це буде не епізодично, а постійно, її обов'язком. Хіба вона не бачитиметься ще з Герценом і Огарьовим? Навіть коли тепер на зиму повернеться, хіба не приїде знову? А Опанасові і не казатиме, хоч він і дивиться зараз з побожністю на Герцена, але ж він далеко не тих радикальних поглядів, що примушують зв'язатися з діяльними революціонерами, з таємними гуртками. Він безперечно чесна і благородна людина, але він покладає надії лише на освіту, розвиток національної свідомості, ні, він не кулішівських поглядів на своєрідність, винятковість розвитку української культури, в нім вона не помічала ніколи й ворожнечі до росіян, але він обмежує свою діяльність і інтереси лише українською народною творчістю.

Три дні, які провели в Лондоні, були, звичайно, наповнені Герценом. Він приймав їх, наче відповідав за всю їхню поїздку. Другого дня, як і вирішив, обідали всі в ресторані, і Олександр Іванович як гостинний

хлібосольний господар турбувався, щоб був знаменитий черепаховий суп і печеня з оленини. Чи подобається їм все, витримане на англійський смак?

— Але зауважте, Олександр Іванович не може без шампанського. Це вже цілком по-російськи! — іронічно мовила Наталя Олексіївна.

— Як я без каші почуваю щось не те,— миролюбиво хотів загладити її тон Микола Платонович.

— Ну, ти й від шампанського ніколи не відмовляєшся,— обрізала Наталя Олексіївна.

— Благородне шампанське не залишає гірких докорів на ранок,— пожартував Герцен. Наталя Олексіївна лише красномовно глянула на нього.

Марія з нею і двома словами не перекинулась — просто зовсім неможливо було знайти якийсь підхід, тому й особливого бажання не виникало.

А з Герценом і Огарьовим не могла наговоритися. Вони обидва були чудовими гідами в Британському музеї. А по всьому Лондону, починаючи від зовнішнього огляду палаців і кінчаючи трущобами, водив один Герцен. І вони були тільки вдвох. Маруся була рада, що нарешті сам на сам зможе розповісти і про немирівських друзів, і про те, як вона хоче по-справжньому допомогти, і головне — про Тараса Григоровича Шевченка. Саме про нього їй чомусь хотілося розповісти Герцену наодинці, не підбираючи слів, не соромлячись своїх почуттів. Вона знала: Герцен одразу все відчує і зрозуміє, що то за людина.

І справді, вона хоч тихо, зовні стримано, але з таким внутрішнім запалом розповідала Олександру Івановичу про свого названого батька, який десять років страшної миколаївської солдатчини переніс у далекій пустині, в засланні, але повернувся звідти ще міцнішим, ще більшим ворогом царя, панів, усякого насильства.

— Він показував мені ваш портрет. На зворотному шляху з заслання, в Нижньому Новгороді, Тарас Григорович перемалював його, і знаєте, він казав, що поцілував його з благоговінням.

Герцен з пильною увагою, зворушено слухав Марію.

— Коли б він міг вас побачити! Та де там! От тільки тепереньки з великими труднощами йому дозволили поїхати на Україну, побачитись з рідними сестрами й братами. А вони й досі кріпаки. Він просив мене

вітати вас від нього, кланятися вам. Він мріє надіслати вам свій «Кобзар», це так його книга віршів зветься і так його самого звуть на Україні — Кобзарем!

— Кобзарем,— повторив Герцен.— Я чекатиму його книги...

— Нічиє слово не править для мене так багато, як його,— казала з захопленням Марія.— І от які у вас одні думки, ті ж самісінькі міркування — про спільний шлях боротьби народів, поневолених Російською імперією, про федералізм і єднання. Я недовго була в Петербурзі, але Шевченко, Тарас Григорович, встиг познайомити мене з своїми «соізгнанниками», з Сераковським, поетом Совою-Желіговським...

— А з Чернишевським ви знайомі?

— Ні, на жаль, ні. Ні з Чернишевським, ні з Добролюбовим я не встигла познайомитись, хоча їх дуже любить Тарас Григорович. Просто не встигла, якось не вийшло, а дуже хотіла, це ж справжні проводирі зараз, керівники «Современника»! — вона забула про ті рядки в листі Герцена до Рейхель і зараз наче просила пробачення, що не встигла познайомитись, і, захоплена розмовою, не помітила, як на мить начебто затьмарились чимось очі Герцена.

*

Є друзі й друзі... Друзі минулого. Друзі сучасного. Друзі майбутнього. Дуже рідко, коли це поєднується — то вже розкішне багатство. Але й старі друзі теж не проста річ.

Це літо, лондонське літо 1859 року, було насичене для Герцена зустрічами. Та й увесь рік.

Записки декабриста Пущина, які прочитав і видав Герцен у своїй «Вольной русской типографии», теж були «зустріччю», хоча й не побачив Герцен на власні очі цього друга Пушкіна, сподвижника страчених Рилєєва, Бестужева, засланих на каторгу Волконського, Якушкіна, Луніна. В пам'ять цієї великої когорти Герцен і Огарьов хлопчиками присягнулись на Воробйових горах нести далі їхній прапор і віддати життя за свободу народу.

Читання цих записок, написаних з дивовижною юнацькою свіжістю і бадьорістю, видання їх було ніби

розмовою, потиском руки, що не ослабла від кайданів і каторги. Безмежно сумно, печальним реквієм прозвучало в «Колоколе» трохи згодом повідомлення про смерть старого декабриста.

У 1859 році йшли листи звідусюди, приїздили люди. Одні, справді, просто побачити, інші «за ділом» — порадитися, налагодити зв'язки, розповісти.

Отак приїхав студент Харківського університету Богомолов і розповів про студентське таємне товариство на Україні. Про це товариство писав і інший студент з Гейдельберга — українець Мазуренко. Олександр Іванович радів за Україну, за свідому діяльну молодь, хотілося знати й про інші університети. Зв'язки налагоджувалися поволі, хлопці діяли дуже конспіративно. Це, звичайно, добре... Може, коли Марія Олександрівна поїде додому, їй легше буде, ніж будь-кому, обережно зв'язатися з ними. Мимоволі думка Герцена повертала до неї. Тургенєв не помилився, навпаки, він настільки зачарований нею, що, здається, не побачив її стремління до діяльності не лише літературної.

Близький і далекий Тургенєв. Близький не лише спогадами молодих років. Близький справжнім почуттям любові до батьківщини, що проглядає в кожному творі, в кожному рядку. Живе більшість часу у Франції, а пише тільки про рідне.

Далекий — спокійним своїм лібералізмом. Та хіба його «Записки охотника» не варті сотні прокламацій та революційних статей? А лист за Огризка? У Тургенєва є високе благородство, і, звичайно, він зараз найвидатніший письменник у Росії, хоча не все, ні, не все з його творів подобається Герцену. Приїзд його, що не кажи, завжди — «сімейне свято».

Потім цим літом трапилась, як назвав Герцен,— «липнева революція». Приїхав професор Кавелін. Колишній закоханий у Герцена Костя Кавелін. Вони були дуже дружні у сорокові роки! Не бачились дванадцять років. За цей час Костин лібералізм відкочувався все далі праворуч, і боявся Герцен, що навіть не буде він, Кавелін, десь посередині або навіть осторонь, а може скотитися до ворогів. Після від'їзду Кавеліна Герцен з глибоким болем сказав Огарьову:

— Такі теоретичні суперечки вже не суперечки, а цілковитий розрив. У глибині, всередині безмежне

почуття смутку, але виступати можна лише зі словами ненависті.

...Чому ж такий радикальний і небезпечний для давніх друзів, він, Герцен, здався таким поміркованим і наче аж застарілим Миколі Чернишевському — людині, яку молодь Росії вважала своїм проводирем. Та й сам Герцен відзначав непересічний розум, виняткову глибину аналізу в усіх його творах, що з'являлись в «Современнике» і хоч із запізненням та доходили до Лондона.

Герцену приємно було, що Чернишевський згадав і про нього в своїх «Очерках гоголевского периода», звичайно, не ім'я його, заборонене і кримінальне в Росії, а як «друга Огарьова» (тоді Огарьов ще не був «злочинцем»), як автора «Кто виноват?»,— хто ж з читачів не зрозумів? Герцену було це приємно. Він радів, що, нарешті, заговорили про Бєлінського — саме в цій статті Чернишевського вперше після довгої мовчанки було згадано дорогоцінне для всіх них ім'я. У творах Чернишевського стільки нових, оригінальних і цікавих думок. Правда, стиль часто дратував.

З ентузіазмом згадували про Чернишевського і Добролюбова Михайлов і Шелгунови.

А Іван Сергійович кривився, коли говорив про цих «семінаристів».

Коли в «Свистке», додатку до «Современника», з'явились нападки і висміювання «викривальної» літератури, Герцен, не зрозумівши, що йдеться про псевдовикривальну літературу, написав свою статтю «Very dangerous!!!». Він був переконаний тоді, що чинить слушно. Як можна зараз припинити викривання, коли люди трохи дихнули вільним повітрям, яким повіяло після смерті імператора Миколи? Як можна припинити викривання напередодні реформ, які обіцяє імператор Олександр?

Неприємно згадувати...

...Навпроти Герцена в його великому кабінеті сидів невисокий, худорлявий, зовні нічим не показний чоловік і питав докірливо, наче мав на це невід'ємне право:

— Проти кого викривання? Хіба ви, ви, Олександр Іванович, Іскандер, не розумієте, що такі викривання не йдуть вище пристава й чиновника? Це ж тільки

вигідно урядові, це тільки відвертання уваги й енергії від справжніх пекучих питань — знищення кріпацтва, звільнення селян із землею. Адже всі ці комітети, підкомітети — це влаштовує лише поміщиків, власників, а селянам буде ще гірше, вони будуть обдурені.

Раптом чоловік розпалився. Він говорив, як усі прислухаються до «Колокола», він говорив про свої почуття особисто до нього, Герцена, у нього з'явились на-вітьсльози на очах, і Герцену здалося його некрасиве обличчя одухотво́реним, а очі прекрасними. Але він пристрасно докоряв, гаряче доводив, що Герцен тепер повинен змінити мотиви дзвону.

— Коли б уряд наш був трохи розумнішим,— говорив Чернишевський,— він би вам, Олександре Івановичу, дякував за ваші викривання. Ці викривання дають йому можливість тримати своїх агентів на приповні, лишаючи весь устрій недоторканим і непохитним. Вам тепер треба виставити свою певну політичну програму — чи конституційну, чи республіканську, чи соціалістичну, і ви б в усіх своїх викриваннях повторювали б «Carthaginem esse delendam» — Карфаген мусить бути зруйнований.

Його, Герцена, обурили і самовпевненість, і накази, і поради, і він досить холодно відповів, що не може стати на таку вузьку позицію, і раптом Чернишевський зупинився, уважно поглянув і немовби розсердився сам на себе, що так «заінтимничав» з людиною, яку бачить уперше, так одверто виявив свої душевні почуття до нього. Адже казав він колись друзям: «Я так поважаю, так поважаю Герцена, мені здається, що нема такої справи, яку я не зробив би для Герцена!»

А тепер вони сиділи віч-на-віч, і того глибокого контакту, що жадав він сам, що жадали і чекали там, у Росії, ті, що послали його сюди, здавалось, не виникало.

Та чим більше минало часу, тим більше розумів Герцен, що ці «семінаристи» праві і, можливо, вони там, на батьківщині, швидше й вірніше збагнули, що потрібно. Дедалі він розумів, що їхній шлях *єдино можливий*.

Але ж не виникло дружнього, інтимного, людського контакту. Надто багато вимог виставили один до одного.

Другого дня була вже спокійна ділова розмова. Домовлялись про друкування «Современника» в Лондоні, якщо заборонять у Росії, домовлялись про дуже важливу справу — друк революційних листівок та пересилку їх, говорили про напрямок таємної російської організації, її перші вимоги.

— Головне — Земля і Воля! — впевнено сказав Герцен.

— Земля і Воля — це найперше і найголовніше,— твердо повторив Чернишевський.

Це все було великою, важливою справою, вимагало найтоншої конспірації, про це можна було говорити лише в найтіснішому колі одиниць, і, може, саме через цю потребу і вимоги конспірації врешті і Герцен, і Чернишевський перебільшували перед знайомими і навіть друзями, які знали про побачення, своє взаємне розчарування і невдоволення. Правда, в «Колоколе» потім Герцен написав пояснення до своєї статті.

Той приїзд, те побачення не лишило радісного сліду. І Олександр Іванович зовсім не був тим гостинним господарем, як тоді, коли возив по всьому Лондону Шелгунових і Михайлова, або як нині — з такою радістю приймав Марковичів.

Дивно, а Наталі так по-людяному, замислено й сердечно сказала по від'їзді Чернишевського:

— Яка людина! Зовсім не вродливий, коли розібратися, а який надзвичайний вираз обличчя! Ця особлива краса некрасивих. Не можна забути.

— Він, певне, погладив і похвалив Лізочку? — спитав Огарьов.

Наталі спалахнула:

— Так, і це було. Але я не про це зараз. Він знає свою важку, може, страшну долю, але відданий до глибини душі й розуму.

У всіх лишився якийсь ніяковий слід — не так, не так зустрілись, не так прийняли, і найскребучіший слід був у Олександра Івановича, хоча він про це мовчав.

Може, тому він так зрадів Марії Олександрівні,— цій безпосередності, легкості, з якою зустрілися. Здавалось, від неї самої, як і від її оповідань, віяло степом, лісом, рідним зіллям.

*

Домовились, що побачаться незабаром в Остенде.

— Набрид цей помийний туман, набридли англійці, які наче і не люди, противно не люди,— скаржився Олександр Іванович.— Я поїду до Брюсселя, напишу бельгійському міністру юстиції,— чим чорт не жартує,— а може, дозволять жити в Брюсселі? У кожному разі, проїздом в Остенде ми обов'язково побачимось. Я передам вами для Марії Каспарівни «Под суд», «Думы» і останній «Колокол». Так що тільки до скорого побачення.

Прощаючись із Наталею Олексіївною, Маруся щиросердо запропонувала:

— Якщо хочете щось передати в Росію — листи тощо, я з великою радістю це зроблю.

І, може, вперше за це короткочасне знайомство очі Наталі Олексіївни потеплішали.

— Може, я напишу сестрі. Вже стільки років її не бачила. А що ж можна одверто, докладно написати по пошті?

— Будь ласка, я з радістю все передам,— повторила Марія, і чомусь їй шкода стало цієї жінки, хоча ще вчора, повернувшись до готелю, вона думала: «Жити в такій сім'ї, з такими надзвичайними людьми і бути такою колючою! Ну анічогісінько схожого ні з Огарьовим, ні з Герценом». Але сьогодні вона вже думала інакше: щось надто складні і незвичайні взаємини у них, у трьох. Хоча що складного і незрозумілого між Герценом і Огарьовим? Довершена дружба, абсолютне взаєморозуміння, турбота, повага.

А «пані Огарьова», як представив її Герцен? Яка її доля у цій винятковій дружбі?

Марія Каспарівна пам'ятала Наталі ще дівчинкою, Наташею Тучковою. Вона казала: як добре, що вони побрались — Огарьов і Наташа. Вони були дуже закохані, але ж Огарьов був одружений, хоча давно не жив з першою жінкою, і та не давала розлуки. Так, звичайно, цю ситуацію використав Іван Сергійович у «Двор'янском гнезде». Правда, Наташа ніколи не була схожою на Лізу Калітіну. Вона б у монастир не пішла! Та й не хотіла відступитися від свого щастя. Вони перебували в «гражданському» шлюбі, поки не померла

«законна» жінка, і тоді тільки вони повінчались. Для Наталі, як для передової жінки, це була проста формальність, але все ж таки для такого вчинку, як «гражданський» шлюб, потрібні були і сміливість, і рішучість, і переконання.

— І любов! — сказала тоді Марія.

— О, вони, здавалося нам усім, народжені одне для одного, і ми всі раділи, бо й Нік, і Наташа обоє рідні нам. Правда, Наташа була ще дівчинкою закохана — в нашу Наталі, Наталі Герцен. АІ звав її Консуелою. Ми були разом у сорок восьмому році в Італії і в Парижі, потім — друг Герцена і Огарьова Тучков повернувся з дочкою Наташею в Росію, а ми лишились, і яка була наша радість, коли дізнались про любов Ніка й Наташі. Багато труднощів довелося їм перебороти, пережити, але вони подолали все, а тепер так добре, що вони разом з Олександром Івановичем, його дітьми.

Тоді, в Дрездені, під час цієї розмови Марія змалювала собі привабливий образ жінки, яка після смерті близької старшої подруги вирішила взяти на себе турботи з її дітьми. Але те, що вона зараз побачила, зовсім не відповідало уявному образові і навіть тому, що розповідала щира Марія Каспарівна. Правда, вона так давно не бачила Огарьових...

До Миколи Платоновича Наталя Олексіївна була якась байдужа, а чи стала вона матір'ю дітям Герцена? Ще з старшою, Татою, були більш-менш пристойні стосунки. Видно було, що розумна дівчинка дуже витримана і дуже любить і батька, і Огарьова, і меншу сестричку і завжди як натягнута струна, щоб усе було в ладу. А от з меншою, дуже гарненькою смаглявою Ольгою, досить упертим і свавільним створінням, не було ніякого контакту — тільки дратування з обох сторін. А втім, дратування для всіх досить...

І раптом, згадавши перехоплений погляд Олександра Івановича, ущипливі зауваження, майже шпилечки Огарьової, Марія своїм жіночим інстинктом угадала:

— Вона любить Олександра Івановича, саме Олександра Івановича, безтямно, ревниво, а Ліза — це ж його дочка! Його розумні живі очі, його ясне чоло, його чудесна усмішка...

Бідні, бідні люди! Там і не пахне щастям! Як натхненно, розумно пише він і говорив тепер з нею і про

шлюб, і про любов, долю жінки, і як насправді не гаразд у їхній сім'ї. І чи є взагалі сім'я? І як йому, це ж видно, попри все, хочеться мати її, нову сім'ю з ідеальними людськими, дружніми взаєминами. Але хіба це можливо за такої ситуації? Може, треба пожаліти бідного Огарьова? Але ж він такий спокійний і з такою ніжністю дивився на Лізу, на Тату, Ольгу! Яка мила уважна з ним Тата!

Ні, ні, Марусі шкода саме Герцена. Це неймовірно, що вона зараз подумала: не Огарьов переживає і ревнує Наталі, а вона, Наталі, ревнує Герцена до їхньої абсолютної дружби, до дітей, до роботи, до пам'яті першої жінки, яку він вважав ідеалом, незважаючи ні на що.

Після розповідей Марії Каспарівни про те, як ішли вони, російські дівчата, в лавах народної демонстрації в Римі і несли прапор, Марія чекала побачити незвичайну передову самостійну жінку, врівень Огарьову й Герцену, а побачила роздратовану, ревниву, нервову, певне, все ж таки освічену й розумну, але якусь без стрижня, внутрішньо збентежену, що заблукала в цих віковічних прикрощах любові й шлюбу. Їй, Марії, стало страшно. Дійсно, Герцен має рацію: жінці важче! Отже, в цих складних взаєминах у нього не припиняється, не послаблюється робота — про це й мови не може бути. Він підвівся так високо в своїй діяльності, як жодна людина, яку вона досі не тільки стрічала, а навіть спроможна була уявити. Але ж який тягар для нього оцей побут, для нього, з його підвищеними вимогами в усьому! Чи переможе колись людина побут, що жахливим тягарем нависає завжди над нею і забирає сили, такі потрібні для іншого, вищого?

*

Вони радіють, і Герцен, і Огарьов, з кожного візиту співвітчизників, більш чи менш однодумців, співчуваючих, не кажучи вже про соратників.

А їй, їй як? Чи думають вони про неї, звичайну живу людину, живу жінку?

Наталя Олексіївна сидить, закусивши губи і стиснувши під підборіддям пальці. «Пані Огарьова» — представляє її завжди Герцен. І він, такий непорівнянний

ні з ким, блискуче розумний, найбільше «людина» з усіх, кого бачила, і знаю, і бачитиму, і знатиму, чом ставить він мене в таке прикре, фальшиве становище! І завжди виникає думка при зустрічах з кожним із давніх друзів: «Чи знають? Чи здогадуються?»

Звичайно, цікаво, коли приїздить Тургенєв. Звичайно, він про все сам знає, і хоч він безмежно тактовний і ніколи й знаку не подасть, що його щось дивує (ще б пак *його* дивувало!), вона завжди при ньому дратується: «Він порівнює мене з Наталі, тою, першою Наталі». Вона починає підсвідомо ненавидіти Тургенєва...

А оці Марковичі? Як він, Герцен, розмовляв з пані Маркович, а вона й очей з нього не зводила і наче ковтала кожне слово. Чоловікам це подобається...

Він, певне, порівнював мене з нею, письменницею, самостійною жінкою?

А Огарьов? Ат, йому байдуже щодо мене, щодо всіх. Невже йому цікавіше з Мері, цією пройдисвіткою, яку підібрав на вулиці і тепер вештається до неї, йому краще з нею, простою, напівписьменною дівкою, ніж зі мною, бо так зовсім не боляче поставився до наших взаємин з Герценом? Невже вона могла йому замінити мене? Невже йому просто легше, що я не з ним? Навіть тіні образи, люті, непорозуміння не виникло з Герценом. Тільки докори мені — і зовсім не за Герцена. «Ти не стала матір'ю дітям моєї сестри і брата», і ця його любов до Лізи! Він умліває коло неї, вона зве його татом, як і ті герценівські діти — «папа Ага», а Герцена, батька, «дядею», і це подобається Герцену! А їй щоразу — як кинджал у серце. Ну, як це може подобатись звичайній люблячій жінці? Він Огарьова любить більше за мене. Та чи любить він мене хоч трохи? Він любить Огарьова, Лізу, тих своїх дітей, усіх, тільки не мене. Ненавиджу Огарьова. Ненавиджу тих дітей. Ненавиджу Мейзенбуг, цю стару дівку-ідеалістку. Теж свої риб'ячі очі не зводить з Герцена. Перекладає його статті. Любить, як божевільна, цю вередливу Ольгу — своїх не було, а це ж герценівське! Забирає з собою, щоб був привід листуватися, підтримувати зв'язок...

І всі вони праві, крім мене!

Де мені знайти порятунок!? Ліза! Ліза моя! Моя Ліза і Герцена. Наша дочка. Хай не любить. Але дочка —

наша — обох нас. І нічого тут не поробиш. І не хочу нікого бачити і ні з ким говорити. Треба все ж таки лягати. Я обіцяла сама переглянути коректуру.

Кинути б усе й опинитися в Росії. З ким?

От заберу Лізу й поїду. Що тоді вони обидва без Лізи — і Герцен, і Огарьов? А як же Ліза без Герцена? Я, я сама в усьому винна і перед Лізою, і перед тими дітьми. Хіба я люта мачуха? Хіба я не друг і Огарьову, і Герцену на все життя? Боже мій, що мені робити?

Треба швидше переглянути коректуру...

9.

Що було насправді спільне з Опанасом, так це — гостинність. Якось давно, коли вони тільки побралися і збиралися поїхати до його родичів, він розповідав дружині, що пам'ятає — діди були досить заможні, не те щоб багаті, а поміщики в достатку, а потім дуже зубожіли.

— Чому? — спитала Маруся.

І Опанас Васильович серйозно і спокійно, зовсім без осуду, відповів:

— Через гостей. Дуже гостей любили приймати. Хто у нас тільки не жив! Місяцями, і свої, і чужі, і близькі, й далекі, і знайомі, і незнайомі. І всіх любили від щирого серця прийняти, а коли вже свято яке, іменини чиїсь,— то вже весь повіт знав — у Марковичів столи і в хаті, і на дворі від частування вгинаються, і всім рівно раді будуть, ніхто ображеним не лишиться.

— Пиріжки та гулі не одного в постоли взули,— сміялася Маруся на це пояснення.

У «молодих» Марковичів — Опанаса і Марії — з їхнім кочовим життям, зміною посад ані можливостей, ані умов до «прийомів» та свят не було, але всі друзі знали — більшої гостинності та привітності важко знайти. І в обох — на щастя чи на жаль — абсолютно легке ставлення до грошей. Завелися — значить, можна потратити! Ще була спільна риса — любов до подарунків. Не бажати подарунків собі, а навпаки — дарувати.

Не тому, що так чудесно приймав їх Герцен у Лондоні, не шкодував ані часу, ані ласки, не у відповідь на це хотілося якнайтепліше зустріти його тут, в Остенде, а тому, що відчула неспокій, неналагодженість внутрішню в його домі, і бажалося зробити все, як для рідної людини. Про все вона намагалася зарані подбати і влаштувати так, щоб ніякі дрібниці не заважали і не непокоїли і щоб той короткий час, який мали провести тут Олександр Іванович з сином Сашею — «Герценом-Юніором» (у Лондоні його тоді не було), можна було вільно погуляти, поговорити.

Вже сходячи з трапа Герцен побачив радісні великі очі Марії і руку, піднесену вгору. Вона тільки усміхалась, а немов лунало: «Я тут! Я чекаю на вас!»

— Он дивись,— каже він Саші,— Марія Олександрівна нас зустрічає.

— Ну як, як ви перепливли? Як Олександр Олександрович? Не качало? — питала Марія, тиснучи руки.

— Уявіть собі, вперше Саша спав цілу дорогу. Ну, а я здоровий, як риба, качка на мене не діє!

— Ми вам номер у нашому готелі приготували. Опанас Васильович з Богдасем чекають вдома з сніданком. Яка я рада, що ви приїхали! Значить, можливо, переберетесь до Брюсселя?

— Ну, це ще вилами по воді писано. А хотілося б! Поїдемо — побачимо.

Увесь день, крім години відпочинку перед від'їздом, були разом. Гуляли берегом, раділи вітру з відкритого моря, чайкам, яких тут літало сила-силенна.

— А може, ви все-таки приїдете до Брюсселя? — спитав Олександр Іванович на вокзалі.— Це ж лише кілька годин поїздом. Не знаю, що вийде з моєї поїздки до цього Недопарижа, або Переніцци. Я так Брюссель зву... А проте я побачусь там із старим знайомим Прудоном, посперечаємось із ним, вилаю його за злочинні думки про жінок.

Може, Марія все-таки приїде? Ще два-три дні з Герценом. І нове місто...

— Опанасе, а чому б нам і не поїхати?

З Брюсселя Герцен писав Марії Каспарівні Рейхель. Він завжди відчитувався перед нею. От здивується, побачивши, що лист не з Лондона, а з Брюсселя!

«1-го жовтня, а не квітня, а то Ви не повірите. Брюссель.

Он так-то, так-то, матінко Маріє Каспарівно. Візьму, думаю, та й поїду. Не пощастить — посадять у розправу — що буде, те й буде. І от я прибуваю з Сашею в Остенде — Марія Олександрівна була дуже рада, а я ж це приймаю, як велике щастя, коли є люди, що радіють зустрічаючи, і тому провів з нею прекрасно час. Вона привезе Вам «Под суд», «Думи», «Колокол».

А втім, переїздити все ж таки, здається, не модель — воно й світліше тут і фензерв котлети — ну, а в туманному вепрячому барлозі якось спокійніше».

І все ж він написав листа бельгійському міністру юстиції з проханням дозволити оселитися з родиною на кілька років у Брюсселі. Герцен пробув у Брюсселі кілька днів. Дуже хотілося, щоб Марія Олександрівна хоч на день-два приїхала сюди.

Він знову писав їй:

«1 жовтня 1859, Bruxelle. Hôtel Belle Vue, Chambre № 16.

Ми зупинились, як бачите, в Hôtel Belle Vue. Напишіть, коли Ви їдете, або просто приїздіть. Я, можливо, поїду в середу ввечері. Тепер, Маріє Олександрівно, дозвольте Вам щиро подякувати за вчорашній прийом, за те, що Ви зраділи нам. Ви мене багато знаєте à livre ouvert *, але не знаєте à coeur ouvert **.

Герцен згадав її радісне обличчя на причалі, одверту щирість — з нею можна було бути.

«Я такий глибоко вдячний і так довго пам'ятаю хороше, не тому, що я мало його зазнав, а тому, між іншим, що життя з іноземцями, і особливо з англійцями, так надзвичайно підносить всіляке почуття людського благовоління і приязні — холодно туманним фондом своїм відштовхуючим, безсердечним. Шкода, що Ви їдете, багато ще показав би Вам з рукописів, але залишимо це до майбутнього року...»

Їй хотів би він показати той розділ з книги «Былое и думы», що написаний був кров'ю серця. Він його читав лише Огарьовим, а тепер йому хотілося почути

---

* З відкритої книги *(франц.)*.
** З відкритого серця *(франц.)*.

щиру думку жінки розумної і чулої і в той же час сторонньої, почути її пораду, чи давати це на люди, чи ні.

Він хотів би читати їй обов'язково віч-на-віч, десь у полі або на березі моря, як там, в Остенде, і не жартувати за звичкою, не сипати дотепами, а бути сумним, якщо стане знову нестерпно сумно, і почути присуд її серця. Не розуму, а серця, хоч серце і відстає від розуму, тому що воно страждає і любить, і коли розум засуджує і карає,— воно ще прощає.

Він би їй одверто розповів про себе, про той стан, коли він випивав повнісінький німецький пивний кухоль, тільки не пива, а рому, і не міг забутися, випивав другий — і так само. Він розумів — це надто вже по-російськи він хотів забутися,— але не міг інакше.

Проте переміг себе... Дорого коштувала ця перемога і йому, і дружині.

По-різному сприйняли читання найболючішого розділу і Огарьов, і друга Наталі. Наче саме це дало волю її почуттям. Ні, зараз не про неї, це якесь безнадійне коло, навіть думка про неї... Зараз хочеться спочити від усього заплутаного, самолюбивого, егоїстичного, що ніяк не дає налагодити життя. Хочеться побути з світою, щирою людиною. Як добре провели кілька годин в Остенде! Вона, ця молода українська письменниця, зовсім інша, ніж ті дівчата, молоді жінки, яких він стрічав замолоду на батьківщині. Може, це новий час там, на батьківщині, творить таких жінок?

*

У Брюсселі доживав свій вік старий Лелевель, всесвітньовідомий вчений, історик, етнограф, нумізмат, до того ж тонкий майстер-гравер, що сам гравірував свої «Атласи», свої книги з нумізматики. Та ще більше славетний як радикальний ідеолог польського визвольного руху, і за це на все життя вигнанець за межі Росії. За його заклик до спільної боротьби проти самодержця — імператора російського — був висланий і за межі Франції.

Та він і в Брюсселі не заспокоївся. На роковини смерті скатованого польського революціонера Конарського він влаштував у Брюсселі вечір пам'яті декабристів — «Пестелівське свято». Це був пам'ятний вечір не лише для друзів емігрантів, а й для робітників Брюсселя. У ресторані «Під лебедем» найняли залу, на естраді стояло шість стільців, вкритих чорною матерією, як символ п'яти повішених декабристів і шостого поляка. Тоді, у сорок восьмому році, на вечорі був присутній палкий нестримний Михайло Бакунін... Минуло багато часу з того вечора...

З чого жив старий вигнанець? Він гордо відмовлявся від подачок і субсидій заможних співвітчизників, він жив з своєї праці — тепер, правда, випадкової. Він волів бути незалежним! Тепер він був дуже-дуже старий. Але дух його, «демократичний дух», не заспокоювався. Герцен вирішив обов'язково зустрітись із ним.

— Його ви можете побачити щовечора в його кав'ярні,— сказав учора Прудон Герцену.

— В його кав'ярні? — здивувався Герцен.

— Він і мешкає там, тому між емігрантами вона й зветься: «кав'ярня Лелевеля»,— і Прудон точно описав, як знайти цю кав'ярню.

Олександр Іванович і Марія — от добре, що вона таки приїхала до Брюсселя,— обоє, хвилюючись, підходили до третьорядної простенької, але чистенької кав'ярні. Так, і Олександр Іванович хвилювався, це Марія бачила. Він сказав їй:

— Ви, певне, прочитали, що я написав про нього в квітневому листі «Колокола»: «Талант — теж поматання, і гоніння самого імені людей, визнаних усім світом, які чисто і свято трудяться до похилого віку, таке гоніння б'є рикошетом саме самодержавство. Коли ж воно, нарешті, це зрозуміє?»

Вони вже відчинили двері до невеличкої «зали».

— От ніколи й уявити не могла, що побачу самого Лелевеля,— пошепки мовила Марія.— У Немирові від поляків дуже багато про нього чула, він для них просто святий!

— Він і для мене святий,— мовив м'яко Герцен.— Підійдемо до нього. Я його впізнав.

За маленьким столиком у кутку сидів сухорлявий сивий старик. Його благородне, ще гарне обличчя було спокійне, зосереджене, наче нічого цю людину не обходило, нічого не відволікало від далеких цьому оточенню думок. Старий навіть не бачив, що до нього підходять.

Він саме допив свою чашку кави, вийняв з кишені простої робітничої блузи загорнені в папірець гроші і подав їх офіціанту, який з повагою вклонився, не розгортаючи папірець,— він знав — там були загорнені вечірні два су. Старий встав із-за столу.

— Дозвольте привітати вас і потиснути вашу руку,— промовив шанобливо Олександр Іванович.

— Олександр Герцен? — підвів кущаві брови старий, і враз засяяли і ожили його очі, немов їх збризнули якоюсь цілющою живою водою.— Олександр Герцен,— повторив він.— Великий дзвонар! Отак несподівано доля посилає подарунок!

— Нам більший. Дозвольте представити мою співвітчизницю. Це українська письменниця Марія Олександрівна Маркович, а книги підписує псевдонімом «Марко Вовчок».

Лелевель з вишуканою галантністю поцілував Марії руку.

— Коли вас не злякають досить круті і вузькі сходи, я хотів би вас запросити в моє помешкання. Вас-то не злякає ніяка крутизна, але дама...

— О, дама теж не з боязких,— засміявся Герцен,— вона з нашого сміливого табору!

Помешкання. Це були дві невеличкі мансардні кімнатки, низенькі, з пологою стелею. Герцену одразу впала в око широка труба вздовж стіни.

— Це просто мені пощастило,— якось наївно добродушно мовив Лелевель.— Тут проходить труба від хазяйського комина, взимку вона обігріває мою квартиру, і опалення нічого мені не коштує.

Не скупість чи бережливість говорили тут, а емігрантські злидні.

Крім книжок, здавалося, нічого не було в цій кімнатці. Книжки на дешевих нефарбованих полицях від підлоги до стелі. Ні, все-таки були стільці, ліжко, невеличкий комодик, що заміняв і стіл,— вони просто губилися серед цієї сили-силенної книжок, а меблі були навіть не прості: комодик з інкрустаціями, але все різнокаліберне, древнє — як випадкові речі, знесені на горище. Та ні Марія, ні Герцен не бачили їх. Здається, і для господаря це все не мало ніякісінького значення. Тільки книги, зв'язані рукописи. І вже кілька хвилин

згодом розгледіла Марія в не дуже освітленій кімнаті на стіні портрет Міцкевича.

— Мій учень по університету,— з гордістю сказав Лелевель, спіймавши погляд Марії.

— Ми всі ваші учні,— мовив Герцен,— не тільки ті, хто слухав ваші курси історії. Хоча саме і в науці історії ви сказали власне слово, зробивши її літописом життя народу, поневолених селян, а не війн та інтриг королів і царів. Але у вас ще більше учнів у стійкості й незламності ваших поглядів, в тому, що ви не йдете на згоду й примиренство з вашими співвітчизниками-консерваторами, які спекулюють на тому, що вони також емігранти, і нагадують це, щоб мати вплив на молоде польське покоління, хоча ідеї їхні ніяк не служать ані прогресу людства, ані поліпшенню життя рідного народу.

— Я читаю уважно ваш «Колокол»,— сказав Лелевель,— і я нічого не можу заперечити проти ваших позицій щодо Польщі. Треба розрізняти народ і уряд. Уряд, який є катом і для свого російського народу, і для всіх загнаних в Російську імперію, і, з другого боку, народ, який мусить зрозуміти, що ненависть між нами — лише міцний ланцюг, що пригнічує народи ще дужче. Зараз, я гадаю, «Молода Польща» повинна зрозуміти свій шлях, і ви в «Колоколе» багато для цього робите.

— Не можна боротися за свою свободу, поневолюючи інший народ,— гаряче сказав Герцен.— На жаль, проводирі польської еміграції в Парижі, польські аристократи, мріють лише про відновлення старої Польщі, старих звичаїв, поезії можновладних маєтків і покладають надію на Європу.

— Аристократи, ясновельможні пани, не раз губили Польщу,— сумно мовив Лелевель,— губили успіх наших повстань, у яких молодь горіла полум'ям, але замість революційного прапора, демократичних настанов,— панство захоплювалось своїми вузькопатріотичними закликами і дурманило палкі юні голови. Я радію, що живу не в Парижі, де пани Черторижські, Мирославські гризуться між собою. Ці безконечні емігрантські чвари! Невже вони й тепер загублять справу? Сліпа, безсовісна шляхта гальмує справу, губить себе, а селянин ще й досі сидить на напівволоку.

Це йому боліло. Все життя було віддано за визволення рідного народу, польського народу — саме народу, а не оспіваної старими романтиками Жечі Посполитої. А він, Лелевель, народ бачив у зубожілому вкрай селянстві, злиденному міському населенні робітників, ремісників, ще тоді, у тридцяті роки, коли він був на чолі визвольного руху, такого розпливчатого, такого незлагодженого. Один з небагатьох радикально, революційно настроєних, він був членом тимчасового польського уряду і висловився за наділи селян землею. Він вважав, що історія Польщі починалася з сільської общини, він твердив, що так було у всіх слов'янських народів.

— Вони можуть зовсім загубити справу,— старий безнадійно опустив голову, і Герцену захотілося підбадьорити його.

— Це ви, ваше покоління, мій друг Ворцель,— сказав Олександр Іванович,— зробили те, що для всієї Європи слова «поляк» і «революціонер» стали синонімами. Вийшовши в еміграцію, ви не лишили батьківщини, ви взяли її з собою — і хіба не виходили всі народи вклонитися полякам? А хіба й зараз не йдуть ваші вихованці скрізь туди, де спалахує полум'я визвольної боротьби? Скільки вашої молоді в загонах Джузеппе Гарібальді! І невже ви гадаєте, що російська і польська молодь не знайдуть спільної мови? Вже дістаються і до нас відомості: є випадки, що російські офіцери відмовляються «усмиряти» поляків і повстають на боротьбу з вашими словами, що ви колись кинули, і вони стали гаслом: «За нашу і вашу свободу!»

В глибоко посаджених очах Лелевеля зажеврів зовсім молодий вогник, а його обличчя осяяла вдячна усмішка.

Так, це він давно сказав: «За нашу і вашу свободу!» Невже ці слова ведуть молодь? Як добре!

— Це лише початок,— вів далі Герцен.— Я вірю в ідею федерації слов'янських народів, коли кожен народ вільно вступить у союз з іншими. На рівних правах об'єднаються Польща, Україна, Росія. Народ мусить об'єднатися проти спільних ворогів — царя, панства, кріпацтва, за землю і волю, а не один проти одного, і не буде полякам причин ненавидіти росіян!

— А українцям поляків! — сказав Лелевель, поглянувши на Марію і усміхнувшись їй.

При всій його простоті в ньому все ж таки проглядало багато тонкого виховання — і як поцілував руку, і підсунув старий стілець, і як шанобливо пропустив наперед, а по сходах навпаки — йшов попереду, немов не вузька напівтемна драбинка вела на мансарду, а широкі сходи, застелені оксамитовими килимами. Це було щось невловиме, але відчутне Марії. Вона не встрявала в розмову, вона упивалася нею, вона милувалась шанобливим ставленням Герцена і граничною внутрішньо аристократичною простотою старого революціонера-вченого, ім'я якого з побожністю вимовляли її немирівські друзі — Дельсалі, Шуазель, інші поляки. Вони, певне, не уявляли, як він живе. Вона згадала іншу двоповерхову кімнату — кімнатку-майстерню, антресолі, опочивальню, майже порожні, такі ж випадково бідно обставлені, тільки замість великої кількості книжок у кімнатці «нижчого» поверху — майстерні — висіли картини, етюди, на мольберті натягнуте полотно і накреслений новий ескіз, скрізь всіляке художницьке начиння, яке вона так любила прибирати, він їй навіть не забороняв мити пензлі! І такі ж святі, дорогоцінні й прості в своїй граничній мудрості і любові до людей і батьківщини слова лунали в ній.

Як їй пощастило, Марусі Марковичевій! Вона розкаже батькові, батькові Тарасові про те, як Герцен водив її до Лелевеля!

Вони повертались зворушені, розчулені.

— Святий старець! — вимовив Герцен.— І яка простота в усьому. Я стрічався у Парижі з Міцкевичем, поляки були навколо нього, наче навколо архієрея, і він усі почесті приймав як належне. Правда, саме тоді він був під величезним впливом єзуїта Товянського, і я не міг сприймати спокійно ані його тодішнього містицизму, ані схиляння перед Францією з її героєм Наполеоном. Він у той час вірив, що Франція на чолі з нащадком Наполеона поведе революцію вперед. Це вічне бажання — мати якогось кумира — католицизм розвинув безмежно, особливо містичну екзальтацію, і як вона пошкодила такому великому поету Міцкевичу! А Лелевель своїми старечими мудрими очима бачить, що не ветхій Європі рятувати нас! Я переконаний,

що саме із Сходу, з Росії, з її півдня — вашої України,— підіймаються свіжі міцні сходи.

— Яка я вам вдячна, що ви повели мене до Лелевеля! — вирвалось у Марусі.

— І я вам вдячний, що ви були зі мною,— мовив привітно Герцен.

10.

День був як день, нічого особливого. Вони знову жили в Дрездені. І вечір мав бути звичайний. Їх запросила на чай Тетяна Петрівна Пассек. Опанас Васильович сказав Марії, що йому зовсім не хочеться йти.

— А може, все-таки підеш? — спитала його знову увечері Маруся.

— Я вже сказав, що ні. Знову слухати це квоктання, наче не дорослі хлопці, а справді курчата якісь,— вередливо мовив Опанас Васильович,— або слухати вдесяте спогади, який був Герцен маленьким, як його Шушкою звали і він у неї хлопчиком закохався, як звірявся у всьому. І що за хвороба у старих жінок — тонесеньку свічечку, маленький вогник, що блимнув колись, сто років тому, роздмухують у спогадах, як ціле багаття. Набридло! А чого ж не їде до свого Шушки?

— Ти сьогодні злий,— зауважила Марія.— Хіба важко зрозуміти жінку? Вона з такими труднощами дістала паспорт за кордон, з такими труднощами збиралася на цю подорож...

Чесно кажучи, Марія в душі була трохи згодна з Опанасом — навіть листа написати Герцену «корчевська кузина» боїться. Але вона так жадібно розпитує Марію про побачення в Лондоні, Остенде, Брюсселі! Вона лагідна доброзичлива жінка, ця Тетяна Петрівна Пассек, ще зовсім не стара, усім цікавиться і надзвичайно гостинно приймає усіх земляків, не роблячи ніякої різниці — професор, студент, художник,— усім вона рада, і, певне, здається кожному, хто сидить за її затишним столом, що це не за кордоном, у Дрездені, а опинився він знову десь у Москві на Сивцевім Вражку чи на Остоженці — і російський чай на столі, і російські люди за столом, і російські нескінченні сперечання

і розмови, немов саме від цих розмов залежить все майбутнє батьківщини.

Спочатку й Опанас Васильович залюбки заходив, а оце знову наїжився, насупився, як якийсь неприкаяний.

— Іди, біжи,— сказав ущипливо.

Марії зараз не хотілося сперечатися, псувати настрою. Вона ще жила тими побаченнями з Герценом, тому її й тягло до «корчевської кузини», бо та без кінця розпитувала, а ще дужче вабило до справжнього його друга — Марії Каспарівни.

— А може, проведеш мене до Рейхелів? — миролюбиво спитала Маруся.— Ми умовились з Марією Каспарівною разом піти. Якщо не хочеш до Пассеків, посидиш з Адольфом Рейхелем. Ти ж казав, що він тобі до вподоби, що тобі цікаво з ним говорити про музику, що він має великий смак і душа в нього просто кришталева — ясна та добра.

— Нічого мені не цікаво,— буркнув Опанас.— Я лишуся з Богдасем. Дитина завжди самотня.

— Ну що ти кажеш,— знизала плечима Марія.— Навіщо? Богдасик охоче бігає до школи, і няню полюбив, і Сашу Рейхеля, у нього стільки товаришів завелося. Та йому треба лягати спати. Не хочеш іти — твоя воля. Я піду з Марією Каспарівною.

Опанас Васильович іронічно дивився, як вона одягла капелюшок, оглянула свій скромний, але такий елегантний темний костюм — він дуже личив її русявому волоссю і стрункій постаті. Як це вона так швидко призвичаїлась із шиком носити прості, недорогі речі!

— Gute Nacht, mein lieber *,— цілує вона Богдася. І вона, й Богдась ретельно вивчають німецьку мову. Вона як збожеволіла з цими мовами! Двічі на тиждень приходить стариганчик-німець, двічі — підозрілий італієць, двічі — кумедна англійка. Марія просто наче якась дівчинка з пансіону. Раптом Опанас помітив — вона справді помолодшала, стала схожа на дівчину.

— Я зайду за тобою,— все ж таки сказав він.

Йому було сумно. Нудно й сумно. Краще б уже швидше додому. Куди?

---

* На добраніч, мій любий *(нім.)*.

Марія справді помолодшала... Не кожен поворот у житті робить людину старшою. Інколи навпаки, опинишся серед інших людей, інших інтересів і немов скинеш із себе звичайний тягар турбот, буденної відповідальності, подивишся ширше на весь світ і змолодієш душею.

Ще тоді, в ніч перед кордоном, маленька каретка, в якій їхала з Іваном Сергійовичем та Богдасем, відвозила далі й далі від оманного петербурзького фіміаму, нещирих лестощів, і коні наче рвали копитами і відкидали геть усі поплутані, непотрібні їй взаємини — вона молодшала знову душею.

А тепер, після побачення з Герценом, їй здалося: він простягнув їй дружню руку, і вона легко піднялася на кілька щаблів угору. А! не треба думати про Опанаса та його нудні настрої. Зовсім іншим живе вона зараз!

Тетяна Петрівна зустріла радісно, привітно, заквоктала (Опанас таки вірно підмітив) над Марією Каспарівною: «Дружочок Машенька, я ніяк не отямлюсь, що таку радість доля послала — на старість зустріла тебе знову». Потім над Марією Олександрівною: «Люблю ваші твори, дуже люблю. Я молодою з моїм Вадимом на Україні довго в різних місцях жила. Читаю і плачу нишком... щоб хлоп'ята не бачили».

«Хлоп'ята» перезирнулися — і видно було, що все вони завжди чудесно бачать і нічого їхні зіркі очі не минають.

Коли скликала всіх до столу, знову скидалася на клопітливу квочку, що збирає курчат.

— Ви ще не знайомі з моїми синами, я тільки розповідала вам про них,— сказала вона Марії.— Оце мій старший, той самий Саша, для якого ми, власне, й приїхали. Закінчив Московський університет, юрист, кандидат, йому тут треба вдосконалюватися. А це мій молодший — Володя, ще студент. А це Іполит — ще гімназист, мій племінник, та я його також сином вважаю!

— Саша — викапаний ваш чоловік, Тетяно Петрівно,— зауважила Марія Каспарівна.— Я ж пам'ятаю його молодим.

Тетяна Петрівна сумно закивала головою, а молодий, дуже гарний, чорнявий юнак почервонів так, що

Марії навіть шкода його стало, і вона привітно їйому всміхнулася.

Молодші хлопці, особливо чотирнадцятирічний Іполит, навпаки, тримали себе впевнено й вільно, брали участь у розмові дорослих, але в міру, як належить вихованим спокійним «дітям». Видно було, що Тетяна Петрівна пишається усіма трьома.

«Яка мила, дружна родина,— подумала Марія.— Як вони її люблять і поважають, а вона вже просто тане над ними і справді квокче, як курка над курчатами. А може, вже занадто?»

Прийшли милі Станкевичі, з якими заприятелювала в Остенде і які дуже гаряче взялися допомогти у виданні її творів. У них були знайомства і зв'язки.

— Яка я рада вас бачити, Маріє Олександрівно! — зраділа Олена Костянтинівна.

— І я не менше,— тиснув їй руку Олександр Володимирович.

Вона не встигла ще й відповісти на щирий привіт, тільки всміхалась, бо тут її обняла орловська подруга Сонечка Рутцен.

— Марусенько, я тебе не бачила ще сьогодні і вже скучила за тобою! Де ти була?

— Схопила у мене герценівські «Прерванные рассказы» і побігла з ними в парк,— відповіла за Марусю Марія Каспарівна.

— І заздрила, що вони присвячені вам, Маріє Каспарівно! — призналася Маруся.

— Ну, Олександр Іванович так про вас пише в своїх листах, що нема чого заздрити! Він вами просто зачарований.

— Як і всі ми! — підхопила Олена Костянтинівна.— Правда? — звернулась вона до чоловіка.

— Ніде правди діти, зачаровані вашим прекрасним талантом.

— І вами! І вами! — закричала Олена Костянтинівна.— Ти сам казав, що Марія Олександрівна — просто душенька!

— Ну, годі,— замахала руками Марія,— я можу справді занестися!

— Неправда, ви ніколи не заноситесь, хоча б і могли, бо ми всі вас любимо.

Марія знала — це правда, її тут люблять від душі, не так, як у Петербурзі Куліша та інші, а тут зараз і жінки, і чоловіки дивились на неї з любов'ю, наче раділи, що бачать її, і навіть «хлопчики» Тетяни Петрівни не зводили з неї очей.

— Я заздрю вам, що ви бачили Олександра Івановича,— зітхнула Тетяна Петрівна.

Програма, накреслена Опанасом Васильовичем, виконувалася. Коли б він був тут, Марія йому б підморгнула, але їй не хотілося ображати навіть у думках цю приязну добросердну жінку, і вона мовила:

— У тій «Полярной звезде», що я привезла, надруковані листи Бєлінського до Олександра Івановича. Як Бєлінський вірно і влучно написав про нього: «У тебе страшенно багато розуму, так багато, що я не знаю, навіщо його стільки одній людині».

— Отож-бо й є! — закивала докірливо головою Тетяна Петрівна.— Оцей розум йому всю біду накоїв!

— Що ви! Яку біду! Людину вся Росія знає! Він — її вільний голос! — спалахнула Марія.

— Недарма кажуть: у нас два Олександри — два царі,— вставив Станкевич.— Один Олександр у Петербурзі, а другий — у Лондоні.

— Так у Лондоні ж у вигнанні, без батьківщини... Навіщо йому так різко писати, він усі мости спалив для повернення...

Тетяна Петрівна говорила з позиції старої кузини, неспроможної охопити всю велич герценівської діяльності, і в той же час їй хотілося чути про нього багато. Боже мій, господи, оці родичі — скільки випадковостей у зв'язках з ними! Марія посміхнулась своїм думкам —от її він одразу прийняв як «свою»!

— А ви знаєте,— роздумливо мовив Станкевич,— у ваших оповіданнях, в «Игрушечке», приміром, є багато спільного з повістями Олександра Івановича, особливо з «Прерванными рассказами». Це не дивно. Ви бачили багато подібного, тільки в різних варіаціях. Звичайно, ви розповідаєте по-жіночому лірично, а він з властивим йому безпощадним сарказмом.

— Справді, є щось споріднене в стилі,— зауважила Марія Каспарівна,— недарма йому так одразу припало до душі оповідання «Игрушечка».

— І так само, як «Прерванные рассказы», Маріє Каспарівно, вам присвячене,— ревниво сказала Олена Костянтинівна.

— А вам я обов'язково присвячу нову повість,— заспокоююче погладила її по руці Марія.

До чого їй було приємно! Може, вони справді глибоко рідні — вона і Герцен,— нікому вона цього не скаже.

Сьогодні в парку, на самоті перечитуючи його книгу, вона немов вела з ним розмову, як у Лондоні, в Остенде, Брюсселі... І вона була трохи розгублена, бо наче він ворушив те, що їй хотілося заглушити, закидати чимось іншим, часто, може, й зовнішнім. «Обов'язок перш за все», «обов'язок», який вбиває почуття, радість, захоплення, все життя!.. Їй усе здавалось, що її справжнє життя ще не почалось. Звичайно, творчість, «Народні оповідання» — так, це її життя, але ж є ще життя почуттів! Вона не могла збрехати Герцену. Тільки йому раптом щиро сказала на його питання про її подружнє життя: «Я дуже добре ставилась до Опанаса Васильовича, це було якесь спокійне, дружнє почуття, і вийшла за нього, щоб бути самостійною, незалежною. Я не могла більше жити у родичів з їхньої ласки, і з їхніх поглядів, і нас дуже зв'язала праця. Він багато допоміг мені».

Вона навіть не вимовила слова «любов», бо тепер знала: це була б неправда.

Вона згадала зараз ту розмову й загубила нитку сперечань за столом. А за столом, як і кожного такого вечора, сперечалися про шляхи розвитку в Росії, про грес і як має пройти розкріпачення селян, сперечалися, як завжди, гаряче, начебто від цих розмов справді щось залежало.

Вона навіть не зрозуміла тої нитки, того логічного засновку, і їй здалося чимось абсолютно недоречним, коли вона почула слова Сонечки Рутцен:

— Ви краще попросіть Марію Олександрівну поспівати українські пісні, тоді зрозумієте...

Про що йшла мова? Вона раптом знову стала центром, і хтось із чоловіків казав, що навколішках проситиме її поспівати. Тетяна Петрівна благально склала руки. Марія обвела здивовано всіх очима, і її зворушив гарний і скромний Саша — кандидат Московського університету. Він дивився з таким неприхованим

захопленням, немов не помічав, що навколо стільки людей. Вона усміхнулась усім і трошки довше йому одному, склала руки на колінах, з мить помовчавши, замріяно дивлячись кудись повз усіх, і заспівала неголосно, немов трохи спочатку стримуючи себе, отак, як дівчина або жінка, що лишилась у хаті коло віконця над своїм вишиванням і може нарешті побути сама, з своїми думками, з своїми почуттями,— бо треба ж їх колись вилити, колись поскаржитись, колись заплакати без сліз. Але відчувалось, що при нагоді, у гурті, цей голос може покрити без зусилля весь хор,— а зараз їй, співачці, це непотрібно. Вона співала для себе, і тому прохоплювалися в співі, в цьому низькому грудному контральто щемливі, розпачливі звуки, такі притаманні жіночим пісням і непідвладні ніяким правилам сольфеджіо і всім вимогам класичного вокалу, яких дотримувалась пунктуально Сонечка Рутцен, співаючи романси. Але ж Сонечка і за кордон приїхала удосконалювати свій голос, а Марія ніколи не вчилась співати, і все те багатство відтінків, усі своєрідні, несподівані нюанси, які раптово розцвічували мелодію, йшли від справжньої внутрішньої музикальності, і головне — «від душі».

І вигляд був зовсім не такий, як у артистки, ба навіть «аматорки» пані чи панночки, що виступає прилюдно. Навіть її обличчя слов'янського типу зараз особливо здавалось обличчям простої, милої жінки, що не звикла виказувати свої почуття, от тільки брови, густі, далеко темніші за коси, то ледь здіймались угору, то сходились на переніссі, то знову ставали звичайні, немов підкорені долі, і це надавало пісні ще дужчої виразності. Це справді був спів «для себе»:

Ой, хмелю, мій хмелю,
Хмелю зелененький,

Де ти, хмелю, зиму зимував
Що й не розвивався?

Вона ні на кого не дивилась, коли співала, а як скінчила, так само замріяно, ледь усміхаючись, дивилась мимо всіх і зовсім без ламання й кривляння, коли всі почали просити співати ще — заспівала і другу, і третю пісню. Вона любила ці пісні, знала їх безліч і любила співати сама наодинці. Правда, в Петербурзі

вона кілька разів співала в маленькій майстерні — кімнатці Тараса Григоровича,— і він підспівував їй уже осиплим голосом. А казали, колись був чудовий співак... Він дуже любив, коли вона співала для нього і для себе.

Від однієї пісні вона легко переходила до другої:

Ой, у степу річка,
Через річку кладка.
Не покидай, козаченьку,
Рідненького батька...

Та от Маруся схопилась із стільця, на якому сиділа,— вона й не вставала співаючи, а то раптом схопилась, обвела всіх лукавим поглядом і весело проспівала:

Час додому, час!
Час і пора!
Буде мене мати бити,
Та нікому боронити,
Час додому, час!

Справді час! Опанас мій не прийшов, буде мене дома бити, час додому, час!

Сонечка й Олена Костянтинівна кинулись її обіймати.

— Порадувала, порадувала! — мовив вдячно професор.

Тетяна Петрівна зовсім розімліла від насолоди.

— Замолоду, на Україні, чули з Вадимом...— зітхала вона.— Як же ви, Маріє Олександрівно, підете, дорогесенька? Чом же Опанас Васильович не прийшов?

— Нам же по дорозі з Марією Каспарівною!

— Я проведу,— підвівся раптом Саша, червоніючи і сам лякаючись своєї рішучості.

— От і гаразд, Сашенько, проведи ти Марію Каспарівну і Марію Олександрівну. Дякую, дякую за цей вечір,— розчулено мовила Тетяна Петрівна, дуже задоволена з такої чемності й вихованості сина.

Ох, якби знав, де упав, той соломки б підклав...

*

Як же це все почалося? Коли вона попрощалась з Марією Каспарівною, і вони йшли поряд, і вона взяла його під руку, переходячи місточок, і спитала, що він тут робить?

Ні, ні, раніше, до того наче вже вічність минула, бо кожна мить була — не виміряти часом. Час зник. Саша тільки знає — далеко раніше.

Тоді, коли заспівала?

І не тоді. Тоді він уже був на іншому світі, який заповнила тільки вона — її голос, усмішка, очі.

Так, може, все й почалося з тої усмішки, з якою глянула на нього так просто, дружньо, підбадьорливо, коли ці тітки почали недоречні зітхання і він почервонів.

Ні, ще раніше, бо та усмішка була вже, як несподіваний королівський дар.

Певне, з першої ж миті, коли вона увійшла, а мати перед цим казала, як добре, що він сьогодні увечері вільний і нарешті познайомиться з цією чудесною письменницею — Марком Вовчком. Йому було, звичайно, цікаво, але чомусь, хоча про неї багато чув розмов, він уявляв собі «Марка Вовчка» якимось чоловікоподібним, екстравагантним створінням, як ті жінки «емансіпе», що намагаються насамперед своїм зовнішнім виглядом, незалежними, надто сміливими висловлюваннями довести, що вони — «передові».

А тут раптом увійшла чарівна, молода жінка. Здається, вона була скромно, звичайно причесана, але йому русяві коси на голові здалися короною, і кожен рух, жест були сповнені грації і жіночності, а коли вона заговорила про Герцена, запально, щиро, переконливо,— тільки її хотілося слухати й бачити. Всі і все померкло перед нею.

Як це він, хлопчисько, насмілився запропонувати провести її? Ах, мама, вона нічого не розуміє! Хіба вона знає його справжнє життя, життя душі, серця, хіба здогадується про всі ті питання, що непокоять його, що терзають уночі,— про майбутню діяльність, про місце в житті, свій обов'язок не перед родиною, а перед своїм власним життям. Матері здається: її слухняний, вихований син завжди як на долоні перед нею. А насправді він такий далекий в усьому і таким самотнім почувався весь час. Здавалося — приїхав за кордон, завжди з людьми. Але ж це найбільша самотність, коли один серед чужих людей, які тільки зовні, для годиться цікавляться тобою, а їм і діла нема до скромного і в усьому благополучного юнака.

Мама зраділа, що він проведе гостю, і ніхто не звернув уваги на таку його «зухвалість».

Спочатку дами йшли попереду — тьотя Маша, Марія Каспарівна, і вона — Марія Олександрівна.

— Холодно, адже все-таки жовтень,— зауважила турботливо тьотя Маша Рейхель.— Ви застудитесь, ви так розгарячилися!

— Я повернуся, візьму у мами шарф,— одразу запропонував він.

— Що ви, що ви! Нізащо, так дихати приємно на свіжому повітрі після задушної кімнати.

Потім вони попрощалися з Марією Каспарівною і пішли вдвох.

І вона взяла його під руку, коли переходили якийсь місточок. І спитала, що він робить, і так здивувалась, коли він сказав:

— Я хочу тут удосконалюватись з моєї спеціальності — тюрмознавства.

Вона аж здригнулася. Та коли він додав: «Нам треба багато змінити в Росії в цій справі!» — сказала:

— От не подумала б, що вас може цікавити це. А може, й треба, щоб цим зайнялися молоді чесні люди і все, все змінили.

Вона зовсім інакше про все сказала, не так, як мати, знайомі, родичі, які говорять про його кар'єру, і хто буде йому протегувати в цій справі, і може, коли тут він напише вдалу роботу, він повернеться і одержить кафедру в університеті, бо спеціалістів-теоретиків з цього питання не так уже багато.

Йому захотілося їй, саме їй розповісти про всі сумніви, питання, що хвилюють його. Вона слухала уважно, і зовсім непомітно вони дійшли до будинку, де мешкали Марковичі, а проте здавалось — минуло безліч часу, бо кожне слово, кожен найменший рух, поворот голови, усмішка, потиск руки — все було цілою історією, явищем, подією, які закарбовувалися в серці, і коли зупинилися коло будинку,— вона вже була усім світом і життям для нього.

А вона, письменниця Марко Вовчок, з якими думками і почуттями повернулась додому?

«Який милий симпатичний юнак! — подумала вона.— Такий якийсь чистенький, наче не може бути ані плямочки бруду, ні зовні, ні всередині». І як він

звірився їй одразу, і вона з ним була, як з ровесником — вільна, одверта. Що не кажи, але з Іваном Сергійовичем і Олександром Івановичем треба внутрішньо підтягатися, вони далеко старші. Крім цікавих розмов, вони, звичайно, ще й одверто милуються нею, і що не кажи, як кожній жінці, це приємно. І вона міряла свої вчинки і слова їхнім ставленням.

Цей хлопчик також дивився на неї весь вечір, не зводячи захоплених очей.

Вона засміялась і похитала сама собі докірливо головою.

— Чому це ти така весела повернулась? — похмуро спитав Опанас Васильович, відриваючись від книги, яку читав, лежачи на дивані.

Вона хотіла зауважити, чого він не скинув черевиків, не поставив попільнички, а накидав на підлозі гору цигарок, у кімнаті задуха, і він сам наскрізь пропах тютюном, та глянула на його обличчя, наче розпухле від лежання, нечесану, скуйовджену голову, зновву вловила вираз, який останнім часом не сходив з його обличчя — нудьги, скепсису, образи — і злякалась, що знову почнуться розмови — нудні, дріб'язкові,— тому відповіла коротко:

— Ні, як завжди! — і пройшла в кімнату, де спав Богдасик, кругловидий, з густими чорними віями, схожий на батька. Тільки навіть і тепер, уночі, вираз його дитячого обличчя був такий, немов снились йому казкові сни з усілякими пригодами, де він воює, захищає, мчиться на баскому коні.

Вона стояла мовчки над ним і наче поволі відходила молода, натхненна, сповнена надій і мрій, а тут лишалась, здавалось їй самій, звичайна літня жінка...

*

«П'ятниця. 23 жовтня 1859 р.
Франкфурт, Hôtel Lyon.
Ви прийшли попрощатись на залізницю, мій милий, милий друже, і ми не побачились, поїзд уже рушив. Я на мить побачив Вас, кинувся до вікна — ще раз побачив, але навіть погляди наші не зустрілись...»

Вона теж хотіла вловити його останній погляд, але вона запізнилась, побачила на пероні Рейхелів, Станке-

вичів, Сонечку Рутцен, поспішила до них,— вони ж, певне, стояли коло того вагона, в якому були Пассеки. Справді щось кричала у вікно Тетяна Петрівна, от в останню хвилину стрибнув у вагон Іполит, і всі захвилювались, Сонечка аж зойкнула. Поїзд поволі рушив. Тоді в сусідньому вікні вона побачила стривожене обличчя Саші, він шукав когось очима — її, звичайно, її,— але він не дивився на цей гурт знайомих, шукав її далі, і от поїзд рушив, і вони не попрощалися...

Ніхто, звичайно, на це не звернув уваги. Адже її побачила Тетяна Петрівна, впевнена, що Марія прийшла з поваги до неї, а для решти інакше і не могло стояти питання. Ну й добре. Але шкода бідного хлопчика... який він був стривожений...

«Ви розумієте, як мені сумно, тяжко було,— читала вона,— з кожною хвилиною я був все далі й далі від Дрездена, де зустрів стільки симпатії, стільки ніжного співчуття, де обновився душею.

Дякую всім серцем за світлі хвилини, які Ви мені дали. Вже давно я не поділяв ні з ким душі своєї, багато думок і почуттів накопичилось у ній, я жадав поділу і не знаходив. У такій душевній самотності можна зачерствіти, заглохнути або впасти. Душа не може лишатися живою і свіжою без опори, їй потрібний поділ з іншою душею, з якою одна в одній могли б знаходити підпору. Важкість неподільності пригнічує. Душа, почуття просяться жити і, не зустрінувши істинного життя, часто хочуть знайти вихід у падінні...»

...Так, чужа душа — темний ліс. Хто б міг думати про цього гарного, вихованого, витриманого хлопчика, що у нього на душі. І які «падіння» могли загрожувати йому?

«Мені було важко, та от з'явились Ви. Сама доля врятувала мене. Ви якимось внутрішнім почуттям зрозуміли мене і благородно не зупинились перед тим, щоб виказати співчуття, я почув рідний мені голос, немов відгук душі моєї — і з чистою вірою і відданістю поспішив на нього. Мені стало легше, коли я побачив, почув Вас. Я ожив душею, і Ви мені стали милі й дорогі. Я не хотів сумніватися і віддався Вам з повним довір'ям, я волів за краще обманутися, ніж не вірити в людей — адже разом з тим і в щастя! Я став

щасливим, але ненадовго. Невже ми ще довго не зустрінемось? Невже зустріч була лише грою випадку?

Наше близьке знайомство тривало лише п'ять днів, але яким животворним було воно».

Невже усього п'ять днів? Їй теж здалося — вони півжиття разом. Вони розуміли одне одного з півслова, з швидкого погляду,— ні з ким, ніколи в житті не було так!

«Тепер лише спогад про Вас свіжить мою душу. Я став добрішим і відчув силу приголубити і Вашу душу в своїй — і ми розлучились. З яким почуттям я згадував кожне Ваше добре слово, як на щось рідне дивився на місця, де і Ви проїздили,— не вважайте це за сентиментальність,— в прагненні до розумного погляду на все і до практичності насамперед так боятьсяпотрапити хоча б на щось подібне до романтизму, що потроху віднімають усю поезію від життя і з'являється на все якийсь жорстокий, однобічний погляд...»

«Або,— подумала вона, читаючи ці рядки,— всі тільки описують свої почуття, намагаючись бути об'єктивними, по змозі тонкими художниками. А тут просто саме почуття, сама юність, невипробувана й недосвідчена». Її зворушує, що він так відкривається перед нею без усяких меж, безоглядно... І він наче продовжує її думки:

«Вам я не боюся нічого сказати, тому що я вірю Вам. Але досить — вже дуже пізно. Я не хочу перечитувати цього листа, він писався якось мимоволі, підкоряючись вимогам душі, і я боявся перечитавши не послати його, а я обіцяв не рвати писаних до Вас листів і додержуюсь слова».

Так. Напередодні від'їзду вони зустрілись у Дрезденській галереї, напівумовившись про це. Навіщо обманювати себе? Вона ж сказала:

— Я завтра хочу ще піти в Дрезденську галерею. Іван Сергійович доручив мені у листі передати поклін від нього Мадонні. Я люблю ходити туди сама.

— І я б вам там заважав? — спитав він з жалем.

— Ні, ви б мені не заважали.

Та вона не запросила його... А він все-таки пішов. Сам.... Справді, не хотів заважати. Він підійшов до неї, коли вона вже відходила від рафаелівської Мадонни,

і вони майже мовчки поминули ще кілька залів, а потім не кваплячись попрямували додому.

— Як мені не хочеться їхати! — несподівано вирвалось у нього.— Я так поспішав у цей Гейдельберг, це ж головна мета моєї поїздки, а зараз наче у безвість мене хтось штовхає. Наче від сонця в якусь темряву.

— Що ви! Там нарешті почнуться ваші справжні заняття, робота. Ви слухатимете таких знаменитих професорів. Ви напишете мені про все? Я чекатиму ваших листів.

— Обов'язково напишу. Але я не звик писати і пишу дуже рідко. Я не люблю листів для годиться, формальних, і коли вже пишу комусь із товаришів, то тільки для того, щоб розмовляти як у дійсності, без переліку буденних справ. Потім, було, перечитаю сам, жахнусь, що це я написав, швидше рву листа і обмежуюсь трафаретними рядками.

— Я розумію це. Інколи в мене буває так само. Та ви обіцяйте мені не перечитувати своїх листів до мене і ніколи не рвати. Гаразд? Я прошу про це. І наказую. Тоді і я писатиму вам.

— Обіцяю,— почервонів він.

Він червонів, як дівчина, сам сердився за це на себе і, звичайно, не здогадувався, яким гарним ставав у ту мить.

«Ви зрозумієте все недоговорене в листі і не всміхнетесь з досадою, і цього вже багато, а я сподіваюсь ще й на співчуття.

Прощавайте, мій добрий друже, пам'ятайте душею люблячого Вас *Ол. Пассека*.

Не забудьте Вашої обіцянки писати до мене. Не рвіть і Ви Ваших листів, Ви знаєте, які вони мені дорогі, як вони будуть сприйняті.

Та невже ми з Вами більше не побачимось?

Моя адреса поки що в Гейдельберзі: Poste restante *.

Поцілуйте за мене Богдася».

Як добре, що він не перечитав цього листа, а то справді міг порвати. А вона чомусь перечитує його наодинці, і на устах мимоволі з'являється усмішка.

Певне, він уже в Гейдельберзі. Чи напише звідти?

---

* До запитання *(франц.)*.

А може, Гейдельберзький університет, цікаві лекції, нові знайомства затьмарять ці випадкові п'ять днів?

Власне, що їй цей юнак? Її дружби бажає Герцен, з такою увагою і ніжністю пише їй листи Іван Сергійович Тургенєв. Макаров збожеволів зовсім, милий Макаров, до якого вона тут, за кордоном, стала ставитись теж не зовсім байдуже — обоє весь час жартують, і обом приємно бути вдвох. Але то все не те, не те! То все досвідчені «дорослі», старші за неї, статечні, а тут зовсім інше. Він щасливий від її погляду, її подиху, і це починає мати якусь владу над нею, і вона все повертається до думки, а чи напише він з Гейдельберга? Чи пам'ятає? Чи забув? Власне, нічого ж було і забувати, і пам'ятати нема чого,— інколи думає вона скептично. Але часом їй здається — трапилось страшенно багато за ті п'ять днів.

Лист прийшов через чотири дні... Чи читала хоч колись чиї листи з таким нетерпінням, з таким бажанням одразу, одразу охопити все, що є на цих аркушиках — чи не холодніший він за перший? Чи не лист це для годиться? Ні! ні! ні!

«От ми вже й у Гейдельберзі, мій милий друже. Тут, напевне, дуже добре, та на душі у мене якось темно, неясно, а від цього все, що оточує, здається не в справжніх своїх барвах. Вже давно відома істина, що щастя в нас самих, і від стану душі нашої залежать погляди на речі, які нас оточують...»

...В юності їй також здавалось це незаперечною істиною, але ж чому вона й досі прагне якогось «щастя»; і, здається, воно могло бути «завтра»,— а «сьогодні» його нема, нема і, напевно, його вже не може бути. Щастя — це коли, як писав цей хлопчик,— поділ з іншою душею, з якою знаходять одна в одній опору. Давно-давно не відчуває вона ані опори, ані поділу з Опанасом. Спочатку він був «старшим другом», а потім, потім — нудним прискіпливим чоловіком, якого треба терпіти. Що ж — вона терпить...

Вона ще ніколи, навіть у думках, не зраджувала його. Хіба то зрада, що їй далеко цікавіше з іншими, що з ними вона відчуває себе людиною, живою жінкою, а з ним — невдалою дружиною?

Але при чому тут цей хлопчик? І не цікавіший, і не розумніший за багатьох інших, а саме від нього зовсім

особливо чекала листа з Гейдельберга і радіє, що він написав одразу, як приїхав. Він дивився на нове місто і думав про неї, про неї!

«...Що б там не було, а тут, напевне, дуже добре. Місто лежить між горами на березі Неккара, вулиці чисті, красиві, по всій головній вулиці — крамниці, які тут далеко кращі за дрезденські.

Як на самому місті, так і на всьому житті у Гейдельберзі, нема ані найменшого відтінку повітового містечка або дрібного міста Німеччини, це щось на зразок колонії вільних, освічених людей, які живуть тут з метою мати насолоду від усіх естетичних сторін життя — тому Ви розумієте, як легко тут живеться...»

Як він наївно дивиться на все і бачить тільки хороше, те, що зовні, на поверхні,— який він ще молодий!

Може, про когось іншого вона б додала «і дурний», але це не в'язалось із його виглядом, довірливими теплими очима... У неї, навпаки, виникає якесь почуття ревнощів — там так добре, легко, зручно, що йому літня, неспокійна, нещаслива жінка? Вона в цю мить відчуває себе зовсім нещасливою — грошей з Петербурга не надсилають, і вона, власне, не знає, чим сплатити за пансіон, у якому мешкають. Опанас лежить, палить цигарку за цигаркою і в думках обвинувачує все і всіх, а найдужче її. А про гроші треба клопотатись їй, і що найважче — говорити з найближчими друзями, позичати у них.

Лист раптом здався далеким, звідкілясь з іншого світу. Вона читає вже майже байдуже: «Я подумав про Дрезден, як би добре було Вам тут. Вчора ми найняли квартиру, і потроху в нас встановлюється звичайний уклад життя»...

Звичайно. Так само, як і в Дрездені — «мала квартирка» на п'ять кімнат! Затишний московський чай навколо вечірнього столу. Земляки. Розмови.

«...Я почав відвідувати університет, хочу продовжувати вивчати англійську мову, займатися музикою. Сидітиму вдома, читатиму, вчитимусь».

Вихований мамин син. Марія гірко кусає губи. Затишне спокійне кубелечко. Спокійне професорське майбутнє. Їй уже не хочеться дочитувати листа. Ну, що можна відповісти на нього, крім банальних епістолярних звичайностей? Але вона читає далі.

«Та, проте, я буду самотній... Чи приїдете Ви сюди, мій друже? Я все сподіваюсь. А як би тут Вам було добре, спокійно — і для Вас, і для мене, і для Богдася».

Він збожеволів? Що з ним? Що за дурний хлопчисько? А може, просто він згадав спільну розмову за столом, що, можливо, Опанас Васильович поїде до Петербурга прискорити її нове видання, а вона ще лишиться долікуватися. Ну, звичайно, він про це й пише: «Здоровий клімат і, можливо, спокій духу... Влаштуйте справи так, щоб можна було сюди приїхати. Як добре може скластися наше життя тут. Ви побачите, що Ви здорові і тілом, і душею...»

Адже вона скаржилась у Тетяни Петрівни, що досі лікування їй не дуже допомагає, можливо, у неї щось серйозне, чого лікарі не доберуть, у неї знову жахливі головні болі... А він так наївно висловлює свою турботу про неї.

«Прощавайте, мій милий друже, приїздіть швидше.

Душею відданий вам

О. Пассек».

«Наша адреса: Anlade 6 neben Müller. Hotel. Сюди Ви можете вислати наші портрети, а писати, мені здається, краще Poste restante. Якщо Вас не обтяжить, пришліть мені слова двох українських пісень: вашої любимої і пісні про Галю. Або ні — адже Ви самі приїдете і тоді самі скажете слова і наспіваєте мотив. Так?»

...Вона не покаже цього листа Опанасові, як і першого. І сама писатиме «Poste restante».

...А добре було б переїхати до Гейдельберга...

*

Жінка належить тому, хто її найдужче любить — про це вона прочитала у Стендаля, одного з найулюбленіших своїх письменників.

Так, як Саша, її ніхто ще не любив. Вона подобалась, нею милувались, пишались, розвивали, виховували, а для Саші вона стала всім — повітрям, без якого не можна жити.

Але як можна належати цьому хлопчику? Чи не збожеволіла вона?

І чому це увірвалось у життя, коли такі широкі обрії розкрилися перед нею після поїздки в Лондон, зустрічей в Остенде і Брюсселі? І нема чого себе обманювати — це досить далеке від Саші. Він — благородний, чесний хлопчик, і він навіть дуже любить все українське, бо з цим зв'язана пам'ять про батька, у якого були праці з етнографії України. А тепер ще дужче цікавиться Україною через неї, її оповідання, її пісні, але це все — не його життя. Так само, як і про свого дядю — Герцена, він слухає з інтересом, співчуттям — і тільки. Він заклопотаний своїми лекціями, навчанням.

Досі вона виправдувала своє ставлення до Опанаса тим, що він одійшов від своїх юнацьких революційних настроїв і мрій, а вона загорілась тут бажанням діяльності, бажанням стати ближче до людей справжнього революційного табору. Зрозумівши їхні ідеї, вона жадала писати співзвучне цим ідеям, бути помічницею в їхній діяльності — не лише в розмовах за чайним столом. Але ж Саша — цей хлопчик з ідилічної родини?..

Жінка завжди може підвести беззаперечні теоретичні підвалини будь-яким своїм почуттям, навіть коли вони кардинально змінюються. Він ще молодий. Якщо Опанас «відійшов», то Саша ще «не прийшов» — через свою юність, оточення, зовсім інший напрямок всієї родини. Він тільки починає життя, і тут уже тепер вона, саме вона, може йому допомогти. Але про це, правду кажучи, думалось мало. Більше згадувались вираз його очей, його тонкі пальці, що так ніжно й лякливо торкались її руки, вона згадувала кожну рису його юного гарного обличчя, зміну виразів на ньому і мимоволі то всміхалась, то супила брови, наче сама себе ловлячи на цьому. Раптом згадувала, якою «недоступною» її всі вважають, як казився Куліш, «страждав» милий приємний Макаров, з яким вона вже тут — нема де правди діти, почала трохи, трохи кокетувати по-своєму: була безпосередня і одверта більше ніж треба. А Тургенєв? Хіба вона не відчуває, що йому хотілося б зайти трохи далі в їхніх взаєминах? А як вона одразу сподобалась Кавеліну!

Боже мій, господи! А цей хлопчик «взрушив» її серце, наче до нього вона й не відчувала нічого, і не розуміла нічого і тільки з пісень, яких сотні переслу-

хала й сама наспівувала,— дізнавалась, як «всі мислоньки забирає» і ані роздум, ані розсуд нічого-нічогісінько не вдіє.

Раптом вона почала доводити Опанасові, що їм необхідно переїхати до Гейдельберга, що там дешевше, що там зручніше, там кращі лікарі і можна з'їздити на ванни, а до Петербурга зараз не можна повертатися, поки тут не віддадуть усі борги, і тут у неї робота йде, аж шкварчить. Закінчила «Червонного короля», закінчує «Лихого чоловіка». І ще задумала цікаву для неї повість — «Три долі».

Чого вона і зараз не зраджувала — це роботу. Вранці зачинялась і писала, писала. Вночі, прокинувшись, Опанас бачив у напіввідчинені двері — сидить Маруся за столом, схилилась над своїм зошитом. Вона працювала, як навіжена, весь час працювала. Що він їй міг закинути? Поки що він не помічав нічого особливого. А що всі упадають, крутяться навколо неї — він уже до цього похмуро звик. Може, справді в Гейдельберзі буде все дешевше, простіше? А поки що журналу нема, і, власне, що на них чекає у Петербурзі, де життя куди дорожче? Панько Куліш зовсім змінився і голосу не подає. Опанас не такий уже дурний, розуміє, що Марусенька дала тому самолюбу одкоша. Каменецький писав, що подався Куліш із своєю Сашунею на Кавказ. У самого Каменецького багато неприємностей з друкарнею, скаржиться. Нарешті Тараса-бідолагу пустили на Україну.

Несподівано нові знайомі — земляки-студенти принесли чеську газету — «Празькі новини».

— Вітаємо! Вітаємо! Маріє Олександрівно! Опанасе Васильовичу! Ставте могорич! От — у червневому номері надруковано чеською мовою оповідання Марії Олександрівни «Одарка». Слухайте примітку перекладача: «Взято із збірки Марка Вовчка «Народні оповідання». Ця збірка містить народні малоросійські оповідання, котрі вийшли торік і користуються великим і заслуженим успіхом, саме тому відомий російський романіст Тургенєв переклав їх російською мовою».

— Це вперше тебе переклали чужою мовою,— врочисто сказав Опанас Васильович.

— Йдете вже далі у світи! — захоплено вигукнув хтось із хлопців.

— Таку подію треба відзначити!

— Обов'язково, обов'язково, аякже! Опанасю, ходімо всі до кав'ярні на Брюлівську терасу,— радо запропонувала Марія. Звичайно, їй було приємно!

Хлопці натякнули — краще б у якийсь погрібець, де з діжок точать пиво, але Маруся замахала руками:

— Що ви! Незручно!

І щось давнє, миле, немирівське майнуло в обличчі. Що ж, справді, іде його Маруся у світи. Хай робить, як знає.

Що він може їй наказувати, коли й не заробляє нічого? І ще дужче хмурніє, і супиться Опанас Васильович, і не може зрозуміти,— в чому ж його провина? І їй ніякої провини не може закинути. І не хоче, відганяє від себе думку, що коли любов зникає — нема правих, нема винних. А що й не було любові — просто щира приязнь, дружба, довір'я,— про це він ніколи і не здогадувався. Просто вважав — така вже холодна, спокійна вдача.

Та при очах вона ставала зовсім іншою людиною, і це було ніяк незрозуміло.

То що ж, їхати до Гейдельберга?

*

Усі як змовились — питають, коли їде на батьківщину.

У листопаді одержала два листи від Герцена. У першому здивування: «Я ніяк не гадав, Маріє Олександрівно, що Ви так заживетеся у Дрездені, мені здавалося, що Ви незабаром будете на Русі. Там цікавіше...»

Досадно і незручно — вона ж узяла доручення від Олександра Івановича, сама напросилася. Тепер, пишучи, обминала це питання. Розповідала про Тетяну Петрівну, «корчевську кузину», цікавилась, що відповів міністр про дозвіл оселитися в Бельгії. З її коротеньких листів важко було уявити, як і чим вона живе.

А втім, хіба листи у всіх і завжди відбивають особисте життя, не кажучи вже про життя суспільства, злободенні події, які в дійсності і цікавлять, і зачіпають усіх?

Не всім дано рівнятися з Герценом. Він встигав писати ділові, друзям, синові Саші, який поїхав учитися в Швейцарію, в кожному листі, іноді спеціально, іноді

мимохідь торкаючись того, що хвилювало Росію, всю Європу, бо не міг одразу не поділитися своїми думками, почуттями, переконаннями.

Він, звичайно, не гадав, що колись, зібравши навіть не всі, а тільки частину збережених листів, можна буде уявити всю добу — з її боротьбою, вибухами, страждannями, пошуками, досягненнями і зневірою. А цей відгомін доби лунав мимоволі у кожному його листі.

Читаючи другого листа, що його одержала невдовзі, Марія зовсім зніяковіла: «Виходить, ви рішуче, Маріє Олександрівно, оселилися у німців. Росіяни не терплять німців, а люблять їх. Як це розібрати? З Брюсселя ніякої відповіді не було, вони, певне (щоб не лишити документа) повідомили в посольство, а я не хочу йти, та й їхати неможливо. На превеликий смуток наших доктринерів — Захід ще підупав і ще ближче до смерті. Брутальне втручання Наполеона в справи Італії і відставка Гарібальді — це такі два кроки, від яких не буде добра. Читали Ви листівку Гарібальді? Як я вгадав цю людину, назвавши його в «Полярной звезде» античним героєм, постаттю з історії Корнелія Непота. Тут усе готується до війни. Англія з 1860 року буде вкрита вільними стрільцями.

Усе падає... Ми передбачали, але від цього не легше. Кінь — звір, а хропе, коли бачить мерців. Живий не любить смерті. Справді, трапляються хвилини такої втоми, що так би й утік з полку... Але геть слабкість. Марш, марш!»

Ох! Коли б спроможність за ним іти — марш, марш!

«...Строганов просив царя шмагати селян шпіцрутенами — ну, вже я відшмагав його сіятельство за це. Прочитайте в наступному «Колоколе».

Ну, це обов'язково. Адже на адресу Марії Каспарівни він тепер висилає і їй номер «Колокола».

«Що робить Тетяна Петрівна? Чи одержала мого листа?»

Марія червоніє. Як легко, спокійно написала вона ще недавно Олександру Івановичу про Тетяну Петрівну, її синів, небожа, а зараз — ні, хай сама вона пише. Якщо побачиться у Гейдельберзі, вона обов'язково передасть, що Олександр Іванович цікавиться.

Він усім і всіма цікавиться, навіть Богдася не забув.

— Опанасе, тобі привіт. Слухай: «Кланяюсь дружньо Оп. В. Прощавайте. Огарьов і діти вітають. Огарьов написав прекрасного, граничного листа про общинне володіння в «Колоколе», а потім поїхав у Дувр — писати вірші. Завтра повернеться.

Тисну Вам руку міцно. *О. Герцен*».

Цей лист свіжить їй голову і надихає знову думати не тільки про того гейдельберзького хлопчика.

А за її короткі листи і Іван Сергійович її картає.

Вони більше не бачились за кордоном. Все умовлялись, списувались зустрітися то в Швальбаху, то в Аахені, то в Остенде — скрізь, де вона літала,— але все якось не виходило. То вона не відповідала своєчасно, бо сама не знала, де буде, то слала телеграми і — змінювала раптом маршрути. Над звичкою слати телеграми, несподівані і незрозумілі, замість того, щоб написати спокійно листа,— Іван Сергійович та й усі друзі підсміювались, але й сам Іван Сергійович теж завжди без кінця змінював свої плани, бо був зайнятий, як завжди, трьома справами: по-перше, за кордоном час і почуття ділились між дочкою і madame Віардо, власне, не ділились, останній завжди належала лев'яча частка. Але все-таки дочка росла, закінчувала пансіон, і він намагався зробити для неї те, що належить, і якнайліпше.

Та найдужче попри всі ці сімейні й інтимні справи він зайнятий був новою повістю, в яку хотів вкласти все, що, здавалось йому, ще лишилось у душі. Він навіть уві сні бачив їх, своїх героїв, вони жили з ним, не давали спокою і зненацька змінювали всі плани, настрої, бажання. Це було дужчим над усе.

От і трапилось, що з «милою», «наймилішою» Марією Олександрівною так і не зустрілись, і тепер у Петербурзі він розпитував спільних знайомих, чи не знають, коли повернеться і чи повернеться взагалі на зиму до Петербурга «пані Маркович», і, одержавши її «листа», писав уже з свого Спаського:

«Якби я сам не був в усьому винний перед Вами, люб'язна Маріє Олександрівно, то, справді, поремствував би на Вас, як це можна у таку далину писати коротеньку записку — ніби ми живемо в одному місті, бачимося щодня».

Справді, це був зовсім не лист — кілька слів,— але Іван Сергійович писав далі: «З другого боку, все ж таки добре, що Ви про мене згадали — і я Вам за це дуже вдячний».

І, не бажаючи мати підставу для такого ж докору собі, Іван Сергійович докладно написав про себе, свою нову повість, здоров'я, про переклад «Інститутки», про який домовився з «Отечественными записками». Він цікавився: «З Вашого маленького листа не видно, чи вирішили Ви провести зиму в Петербурзі — чи ні. Приїздіть, далебі, мені здається, що ми добре проведемо цю зиму. Я боюся, коли б Ви вдвох або втрьох (ні, не втрьох — Богданові скрізь буде весело) не занудьгували б за кордоном».

«Занудьгувала...» Коли б він знав! Добре, що він далеко і не знає. А може, краще, коли б тут був?

«Ви мені нічого не пишете про Ваше здоров'я, одне слово, Ви мені ні про що не пишете: сподіваюсь, що воно хороше, що і чоловік Ваш, і Богдан здорові. Вклоніться від мене їм і всьому сімейству Рейхелів і дрезденській Мадонні. Бувайте здорові, веселі, працюйте й приїздіть. Кажу Вам до побачення і дружньо тисну Вам руки.

Відданий Вам *Ів. Тургенєв*».

Ні, Петербург, літературні вечірки у Карташевських, Білозерських уже не манили, тим більше, пише Макаров, що й досі ніяк не домовляться з приводу журналу і доручені йому справи про видання оповідань не вирішені. Від листа Макарова повіяло атмосферою петербурзько-українського середовища.

«З Кожанчиковим (видавцем) мені не пощастило поговорити за дорученням Опанаса Васильовича. Кожанчиков хворий і ні з ким не бачиться. Тургенєва ще нема і не буде раніше кінця цього місяця. «Інститутки» Вашої також все ще нема. Журналу українського також нема. Скільки розладу виникло тут від того, що вихід журналу затримується! Куліш і Симонов аж із шкури вилазять, вживають різних заходів, клопочуть, метушаться. Білозерський огризається, виправдується і бажає підтримати й здійснити ту ідею журналу, яку собі склав».

Ох, вона знала цю куцу ідею Василя Білозерського. «Основою журналу,— писав він,— буде просвіта. Зрозуміння загальної користі й окремих вигід усіх станів і взагалі сприяння до становища морального й матеріального побуту країни».

На жаль, він не тільки писав це в реляції Цензурному комітету, щоб дозволили видавати український журнал,— в реляції можна було писати як завгодно, аби дозволили,— але він і думав так насправді!

Та от Марусине обличчя ясніє.

«Шевченко, як і раніше, дуже любить Вас, здається, навіть більше, ніж раніше. Він часто замислюється і, здається, обмірковує і вже складає щось дуже хороше. Куліш тепер у Москві, але незабаром буде тут».

От уже кого не хочеться зовсім бачити. Навіть не уявляє, як вони зустрінуться. Уже долітали чутки, поводить себе так і натякає так, немов вона, Марія, була його коханкою, а тепер він порвав з нею. Гидота!

«Шевченко гадає, що Вам краще залишатися в Дрездені на зиму». Правильно думає!

«А я гадаю інакше. Без Вас важко і навіть неможливо вести тут Ваші справи».

Звичайно, він хворіє, кожен зайнятий своїм, своєю роботою, своїми турботами, вони, може, й незадоволені, от, мовляв, гуляє вона по заграницях, а їх примушує влаштовувати її твори, клопотатися про гроші. Чому ж тоді завжди освідчуються в дружбі, любові, повазі? От і Макаров Микола Якович все ж таки пише: «Що ж до мене, то мені без Вас сумно. Весь цей час або бачив Вас, або писав Вам, або знав, що швидко побачу Вас. Тепер же нічого про Вас не знаю, ні на що не можу сподіватися. Правду кажучи, дуже сумно. Ми раз на тиждень збираємось у сестри. Говоримо про Вас і читаємо Вас. Згадайте ж і Ви про нас коли-не-коли. Ваш М. Макаров. Тисну міцно руку Опанасу Васильовичу і цілую Богдася».

Дочитавши цього листа, вона подумала: «Хай краще читають і говорять».

Нікого з них не хотілося бачити. Не хотілося й чути усіх цих «добрих» людей з «добрими» думками, які весь час сперечаються, чиї думки кращі.

Хіба що одного Тараса Григоровича побачила б на хвильку. Посиділа б мовчки або поспівала б з ним тихенько, потурбувалась би про нього — як він любив, коли вона прийде, було, і, не питаючи нічого, хазяйнує. Зібралась би з думками біля нього.

Коли попрощалися з Рейхелями, сіли в поїзд, їй стало тривожно і від покірного вигляду Опанаса Васильовича, і від радості Богдася (а власне, чого вона його шарпає, адже хлопчик почав учитися!), і від підсвідомого хвилювання: як зустріне її Саша. І раптом відчула — вона опинилась зараз на шляху якоїсь півправди, яку змалку ненавиділа, якою гидувала.

11.

«Говоримо про Вас і читаємо Вас».

Це справді так. У Петербурзі аж ніяк не забувають про неї. Говорять і читають. Читають і говорять. Збираються то у Варвари Петрівни Карташевської, сестри Макарова, то у Василя Михайловича Білозерського.

Сьогодні Надія Олександрівна, молоденька дружина вже не дуже молодого Білозерського, надіслала записку Макарову. Одержали нове оповідання від Марка Вовчка. Приходьте і сестрі, будь ласка, перекажіть. Може, й Куліші будуть, може, ще хтось із земляків завітає. Тарас Григорович, на жаль, нездужає, певне, не прийде.

— А я б хотіла, щоб і Куліші не приходили,— раптом сказала вона чоловікові.

— Ну, що ти, Надієчко, це ж наші родичі, сестра моя,— зупинив її Василь.

Та Надієчка, дарма що молоденька, має свою думку і свої уподобання.

— Не ображайся, Василю, я ж знаю, що ти мене розумієш. Вона не любить Марії Олександрівни, Сашуня твоя, і ти зовсім не любиш Пантелеймона Олександровича — тільки зійдетеся, так і починаєте дряпатись з приводу кожної дрібниці.

— У сперечаннях народжується істина! — спробував жартом відбутися Василь Михайлович. Але дружина була не з піддатливих.

— Не в таких сперечаннях. А щодо сьогоднішнього вечора, їй же богу, хотілося б, щоб самі друзі читали новий твір Марії Олександрівни. Макаров її друг — він радітиме, коли добре, і щиро вболіватиме, коли не так. А твоєму Кулішеві я не йму віри, ні, ні! І я не хочу слухати натяки і наклепи на Марію Олександрівну, я її люблю щиро, я пишаюсь нею, я їй добра зичу від усього свого серця, а не просто цікавлюсь, як, приміром, Варвара Петрівна Карташевська. Адже вона всіма знаменитими людьми цікавиться і хоче з ними приятелювати.

«Устами младенца истина глаголет»,— подумав чоловік, але, щоб не образити дружини «младенцем», сказав миролюбно:

— От розпалилась! Нічого в тому дивного нема, що їй хочеться розумних, цікавих людей до себе залучати. А що, краще, коли зберуться панночки та пані і кісточки відсутнім перебирають? Та, мовити правду, волів би я просто з тобою, Надієчко, вдвох почитати, як ми обоє любимо. Але ж ти знаєш, яке це буде задоволення і для інших. Хіба можна їх позбавляти цього? Ти швиденько вкладай Миколку спати, а я тим часом перегляну пошту та й, може, треба самому спочатку оповідання прочитати, щоб не мекати, розбираючи на людях.

— Ні, ні, не читай сам, я хочу, щоб уперше разом зі мною,— заперечила Надія.

Пошти багато. Ще й дозволу на журнал нема, а якимось вітром по всіх усюдах рознеслось, що готується український журнал і люди шлють та й шлють і статті, й начерки, й вірші, і просто привітання та побажання. Й-право, матеріалу вже на кілька номерів є!

А офіційного дозволу на видання українського журналу і досі нема. Більш-менш погоджуються у Цензурному комітеті та в міністерстві, що редактором буде Василь Білозерський,— людина поміркована, спокійної, лагідної вдачі, ніяких «крайностей».

Був у Кирило-Мефодіївському братстві? Був арештований? Та то ж було давно, й серед усіх і тоді він тримався найпоміркованіших поглядів. І,— чого не знали товариші «братчики» та що добре знали у Третьому відділі,— виявився на допитах досить слабкодухий,

легковірний. Завдяки його легковірній одвертості багато про що дізналися, про що решта мовчала...

Отже з Третього відділу була дана цілком пристойна характеристика для того, щоб саме йому дозволили бути редактором.

Куліш ремствував. Він знав, що однаково заправлятиме усім він, Куліш, але скільки перешкод завжди вигадуватиме в усьому цей Василь, який в юності, в студентські київські роки, молився на Панька Олельковича Куліша.

Одержавши сьогодні записку — запросини до Білозерських, Куліш вирішив не поспішати. Хай трошки почекають, похвилюються.

— Ти підеш, Сашуню? — спитав дружину.

— Та у мене щось голова болить,— поскаржилася вона. Так хотілося, щоб чоловік почав умовляти або принаймні занепокоївся!

Але чоловік байдужісінько мовив:

— Ну, то й нема чого йти. І я швидко повернуся, тільки розпитаю про справи у Василя. А ти краще полеж.

Справді, навіщо їй нервуватися, слухаючи Вовчкові оповідання?

Підсвідомо йому хотілося, щоб вони були гірші, гірші за ті, над якими він так працював. Він стільки про це казав, що й сам увірував, що праці було бозна-скільки!

Коли, нарешті, досить пізненько, до вітальні Білозерських зайшов Куліш, усі сиділи якісь самі не свої. Надія Олександрівна була просто зарюмсана, а Варвара Петрівна хоч і не плакала одверто, та нервово м'яла хустинку в руках і, завжди така балакуча, зараз мовчала.

Видно, його і не чекали, і хвилювались зовсім не з того, що він не прийшов.

Невже Марко Вовчок знову сипнула тим багатством, про яке давно казав Куліш?

На нього майже не звернули уваги, бо були всі наче приголомшені, ошелешені. Чемно привітались, хазяїн запросив сідати.

— Як це вона написала, ви помітили, панове,— сказала Надія.— «А я й не нажився у світі, я й не навчився, а я й не знаю нічого. Не жив я, мамо, тільки збирався жити...» Даруйте мені, ці слова всю душу перевертають! — і вона просто пальцями витерла очі.

— Ні, ні,— раптом рвучко схопилась Карташевська і заговорила, як завжди, швидко, переконливо, немов вона одна могла підмітити найголовніше.— Це не може бути, що вона така проста, звичайна, як була з нами. Вона тільки удавала з себе таку. Бо інакше, як вона могла б так тонко розібратись у почуттях!

— Варю,— знизав плечима Макаров, її брат,— це дуже освічена, розумна, талановита жінка.

— Знаю, знаю,— замахала руками на брата Варвара Петрівна,— ти закоханий у неї!

— Що поробиш, у неї не можна не закохатися. Хіба я криюсь із цим? — не заперечував Макаров, досить спокійно, з усмішкою глянувши на сестру. Він давно знав, що саме такі відповіді припиняють безглузді натяки, підсміювання, все, що зберігається в жіночому арсеналі про такий випадок. Але ж правда — вона йому страшенно подобалась! Коли б вони побачили її тепер за кордоном — незалежну, самостійну, дотепну, із вишуканим умінням носити найпростіше вбрання!

І тут ще дужче, ніж за кордоном, відчув, як вона змінилась.

Торік,— у цьому ж колі, часто в цій же вітальні,— степова мовчазна красуня. Зараз — елегантна, розумна молода жінка. Жадоба життя світиться в ній у всьому. І чоловіки відчувають, вгадують — жадоба ще непізнаного жіночого життя, не те, що пізнається жінкою в спокійному статечному шлюбі,— і це тягне до неї ще дужче. Торік зупинялись перед її холодно-байдужим поглядом — наче не бачить, не розуміє, як дивляться на неї. А зараз — ці мінливі настрої, що відбивались на обличчі: то лукава усмішка, жвавий іронічний вогник, а то якийсь непідробний розпач в очах, навіть у всій постаті, в опущених безсило руках. Наче стоїть людина перед стежкою, що в'ється над прірвою, між скелями, і вагається — рушати чи ні. І вабить її, і лякає невідома стежка, а втім, обов'язково ступить крок.

Може, Куліш раніше за всіх відчув ці приховані незаймані почуття і так настирливо домагався її прихильності і навіть любив давати якісь натяки, що, мовляв, Марковичка — не така свята та божа? Жінки клювали на цих черв'ячків, а чоловіки розуміли — коли б

що було — хто-хто, а такий, як Куліш, мовчав би, а головне — не казився б. Тарас Григорович навіть казав: «Боюся, що він таки насправді збожеволіє».

— Ви б побачили, як вона змінилась,— сказав Макаров,— ви б її не впізнали.

Куліш почервонів. У нього було відчуття, що його коханка його зрадила і всі про це знають. Він узяв зошит, списаний її почерком,— чого це Опанас не переписав, на Каменецького понадіявся? — розкрив початок, кінець. О! Він добре знав і розбирав цей красивий, тонкий, дрібний почерк!.. «Прокинусь — пусто! Робота дожидає, треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько... Живу. Дивлюсь, як хата валиться, чую, що й сама я пилом припадаю — дурнішаю, якось туманію, наче жива у землю входжу...»

Так. Це вона, її слова, її звороти, її проникнення у людський біль.

Але він стулив тонкі губи.

— Що ж,— мовив замислено Василь Михайлович,— шкода, що нема зараз з нами Марії Олександрівни, шкода, що вона хворіє і примушена лишатися за кордоном, але, правду сказати, добре, що вона там — вільна, незалежна від тутешніх обставин. Я певен, що вона, як Гоголь «из прекрасного далека», бачить ще яскравіше все наше, далеко не прекрасне. Я певен, що тут вона б не написала таку чудову річ, яку ми тільки-но прочитали — оці «Два сини».

— Мені здається,— сказала Надія,— це оповідання ще краще від того, що вона писала раніше.

— Добре, коли вже не гірше! — скептично процідив крізь зуби Куліш.

Не стерпів-таки — кинув гадючку. Надія з неприхованою злістю глянула на нього.

— Що ви, Пантелеймоне Олександровичу,— заперечив Білозерський,— такого про жінку-матір ніхто ще не писав, крім нашого Тараса Григоровича, звичайно, в поезії. Я розумію мою дружину, я сам не можу отямитися від цього враження. Наче всі наші бідолашні матері постали переді мною — мільйони матерів з їхніми слізьми, з їхнім безправ'ям. А хлопчики як вималювані! Це буде окрасою нашого журналу. А ще ж Марія Олександрівна пише, що закінчує невеличку повість — «Три долі».

— Незабаром уже вийде мій альманах «Хата»,— сказав Куліш. Йому нестерпні були ці похвали новому твору Марії, надісланому з-за кордону. Він хотів звести розмову на інше, але сам не стримався і додав ущипливо:

— Коло неї ж Опанас, так що пишуть, пишуть.

— Що ви хочете цим сказати? — скипіла знову Надія.

Але Куліш нічого не відповів, тільки якось двозначно усміхнувся, мовляв: ви мене й так розумієте.

— Вона працює, як несамовита,— сказав Макаров, немов не помітивши камінця Куліша.— Де б не була, як би себе не почувала, щодня сидить і пише, і ніхто нічим її від роботи не відтягне. Хіба можна не захоплюватися такою людиною?

Чи він навмисне дратує?

— Я в своїй «Хаті» теж друкую оповідання Марка Вовчка «Чари»,— вів далі Куліш, не повернувши й голови в бік Макарова.— На мою думку, це слабеньке фантастичне оповідання, я не вмістив його в «Народні», і вона навіть дякувала за це!

— Чого ж тепер друкуєте? — спитав Макаров.

— Думки розходяться з приводу нього. Декому воно подобається, скажімо, Костомарову. У всякому разі, воно не гірше від решти творів, вміщених в альманасі, надрукувати можна. Хай читачі висловлюють свій присуд самі. Я вважаю, що після «Народних оповідань» особливого поступу нема, навіть в «Інститутці» я не вбачаю самостійної творчості. Крізь картину все ще проглядають натурщики і натурщиці, з яких Марко Вовчок списує свої етюди.

— Ви кажете так про «Інститутку»? «Інститутку», яку так хвалив і переклав сам Іван Сергійович Тургенев! — схопилася Варвара Петрівна.

Куліш удостоїв її побіжним примруженим поглядом.

— Я сам дуже високо поставив Вовчкові оповідання, але вважаю, що це почин новому ділу, а що вийде — те побачимо. Ну, та мою думку прочитаєте в передмові до «Хати».

— Ви прочитайте це оповідання,— гаряче заговорила Надія,— тільки камінь може не зворушитися після нього! — Вона демонстративно встала і пішла з кімнати.— Мені треба до сина, пробачте,— кинула вона.

— Надієчко, розпорядись там чаєм,— попросив чоловік.

Вона справді була вже неспроможна вислухувати єхидності Куліша, а крім того, прослухавши це без краю журливе оповідання, їй, молодій матері, захотілося швидше до свого хлопчика. Кілька хвилин вона сиділа коло нього, поправила ковдрочку, відкинула волоссячко з очей і, вже трохи заспокоївшись, пішла на кухню. Вона господиня, треба «розпорядитися» чаєм.

Після чаю вийшли разом — Куліш і Макаров.

— Побоююсь,— сказав Куліш,— що наш майбутній журнал годуватиме читачів юшкою непевного смаку.

— Ну, це ви даремно, Пантелеймоне Олександровичу, адже твори Шевченка й Марка Вовчка вже у Василя Михайловича.

— То лише для приманки читачів, а, певне, наш редактор у Кочубея говітиме, у Галагана сповідатиметься, а у Тарновського причащатиметься, щоб йому цей гріх відпустили.

«Що правда, то правда»,— подумав Макаров, та мовчав, не хотів підтримувати Куліша.

— Але я дав сам собі слово стояти на сторожі простонародної прямоти в нашій українській словесності, щоб вона не зрадила свого величного тону правди.

Макаров знову ледь стримав себе, тільки плечем нервово здвигнув: «Хіба не найбільша правда у Тараса Григоровича і у Марії Олександрівни?» Розпрощавшись з Кулішем, міркував над тим же. Звичайно, Білозерський дуже-таки поміркований і догідливий з усіма і надто до українських панів прислухається. Але ж і Кулішеві волі не давай — таке тобі хуторянство розведе! Шкода, що Шевченко не може тепер за це взятися, та з його настановами, правда, з другого номера журнал цензура б заборонила! Ні, хай пише. От коли б Марія Олександрівна була іншої вдачі! З її розумом, смаком. Енергії, сміливості в ній багато, але лише в своїй роботі, в своїх творах. Вона стоїть зовсім осторонь від організаційних справ — ані тіні честолюбства і владолюбства. Вона б розсміялась, коли б їй сказали, що вона, найкраща письменниця після Шевченка, може і мусить стати на чолі журналу. Йому й самому стало смішно від цієї думки. Хоча й дуже вона змінилась за

кордоном, але така діяльність аж ніяк не в'язалась із її принадним жіночим образом!

Дивно! Про те саме, тільки в іншому аспекті, думала Надя Білозерська.

Чому всім завжди заправляють чоловіки, а жінки — от тільки така незвичайна, такий талант, як ця Марковичка, можуть стати самостійними? Та й то вона самостійна, діяльна лише в своїй особистій сфері, в своїй роботі, в своєму писанні, а всі справи — видання, журнали, альманахи — то все ведуть чоловіки. Невже вона, Марія Олександрівна, така освічена, розумна, талановита, як ніхто з цих чоловіків, не могла б бути нарівні з ними? Нарівні з ними вирішувати, редагувати, організовувати, радити? Вона була б вище за них! А певне, вище!

Невже ніколи не зміниться життя жінки? І тільки досягне відносної самостійності, як оця, мила її серцю Марковичка, як одразу починаються плітки, пересуди, і що прощають або просто не помічають у звичайної жінки, те самостійній, талановитій уже поставлять у докір...

12.

Марія, звичайно, не знала, що сказав Макаров у Петербурзі: «Ви б її не пізнали»,— але вона й сама себе не впізнавала. Вона тільки відчувала внутрішньо, що заметалась, не може знайти собі місця, то їй хотілось на люди, то зачинялась від усіх і писала, писала. Опанас Васильович зауважував, що і тут, у Гейдельберзі, «як затята» вивчала мови — одразу учитель німецької, учитель англійської, учитель італійської.

— Ти й свою рідну забудеш! — процідив якось крізь зуби. Знизала плечима і нічого не відповіла. Але якою добірною мовою написала «Три долі»! Він навіть не «зачеркнув» нічого.

Як і раніше, закінчивши твір, сказала йому:

— Опанасю, друже, прочитай уважно.

Але не було вже в очах, як колись, учнівської тривоги: а що, як почне багато правити, заперечувати. А Опанас майже нічого й не поправив. Сумно було

йому читати. Якісь нові нотки з'явились в оповіданнях, якийсь відчутніший дотик до людських почуттів і аналіз їх, наче щось сам для себе хоче вирішити його Вовчок. Хто ж для неї править за ідеал з цих трьох дівчат, що покохали одного парубка, який пустився берега від четвертої? Ні, нічого автобіографічного не було і в цих оповіданнях, але вона сама, Марія, була в кожному слові, її погляд, її подих, її думки, і у нього щеміло серце, коли він читав.

Навіщо вона пише тепер так багато і по-російськи? Але що він міг закинути, коли опинилась вона в такому товаристві, де з інтересом і з повагою ставились до українських її оповідань, до української мови, до України,— це ж бо були культурні, прогресивні люди,— але ж це не було їм рідне, не пекло, не боліло, як йому. Вони вважали її чудовою письменницею,— а якою — українською чи російською,— для них не мало тої ваги, як для нього.

А вона зовсім інакше почала й до товариства ставитись, до людей. Після годин рвучкої роботи їй просто не терпілося швидше опинитися між людьми. Вона, колись замкнена і мовчазна (він забув про Немирів — та що там! У Немирові вона була ще дитина), тепер бігла до Єшевських, до цих Пассеків, у яких, як і в Дрездені, одразу почали збиратися всі земляки. Коли розібратися— товариство було цікаве, багато молодих, і йому самому незрозуміло, чом він, такий товариський, такий колись легкий у взаєминах з людьми, був тут з ними далекий, насуплений, похмурий. Ні про кого не міг би він сказати щось негативне. Ну, що можна мати проти знайомства з Степаном Васильовичем Єшевським, професором стародавньої та середньовічної історії? Він ще зовсім не старий, трохи понад тридцять, та його заглибленість у свою науку надала йому старший за його вік вигляд, притаманний людям, захопленим якоюсь одною сферою. Неуважність до всього іншого була причиною навіть часто кумедних випадків. Але він був доброзичливий, поблажливий до людей, і одразу в пансіоні славнозвісного серед росіян професора Гофмана відзначив між усіх Марковичів. Його дружина — Юлія Петрівна — була ровесницею Марії, вони одразу заприятелювали. Дивно, тут, за кордоном, у Марусі з'явились справжні подруги —

і Юлія Петрівна, і Олена Костянтинівна Станкевич, і давня орловська знайома Сонечка Рутцен. У Петербурзі в неї не було таких приятельок. Дружба з Юлією Петрівною була приємна професору Єшевському, і до Опанаса Васильовича він ставився з щирою повагою, певне, коли б охота Опанаса Васильовича, вони б далеко більше часу проводили б разом. Під час спільних екскурсій, відвідин цікавих пам'яток старовини, професор міг розповісти, здавалося, не лише про кожен замок, а й про кожен камінь, і Марія слухала його з насолодою.

Як вона могла слухати! Коли бачили її очі, жадібні до знання, до всього нового,— хотілося розповідати й розповідати, вона наче надихала оповідача.

А Опанас Васильович дивився сумно, втомлено. Він утомився від цього внутрішнього незадоволення, і стороннім, хто не знав обох їх добре, шкода було молодої живої жінки поряд з чоловіком, немов уже віджилим своє найцікавіше у житті. Сум приймали за похмурість, найменше незадоволення — за ревнощі, і починали жаліти не його, а її. Так, не в очі, а коли пані Маркович не було, звичайно, і не при ньому. Тетяна Петрівна квоктала,— як бідній Марії Олександрівні важко з чоловіком, у якого такий нестерпний характер.

Єшевський, людина розумніша, делікатна,— жалів обох, добре ставився до обох і з ще дужчою ніжністю дивився на свою Юленьку.

Все-таки з Єшевським і Опанасові Васильовичу було легше. З молоддю він зовсім не зійшовся. А саме того року в Гейдельберзі зібралось стільки молодих талановитих вчених для вдосконалення своєї професії. Для них їхні лабораторії, сміливі власні експерименти, пошуки, лекції німецьких світил були істинною суттю життя. Жили вони всі на стипендії, не звертали на умови побуту ніякісінької уваги і, навіть заощадивши гроші від друкування статей, подорожували найдешевшим способом до Парижа, Італії, ходили пішки по Саксонській Швейцарії. Вони дивували закордонних професорів фанатичним ентузіазмом у науці, і тоді ще ніхто не уявляв, що їхні імена впишуться в славну історію не тільки російської, а й світової науки, що вони навіки прославлять свою батьківщину. Менделєєв. Сеченов. Бородін. Юнге...

Вони всі залюбки проводили вільні вечори у Пассеків, читаючи часто вголос нові російські журнали, нові книги і з найбільшою цікавістю журнали і книги з Лондона, які тепер регулярно одержувала Марія Олександрівна через Рейхелів. На неї саму вони дивились як на старшу заміжню даму. Бородін, про якого ще не знали, який він композитор,— радів, що познайомився з «літераторшею», яку вважав «милою, навіть дуже милою». Сеченов, на якого сердобольне квоктання Тетяни Петрівни мало зворотну дію, навпаки — не прагнув ближчого знайомства. Але ж сходились всі часто разом і були в одному товаристві. Нічого проти них не міг закинути Опанас Васильович. Може б, колись він сам зацікавився б ними далеко більше, бо дивно — ці хіміки, медики майже всі захоплювались музикою, відвідували музичні й співочі товариства, а у Бородіна навіть стояло піаніно напрокат.

Ходив за нею, за Марією, тут, у Гейдельберзі, як тінь, молодий Пассек. Можливо, це вже починало впадати в око, бо вона не заперечувала. Але всі мовчали. Опанасові Васильовичу він був чомусь неприємний, і саме тому він з ним, з молодим Пассеком, тримався навіть привітніше, ніж з рештою. Адже був Дорошенко його найближчим другом у Немирові!

Він знав, що обманює сам себе. Не такий був Дорошенко, і не така була тоді Маруся.

О господи! Швидше б закінчувалося лікування і повернутися «додому».

Але Марусі раптом стало гірше... Він бачив, що це не «баринські» витребеньки, як у інших. Раптово вона зовсім мліла, а то цілісінькі дні у неї нестерпно боліла голова і вона навіть не виходила, а потім з'являлась на люди бліда, з синцями під очима, і жаліслива Тетяна Петрівна ще багатозначніше зітхала, ніби він, Опанас Васильович, спричинився до цього.

Лікар у Лондоні, який оглянув її,— про це написав і Олександр Іванович у своєму дружньому листі,— не знайшов ніякої небезпечної хвороби, сказав, що це на нервовому грунті. Вони обоє боялись гіршого, адже почала вона хворіти після важких перших пологів, лікувалася, і ніколи не доводила до кінця лікування, бо різні лікарі говорили і радили різне. Лондонський лікар теж сказав, що треба лікуватись.

Багато чоловіків вважали жіночі «нерви» — жіночими вередами. Але ж цього ніколи не можна було закинути Марусі. Навпаки, її пригнічувало, вона наче соромилась, коли хворіла. Вона любила бути міцною, дужою, працьовитою, сама все робити. Вона й при головних болях часто писала, обмотавши голову хусткою або рушником, як чалмою. Тоді Опанас Васильович картав себе і присягався сам собі: «Поки Марусечка не вилікується, будемо тут. Скільки потрібно — стільки й будемо. Гроші... гроші... Яке це нещастя».

— Манічко, а Каменецький нам же не все ще переказав за останнє видання? Ти б підрахувала.

— Почекай, Опанасю. Я неспроможна зараз підвестися. Потім підрахую. Ну, що тобі приспічило?

— Я міркую, на скільки нам ще вистачить. Гофману багато завинили?

— Він обіцяв почекати. Зараз не вистачить з усіма розплатитися. Ти ж сам добре знаєш. От одержу за «Синів», тоді заплатимо.

Хазяїн пансіону професор Гофман ніколи не вимагав і завжди обіцяв почекати. Навіть сам у скрутну хвилину міг позичити.

Колишній викладач Московського університету, він тепер оселився з дружиною в Гейдельберзі, викладав тут в університеті і тримав пансіон, де залюбки зупинялися його друзі, земляки-росіяни. Він навіть влаштував для дітей школу. Це було дуже зручно. Свавільний Богдась відвідував цю школу і дуже цим пишався.

Що ж, у Гейдельберзі зовні вони влаштувались непогано, недорого, зручно!

І обидва почували — наче на піску, на березі невідомого моря збудували будиночок, який від подиху першого вітру розсиплеться. І поки що — обоє мовчали. Мовчали. Бо про що могли говорити?

13.

А Тетяна Петрівна Пассек, «корчевська кузина», усім тішилась і відпочивала душею. Тут, у Гейдельберзі, все складалось якнайліпше. Помешкання, як і в Дрездені, на кілька кімнат, але далеко дешевше, при ньому садо-

чок, та весь невеличкий Гейдельберг як чудовий парк. Не намилуєшся на ці круті гори, що височать зеленими стінами, на вузький швидкий Неккар, який нестримно кидається з гір, на будиночки з гостроверхими червоними дахами. Все затишно, гарно, спокійно. Можна зітхнути полегшено після важкого життя.

Чоловік — Вадим Олександрович — помер, лишивши її зовсім молодою. Двох синів вона підіймала самотужки, поховавши маленьку жадану дівчинку, яка народилась одразу після смерті Вадима. Сини дали їй силу пережити страшні втрати. Треба було пережити. Матеріально вона була зовсім не забезпечена. Так, бідувати довелось немало. Їй здавалось, після багатьох років невтомної праці, клопотів, тривог, турбот, вона нарешті може перепочити. А з якими труднощами дістався їй цей дозвіл поїхати за кордон! Скільки довелось прожити у Петербурзі, клопочучись про паспорти! Правда, вона здобула там чудесних друзів. Графиня Толстая, вся благородна родина Толстих взяли таку участь, немов вона здавна була їм близькою людиною. Саме в той час вони клопотались про звільнення з заслання художника, українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Тетяна Петрівна переживала разом з Толстими усі його перипетії на шляху до волі, усі труднощі, пов'язані з цим. Вона навіть переписала для себе усі його листи з далекого заслання за Каспієм і з дороги, коли він був затриманий у Нижньому — до графині Анастасії Олексіївни.

Та й не тільки для себе... Вона одразу відчула, що ці листи — дорогоцінність, яку треба зберегти для дітей, для людей.

Одно муляло зараз: їй до нестями хотілось побачити друга дитинства, брата «Шушку» — Олександра Герцена. Але ж дозвіл на поїздку за кордон саме через цю небезпечну рідню і не давали. Вона не мала права зашкодити своїм синам, проте журилася: так близько — і не побачитись!

Особливо сьогодні спогади про нього не лишали її. Адже з ним, тоді ще палким, гарячим, нестримним у своїх щирих захопленнях підлітком, вона вперше читала Шіллера. Вони напам'ять натхненно проказували рядки, виголошували цілі монологи з «Розбійників», «Змови Фієско», «Підступності й любові» і не

боялися один перед одним бути надто патетичними, не боялися здатися і сентиментальними, коли не могли стримати сліз. Як багато важив Шіллер у їхньому юному житті!

І хіба вона могла колись подумати, що буде свідком ювілею цієї геніальної людини на його ж батьківщині!

Цей гомін, бюст поета на площі, безліч народу, дівчата в білих убраннях, у вінках на світлому волоссі, з гірляндами квітів у руках — їй здавалось, вона бачить якусь чудову картину, але картина була рухлива, все рухалось, як у театрі, тільки великому, надзвичайному театрі. Лунали пісні на його слова, і їй вони нагадували чисті молитви юності, її добре серце сповнювалось подякою поетові за світлі спогади, за ті далекі чисті мрії і сльози. Що казати — вона була безмежно зворушена і зараз також недалека від сліз!

Але ні в які хвилини ані радості, ані розпачу Тетяна Петрівна не забувала своїх жіночих обов'язків. Вона знала, що сьогодні всі друзі-земляки, з якими так заприятелювала в Гейдельберзі, обов'язково після цієї ілюмінації, фейєрверків, хорів, вистав, взагалі ювілейного свята, що справляє усе місто, зберуться у них, Пассеків, і треба самій навідатися на кухню, куди їй було дане від хазяйки право входу, і самій поглянути, як приготували їхню російську вечерю, а головне — кулеб'яку. Хотілося побалувати гостей, особливо молодих вчених. Професор Єшевський, Кітарри, Марковичі — це люди сімейні, а от Сєченов, Менделєєв, Бородін, Борщов, хоча вже й не студенти, але живуть зовсім по-студентському і такі захоплені своїми дослідами, що інколи й пообідати або забувають, або не встигають. Та й свої хлопці прибіжать зголоднілі.

Вона вийшла з дому у великому товаристві, але всі розгубилися в натовпі, навіть Єшевські зникли з очей. Та нічого, їй навіть приємніше було ходити самій у незнайомій юрбі, постояти, де схочеться, віддатися спогадам, не соромитися сліз, що виступали й зараз на очі. А всіх і так попереджено про чай і кулеб'яку. Проте поспішила додому, швидко переодяглася, заглянула на кухню, де її, як завжди, привітно зустріли і господиня, і помічниці. Вони любили ділитися таємницями своїх національних страв, і коли хазяйська

дочка сумлінно записувала «schtschi», себто — «щі», гадаючи, що це матиме успіх у клієнтів-росіян, Тетяна Петрівна, записуючи «пивний суп з бичачими хвостами», була впевнена, що ніколи цієї «гидоти» дома не зварить.

Усе було гаразд. Навіть самовар уже кипів, а чай вона заварить при гостях, міцний, запашний, як любить професор Єшевський.

Тетяна Петрівна сіла у вітальні в крісло, щоб кілька хвилин до приходу гостей відпочити. І знову перенеслась думками в далеке минуле. Згадала Вадима, покійного чоловіка, але зараз без болю. Вона завжди була віруючою, як не намагалися «збити її з пантелику», як вона казала, кузен Саша Герцен і його друг — Нік Огарьов. Вона щиро вірила, що побачиться зі своїм Вадимом на тім світі, і зараз їй здавалось, що Вадим десь тут, близько. Незримий. Він взагалі був завжди коло неї. Їй хотілося разом з ним і з Сашею Герценом переживати це свято. Вадим і Саша також були друзями, потім вони, правда, розійшлися в поглядах. Тетяна Петрівна, звичайно, в усьому була згодна з чоловіком. Його діяльність ученого-історика, етнографа здавалась їй найважливішою, найблагороднішою справою. Вона не знала, що Герцен і Огарьов були впевнені, що саме вона, Таня, подруга їхньої юності, так оплела Вадима сімейним затишком, своєю відданою любов'ю, що відтягла їхнього друга від одчайдушного гуртка молодих ентузіастів, для яких вірою стали — Соціалізм, Революція, докорінна зміна всього устрою.

Звичайно, причина була не лише в ній, Тетяні, а в натурі Вадима — м'якій, зовсім не бойовій. Його захоплення етнографією, дослідження старовинних звичаїв, зближення його з слов'янофілами. Арешт Герцена й Огарьова боляче вплинув на нього, налякав. Саме тоді, уже сімейний, він мав посісти кафедру російської історії в Харкові й поспішав туди з дружиною. Але, тільки-но прибувши в зовсім чуже місто, довідався, що йому, як близькому до арештованих, взагалі причетному до цієї справи, кафедри не дадуть. Це його зовсім підкосило. Отоді й почалася важка темна смуга їхнього життя і духовний розрив з Герценом. Після повернення Герцена з заслання вони ще зустрілись, і давня дружба дала себе відчути. Вадим зовсім відійшов від революційно-цілеспрямованих товаришів юності, але лишались взаємна любов і пошана. Вадима, доброго, лагідного, не можна було не любити, не поважати, як прекрасного чоловіка й батька, як надзвичайно порядну людину. Та незабаром Вадим помер. Тетяна Петрівна лишилась ще молодою, досить гарненькою, але думка про другий шлюб ніколи не спадала їй у голову, здавалась просто-таки святотатством, все життя зосередилось у дітях, і тільки зараз, коли старший Саша вже закінчив університет і перед ним відкривався певний шлях, хоча вона й далі хвилювалась за кожен крок, все ж таки начебто можна було перепочити. Їй здавалось: з Володею і з племінником Іполитом буде легше. Адже Саша вже ставав дорослою людиною. Коли б його побачив Вадим! Хай хоч побачить як-небудь тут, за кордоном, її синів Олександр Іванович Герцен.

У неї трохи плутались думки, вона опустила повіки. Поки зберуться гості, вона так, сидячи, подрімає. Такі симпатичні, розумні люди зустрілись тут...

Першими прийшли Єшевські. Коротенький сон підбадьорив, і Тетяна Петрівна вже стрічала їх, як завжди, гостинною привітною хазяйкою.

— Надзвичайне свято, чудесний ювілей,— мовила вона.— Мені здається, сьогодні все людство може воздати небу хвалу, а Німеччина пишатися своїм генієм!

— Коли б тільки генії після смерті могли це бачити,— усміхнувся Єшевський.— За життя їм доводиться ще гірше, ніж простим смертним. Адже Шіллер майже весь час бідував, не міг заробити достатньо своєю літературною працею, і лише наприкінці свого недовгого життя, нарешті, одержав кафедру в університеті. Мати більш-менш спокій від матеріальних турбот йому допоміг Гете, коли близько зійшовся з ним.

Тетяна Петрівна не могла, щоб про її бога говорили, як про звичайну смертну людину. Вона вела далі, похитавши тільки з докором головою — докором не Німеччині, а професору Єшевському, що в такий урочистий день міг згадувати низькі прикрості:

— Який пам'ятник зрівняється з тим, що він звів собі в людстві!

Її зворушливу мову урвав прихід нових гостей. Степан Васильович Єшевський і його дружина Юлія

Петрівна радо тиснули руки Івану Михайловичу Сєченову — медику-фізіологу, хімікам Дмитрові Івановичу Менделєєву, Олександрові Порфировичу Бородіну, окулісту Юнге і ще зовсім молодому Іллі Григоровичу Борщову. З ним з'явились Володя й Іполит Пассеки, а з ними — невід'ємний від них гомін, галас, сміх.

— От добре, сідайте, панове, питимемо чай! — одразу заметушилась Тетяна Петрівна.— Ви, звичайно, також бачили все це прекрасне свято?

— Ще б пак, ми почали його з самого ранку,— мовив Сєченов. У нього було трохи калмицьке обличчя, у вузьких очах світився розум і в той же час якась насмішкуватість чи скепсис.— А що ми побачили під час обіду! Ми, як завжди, пішли обідати в ресторан «Hôtel d'Agneau». Ви, певне, вже бачили тутешніх баронів студентів...

— Чисті барани! — чмихнув Іполит. Тетяна Петрівна хотіла грізно подивитись, але не вийшло.

— Які набундючені вони ходять по місту в білих капелюхах з довгими нагаями в руках і з величезними датськими догами на повідках,— вставив красивий ставний Бородін.

— Це у них форма така,— підморгнув хлопцям Борщов.

— Мене попервах просто сміх брав, коли я стрічав тутешніх студентів — їхні різні партії — з різними кашкетами — жовтими, червоними, білими, величезні ботфорти неймовірної форми. Ніяк не розбереш, у чому ж різниця їхніх партій... У неділю вони лише нудно пиячать та викликають один одного на дуель через якусь дрібну дурницю. Бевкне хтось — «dummer Jûnge» * — от уже й дуель, на щастя, далеко не смертельна, так, подряпають одне одному фасад!

Усі зареготали.

— Але ми відійшли від теми,— зауважив Степан Васильович.— Ви, Іване Михайловичу, почали про ювілейний обід.

— Так, так. Ми справді потрапили на ювілейний обід. З прусськими баронами сидів старий професор юридичного факультету. Він виголосив промову, в якій сказав, що йому випало в юності щастя на власні очі бачити цю велику людину.

* Дурний хлопець *(нім.)*.

— Це справді щастя,— зітхнула Тетяна Петрівна, і Юленька Єшевська співчутливо кивнула їй головою.

— Професор говорив про гуманність і широту поглядів Шіллера, зупинився на жіночих образах у його творах. Одверто кажучи, нічого захоплюючого, піднесеного в промові не було. Спокійна собі лекція. Не те полонило нас у Шіллера, коли ми читали його вперше. В цій спокійній лекції зникло, не чути було «Sturm und Drang'y» *.

— Наче всі його ідеали обмежились міщанським спокоєм і добробутом, який ми бачимо в цих затишних будиночках,— мовив Менделєєв.

— А ювілей — просто академічний обов'язок чемності,— іронічно сказав Борщов.

— Що ж, «наш век для идеалов не созрел. Я — гражданин грядущих поколений»! — процитував Єшевський слова маркіза Поза.

— Увечері ми були тільки на площі,— розповідав далі Сєченов.— Ми опинились на театральній виставі. Давали «Табір Валленштейна». Апофеоз. Але, правду кажучи, ми не досиділи до кінця і вирішили відзначити й закінчити свято у вас, Тетяно Петрівно, в колі друзів.

— Ми можемо навіть і самі воздати шану Шіллеру! Проспівати, приміром, шіллерівську пісню, перекладену нашим Пушкіним,— лукаво, змовницьки усміхнувшись, запропонував Борщов.— Пам'ятаєте, панове, «Пуншеву пісню». Це нічого, що ми питимемо не пунш, а чай!

— Обов'язково! Обов'язково! Усі хором! — аж закричав Іполит.

— Що ви! Хіба можна! — сполошилася Тетяна Петрівна.— Що подумають господарі, сусіди? Вони гадатимуть, що ми справді п'яні!

— Але ж Шіллер! Ми співатимемо пісню Шіллера! Хай знають, як росіяни шанують його! Олександр Порфирович заграє! — доводив, розвеселившись, Менделєєв.

— Ні, ви тільки погляньте, як розійшлася наша Леонора! — засміявся Бородін. «Леонорою» товариші жартома називали Менделєєва, бо він дуже любив

* Натиску й бурі *(нім.)*.

слухати «Леонору» Бетховена і завжди просив Бородіна заграти її.

— Шкода, нема нашої Марії Олександрівни,— мовила Юленька,— вона б напевне заспівала шіллерівські пісні.

— А справді, де Марія Олександрівна? — спитав занепокоєно Степан Васильович.— Може, вона захворіла?

— Від такого чоловіка захворієш! — зітхнула Тетяна Петрівна.— Хіба можна до творчої талановитої людини так присікуватися, як він до неї?

— Ви помиляєтесь, Тетяно Петрівно,— сказав миролюбно Єшевський.— Опанас Васильович дуже приємна людина. Звичайно, Марія Олександрівна талант, її думкам потрібні воля, простір...

— А не постійні обмеження. Ні, ні, вона дуже терпить від його характеру! — стояла на своєму Тетяна Петрівна.— Може, він просто не пустив її сьогодні?

— Ну, скажете! Марію Олександрівну — не пустити!

— Звичайно, не просто заборонив, але вигадав безліч перешкод, висловив своє невдоволення, а Марія Олександрівна ніколи не хоче з ним сваритися.

— Та ні, тьотю, не хвилюйтесь,— втрутився всезнаючий Іполит,— ми з Володею бачили Марію Олександрівну разом...— але тут Володя непомітно сіпнув його ззаду, і саме в цю мить до кімнати увійшла Марія Олександрівна разом з Сашею Пассеком.

— Ну, нарешті! А ми вже турбувались про вас, Маріє Олександрівно! — кинулась до Марії Тетяна Петрівна і обняла її й тому не побачила, як Маруся зніяковіла. Зніяковіли і Єшевські — і чоловік, і жінка, а молодь, на щастя, галасливо сперечалась і особливої уваги не звернула.

Тетяна Петрівна так була переконана, що Опанас Васильович пригнічує свою дружину, що навіть не спитала, де ж він, і не надала ніякого значення тому, що Марія Олександрівна й Саша з'явились удвох і сіли поруч за стіл. Мати тільки побачила, що її завжди блідуватий смаглявий Саша зараз наче палає.

«Як він переживає це свято,— подумала вона задоволено.— Усім, усім він схожий на батька».

Вона поправила таким звичним материнським рухом волосся, що впало йому на чоло. Він з поблажливою усмішкою відвів її руку — дорослі сини не розуміють, що вони завжди малі діти для матері!

— А що ти встиг побачити? Правда, сьогодні чудесний день?

— О, так, так, ми все бачили.

Коли б його розпитали,— він нічого не міг би сказати. Хоч йому щиро здавалось, що він бачив усе. Поряд з ним була в о н а!

— А де ви зустрілись з Марією Олександрівною? — без жодної прихованої думки спитала мати.

— А ми весь час були вдвох,— просто відповіла Марія.

Раптом вона подумала: що їй ховати? Навіщо їй брехати? Так, вони були вдвох, і мати нічого не сказала на це, але чомусь її підсвідомо вколола ця одверта спокійна відповідь, на яку нічого не скажеш. Ні, ні, вона підсвідомо хотіла зберегти свій піднесений розчулений настрій.

— Мій Саша, як і я, змалку захоплювався Шіллером. Я гадаю, це для нього виняткова радість бути свідком його ювілею. Я певна, що і ви, Маріє Олександрівно, схиляєтесь перед цим геніальним письменником і він і для вас також багато важить,— поринула вона в свою стихію.

— Я думала сьогодні,— мовила замислено Марія,— як усі німецькі патріархальні родини, всі бюргери, всі філософи-професори у ці дні уславляють Шіллера за те, що він висловив їхні ідеали, їхні мрії, він так багато промовляє саме до них.

— Але ж, мила Маріє Олександрівно, за «Розбійників» Французька Республіка оголосила його своїм Громадянином! — нагадав Єшевський.

— Він у цьому творі революціонер, як можна заперечувати? І я завжди любила «Розбійників», але деякі його твори мене трохи дратували. Безперечно, він дав такі надзвичайні образи і в «Марії Стюарт», і в «Орлеанській діві», але ж хіба це той самий заклик до боротьби, біль за щастя всього людства?

— Але ж скільки в них, у цих творах, благородних, загальнолюдських ідей! — сполошилася Тетяна Петрівна.

— Звичайно, людям приємніше сприймати його пізніші погляди,— гаряче мовив Борщов,— адже вони

виправдовують і спокій, і втому, і пасивність. Пам'ятаєте? В перекладі нашого Жуковського:

Заключись в святом уединеньи
В мире сердца, чуждом суеты,
Красота цветет лишь в помышленьи,
А свобода в образах мечты.

Це вже далеке від палких рядків з «Розбійників»!

— Ні, ні, ви навели прекрасні слова... «В мире сердца, чуждом суеты»! — похитала головою Тетяна Петрівна.— Ви згодні зі мною, Маріє Олександрівно?

— З німецьких поетів я люблю найдужче Гейне,— ухильно відповіла Марія,— але йому й не гадають поставити пам'ятник і, певне, ще довго не святкуватимуть його ювілей на батьківщині.

— А Гете? Олімпійський бог Гете? — спитав Бородін.

— Він надто відчув себе на Олімпі,— усміхнулась Марія.

— Ви не можете йому простити чину веймарського сановника. Пам'ятаєте, ви обурювались,— нагадав Єшевський якусь розмову з Марією.— А Гейне ви симпатизуєте як людині, вигнанцю.

— Мені багато говорить кожен його твір, його іронія, навіть його підсміювання над самим собою, що робить його поезію такою своєрідною, несподіваною, людяною, але головне, звичайно, його непримиренність до пошлості, міщанства, як він ненавидів це все в своїй Німеччині і як болів за неї і не тільки за неї. Як він писав, що «через його серце пройшла тріщина, яка поділяє весь світ», а він помер вигнанцем, і більшість німців не визнає його.

Саша слухав Марію, як заворожений.

— Що ж, нові часи, нові пісні! — сказав Єшевський.

— А проте повернемось до ювіляра. Все ж таки наш великий вигнанець взяв гаслом для «Колокола» слова Шіллера — «Vivos voco!» — мовив Борщов, той, що так хотів заспівати «Пуншеву пісню».

— О, так! Це навіки його слова! Vivos voco! Як чудово! — гаряче підхопила Марія.

— Ілля Григоровичу, ви збираєтесь у Лондон,— сказала Тетяна Петрівна,— а Марія Олександрівна нещодавно була там.

— І ще поїду! — впевнено вигукнула Марія.

Ілля Григорович Борщов тільки-но повернувся з надзвичайно цікавої наукової експедиції в Прикаспії, та він більше ніж хто інший з молодих вчених цікавився і соціальними питаннями.

Як завжди, коли збирались, мимоволі розмова повертала на своє рідне — «Колокол», реформа, яку нетерпляче чекали, новини з Росії.

— Гейдельберг став просто зупинкою на шляху до Лондона,— зауважив Єшевський.— А я ніяк не зберуся поїхати. Ще хочу закінчити тут свою роботу, послухати декого в університеті і обов'язково поїду.

— Може, тому, що я не буваю в університеті і на ваших наукових засіданнях, а бачу тільки вас усіх, мені здається, що тут, у Гейдельберзі, росіян більше, ніж німців,— пожартувала Юленька Єшевська.

— Олександр Іванович писав: «Німців не люблять, а їдуть сюди»,— згадала Марія лист Герцена.

— А втім, деякі тутешні професори дивуються з наполегливості наших студентів і молодих вчених і багатьом пророкують велике майбутнє в науці.— Степан Васильович багатозначно глянув на Менделєєва і його товаришів.

— Тут, на жаль, є багато старих професорів,— сказав Бородін,— які, власне, лише пишаються вченістю, а по суті далекі від науки, їхні лекції і заняття це лише наукоподібність. Та правда, скрізь є Вагнери в науці, а студенти не далеко відійшли від наших школярів.

— Але ж для таких, як Гельмгольц, як папаша Бунзен, так всі його звуть, варто їхати на край світу,— мовив Сєченов.— Для них наука — подвиг, любов, віра.

— Ви запевняли, що у Гельмгольца очі як у Сікстинської мадонни,— засміявся Менделєєв.

— Справді, це людина «не від світу сього», а вираз очей, придивіться — вираз очей Мадонни. Знаєте, на лекціях цим буршам, дурним баронам з догами, він читає так нецікаво, я б сказав зовсім елементарно.

— Так, як вони того варті,— вставив Бородін.

— Йому, певне, самому завжди нудно, та нещодавно мені довелося бути на вечірньому засіданні вченого товариства, і уявіть собі, мало сказати, що його було цікаво слухати. Його було слухати весело! Я запевняю

вас — весело! Він жив у кожному слові, у кожному факті, який подавав, адже немає факту дрібного для науки. Він описував аналіз звуків, а суддею обрав папашу Бунзена, глухого, як ви знаєте, вставляв йому у вухо резонатор, і ви б бачили щасливу усмішку цього добряги Бунзена, коли Гельмгольц, експериментуючи на ньому, доводив свої гіпотези.

А Бунзен, він так звик безбоязно сам нюхати всілякі речовини, сам експериментувати, що вже не раз влаштовував справжні вибухи. У нього і око одне постраждало від вибуху.

— Я нічого не розумію ні в хімії, ні в фізіології,— шепнула Юленька Марусі,— але я захоплююсь їхньою відданістю науці. Я розумію свого Степана Васильовича — він перевертає гори архівних пожовклих паперів і радий якомусь одному рядочку.

— Ваш чоловік, Юленько, і мене заразив історією,— призналася Маруся.— Зараз я не можу відірватися від Маколея — історії Англії. Як це я раніше його не читала?! Звичайно, історія вабить мене дужче, але я схиляюсь, як і ви, перед їхньою відданістю науці, своїй роботі, і я розумію, що і для науки треба віддати всього себе. Це теж їхня віра й любов.

Саша ревниво мовчав. Він приїхав сюди удосконалювати свої юридичні знання, написати працю — новий проект тюрем. Марія якось сказала йому:

— Треба не удосконалювати, а всі тюрми знищити. Буде ж такий час, коли вони будуть непотрібні і їх знищать.

— Це утопія,— похитав тоді головою Саша.— Поки що треба принаймні поліпшити всю систему, це було б навіть на користь уряду — як це уряд не розуміє?

— Треба докорінно все змінити, весь устрій, інакше нічого не вийде з ваших проектів!

— О, ви стаєте справжньою послідовницею Герцена. Але ж бачите, сам імператор дбає про нові реформи, йому треба в цьому допомогти, і потрібна зміна багатьох законів, зміна покарань.

Ні, її вернуло від цього і в той же час все дужче й дужче тягло до Саші. Вона переробить його! От і зараз, він не втручався в розмову, тільки її бачив і чув. Вона була для нього повітрям, світлом, розумом. Звичайно, він повинен тут і лекції прослухати, і роботу

написати, але все це другорядне. Найголовніше, щоб він її бачив і чув. Щоб вона була близько.

Нарешті заметушилась хазяйка, поспішила на кухню, звідти полинули невимовно приємні пахощі.

— Щось нагадує лабораторію папаші Бунзена,— пожартував Бородін.

— Куди йому до лабораторії мамаші Пассек! — схопився Володя.— Я не можу витримати, я сам мушу внести це чудо, я відчуваю, що там створено чудо! — він широко розчинив двері й побіг за матір'ю.

За мить служниця внесла самовар, а Володя на витягнутих руках — величезне блюдо, на якому височів, пахтів рум'яний спокусливий пиріг.

— Просто наче якогось королевича несуть! — сплеснула руками Марія.

Усі засміялись цьому порівнянню, забряжчали склянки, задзвеніли ножі, виделки. Кулеб'яка, справжня московська кулеб'яка мала надзвичайний успіх. Сиділи довго, самовар подавали двічі. Ще грав Бородін, і всі, як завжди, дивувались, як він, хімік, так добре грає напам'ять, по слуху, і багато речей зовсім нікому не відомих, а коли питають, чия це музика, він тільки кине: «Забув, десь чув».

Тетяна Петрівна була вже досить втомлена, але раювала. Вона з синами в Гейдельберзі, перед Сашею прекрасна кар'єра. У ньому, правда, нема такого божевільного заповзяття в праці, як у цих милих молодих учених, але ж він ніколи і не пасе задніх. Вона відчувала себе щасливою.

Вона згадала одну з улюблених балад Шіллера — «Полікратів перстень» — і подумала: «Я в юності довго не розуміла цієї шіллерівської балади, я навіть трохи боялася її. По правді, я й зараз не розумію її всю. Чому так боятися щастя, миру, спокою? Хіба не цього прагне людина і хіба не може цього заслужити своїм життям?»

Тетяна Петрівна глянула на свої руки, роботящі, жіночі, материнські руки. Тільки на одному пальці був перстень, який надів їй колись Вадим поруч з вінчальним, коли народився первісток — Саша. Це була єдина дорогоцінність, з якою вона в найлихіші свої дні не розлучалася. Та коли Саша полюбить когось і приведе свою дружину, як її дочку, вона віддасть йому для неї

цей перстень, щоб так само збереглась їхня любов, як її і Вадима. Це ж зовім не те, що кинути в море.

Вона звела очі на Сашу і раптом здригнулася.

Саша щось тихо, дивлячись обожнюючими, закоханими очима, говорив Марії Олександрівні, а та кивала головою й дивилась... Хіба можна було так дивитись в очі юнакові?

У Тетяни Петрівни ніби зупинилось серце і все наче померкло.

«Біда, біда над домом цим»,— спливли в голові рядки балади.

Вона стисла руки так, щоб закрити перстень. Ні, ні, то їй здалося!

14.

— Нарешті я вже закінчила свого «Червонного короля»,— сказала Марія Єшевським.

— Яка інтригуюча назва! — зацікавилась Юленька.

— І чому «нарешті»? Хіба ви так довго над ним працювали? За цей час ви написали хтозна-скільки. Я дивуюсь і схиляюсь перед вашою працездатністю,— мовив Степан Васильович.

Справді, йому дуже-дуже подобалось, що вона так багато працює, багато читає, з непідробним інтересом слухає, коли він розповідає про професора Гейсера, для якого він тут затримався у Гейдельберзі. Її цікавить не те, який сам Гейсер і як він і кому читає, а самий зміст його лекцій. І ніколи вона не соромиться спитати, коли чого не розуміє або не знає. Одразу видно: цікавиться не для афішування своєї жадоби знань, допитливості, або навіть просто задля світської балаканини,— а справді хоче багато знати. Що не кажи, ще рідко доводиться стрічати таких самостійних і до того ж талановитих жінок. Приємно, що вони так заприятелювали з Юленькою.

— Ви нам обіцяли почитати, коли закінчите! — нагадав Єшевський.

— Обов'язково, обов'язково почитаєте, Марусенько,— загорілася і Юля.

— Обов'язково почитаю,— обняла її Маруся.— Мені

самій хочеться швидше знати, що ж вийшло. Поки не почитаєш близьким — ніколи не знаєш.

— Ми не такі вже тонкі критики,— заперечив Степан Васильович.

— Нам просто цікаво послухати,— запевнила Юля.

— Так це ж і добре! Хоч, звичайно, професор всесвітньої історії — це далеко не простий слухач. Між іншим, одразу дуже важко читати редакторам або критикам, ну, в їхньому товаристві. Здається завжди, що вони не можуть просто, безпосередньо слухати, а обов'язково одразу ж прикидають, чи підійде до журналу, чи ні, або що можна буде написати з приводу цього. Ні, мені саме треба прочитати безкорисним слухачам. Крім зауважень, на які я, звичайно, чекаю, я ще сама відчую, вдалось чи ні, які місця, які слова зайві. Мені кортить навіть швидше почитати.

— Сьогодні, сьогодні ж! І знаєте що? Давайте дома, у нас,— запропонувала Юленька — вони ж проживали в одному пансіоні, і Бородін тут же, і Сонечка Рутцен.— Попросимо пані Гофман вечерю для всіх надіслати до нас, купимо ще фруктів до чаю...

— От жінки! Хіба в цьому річ? — усміхаючись, знизав плечима Степан Васильович.

— Ти нічого не розумієш. Це для того, щоб уже не відриватися, не ходити до їдальні, щоб увесь вечір був наш!

— Звичайно,— підтримала Маруся.— І Опанас Васильович буде задоволений, що нікуди не треба йти. Його останнім часом не витягнеш з хати. От тільки а вами, Степане Васильовичу, і любить стрічатися.

— Взаємно,— сказав Єшевський. Йому обоє були симпатичні — і Марія Олександрівна, і Опанас Васильович. По-різному. Ой, не можна і не треба ніколи втручатися в чужі сімейні справи. Незважаючи на свою професорську зосередженість в одній сфері, він-то бачив і розумів більше, ніж решта.

— А Пассеків сповістити? — спитав він Юленьку віч-на-віч.

— Аякже, інакше незручно, ми завжди у них буваємо, і Тетяна Петрівна так любить Марію Олександрівну. От і розумна, та така безхитрісна його Юленька поки що нічого не помічала. На те, правда, закордон, щоб усі поводили себе трохи вільніше, ніж удома, та вже

й не дивує нікого, коли Марією Олександрівною захоплюються, наче так і належить.

А сама Юленька до того ж зайнята своїм професором та постійною тривогою за дочку, яку лишила з бабою і дідом у Москві.

З «вченої братії», як казав Степан Васильович, прийшов тільки Бородін, сусіда по квартирі, його друзі були зайняті. А з Пассеків — сама Тетяна Петрівна.

Може, й добре, що було не так багато людей і що молодь не стала свідком надто гарячої суперечки, що вибухнула між Марією Олександрівною і Опанасом Васильовичем, такої гарячої, що здавалося: вони просто посваряться, розійдуться, роз'їдуться.

А почалося все так добре! Повість читав Опанас Васильович — так і Марія хотіла і сама його попрохала. Він, справді, читав дуже добре, спокійно, проникливо.

— Просто наче з школи Щепкіна,— шептав Єшевський Бородіну.

Легкий, ледь помітний український акцент не заважав, навіть ще дужче переносив у ті глухі провінційні дебрі, де відбувалась немовби й незначна, але така гірка подія. Повість була написана по-російськи, так само як і «Игрушечка», що так подобалась Герцену. Нещодавно вийшли її «Рассказы из русского народного быта».

Але ж допіру Марія написала по-українськи «Два сини» і «Три долі».

Коли Опанас Васильович почав читати, ніхто якось і не звернув уваги, якою мовою написано, слухали всі з великим інтересом, і дивно було, що тут між слухачами авторка, яка стільки зуміла підмітити колись у своєму юному ще житті в глухій провінції, так розібралася у постатях, у характерах, так невимушено, поряд з сумною драмою дівочого серця, раптом кидала якісь деталі провінційного тупого побуту. Хіба можна було не всміхнутись, слухаючи, як на похоронному обіді вся в сльозах старша сестриця не забуває наказати: «Смотрите за ложками! Кто их знает, всех этих поминальников!» Хіба можна було не зажуритися наприкінці, а Тетяні Петрівні не витерти сльозинки.

— Прегарна річ! — перша вимовила вона.

— Спасибі,— прошепотіла почервонівши Марія.— Я вирішила: якщо вам сподобається, я вам присвячу.

Тепер розчулилась Тетяна Петрівна, зовсім забувши свої страхи, навіть не думаючи про них. Люди мистецтва — вони інші, навіть шкода, що її синів нема тут.

— Ви всім присвячуєте, кому подобається? Тоді вам треба буде дуже багато писати! — сказав Єшевський.— А оскільки я один із тих, кому також подобається, а присвячується не мені, я вам помщуся і попрошу дозволу зробити маленьке зауваження.

— О, будь ласка! Це ж зовсім не помста, я для того і читала. Я, навпаки, буду дуже вдячна!

— Мені здається,— делікатно мовив Єшевський,— ви інколи зловживаєте українізмами.

— Але ж це діється на Україні,— встала на захист подруги Юля.— А згадай Гоголя!

— Мені здається,— не відступав Єшевський,— тут нема в них такої потреби, і це зовсім трохи, просто ще треба пройтись олівцем. А решта — я з такою ж насолодою слухав, як і всі в цій кімнаті.

— А я вважаю, що взагалі цю річ треба було відразу писати по-українськи,— сказав Опанас Васильович, раптом похмурнівши.

— Ну, що ви, чого ж позбавляти російського читача такого талановитого письменника або примушувати його чекати перекладів! Що не кажи — переклад не те, що оригінал, тим більше, що Марія Олександрівна так вільно пише обома мовами!

Та видно було, що це болюче питання для Опанаса Васильовича.

— Я вважаю,— пристрасно заговорив він,— коли наша рідна українська література тільки-но починає по-справжньому подавати свій голос за народ,— а власне тільки в слові й зберіг народ своє життя, свою історію, свою самобутність,— як можна одному з кращих письменників,— я не соромлюсь так сказати про свою дружину, я пишаюсь її талантом,— як можна віддавати свої сили іншій мові, іншій літературі?!

— Опанасе,— мовила Марія,— ти забуваєш, що письменник мусить боротися проти рабства, неволі, несправедливості, темряви скрізь, де він бачить, бо неволя і рабство скрізь однакові — чи у селян на Полтавщині, чи на Орловщині, чи в Рязані, і яке значення має тоді якою мовою? Крім того, ти знаєш, мені ближча,— може, кому це й дивно,— любіша — українська,

я це одверто кажу, може, тому, що писати нею почала, але ж подумай сам, де я можу все, що пишу, друкувати зараз по-українськи? Ну, вийде нарешті наш журнал, ну, надрукують, можливо, перевидадуть врядигоди мою збірку, що ж мені — скласти руки і не писати? А писати і не друкувати тепер — значить, бути осторонь життя.

— Так коли б ти жила у Франції чи в Італії, ти б перейшла на їхню мову?

— О! Не чіпай Італії! Там напевне я б вивчила італійську і писала б так, щоб допомогти цим зараз Гарібальді!

— Мені здається,— сказав Єшевський,— Марія Олександрівна нічим не завинила, що пише і по-російськи і цим поширює коло читачів, масштаби своєї діяльності.

— Адже і Тарас Григорович писав повісті російською мовою, а хто палкіше, відданіше за нього любить Україну? — нагадала Маруся.

— Але ж він опинився в таких умовах, хіба порівняти? — обурювався Опанас.— Саме тому, що я знаю, як ти любиш мою рідну мову, історію мого бідолашного народу...

— Нашу мову, нашого народу,— тихо, але твердо поправила Марія.

— Саме тому, що я знаю це, вірю цьому, я хочу, щоб ти всі сили віддавала для нашої літератури, яку так гнітять, утискують, не дають розвиватися, саме ти, бо я в прозі нікого не порівняю з тобою. Але в українській прозі, в якій ти — перша, а в російський, де є вже Тургенєв, Герцен, Гончаров, зараз підводиться Лев Толстой...

— Усім буде місце, і всі потрібні,— примирливо перебив Єшевський.

— А як Олександр Іванович Герцен високо ставить оповідання Марії Олександрівни,— заметушилась Тетяна Петрівна. Казала ж вона, казала, як цей Опанас Васильович присікується до бідної Марії Олександрівни! Замість того, щоб відсвяткувати успіх нового твору,— почав хтозна-що! — Олександр Іванович вважає Марка Вовчка в колі передових письменників!

— А ви відтягаєте її в дуже обмежене,— вставила і Юленька.

— Хіба писати рідною мовою, для свого пригніченого народу — це звужувати свою діяльність?

— Головне — що́ писати, як писати, а не якою мовою! Поезія Байрона лунає революційним закликом на весь світ.

— Але ж він писав тільки рідною англійською!

— Там зовсім інша ситуація. Не порівняти нічого з нашою матінкою Расеюшкою, де «від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує».

— От бачите, ви цитуєте геніальні рядки нашого Кобзаря!

— Я хочу, щоб для тебе був найближчим рідний народ! — вже трохи не кричав Опанас.

— Для мене рідний — поневолений народ,— уперто хитала головою Марія.

Вже всі гарячились, перебивали одне одного, сперечалися, і, власне, незрозуміло вже було самій Марусі, хто що хоче довести.

Але ж Опанас тут, на люди, хай і в колі друзів, доброзичливих і розумних, виніс її болюче зараз питання...

Звичайно, вона воліла б писати більше по-українськи, може, тільки по-українськи, вона сама відчувала — її українська мова незрівнянно красивіша, задушевніша, і справді — це як найлюбіший первісток. А може, все це неправдиві причини, які вона наводить сама собі? Вона хоче, щоб більше людей її читало,— а хіба коли б усі на Україні, і по селах, і по містах, і студентська молодь, і школярі — усі читали б,— хіба це було б мало?

Вона хотіла, щоб її більше, частіше друкували, все, що вона пише — це певно так! Опанас забуває, що і для грошей, просто для грошей їй треба багато писати і друкуватись.

«А може, може, Марусенько, для тих тем, для тих героїв, що ти хочеш зараз змалювати в нових творах, тобі легше писати по-російськи?» Таке питання задала їй недавно настирлива екстравагантна художниця Кітарри, дружина професора Кітарри,— що всією своєю поведінкою, зовнішністю хотіла довести, що вона інакша, ніж усі, «нова» жінка, без забобонів і до того ж людина мистецтва — «коли пише перспективу — задихається».

Марія навіть обурилась. Ні, ні, сто разів ні, я все могла б написати українською мовою, про кого б і про що я не писала б, але я хочу тепер, саме в цей час, друкуватися в передових журналах Росії. З Кітаррою вона не пустилася в пояснення, обрізала категоричною відповіддю. А от чому це зараз Опанас такий гвалт раптом здіймає? Адже все, що я пишу по-російськи, я сама напишу і по-українськи, коли це треба буде.

Проте в чомусь вона була непевна — чи права, хоча знала, що й Опанас неправий. Він хотів би обмежити її темами «Народних оповідань», але їй хочеться і ширшого розмаху тем, і більшої психологічної глибини, і «героїв» з різних шарів.

«Червонний король» — це так, між іншим, він їй просто спокою не давав, а тепер уже інші образи їй спокою не дають, майорять перед очима, нагадують те, що хвилювало і в юності... А якою ж мовою вона писатиме про тих трьох сестер у далекій задушній провінції, трьох дівчат з поміщицької сім'ї, з такими різними вдачами, мріями, життям?

І невже вона сваритиметься з Опанасом з приводу кожного російського твору?

Вже найгарячіше сперечалися Опанас Васильович і Єшевський, який захищав її і доводив її моральне право писати двома мовами. Юленька раптом вирішила, що треба припинити цю спірку, бо бачила, як боляче сприймають її і Маруся, й Опанас Васильович. Однаково в такому розпалі ні до якої згоди дійти не можна. Вона підвела руку і, мило, спокійно усміхнувшись, несподівано для всіх запропонувала:

— Давайте вже від літератури і дискусій перейдемо до музики! Хай краще Марія Олександрівна нам поспіває свої улюблені пісні! Я так люблю вас слухати!

— Ні, ні, я зараз не можу,— аж злякалась Марія,— хай іншим разом!

Раптом спало на думку: «А чого це Саші нема?» Ну й добре, що він не прийшов і не був свідком цієї майже сварки з Опанасом. Неприємно вийшло, наче Опанас взагалі нею незадоволений, сердиться на неї. Справді, краще вже заспівати й розрядити цю атмосферу. Юленька таки розумно вигадала!

І, поглянувши трохи докірливо, трохи примирливо на Опанаса, Маруся тихенько почала:

Ой, ти, коте, не гуди...

Хіба є що краще, заспокійливіше за цю колискову? Вона й тепер інколи наспівує на ніч Богдасеві.

15.

Як цей рік проминув? Для неї — як мить. І оглянутись не встигла. Немарно кажуть: де не думаєш ночі ночувати, там дві заночуєш. Наче вчора, так, вчора, вона переїздила кордон з Іваном Сергійовичем — і майже рік його не бачила.

Її листи, його листи, її записочки — частіше ніж листи, без дат і без адреси,— і телеграми!

Усі дивувались. Вона й досі не повернулась на батьківщину. А вже рік минув, і з осені до весни Тургенєв знову був у Росії — в Спаському, Москві, Петербурзі, і тепер навесні знову приїхав (повернувся?) до Франції.

Сьогорічна подорож з несподіваними зупинками та ночівлями на брудних станціях, що аж кишіли блощицями, бридкий харч, непорозуміння з каретами та дилижансами аж ніяк не нагадувала торішню — поетичну, дружню, з милою молодою супутницею.

Не було того елегійно-мрійного настрою, з яким їхав торік і який створювала і вона, чарівна супутниця.

Він, Тургенєв, думав: «Яка вона тепер?»

Усе літо п'ятдесят дев'ятого року листувались, умовлялись про побачення, підводили одне одного, не навмисне, так складались обставини, і навіть перед від'їздом до Росії він не міг, як обіцяв, заїхати до неї. Це було бажаним, але не таким уже першорядним у житті Івана Сергійовича. Певне, і в її.

Звичайно, часто згадував, цікавився, читав нові твори, які надсилала йому, і він влаштовував у журналах, але ж першорядним було своє.

Вже не кажучи про обох Полін — з однією переважало почуття, з другою — обов'язок,— навіть не це.

Закінчив новий роман. Як завжди, читав друзям. Як завжди, перший відгук для нього Анненкова. Без його

думки Тургенєв ніколи не здавав нової речі, так уже повелося. Роман «Накануне» надрукували в січневому номері «Русского вестника», не в «Современнике»... Щойно вийшов окремою книжкою. Надрукована невелика повість «Первая любовь», яку він писав з неймовірною любов'ю. З прозорими спогадами юності, найніжнішим, найлюднішим співчуттям.

Не встиг роман вийти, як знову знявся небувалий гомін. Зовсім не такий одностайно захоплений, як після «Дворянского гнезда». Навпаки. Такої розбіжності він навіть не уявляв серед друзів.

Сумно усміхаючись, він згадував, що хотів присвятити цей роман графині Ламберт, своєму вірному щирому адресату з журливими очима й ніжними руками... Він писав їй раніше про це.

Вона вважала Єлену цинічною. Її злякала, так, просто злякала поведінка героїв, нові думки Тургенєва. Щиро вболіваючи за «неуспіх» (!) автора, вона призналася в цьому. Про присвяту вже й не згадували! Але він сам відчував — це невизнання, таке камерне, таке обмежене, незважаючи на всю щиру ніжність графині, навіть не дуже вкололо.

От і «Первая любовь» налякала багатьох своєю одвертістю, правдивістю почуттів, і навіть Поліна Віардо не визнала її. Це було прикро, але не похитнуло віри автора в правду своєї творчості.

Далеко серйознішим випробуванням і майже ударом була стаття Добролюбова. Хоча, чому «удар»? Адже розрив із «Современником» давно назрівав!

Послужливі люди, які годять і там і тут, повідомили, що «Современник» готує нищівну статтю і цензор навіть дав її прочитати Тургенєву. «Когда же придет настоящий день?» — так звалася стаття Добролюбова. Чому Іван Сергійович тоді так розпалився, образився, прочитавши цю, ще не надруковану статтю з купюрами цензора?

Над цим питанням сушили голови і тоді, й потім, але як там не було — в літературному світі вибухнула сенсація!

Він, Тургенєв, справді поставив своєму давньому приятелю-соратнику Некрасову ультиматум: якщо стаття буде надрукована,— він рве з «Современником». Це значило — або він, або Добролюбов і Чернишевський.

Добролюбов теж не поступався. Він сказав Некрасову, що, коли мусить у своїх статтях підлещуватися до авторів, незважаючи на свої думки й принципи,— він взагалі не буде писати. Як переживав, хвилювався, умовляв бідний Некрасов!

Він так високо ставив, він любив Тургенєва, вони разом починали відродження «Современника», але ж він розумів, що молодий, але твердий у своїх переконаннях Добролюбов не поступиться, і він правий. Некрасов не міг при всій своїй любові до Тургенєва втратити Добролюбова і Чернишевського. Він лишився з ними. Вони вели, вони надихали, вони були живою молодою кров'ю «Современника».

Образа у Тургенєва не загоювалась, як він не намагався показати перед людьми,— о, ці «співчуваючі» друзі, що роздмухують непорозуміння і мають з цього насолоду! — що це для нього не дуже прикро, що він давно на це чекав.

Усі журнали, всі газети друкували й далі рецензії, статті, то захоплені, то обурливі, з приводу роману, з приводу вже надрукованих відгуків. Івану Сергійовичу це здавалось якоюсь епідемією, він не бачив ні кінця, ні краю цьому, але друзям казав: «Що ж, краще, коли лають, ніж замовчують», та все ж хотілося швидше поїхати, спочити від цього.

Взагалі ця зима була перенасичена подіями. Організували Літературний фонд. Іван Сергійович не міг стояти осторонь, навпаки, він був одним із засновників, і його обрали членом комітету. Це ж була справа літератури! Потім перші читання на користь фонду. Іван Сергійович на першому вечорі виступив з читанням статті «Гамлет и Дон Кихот». Він любив цю свою річ, у ній він виклав своє світовідчуття, свої глибинні думки.

На читаннях несподівано для себе він мав величезний успіх. Справді, він зачепив стільки болючих сучасних питань і в «Гамлеті», і в романі. Навіть Добролюбов у своїй статті, яка так схвилювала письменника, писав: «Ми можемо сміливо сказати, якщо вже п. Тургенєв порушив якесь питання в своїй повісті, якщо зобразив якусь нову сторону суспільних взаємин,— це може служити запорукою тому, що питання це підноситься в свідомості освіченого суспільства, і ця нова

сторона життя починає виявлятися і незабаром з'явиться різко і яскраво перед очима всіх. Тому щоразу при появі нової повісті п. Тургенєва постає цікаве питання: які ж сторони життя зображені в ній, які питання зачеплені».

Та трапилась ще одна подія, яка залишила простотаки огидний слід. Тільки-но встиг журнал надрукувати цей його роман, як письменник Гончаров почав всюди й скрізь натякати, а потім одверто казати, що це плагіат, що Тургенєв просто вкрав у нього сюжет: образ художника з «Обриву». Це було безглуздя, всі розуміли це, але не могли його спинити. Іван Сергійович не витримав,— він вимагав або третейського суду, або дуелі. Обійшлося товариським «третейським» судом, який зовні примирив обох письменників.

А тут ще знову обсіли старі хвороби. Особливо лякала хвороба горла, треба було негайно поспішати за кордон.

Цей рік був дуже неспокійним не тільки через його особисті справи.

Коли ж нарешті відбудеться реформа?

Тургенєв відчував, не слід саме зараз їхати з Росії. Він на власні очі повинен все бачити. І не тільки бачити. Мабуть, знову дорікатиме йому Герцен, як можна людям вільним, не таким, як він, вигнанцям, їхати зараз з Росії!

...Але ж дочка... Але ж Куртавнель...

...І знову Париж. Готель Лафіт на вулиці Байрона. Все незрівнянно комфортабельніше й зручніше, ніж у Спаському, та й у Москві, і навіть у Петербурзі.

Але знову без свого гнізда.

У Петербурзі він багато займався справами Тараса Григоровича Шевченка, власне, його сестер та братів, їхнім визволенням з кріпацтва, що надзвичайно гнітило поета. Тургенєв за дорученням Літфонду писав з Кавеліним листа їхньому панові, ставив це питання на засіданні, взагалі щиро турбувався і робив, що міг.

Тепер він хотів про все це докладно розповісти Марії Олександрівні. Адже він її побачить неодмінно. Яка вона тепер?

Перед ним знову її записочки, одержані одна за одною.

«Я гадаю за тиждень бути в Парижі — пишіть мені, де Ви живете. Пишіть мені в Лозанну Poste restante. М. Маркович. 15 травня».

В Лозанну! Де її носить! Де її носило весь цей час? Змінилась вона за цей закордонний рік?

*

Насамперед вони обоє страшенно зраділи одне одному. У першу мить навіть здалося: вона зовсім не змінилася, начебто кілька днів тому він лишив її в Дрездені на піклуванні Марії Каспарівни й Адольфа Рейхелів. Такі ж ясні її великі гарні очі, її привітна усмішка, і та ж зачіска — русяві коси круг голови. Йому здалося — вона й одягнена так само, і так само з першої ж миті з нею стало просто, легко, не як з «дамами», а як з своїм товаришем-письменником, тільки все ж таки додавалось ще й милування її чарівливою, непідробною жіночністю.

— Ну як, ну що з вами? Лаяти б вас і лаяти, мила Маріє Олександрівно, ніколи не напишете докладно — де ви, чому, як ваші справи. У Спаському одержую листа на клаптику папірця, немов ви з Орла, зустрінувши якогось дядька, надіслали, і завтра побачимось. А це ж за тисячі верств, із-за кордону!

— Я так за вами скучила, а ви одразу лаяти.— Марія довірливо, таким домашнім рухом поклала обидві руки на плечі Івана Сергійовича, що він притягнув її до себе й хотів поцілувати в губи, та вона спокійно відвела голову, але тут же притулилась до його плеча.— Я справді за вами сумувала, Іване Сергійовичу, мені вас часто не вистачало. А коли дуже хочете лаяти, то лайте, мене треба лаяти, тільки я не кожному дозволю, а вам можна, завжди можна.

— Гаразд, лаяти потім, зараз я погляну на вас. Сідайте і розказуйте все, все, я дуже радий вас нарешті побачити.

Не випускаючи її маленьких рук, він підвів її до дивана, обоє затишно вмостились, «Як дома»,— усміхнулась вона.

У обох не було «дома». Обоє любили затишок.

Кілька хвилин вона мовчки, з ласкавою ніжною усмішкою дивилась на нього, на майже зовсім сиву

голову, добрі, як і раніше, сумні очі. Раптом Іван Сергійович відмітив, побачив — вона дуже змінилася. Вона не постаріла, ні, але стала старшою. Вона трималась вільніше, впевненіше, вона дивилась не так «знизу вгору» на нього, як раніше, якісь складочки, не зморшки, а ледь уловимі складочки лягли коло вуст. Не сумна, не гірка, а ледь іронічна усмішка часом наче пробігала по них, і якась тривожність раптово туманила очі, що так ясно глянули одразу. Певне, і для неї цей рік не минув гладко. Торік в очах світилася жадоба життя, нерозбурхана, нерозтрачена енергія, а зараз з'явилось щось нове, що саме — ще важко було одразу вгадати.

— Я дуже радий, що побачив вас нарешті,— повторив Іван Сергійович.— Адже ви як сфінкс — все оточено загадками й таємницями, і ніколи невідомо, де ви в ту мить, коли одержуєш від вас листа, чи не змінили ви десять міст за той час, поки він дійшов до адресата. Що лист! Навіть телеграми, які шумлять навколо вас, не завжди встигають за змінами ваших адрес. Правду кажучи, після ваших трьох записок я вже не сподівався побачити вас у Парижі. Де ви зупинились?

— У Станкевичів. Вони давно тут, і я обіцяла їм приїхати. Ви знаєте, це такі хороші люди!

— А далі?

— Я повернуся до Лозанни. Я тепер у Лозанні живу. Можливо, переїдемо кудись поблизу. Там так тихо і гарно. Озеро, гори. Отак зупинишся, і дивишся на них, і забуваєш про все, що читав колись або чув. Просто дивишся.

— Отже приємна обстановка для роботи?

— Хіба я шукаю коли обстановки? — заперечила вона.— Ніколи й не думаю про це. Мені тільки треба побути самій, я люблю сама бути, а щоб підготовлювати обстановку, спеціально їхати дивитись різні краси, щоб потім одразу описати? Ні! Ви ж самі знаєте, що це неможливо. Якщо вже пишеться, то пишеться скрізь, аби почати — нехай тоді й лихоманка трусить, і діти навколо шумлять, і пічка курить — мені вже до того всього байдуже. Навіть нехай штовхають, аби не переривали,— вона засміялась,— от тільки хочеться швидше написати і все.

— Інколи й видно сліди цього поспіху,— зауважив Іван Сергійович,— і вони шкодять.

Сам він любив порядок у роботі, максимальну зосередженість, він не тільки накреслював плани творів, а заводив «формуляри» на своїх героїв, щоб уявити все їхнє минуле, сучасне й майбутнє.

— Я писав вам з приводу вашого «Червонного короля». До речі, його взяв Катков, дає по 150 карбованців за аркуш, ви частину вже, певне, одержали?

Марія кивнула головою і комічно зітхнула. Тургенєв зрозумів: від цих грошей вже аж нічогісінько не лишилось.

— Хоча задум вірний, як завжди у вас,— вів далі про «Червонного короля» Іван Сергійович,— але вся повість не продумана до кінця, і саме в цій повісті й сліди поспіху, і багато недбалості в мові, непотрібні українізми. Правда, Олександр Іванович в захопленні від цієї речі, і, можливо, я даремно вас лаю за неї.

— Ні, ні, що ви, лайте, будь ласка, як слід лайте! Ви не уявляєте, як я сама незадоволена зараз усім тим, що пишу, і як хочеться багато написати. Просто не дають спокою сюжети, постаті — вони майорять переді мною, і хочеться їх швидше вивести в люди. Та, мабуть, тому, що я сама мечусь, вони мечуться зі мною, і я їм так само не даю ради, як і собі.

Вона говорила з такою пристрастю, раніше Іван Сергійович не помічав такого незадоволення собою, своєю роботою, і не кокетування цим, як трапляється у багатьох, з самолюбуванням своєю щирістю і об'єктивністю, а справжнє незадоволення і, певне, не тільки своєю роботою, а й своїм життям. Він відчув те, що завжди у нього підсвідомо викликало співчуття,— неприкаяність. Він помітив і ненове плаття, і стоптані черевики. Правда, і в цьому неновому платті вона виглядала якось по-іншому, ніж раніше, елегантною, і воно, темне й скромне, личило її русявому волоссю, блакитно-сірим очам.

«А втім,— подумав Тургенєв,— вона ж досить багато написала за цей час, і не так уже мало одержала грошей. Тут позначаються ці постійні переїзди і невпорядкованість побуту».

— Ви не сказали, а як ваш чоловік, де він, що з ним? — вставив він питання в її нестримну, сповнену самодокорів мову.

— Чоловік? — перепитала вона.— Чоловік зараз, певне, повернувся в Лозанну. Він їздив до Івана Сергійовича Аксакова, він також у Швейцарії, і тому не міг поїхати зі мною. Він просив вам кланятися.

Що їй було розповідати про чоловіка?

— А Богдась?

— О, Богдась! — проясніла вона.— З Богдасем ми не розлучаємося. Але зараз у нього ще не скінчились шкільні заняття, і я не хотіла його зривати. Я вже стільки зривала його, бо завжди тягаю за собою. Він виріс. Він вас любить. Пам'ятаєте, як він обурився того рік, коли йому сказали, що він любить вас за те, що ви його апельсинами в дорозі пригощали, він аж розсердився і мовив: «Я його і за апельсини, і за людину люблю». От і я вас «за людину люблю». А Богдась такий же, як птах, непосидючий. Ох, що він в Гейдельберзі виробляв!

Краще й Івану Сергійовичу не розповідати, як він у діжку з водою посадив Гофманового хлопця! Бородін тоді не міг отямитися від сміху.

Зараз сказала тільки:

— Ми знову в Гейдельберг повернемося.— І додала після невеличкої паузи.— Хоча не знаю.

Що вона знала?

— Інколи я вже дуже хочу додому повернутися. Ніколи не думала, що так на чужині забарюся. Але ми тут в борги влізли, треба з усім і всіма спочатку розплатитися.

Це була правда — і в борги влізли, і розплатитися треба спочатку. Але це була напівправда. Як вона могла тепер повернутися з Опанасом, коли тут...

Івану Сергійовичу стало шкода її, захотілося втішити. Адже вона талановита, справжня письменниця.

— Знаєте, Проспер Меріме зацікавився вашими оповіданнями, навіть написав мені влітку про них. Він, щоправда, вважає їх дуже сумними. От хочете, я покажу вам листа.— Він підійшов до секретера, вийняв з шухлядки конверт.— Я прочитаю вам ці рядки: «Оповідання Марка Вовчка дуже сумні. До того ж вони, на мою думку, мусять спонукати селян випустити кишки своїм панам. У нас їх прийняли б за проповідь соціалізму, і добропорядні люди, які воліють не бачити кровоточивих ран, жахнулися б. Справді,

я гадаю, іншим часом, і за іншого імператора їх не дозволили б надрукувати в Росії. Для розваги я взявся за переклад «Козачки». Якщо Ви переклали це оповідання, значить воно вірогідне, але Стенька Разін, Пугачов і інші великі діячі були праві, коли прагнули викорінити зловживання найшвидшими і найрішучішими засобами».

Марія усміхнулась. Саме за це її оповідання й припали до душі і Тарасові Григоровичу, і Герцену, і багатьом молодим — Миті Писарєву, наприклад!

— Це ще не все,— мовив Іван Сергійович.— Мій друг Меріме пише: «Для успіху у Франції треба до цих оповідань додати передмову і короткі пояснення щодо російського законодавства». Але зачекайте, у нього є і критичні зауваження літературного плану. От він пише: «Ще одного я побоююся, чи не здається, що вони надто бідні подіями? Здається мені, що достойність їхня полягає до деякої міри в невимушеності діалога. На жаль, саме діалог не піддається перекладу нашою мовою. Мова ваших селян відзначається своєрідною поетичністю, по-французьки вона б лунала надто неприродно. Наші селяни такі ж прозаїчні, і розмовляють так само без смаку, так само, як і наші салонні франти». Цілковито згоден у цьому з Меріме! — завважив Тургенєв.

— А який він сам, Меріме? — спитала Марія.— Цікаво, чи такий, яким уявляю я по його творах?

— Я обов'язково познайомлю вас із ним. Він схожий на свої твори — холодний, витончений, з надзвичайно розвиненим почуттям краси і міри і абсолютним браком не тільки якоїсь віри, а навіть ентузіазму.

— Ну, тоді я боюся!

— Але ж він відзначив поетичність і невимушеність вашої мови! Це вже багато. Та що казати — саму суть ваших творів він зрозумів вірно.

— А тепер розказуйте, що там у нас робиться, як усе на ваші очі, і дайте мені швидше прочитати ваш новий роман. А чи бачились часто з моїми земляками? Як мій Тарас Григорович? Здоровий? Він давно мені не писав...

Вони сиділи довго на готельному півкруглому диванчику перед каміном, і він їй про все розповідав: і про

невдалу подорож Тараса Григоровича на Україну, і що Куліш повернувся до Петербурга злючий-презлючий.

— Повернувся? — байдуже спитала Марія.— Так, мені про це і Макаров писав. Я від Куліша листа одержала, справді злючого — пише, що нема чого поспішати з другим виданням моїх оповідань. Ну й повчав, звичайно. Мені писали друзі — дуже «посуємудрствував» про мене в передмові до своєї «Хати» — там він мої «Чари» вмістив. От коли б швидше вже наш український журнал дозволили! Принаймні писала б і знала, що не на вітер. А то ще й дорікають, чому по-російськи пишу. А що б я робила? Взагалі мене досить лаяли за цей час. Ви ж читали «Библиотеку для чтения». Як там про мене? Коли б я там зараз була, певне, пір'я б з мене летіло — стільки статей з'явилося і зовсім протилежних відгуків.

— Але, головне, ви ж маєте «Колокол» і знаєте, як Герцен, наш Олександр Іванович, розчехвостив за вас «Библиотеку для чтения» у своїй статті «Библиотека — дочь Сенковского»? Ви написали йому після цього?

Марія зашарілась.

— Уявіть собі, ні. Мені якось незручно було писати — дякувати. Розумієте? Але, певне, краще написати, правда? Я ж йому така вдячна! Мені тепер, після його статті, байдуже до тої лайки і ущипливої критики — то зверхньої, то зовсім з якихось чужих і ворожих мені позицій. Знаєте ж, коли хочуть вдарити, то кия завжди знайдуть. Та коли лають люди з протилежного табору, може, й не так уже погано, що я їм не догодила. Для мене важать лише думки людей, які для мене взірець. Звичайно, одразу боляче, коли тебе критикують, несправедливо дорікають за те, що ти сама вважаєш своєю правдою, і нічого ж не можеш відповісти, довести, а люди ж читають, не розбираючись, хто та чому так критикує. От тому так радісно було прочитати статтю Олександра Івановича. Він, звичайно, перебільшив в оцінці моїх оповідань, це я знаю, але це для мене була і є така підтримка!

— Він і про мене там так splendidly * написав. Я теж не міг повірити, але теж було приємно.

---

* Блискуче *(англ.)*.

— Ну що ви порівнюєте, добра ви моя людино! Хіба не правда все те, що він написав про вас?

Вона ж пам'ятала дослівно: «Прочитавши, ми зрозуміли, чому найвидатніший сучасний російський художник переклав їх».

Вголос вона сказала тільки:

— Олександр Іванович назвав вас «найвидатнішим сучасним російським художником!»

— Знали б ви, що зазнав цей «найвидатніший» російський художник з останнім романом! Цілковите фіаско, а на статті та відгуки просто якась епідемія, всі журнали й газети і досі все пишуть і пишуть та сперечаються.

— А мій братик Писарєв нічого не встиг написати? Він і досі хворий?

— Так, кажуть, від перенапруження в заняттях психічно захворів. Його навіть одвезли в лікарню.

— Який жах! Як мені шкода його, шкода бідну матір, я так часто жила у них, і мені у них було далеко краще, ніж у інших родичів. А Митя був такий розумний, розвинений, навіть надто розумний і розвинений на свої роки. Невже його не вилікують? Я й про рідного свого брата дуже хвилююсь, нічого не пишуть. Кажуть, на Україні були арешти — може, і його забрано?

Вона ж знала — він жив у Дорошенка в Немирові, тепер у чернігівській гімназії, де учителює Ілля Петрович.

А Ілля Петрович зв'язаний з багатьма...

— Я довідалась про те, що діється на Україні, від поляків,— пояснила вона.— Знаєте, тепер у Гейдельберзі багато наших вчених, студентів, серед них і поляків, які втекли за кордон.

Вона з захопленням почала розповідати про Гейдельберг, життя там, гейдельберзьких друзів — Єшевських, Бородіна... Не про всіх, звичайно. Про Пассеків не згадала. Власне, не «не згадала», а не назвала.

Раптом глянула на годинник і схопилась:

— Мені вже час. Станкевичі турбуватимуться.

— Ще не пізно, посидьте ще.

— Ні, ні, вони чекатимуть. Я завтра побачусь із вами? Я хочу вас щодня бачити, поки я тут. Я хочу бачити вашу дочку. Вона ще в пансіоні?

— Цього року вже закінчує. Я вас обов'язково познайомлю. І я хочу, щоб цим літом ми з вами виконали те, чого не змогли торік,— подорож по Рейну.

— Обов'язково, обов'язково, милий Іване Сергійовичу,— поспішаючи, сказала вона.— До побачення, до завтра. Еге ж? Ні, ні, не збирайтесь проводжати.

Вона міцно потиснула йому руку, і Іван Сергійович, постоявши в передпокої, чув швидкі її кроки. Невже вона не хотіла завдавати турбот Станкевичам і тому так поспішала?

А все-таки, яке миле, поетичне й щире створіння ця Марія Олександрівна і як приємно з нею розмовляти, тільки надто вже себе ганити стала.

Вона справді поспішала. Адже на розі вулиці Байрона вже, мабуть, з годину на неї чекав Саша Пассек, який таємно від матері приїхав з Гейдельберга до Парижа, щоб побачити її...

16.

Є люди, які замикаються у своєму нещасті. Вони удають, що все гаразд, що у них не може бути погано, вони не переносять ані найменшого втручання, ані будь-чиїх порад. І частіше не від гордощів. Це буває з різних причин. Це буває і від страху перед нещастям — адже коли говориш про нього, воно вже стверджується реально, воно вже нібито одержує право на існування. З ним тоді важче боротися, коли про нього всі знають, всі питають — хто з щирого співчуття, хто з цікавості, для власної розваги, і підсвідомо навіть незадоволені, коли воно швидко переможене. Ще треба витрачати сили, щоб таким «співчутливим» та порадникам гострих мір доводити, що все обійшлося. Ні, далеко краще, коли є змога — мовчати. Мóвчане де схочеш, там і поставиш.

Але ж є люди, які жахаються одразу, і самі перебільшують, забуваючи всякі межі, і переляканими очима вбачають непоправне нещастя там, де, власне, з погляду іншого розуміння, його й нема. Вже потім стає зрозуміло — поки людина жива, непоправного нещастя нема. Коли б вона знала усе наперед, бідна Тетяна Петрівна Пассек, усе наперед,— хіба кидалась би до всіх друзів, знайомих і навіть не дуже знайомих, прописала листи, які дехто сприймав гумористично, просила втрутитися. Недобре сміятися з розгубленої матері, хоча рядки до одного з близьких друзів про свого двадцятип'ятирічного сина звучали досить кумедно: «Змалюйте йому все стидовище відкритих взаємин з заміжньою жінкою, та ще перед Європою, хай вона буде не тільки вовчицею, але навіть левицею».

Немов уся Європа перестала цікавитись походом Гарібальді, скасуванням кріпаччини в Росії, політикою Наполеона III у Франції — взагалі всіма міжнародними справами, а лише дивувалась із того або принаймні поставила в один ряд таку надзвичайну подію, що Олександр Вадимович Пассек, двадцятип'ятирічний кандидат прав Московського університету, безтямно закохався у двадцятивосьмирічну заміжню українську письменницю Марію Олександрівну Маркович, літературний псевдонім — Марко Вовчок.

Професор Єшевський скаржився в листах своїй Юленьці, яка повернулась до Росії, що дорого йому тепер доводиться розплачуватися за хлібосольну московську гостинність. Ну, яке він має право втручатися в інтимні справи трьох дорослих людей, до того ж усіх трьох приємних йому? Адже він і до Олександра Вадимовича ставився добре і нічого не міг закинути. Той був не ледар, не волоцюга, порядний, культурний хлопець. Одна його провина — те, що він закохався в Марію Олександрівну! Ні, у Степана Васильовича нема не тільки права, а й бажання розбиратися в усьому. Слово честі, що кому можна порадити?

Іван Сергійович уникав зустрічей з Тетяною Петрівною, яка приїздила в Париж.

А втім, щодо Європи — так воно справді: у найвіддаленіших точках Європи таки цікавились цими взаєминами!

З Берна писав Саша Герцен — «Герцен-Юніор», як його звали, батькові в Лондон, що була там Тетяна Петрівна, розстроєна вкрай, її сімейне вогнище руйнується — і причиною цьому Марія Олександрівна Маркович.

Спочатку Олександр Іванович здивувався: «Листа твого одержав. Однієї обставини я не зрозумів, а тому прошу тебе розгадати загадку: яке відношення може мати сімейне щастя Тетяни Петрівни до Марії Олександрівни — зроблені мною припущення дуже смішні. А що ти її не знайшов — це нічого не значить, і ти повинен все ж таки її відшукати. Якщо є одне релігійне почуття поваги, яке йде слідом за схиляннням перед самозреченою відданістю, то це є шаноба до благородних талантів. Коли ти її побачиш, то скажи, що її «Червонный король» — геніальний твір. До речі, в «Колоколе» побачиш мою невеличку статтю на її захист...»

Звичайно, він спочатку лише посміявся з можливих припущень. Нічого дивного, що й цей хлопець закохався в Марію Олександрівну. Он на що досвідчений у цих ділах Кавелін, а й той казав: «Рідко зустрінеш таку щиру, поетичну, правдиву людину»,— і при цьому очі в нього робилися томні й мрійні. Про Тургенєва нема чого казати — він одверто зачарований.

Зараз для Олександра Івановича талант письменниці затьмарював решту, а решта — боже мій! Кому не люблять кісточки перемити? Він поставився до цього жартома й писав Марії Каспарівні: «Чи не чули ви чого про Марка Вовчка, будь ласка, давайте поплещемо, я страшенно люблю. А propos *, чи мали ви нагоду читати її «Червонного короля» — це геніально, хочете надішлю. І «Накануне» надішлю з Татою...»

Самій Марії Олександрівні він ані слівцем, зрозуміло, не прохоплювався.

«7 липня. 1860. Alpha Road J. John's Wood.

Нарешті від Вас лист з визначенням міста. А то вже я починав дутися на Вас — по-перше, за те, що Ви наче Мацціні,— ніколи Вас не знайдеш — то в Палермо, то в Берні, то в Мадріді; по-друге, як же Ви ані слівця мені не сказали про мою статтю — писану лише для того, щоб воскурити Вам фіміам лестощів. За те надсилаю Вам ще раз.

Ваш червонний т у з (більше, ніж король і козирний) — така витончена чарівність, що я заочно поцілував Вашу руку. А читали Ви Тургенєва «Первая любовь»? На мою думку, це далеко краще «Накануне».

* До речі *(франц.)*.

Читатиму я Вам багато, але між чотирьох очей. Мені дуже рідко хочеться читати комусь те, що Вам прочитаю.

До 10 серпня, напевне, ми тут. В Isle of Wight я буду обов'язково до приїзду Тати.

Прощавайте. Напишіть, будь ласка, чи одержали мого листа. Огарьов кланяється, і обидва тиснемо руку.

О. Герцен.

А Тетяна Петрівна де?»

Коли Марія читала листа Герцена, немов зникала відстань, чувся його голос, його тон, уявлялось його обличчя при цьому, енергійне, жваве, його іскрометні розумні очі, заразистий молодий сміх.

Марія, на жаль, відповідала не дуже акуратно, зовсім коротенько, про Тетяну Петрівну обминала.

Літо було в роз'їздах ще частіших, ніж торік: Соден, Швальбах, Аахен. Нарешті, давно бажана подорож з Іваном Сергійовичем по Рейну. Тільки вдвох. Дуже добре, що тільки вдвох. Треба було відпочити не тільки від докірливих поглядів Опанаса, а й від розпачливих закоханих очей Саші. Так, розпачливих. Ніде правди діти, він приїздив у Швейцарію, він приїздив тоді в Париж, сказавши матері, що їде з товаришами по Рейну. Він страждав, тинявся за нею, і вона вже звикла до цього, але вона не наважувалася, ще не наважувалася переступити поставлену самій собі межу. Він терзався, що вона заїздила в Аахен до хворого Макарова, що в Гейдельберзі вона часто бувала з студентами-поляками і один з них щось дуже нагадував його самого, той завжди намагався зустрінутись на дорозі, набивався виконувати різні дрібні доручення, зітхав, вартував коло Гофманового дому, і інші юнаки-поляки глузували в нього. Що міг сказати на це все Саша? А зараз вона поїхала по Рейну. Ні, він не ревнував, він вірив, знав, що з іншими вона ще дальша, ніж із ним. Він терзався, що він не з нею. Він без неї не міг! Усі заняття, по суті, були залишені, запущені, він байдужісінько вигадував щось матері, поки це вже так не в'язалося з правдою, що обом стало непереливки, і вперше між матір'ю і сином вибухла важка сцена. Він ще не знав, що мати всім пише, щоб вплинули на нього, усіх просить втрутитися.

Марія була рада, що поїхала сама з Тургенєвим — хоч трохи відпочити від цих заплутаних украй стосунків. Мимоволі вона починала відчувати відповідальність за Сашу! Перед Сашею! Жаліла його дужче, ніж Опанаса! Хіба Опанас коли любив її так божевільно?

Певне, й Іван Сергійович відпочивав у цій подорожі. Принаймні в листах він згадував, як було добре, і писав Марії, що обов'язково, обов'язково у серпні вона мусить, повинна, зобов'язана приїхати в Англію на острів Уайт, де будуть Олександр Іванович з родиною, Анненков, Макаров, він, Тургенєв, і він «вік не простить, якщо вона не приїде». Потім посипалися листи-запрошення від Герцена. Вона була певна, що поїде.

Трохи непокоїло в листах Олександра Івановича, що і Тетяна Петрівна «з дітьми збирається також». Марія не могла вирішити — це буде добре чи погано. Але що сама поїде, в цьому була певна. Візьме Богдасика і поїде.

А Опанас Васильович — як схоче. Мабуть, сидітиме в Гейдельберзі. Проте як схоче.

Дивні у них були взаємини, у Марії і Опанаса Васильовича. Вони майже не бували тепер удвох. Їх зв'язували матеріальні клопоти, турботи про Богдасика, але ж турбувалась і влаштовувала все вона, і гроші одержувала вона, а коли не одержувала своєчасно — позичала вона.

Ні, на Уайт Опанас не збирався.

Але в передостанній день усе повернулось так, що і вона не поїхала. Івану Сергійовичу і Макарову виставила причину — нема грошей.

Обидва обурювались. Адже пропонували — хай лише приїде, більше їй нічого ніщо не коштуватиме. У Герцена кілька зайвих кімнат на Вентнорі, куди і Тургенєва, і Марію запрошував. Та й сам Тургенєв найняв дачу з зайвими кімнатами. До чого всім хотілося, щоб приїхала Марія Олександрівна! Щоб хоч кілька днів провести разом у такому доброму товаристві! Летіли листи, телеграми, в листах малювалися плани острівця, узбережжя, перераховувалися всілякі спокуси — головне — таке товариство! Тургенєв хотів з усіма обговорити й підготувати якийсь проект загальної грамотності

в Росії. А скільки б читали! (І досі шкода, що не поїхала!) Невже не вистачило б на квиток? Тільки б на квиток! Страшенно чекали й умовляли!

А вона не приїхала.

У неї вистачило б грошей і без того, щоб їхати на їхній кошт! Вона навіть уже повідомила знайомим свою тимчасову адресу в Англії. Але напередодні від'їзду, так, напередодні, виникла, ні, вибухнула перша розмова між нею і Сашиною матір'ю, Тетяною Петрівною.

Вони дивились в очі одна одній, кожній з них було незрозуміло, що говорить інша, наче вони розмовляли різними мовами, і кожна вважала себе правою.

Хіба вона не права, мати? Її син, її хлопчик, такий правдивий, такий уважний, такий ще невинний — раптом змінився, пустився берега, тому що вона, вона, літня заміжня жінка, спокушає його, дозволяє залицятися до себе, незважаючи на сім'ю, чудового дбайливого чоловіка (як усе відразу змінилось!).

— Тетяно Петрівно,— перебила її Марія, глянувши гордо і незалежно,— моя сім'я нікого не обходить. У свої справи я нікому не дозволю втручатися.

— А мій син, його щастя — це мене не обходить? — сплеснула руками Тетяна Петрівна.— Ви самі мати. Хіба доля вашого сина вам щось стороннє, його щастя?

— Ви так глибоко переконані, що знаєте, в чому його щастя? — спитала серйозно Марія.

Їй здавалось, вона-то знала напевне, в чому його щастя!

Але ж вона вагалась, не насмілювалась, боялась. Вона знала, яким би він був неймовірно щасливим з нею, тільки з нею.

Але вона сама не мала рішучості, сміливості і весь час мучилась, що через неї він страждає, через неї не може ні до чого взятися, тільки в ній бачить порятунок і единий сенс життя, а от їй кажуть, що вона — його нещастя.

Вже не кажучи про неї саму — справді, яке кому діло до неї,— щаслива вона чи нещаслива? Хіба вона скаржилась Тетяні Петрівні?

Вона й не знала, що колись ця сама Тетяна Петрівна аж надто жаліла її і всім доводила, як не розуміє і пригнічує егоїстичний, прискіпливий чоловік таку художню

натуру. На щастя, Марія про те не знала. Але втручання в її особисте життя обурило її. І це було помилкою Тетяни Петрівни, яка гадала поговорити «душевно», як жінка з жінкою, але, побачивши Марію, вона вже не володіла собою і відразу взяла невірний тон, і Марія Олександрівна — «приємна, мила, чула»,— якими тільки епітетами не нагороджувала її раніше Тетяна Петрівна,— зараз дивилась на неї холодними, чужими очима, вуста були гордо стулені. Боже мій, як їй, Марусі, зараз було насправді боляче, гірко, соромно, адже вона сама так картала себе наодинці, не знала, що робити, і власне — відкинути цю свою любов, першу справжню любов — це було б самопожертвою!

Їй хвилинами хотілося обняти стару і говорити як з матір'ю, може, виплакатись на її плечі, але та ображала її, в такому невигідному світлі виставляла і Сашу — якимось безпорадним недоумком, хлопчиськом і розпалювалась все дужче й дужче, і несподівано, на такій же високій ноті від докорів переходила до жалісливих просьб:

— Обіцяйте, обіцяйте мені залишити мого сина!

Цього вже Марія не могла витримати і гордо сказала:

— Ваш син — доросла людина. Ми самі розберемося в наших взаєминах,— вклонилася і пішла.

Горда і незалежна. Зовні, звичайно.

Дома, на щастя, нікого не було. Вона зачинилась у своїй кімнатці. Що робить жінка при всіляких неприємностях перш за все? Плаче. Як кожна жінка, і вона гірко заплакала. Їй хотілося втекти, нікого не бачити із знайомих. Наче все її таємне, що було десь глибоко сховане всередині, вивернули на людях. Ах, добре було б опинитися зараз на Уайті... Там Іван Сергійович, вона побачить Олександра Івановича, він так хоче прочитати їй ненадруковані розділи «Былого и дум». Вона зустрінеться з Миколою Петровичем Макаровим, будуть жартувати, трохи дражнитимуть одне одного, вона буде знову весела, самостійна і щира Маруся...

А що, як приїде Тетяна Петрівна? Хіба вона тепер зможе при ній бути сама собою?

Правда, «корчевська кузина» і досі боїться, хоч і дуже хоче побачити Герцена, а зараз, певне, і поплакатися на свої материнські біди.

Раптом Марія збагнула — Тетяна Петрівна вже «плакалася», так, так, вона з Єшевськими, певне, говорила про неї і з іншими. Дурна, довірлива Марія! Ні, вона не поїде на Уайт.

Опанас Васильович здивувався її рішенню. Але не дуже. У неї так часто мінялися тепер рішення!

— Я нікого не хочу бачити,— мовила вона.— Я хочу працювати. Я не хочу зараз лишатися в Гейдельберзі. Я візьму Богдася й поїду до Парижа. Я буду там сама, писатиму, бачитиму тільки Тургенєва, він туди незабаром повернеться, і тільки закінчу повість, розплачусь з усіма — і ми повернемось додому. Тургенєв обіцяв допомогти влаштуватися тобі в Петербурзі на якійсь посаді. Все буде гаразд.

Вона сама в цю хвилину вірила, що буде так, як каже.

Опанас Васильович навіть не розпитував,— чому до Парижа, чому не хоче лишатися в Гейдельберзі, припиняє лікування в Швальбасі, не їде на Уайт, куди так хотіла поїхати. Він знав, що туди Герцен запрошує і Пассеків...

Він не розпитував. Вже добре, хоч це вона йому каже.

Він лишився в Гейдельберзі у добродушного Гофмана, якому кругом завинили, а вона з Богдасем поїхала до Парижа.

Це Герцен сказав, здається, в Остенде: «Люди, котрі живуть en garni — в мебльованих кімнатах,— легше знімаються з місця і переїздять, ніж ті, що заводяться своєю норою».

Якось при слові Єшевський сказав Марковичу, що Пассеки в Баварії, що захворів Володя. Значить, вони не поїхали теж в Англію... Але ж і не в Парижі... Швидше б додому. Неприємно, та треба скористатися протекцією Тургенєва, щоб влаштуватися на якусь службу.

На Куліша надії тепер нема. У Каменецького самого копа неприємностей, і він бідує, але «дома», все краще.

Повернуться додому, все уговтається.

Люди своїм втручанням, здавалося б співчуттям, з найблагішими намірами, але ж завжди з підсвідомою цікавістю до сенсацій і взагалі чужих справ, завжди прискорюють події і, головне, якісь рішучі висновки, зміни.

Може, коли б Тетяна Петрівна не скаржилась усім, не бідкалася так, всі ці інтимні події і не набрали б такої ваги «перед Європою»?

На Уайті всі щиро жаліли, що Марія не приїхала. Вона ж збиралась, бажала, це було очевидно. Адже почали приходити для неї листи — значить, вона давала свою адресу в Англії. Звичайно, не «свою», а Герцена, і Герцен відправляв її пошту, додавши черговий «Колокол» і інші свої видання в Париж Тургенєву, для передачі Марії Олександрівні,— бо не був певний, що вона там, надто блискавично міняла вона адреси і місця перебування!

Ні, цього разу вона порівнюючи надовго затрималась в Парижі. І в багатьох листах друзям — Анненкову, Макарову Тургенєв писав про неї: «Все така ж мила і так само їсть гроші».

Справді, на що вона розтринькала за півтора року 30 000 франків, обмежуючи себе в усьому, в тому ж платті, в стоптаних черевиках, сидячи іноді без обідів? Але вона лишалась такою ж «милою, розумною, щирою і поетичною Марією Олександрівною», і Тургенєву було не байдуже до її життя, і він їй часто писав з Куртавнеля, а коли приїздив до Парижа, вони завжди бачились, і ближчі друзі знали — від Тургенєва навіть швидше і точніше можна довідатись про Марію Олександрівну, ніж від неї самої.

Завжди нею дуже цікавився Олександр Іванович, і йому Тургенєв писав про неї докладно:

«Куртавнель, 27-го вересня 1860.

Люб'язний Олександр Іванович, як тільки я одержав твого листа, переданого мені, негайно вручив його Марії Олександрівні, яка також хотіла негайно відповісти тобі. Мені з нею було не мало клопоту: треба було вивести на світ божий з виру фальшивих взаємин, боргів і так. ін., в якому вона крутилася. Чоловік її незла і чесна навіть людина, але гірше всякого злочинця своїм дрібним, дратівливим, самолюбним і незносно

важким егоїзмом. Марнотратством грошей (при абсолютній відсутності не тільки комфорту, але навіть одягу) він нагадує мені Бакуніна, нічим, зрозуміло, іншим, бо при цьому він обмежений до убогості. Я вирішив, щоб зло викорінити, влаштувати Марію Олександрівну до пансіону, де вона за 175 фр. на місяць має все готове, відправити чоловіка до Петербурга, де на нього чекає служба, підготовлена Ковалевським, з'ясувати всі борги і тим самим припинити їх, а урвиголову і кепсько вихованого, але розумного хлопчиська — сина Марії Олександрівни, віддати тут у пансіон для вимуштрування. Але чоловік, котрий досі жив грошима й боргами жінки, не згоджується їхати з Гейдельберга, не попрощавшись із нею й сином — там, і от вона туди поскакала на два дні, що їй коштуватиме франків 300. Принаймні вона одвезе йому гроші на від'їзд і з'ясує борги його в Гейдельберзі (себто візьме їх на себе). Він, головне, заборгував Гофману, колишньому московському професору...»

Лист був жорстокий не тільки щодо Опанаса Васильовича. Коли б і Марія прочитала його, їй стало б гірко за обох. Але вона була ще переконана, що все робиться залюбки для неї, легко й просто.

А зараз ніхто б, може, не повірив, їй найдужче не хотілося образити Опанаса. Вона сама запевняла себе: він поїде, влаштується, вона працюватиме в тихому своєму пансіоні ще більше, і тільки розрахується з боргами, приїде з Богдасиком. А Богдасика Іван Сергійович теж добре влаштував для навчання.

Як вона могла відмовити Опанасові і не поїхати попрощатися?

Вона бачила — Тургенєв надто зверхньо ставиться до її чоловіка, він не розуміє його, бо не утруднює себе увагою й інтересом до цього, але ж Іван Сергійович так турбується про неї і стільки допомагає в усьому...

Та на умовляння не їхати зараз до Гейдельберга, не уривати вже трохи налагоджений побут і роботу — вона категорично не згодилась. Власне, яка різниця, що до її боргів додасться ще 300 франків? Розплатиться!

Вона не могла, не могла зараз так образити чоловіка.

*

Дуже сумні й важкі були ці два дні в Гейдельберзі. Розмовляли тихо, спокійно, обережно, так — начебто в сім'ї важкохворий, і щоб не турбувати його виявом своїх почуттів, говорять лише про суто ділові справи. Маруся записала цілу низку доручень — куди віднести нову повість «Три долі», нові оповідання, де належить одержати гроші, кому скільки віддати, скільки з них їй надіслати, скільки собі залишити. Записала навіть, кого обов'язково в Петербурзі привітати, обов'язково знайти Писарєвих — Митину матір, чула, зараз вона там. Радила Опанасові, де краще підшукати квартиру.

— На весну ми повернемось, не сумуй! — казала Марія впевнено.

Опанас Васильович більше мовчав. Він уже сам не міг далі жити на її утриманні, без своєї роботи і, власне, без сім'ї. Вона нервувалася дужче. Навіть її заспокоював:

— Не хвилюйся, все там влаштую, і ви приїдете. Слухай, Богдасику, мами, пиши мені.

Але, поглядаючи на сина, він стримувався, щоб не заплакати. Не зумів, не зумів він збудувати сім'ю. Що він може їй дорікнути? Може, коли б сам був інший, діловитіший, умілiший, усе було б інакше. Хоч би швидше минав цей час розлуки, щоб вони повернулися, а він зустрів би їх батьком, господарем в теплому гнізді. А любов? Не треба про це думати. Вона ж його дружина, мати його сина, і хіба вона не звикла до нього?

Він захотів сфотографуватися з Богдасиком. Власне, і з нею хотів, але вона не любила фотографуватися. «Не хочу на прощання. От повернемось — тоді!» Вона вірила, що повернеться.

— Я проведу тебе до Франкфурта,— заявила вона. Їй всіляко хотілося пом'якшити його від'їзд, зробити його теплішим.

Сумно повідомила Єшевського про від'їзд Опанаса Васильовича.

Чужі діла, а Єшевському також боліло. Професор зрадів, що Марія Олександрівна їде проводжати чоловіка.

— А як же ви самі повернетесь?

Він уявив, як їй буде тяжко...

— Знаєте що, я теж поїду з вами, якщо нічого не маєте проти.

— Авжеж ні, я вам вдячна буду! — щиро мовила Марія.

Дізнавшись про це, вирішила їхати з ними і Сонечка Рутцен.

Опанасові Васильовичу це було приємно. Він вірив — дружина й син лишаються на кілька місяців, вона недорого влаштувалася в паризькому пансіоні. Богдасик вчиться, вони перебудуть, поки він все підготує. І як не байдуже було до людей — що скажуть, як подивляться,— зараз і через це було приємно, що їдуть його проводжати. І здавалось: з ним знову його добра, уважна Маруся, яка так дбайливо зібрала речі, про всі справи нагадала і сиділа, поклавши голову на його плече.

Давно не була вона такою ніжною і близькою, і наче їй розлука була ще важчою, ніж йому.

Богдась лишився ночувати у Гофманів, бо вона хотіла посадити чоловіка в берлінський поїзд, а тоді вже вертатись.

Усі говорили про незначні речі, турбувались про квиток, поїзд, вагон.

Осіннім похмурим ранком, о шостій годині, відходив поїзд на Берлін.

Марія зайшла з чоловіком у вагон. Обнялися.

— Прости мене, Марієчко,— поцілував їй руку, голову.

— Пиши, ми писатимемо про все. Ми приїдемо навесні. Не турбуйся за нас, все гаразд буде,— і раптом усміхнулась тою далекою довірливою усмішкою.— Як повернемось — одразу поїдемо в Чернігів, Немирів, Київ — скрізь! Обійми найміцніше батька Тараса, і Дорошенка, як побачиш, і всіх, всіх наших друзів! Скажи, всіх я пам'ятаю, усіх люблю моїх «паничів», як і раніше, і всім мої книжки даруй, ті, що тепереньки вийдуть.

Уже дзвонив дзвоник.

— Маріє Олександрівно! Ви до Берліна їдете? — кричав з перону Степан Васильович Єшевський.

— Марусю! Зараз поїзд рушить! — перелякалась Сонечка.

Марія стрибнула з східців вагона. От передавала вітання друзям, Україні, і наче вся вона, батьківщина, на якусь мить з'явилась перед нею, не конкретна якась картина, а відчуття рідного, безмежно рідного... Опанас висунувся у вікно, востаннє подивитись на Марусю.

Коли б знав, що справді востаннє...

Потім сів. У купе нікого не було. Сльози котилися з очей. Швидше минай цей час!

ЧАСТИНА ДРУГА

1.

А «Європа» і далі цікавилась життям Марка Вовчка. Тургенєва одразу прикро вразили рядки в одному з листів Олександра Івановича з Лондона: «А Марія Олександрівна дуже блудствує з маленьким Пассеком — мати в розпачі. Наче всі ми не винні перед царем і не грішні перед богом. Він поїхав за нею в Париж».

«Маленький Пассек» — Олександр Вадимович, справді, приїхав у Париж,— але ж чи мало знайомих приїздить до Парижа?!

Марія Олександрівна жила в пансіоні, який порекомендував їй він сам, Іван Сергійович, як завжди, багато працювала, щодня бачилась із ним і тепер до того ж допомагала йому з проектом — переписувала, вичитувала. Тургенєв сам цим проектом «Товариства для поширення грамотності й початкового навчання» був серйозно захоплений. Він вважав, що поруч із звільненням від рабства-кріпацтва повинно йти визволення і з іншого рабства — неуцтва, темряви, і за це мають узятися все суспільство, всі люди, у яких лише є бажання і стремління. Він вважав, що в цьому «Товаристві» візьмуть гарячу участь російські жінки всіх класів.

Нема чого й казати, з яким запалом взялася до цієї, поки що організаційної роботи, Марія.

Інколи вона заходила до Тургенєва і з Олександром Вадимовичем, і з професором Єшевським, який теж приїхав до Парижа, і обидва вони справляли на Тургенєва дуже приємне враження — звичайно, різне. З Єшевським, освіченим професором, просто було цікаво розмовляти, але ж і «маленький Пассек» був вихований симпатичний молодий чоловік.

Іван Сергійович переконливо відповів Герцену:

«Я можу тобі поручитися, Марія Олександрівна Маркович зовсім не Цірцея і не думає спокушати юного Пассека. Чи закоханий *він* у неї, цього я не знаю, але вона аж ніяк не заслуговує бути предметом материнського розпачу і т. ін. Очевидно, місто Гейдельберг відзначається створенням пліток, про мене там говорять, що я тримаю у себе силоміць кріпачку-коханку і що пані Бічер-Стоу прилюдно мені в цьому дорікала, а я її вилаяв. Теж eine chöne Gegend *».

Та хоч Герцен сміявся, читаючи це, незабаром він написав знову Тургенєву: «...Далі (*свято між нами*) — любов мусить бути platonisch **, це ми знаємо. Але М. О. жила разом і їздила з молодим чоловіком і все aristotelisch ***, я знаю напевно. Та й це її ані на йоту не зменшує — тільки навіщо це все так привселюдно. Невже ти думаєш, що я повірив би ламентаціям матері? Пишу це я одному тобі — тому що мені смішно, що ти на практиці і сьогодні не такий психолог, як у «Напередодні».

Але далі Герцен питав: «Де ж тепер живе Марія Олександрівна? Чи читала вона статтю про неї Боголюбова **** — задовга, але хороша? Чия стаття про смерть Павла, яку вона мені надіслала? Дуже хороша — вона надрукована у Збірнику».

Ці рядки пом'якшили враження від попередніх, безапеляційних щодо Марії, Тургенєву стало її шкода. Справді, він немов відповідав за неї. Він бачив, у Парижі вона трохи заспокоїлась. Може, дійсно їм треба трохи пожити нарізно — їй і чоловікові.

Таки добре, що вона осіла в Парижі, але як недобре, що саме зараз починають снувати плітки навколо неї. Йому треба попередити, застерегти її, вона ж може з ним говорити одверто!

І того ж вечора вони говорили зовсім одверто. Іван Сергійович не спитав її нічого. Як він зі своєю делікатністю міг би її розпитувати? Та тільки завів він розмову про Олександра Вадимовича, спитав, чи йому сподобалась лекція Лабуле, як вона підвела голову,— вони

* Чудова місцевість *(нім.)*.
** Платонічна *(нім.)*.
*** За Аристотелем *(нім.)*.
**** Це була стаття Добролюбова *(примітка автора)*.

сиділи перед каміном, він у кріслі, вона на низенькому пуфі, скільки тут велося розмов! — і, глянувши в очі, зрозуміла, що не про те думає Іван Сергійович, і зараз Лабуле його мало цікавить.

— Ви теж були на лекції?

— Була! — І, трохи помовчавши, сказала сумно і спокійно: — Я нічого тут не можу поробити, Іване Сергійовичу. Він мене дуже любить. Олександр Вадимович. Він не просто закоханий, він мене любить. Певне, люди плетуть уже бозна-що. Мені байдуже. В мене нічого з ним не було.

І Іван Сергійович повірив цьому. Власне, що йому? І що б змінилося? Але він радів, що він розумів більше, ніж Олександр Іванович.

А Марія навіть без дратування, а якось здивовано вела далі:

— Чого це люди вигадують завжди більше, ніж є, про інших? Ще вранці й не встала, а вже про тебе говорять. Сама не знаєш, що робити, а люди вже виносять присуд. Так, ми їздили вдвох. Але ж і з вами я їздила? Хіба це щось доводить? Ні, людям нема чого робити, коли починають цікавитися життям інших.

— Це не так,— лагідно мовив Іван Сергійович,— Олександр Іванович любить і поважає вас...

— І я його! Невже він говорить про це? — спалахнула Марія.— Боже мій, господи, та звідки ж усі так достеменно знають те, чого й нема?

— Хіба ви не знаєте людей? Коли читаєш ваші твори, думаєш, що ви добре розбираєтесь! А до нього долинули чутки, і він турбується про вас, бо, може, комусь дійсно здаються неймовірними ваші стосунки після ваших спільних подорожей. Але ж знаєте,— він по-дружньому засміявся,— це виходить, що ви берете на себе всі невигоди певного становища, не одержуючи ніяких вигід, це ще дурніше. Але я знаю, так трапляється.

Вона теж засміялась, і Іван Сергійович зрадів, що вона заспокоїлась. Їй таки нелегко жити. Як кожній самостійній жінці. Про чоловіка від заздрості, від злості можуть наговорити хтозна-що, але найменше торкатимуться його інтимного життя. А коли йдеться про

жінку — це головний матеріал для пліток, і за кожну провину — кийком у спину.

— Ви ж не сердитесь на мене? — спитав Іван Сергійович.

— Боже мій, господи! Що ви! Я дякую, що ви мені сказали і що Олександр Іванович питав — значить, турбується про мене по-справжньому!

Адже саме з Олександром Івановичем вона так одверто говорила про своє подружнє життя, про свій шлюб з Опанасом Васильовичем. Зрозуміло, що він, дещо почувши, турбується про неї.

Одверто кажучи, цією «інтрижкою», як він називав, Герцен лише злегка цікавився, не надаючи цьому великого значення, адже «маленький Пассек» для нього не був якоюсь цікавою, значною особою!

Проте образ Марії для нього трохи змінився — невже ця самостійна талановита жінка могла захопитися таким хлопчиськом?

Тетяни Петрівни він зовсім не виправдував. Його «корчевська кузина» зараз багатьох намагалася вплутати в свої сімейні справи і так бідкалася, що Герцен на її прохання напоумити хлопця, поговорити хоча б листовно з ним, писав їй:

«Тітонько-племіннице. Я готовий назвати вас бабуся-онучка, через що ви худнете і в нудьгу впадаєте і т. ін. Велика справа своєчасно відпускати на волю дітей, рабів і все, що в неволі. Я батьківську несамовитість не приймаю за чесноти. Сидіти й гадати, що дитина в ожеледь упаде, а дитині двадцять п'ять років,— адже це безглуздя. Залиште поки на волю — перекажиться, краще буде. Якщо ж (по всьому видно, слабкий характер) ні — ви нічим не допоможете... Отже залиште цю справу, не втручайтесь, не давайте багато грошей, а скільки треба».

Читаючи ці рядки і втираючи сльози, Тетяна Петрівна раптом подумала: «На які ж він там гроші живе? У нього ж зовсім було трохи. Треба послати. Не вистачало ще, щоб він позичав або, не дай боже, брав у «Марчихи».

«Знаєте, що вам треба утнути? Залиште ви вашого Вертера з українською Шарлоттою — сідайте самі на шлюпку — побувайте в Лондоні, ви побачите — все піде як по маслу, і старовину згадаєм і нове забудемо...»

Марія все-таки постала перед ним з якоїсь невигідної сторони. Чому? Адже сам він бачив, що щастя в її шлюбі нема?

Він не бачив Саші, він поза очі склав свою думку про нього, і хоча підсміювався з матері, якийсь слід від її ламентацій лишився. Правда, він обурився вкрай, коли дізнався про наївні й дурні плани та мрії давньої подруги — одружити Сашу з його Татою!

Що з цими бабами поробиш?

Він сердився і на Марію, і на Тетяну Петрівну, і саме в цей час надійшов лист від Івана Сергійовича. Ну, що це йому стукнуло в голову про все, що він, Олександр Іванович, писав, розповісти Маркович? Хай уже жінки полюбляють такі справи, мало що він може написати другові, як чоловік чоловікові? Адже він не циркуляр писав! Олександр Іванович одразу відповів «доганою» Тургенєву.

Справді, таки «Європа» була зайнята сердечними справами Марії!

«Догана» застала Івана Сергійовича за листом Герцену. Він писав його у спокійному, навіть веселому гуморі, що останнім часом не так часто траплялось.

«Писано листа від Івана Тургенєва до Олександра Герцена, а про що, тому йдуть пункти:..»

«Пункти» повідомляли про різних авторів, про різні книги, про які запитував Олександр Іванович, про колективну пенсію для одного хлопчика, позашлюбного сина спільного знайомого, хоч не близького. Той нагло помер, лишивши хлопчика сиротою, без будь-якого забезпечення.

Іван Сергійович одразу уявив цю маленьку безпомічну і безпорадну істоту, відчув якусь відповідальність за дитячу душу й почав серед знайомих збирати посильну допомогу, а на докори друзів, чого він втручається, він відповідав жартома, що в Європі тепер лише дві безкорисні людини — Гарібальді й він. Усе було в спокійному, ледь жартівливому тоні.

І саме в цей час прийшов лист від Герцена з «доганою». А що ж, звичайно, Іван Сергійович одверто розповів усе Марії Олександрівні і: «Ось як це все трапилось. Ти знаєш, що я перебуваю щодо Марії Олександрівни в становищі дяді або дядька і розмовляю з нею дуже одверто...»

Саме на правах дяді або дядька. Вони бачаться майже, та ні, просто щодня. Хоча б кілька хвилин. А крім того, вона обов'язково приходить до нього в його «визначений» день — четвер — на обід. Вона приходить з професором Єшевським і цим Пассеком.

Часто з ними приходить і Олександр Порфирович Бородін. Вони разом дуже приємно й цікаво проводять час, бувають на музичних зібраннях у Трубецьких. Але найкраще, коли вечорами вона заходить одна і сидить в його кабінетику. Він уже давно переїхав з готелю у невеличку квартирку і живе «сімейно» з Полінькою, яка вже закінчила пансіон, і з її гувернанткою, розумною, тактовною старенькою англійкою miss Інніс.

Сім'я — поняття відносне, але все ж таки якась подібність сім'ї. Полінька щиро всміхається, коли приходить Марія Олександрівна, і взаємини у них прості й легкі... Зовсім не те, що в Куртавнелі... І ніяких ревнощів. Правда, при чому тут ревнощі? Полінька вже давно зрозуміла, що, на жаль, ніяка інша жінка не може стати поряд з ненависною їй madame Viardot.

...Але ж чому, чому, проте, інколи хочеться, щоб вона, Марія Олександрівна, була тут коло нього, от саме хочеться — «мати її коло себе», як сам він визначив,— щоб він відчував її присутність, говорив з нею, читав її твори, доброзичливо, але безпощадно, без найменшої знижки критикував, як, приміром, «Червоного короля», а вона б дивилась, широко відкривши свої чудесні ясні великі очі.

Інколи вона так близько коло нього.

Інколи напівжартома, прощаючись, він пригортає її до себе і хоче поцілувати в «уста сахарные», але вона завжди з ласкавою усмішкою, похитуючи головою, уникає цього, тільки міцно тисне руку, та інколи пригортається до плеча. Справді — дядько та й годі. Ну, що ж, він звик сидіти на краєчку чужого гнізда, а тут була тільки «amitiée amoureuse» *, меланхолійна, без палких бажань, сподівань на щось більше, але тепла, щира, яка трошки зігріває і яку не хотілось губити. А цей юнак? Іван Сергійович писав далі: «Я цілком переконаний, що між нею і Пассеком нема нічого рішуче — і це переконання базується саме на тих психологічних даних, про які ти згадуєш; але les apparences * — справді проти неї. А тому я й став їй доводити, що брати на себе невигоди певного становища, не отримуючи його вигод,— значить, робити дурниці, і в підтвердження того, що це говориться не тільки одними дурисвітами, навів твій авторитет, бо знаю, що вона тебе поважає і любить. Я не вважав за потрібне обумовлювати й вимагати від неї таємниць, я забув зважити на її наївність і добродушшя. Біди, проте, в усьому цьому ніякої нема; вона так само вдячна тобі, як і мені, за дружню пересторогу, а тому приборкай свій гнів. Листа твого я їй доставив — а живе вона rue de Clichy № 19 chez m-me Borion **. В неї цими днями син трохи не помер від крупу, і вона дуже перелякалася...»

Треба буде зайти до неї. Адже останній тиждень вона не приходила. Всі вони, її друзі, перелякались.

Слава богу, це вже позаду.

*

Слава богу, це вже позаду. Господи, що можна зробити проти наглого випадку, стихійної біди, хвороби?

Здавалось, усе більш-менш налагоджувалося.

Головне, вона працювала як несамовита, і вдень і вночі. Ніщо й ніхто не заважав. Бачила тільки тих, кого хотіла бачити, і це було коротким перепочинком у роботі. Їй хотілося швидше закінчити «Лихого чоловіка» і взятися за «Трьох сестер» — зовсім новий задум майорів у голові. Їй зараз хотілося написати про нових людей, які жадають нового життя, діяльності, взаємин. Такою народжувалася третя, молодша сестра, але легше було уявити старших, їхніх провінційних родичів, провінційний старий побут. Образи тільки майоріли, тільки манили.

Пансіон, який підшукав їй Іван Сергійович, був скромний, затишний. «Ваш жіночий монастир»,— називав його Степан Васильович Єшевський. Навіть його, такого статечного, сімейного серйозного savant ***, як

* Закохана дружба *(франц.)*.

* Зовнішня пристойність *(франц.)*.
** Вул. Кліші № 19 у пані Боріон.
*** Вчений *(франц.)*.

одразу прозвали його сусідки, господиня нізащо не захотіла приймати на квартиру. У неї було непохитне правило — у свій пансіон вона приймала лише жінок. Юлію Петрівну Єшевську викликали до дітей у Росію, до того ж вона була вагітна, на останніх місяцях. Непокоїлась вона дуже, як чоловік буде без неї в Парижі, куди він обов'язково мусив поїхати, і доручила вже близькій тепер подрузі — Марусі — піклуватися і дивитись за ним. Маруся це виконувала сумлінно. Єшевський писав дружині: «Я з нею часто бачусь і ще дужче полюбив її. Працює вона силу-силенну, надіслала вже три повісті українські».— Це був безсторонній, неупереджений свідок її праці.

— Коли б мені чотири руки, щоб усе написати швидше! — казала вона, і це йому, завжди заглибленому в свою працю, подобалось у ній найдужче.

Богдасика той же Іван Сергійович влаштував також у пансіон, звичайно, інший — для навчання і «вимуштрування».

Богдась виріс. Що ж, уже другий рік у мандрах, за кордоном, і це ж той вік, коли діти, особливо хлопчики, зовні витягуються, набувають специфічних школярських звичок, а внутрішньо — перестають бути безтурботними дітьми. Це вже учні — хлопці і дівчатка, які намагаються виглядати дорослішими, ніж насправді, триматися самостійніше. Богдась був не трохи, а таки досить свавільним. Пансіон, звичайно, взяв у шори, але хлопчик був дуже здібний, добре вчився, товариші його полюбили — він аж ніяк не відчував себе пригніченим або нещасним через пансіонську дисципліну! Як завжди, йому було весело і все цікаво: і те, що на уроках розповідають, і ті витівки, що вигадують хлопці у вільний час, і всюди він у перших лавах, а інколи й просто першим. З радістю біг додому — побачить маму! З радістю повертався до пансіону — побачить дружків! Життя його не обтяжувало. Від розлуки з батьком він не страждав. Він був певний, що це ненадовго. Мама йому пояснила, що татові треба поїхати влаштуватися на роботу, приготувати все до їхнього повернення, а йому краще поки що лишитися з мамою тут, у Парижі. Про що може бути мова? Для нього, звичайно, краще лишитися з мамою! Там тато віддав би його тимчасово якимось родичам або в гімназію, добре ще, як у ту, де

учителює любий дядько Дорошенко, а якщо навіть в іншому місті? У Петербурзі або в Орлі? Ні, про що там говорити! І, головне, як би він лишив маму саму? Та нізащо в світі! Тепер він уже майже дорослий і розуміє дуже багато. Коли мама пише — він ніколи з нею не розмовляє, він знає, що то значить, і він пишається нею перед усіма дівчиськами в тому пансіоні, де вона живе, і перед хлопчаками в тому пансіоні, де він учиться, і хлопці знають, що мама у нього особлива уже тим, що вони — Богдан і мама — друзі, і тому зовсім не соромно її слухатись, як взагалі батьків.

Коли у мами болить голова і вона сидить за столом, обмотавши голову рушником або великою хусткою, а інколи навіть лежить,— він ходить тоді навшпиньках і робить на тих дівчисьок, які дуже люблять з ним гратися, люте обличчя, просто «звіряче», як він сам думає, наказуючи не галасувати, і, їй же богу, вони його бояться і слухають!

Часто, коли мама пише татові листа, він теж сідає із щирим бажанням про все-все написати: де були, що бачили, коли викликали на уроках і що писали на диктанті. Але він не може писати так швидко і дрібно, як мама, і тому частіше обмежується лише початком — зверненням і питанням, як поживає,— і заспокоює себе і маму, що вона ж однаково написала про все. Він любив підписуватися в листах: «Твій син Богдась Марковович». А якось переплутав і підписав: «Твій син Богдась Маркововчок». Мама засміялась, але сказала, що це не вірно і треба всю сторінку переписати.

— А мені так дужче подобається,— з жалем мовив Богдась.

— Ти мені так підписуватимеш,— заспокоїла його мама. З мамою, як завжди, про все можна було домовитись.

Сьогодні була субота і він повертався додому особливо радісний і веселий. У ранці він ніс дві хороші оцінки — мама буде задоволена. Завтра неділя, вона обіцяла поїхати з ним в Jardin des plantes *, де не тільки рослини, а й звірі. А якщо буде холодно, вони зможуть піти в цирк або в театр. Щось та обов'язково буде! І раптом мама знайде в якійсь шухлядці чи

* Ботанічний сад *(франц.)*.

в гаманці гроші, які не приховані ні за пансіон, ні в крамничку, взагалі ні на які нудні речі, а от просто знайде гроші — і вони зайдуть до кафе, і вона візьме йому чашку шоколаду і його любимі тістечка, але він відмовиться, коли вона й сама не питиме і не з'їсть теж тістечко!

А сьогодні увечері, хай уже так і буде, він трошки змалиться і погуляє з дівчатками.

Мама була дуже рада його оцінкам.

— Ти, мабуть, біг,— сказала вона, пригладжуючи його чубчик,— ач який червоний, а надворі вітер. Я зараз мушу піти в Лувр. Степан Васильович скаржився, що там холодно, а він же там сидить щодня по кілька годин. Я хочу віднести йому теплу сорочку, яку купила.

— Він там і одягне? — зацікавився Богдась.

— А що ж? Вийде в чоловічу кімнату й одягне.

— А ти не підеш дивитися картини? — трохи ревниво спитав Богдась.

— Сьогодні — ні. Я ж недавно там ходила з Степаном Васильовичем. Ти не встигнеш занудьгувати без мене!

— Я гратимусь з дівчатками з третього поверху. І я завжди сумую за тобою, коли тебе нема, але занудьгувати не встигаю,— розсудливо мовив Богдась.

Марія потріпала його чубчик, який щойно пригладжувала, поцілувала в кінчик носа й пішла. Вона ж обіцяла Юлі турбуватися про її чоловіка, замріяного savant. Тільки подумати, цими днями він невдало кинув сірник і в нього на вулиці загорілося пальто! Він навіть не помітив цього, тільки за кілька хвилин подумав, чого це на вулиці так чадно? Перехожі перелякано його зупинили, і він тоді почав гасити на собі пальто водою з рівчачка. Хлопчаки, веселі паризькі гамени, з захватом і задоволеними вигуками йому допомагали! Богдась заздрив, що його там не було...

Коли мама пішла, Богдась постукав у двері на третьому поверсі. Там жила молода, красива французька дама. Ну, не така красива, як мама, але все ж таки досить гарна, як малюють у журналах. Це в неї була дівчинка, ровесниця Богдася, теж гарненька і теж завжди дуже чепурно вдягнена і схожа на картинку з дитячої книжки. Їй Богдась дуже подобався, і вона сама

перша прийшла познайомитися. Вони бігали вдвох у садок коло дому, і maman дівчинки просила Богдасеву маму відпускати до них Богдася.

Богдась, звичайно, волів би гратися з хлопцями, але що ж, коли в їхньому будинку не було хлопців його віку, або надто малі, або зовсім дорослі, і, правду кажучи, дівчинка також подобалась Богдасеві, дарма що була трошки задавачка. Та Богдасеві пальця в рот не клади, він із неї пиху швидко збивав, особливо розповідями про хлопчачі витівки в пансіоні. До них інколи приєднувалась дівчинка-англійка, з четвертого поверху. Вона була нічого собі дівчинка, не задавачка й миролюбна, але з Лулу-француженкою було веселіше. Лулу любила попустувати, як і Богдась, тільки чомусь так траплялось, що вона завжди виходила суха з води, а за все відповідав Богдась. Але він їй це по-лицарськи прощав.

Так і мама вчила, що завжди краще взяти провину на себе, а не підводити інших, і ніколи в житті козаки-запорожці не виказували своїх товаришів. Богдась був певний, що колись Лулу оцінить його геройську поведінку.

Діти вдвох побігли в садочок, але чомусь незабаром Богдась відчув, що йому не хочеться бігати і в роті гірко, і він якось глухо кашлянув — наче в діжку.

— Ти кашляєш, як пес гавкає,— засміялась Лулу.

Йому раптом здалася ця біганина з м'ячем зовсім нудною.

— Я піду додому. У мене є справи,— сказав він Лулу.

— Ну, от ще,— закопилила губи дівчинка,— ти ж сам покликав мене і ще раніше казав, що в суботу будеш вільний!

— Казав раніше, а тепер обставини змінились,— по-дорослому відповів він і поволі потупав у свою кімнатку.

По дорозі він зустрів сусідок по table d'hôte, двох молоденьких панночок американок, завжди бадьорих, зайнятих, заклопотаних.

— Comment ça va, Bogdass? * — спитали вони в один голос з нефранцузьким акцентом.

* Як справи, Богдасю? *(Франц.)*.

— Mercі bien! * — відповів чемно Богдась, але навіть не усміхнувся, як завжди. У нього страшенно розболілась голова.

Він сяде, посидить тихенько в кріслі, і поки прийде мама, все минеться.

Йому було дуже важко привітатися з приязною немолодою панночкою з Португалії — пишною, великою, з вусами, як у чоловіка, і з величезними не сережками, а цілими обручками у вухах. На цих обручках навіть замки були, і ці замки цікавили Богдася.

Незважаючи на те, що вона вся була велика, як гора, і з вусами, вона дуже подобалась Богдасеві, бо любила розповідати про свої мандрівки по світах і дуже весело сміялась, і якось, коли, крім них, нікого не було в їдальні, Богдась дуже чемно попросив подивитись ближче обручки у вухах, і вона навіть дозволила помацати замочки. Він потім так само чемно подякував і навіть шаркнув ніжкою, як робили найбільш вихо-вані зразкові школярі без нагадування старших.

Взагалі в цьому пансіоні, де жила мама, були люди з усього світу, здебільшого приязні і до нього, й до мами, і мама, коли виходила в спільну вітальню, охоче розмовляла з усіма.

Богдасеві спочатку було дивно — з різних країн, а всі немов схожі, і розмови у них про роботу, книги, паризькі театральні новини, як у звичайнісіньких собі людей... от тільки португалка з своїми обручками... Але ж вона подобалась Богдасеві найдужче за всіх.

Взагалі, як придивитися — так усі люди однакові. Може, трошки по-іншому гралися хлопці в Гейдельберзі, і в Лозанні, і тут, у Парижі, але ж майже однакові ігри і в м'яч, і в розбійників. Він швидко знайомився з усіма, аби трошечки розуміти мову, а порозумітися можна! Він майже так само, як і мама, вільно розмовляв по-французьки, особливо з хлопцями, яким було байдуже до помилок, а в Гейдельберзі він белькотів по-німецьки.

Але ж так само, як і мама, він найдужче любить рідну, українську. Як це Полінька Тургенєва така вже доросла, а зовсім, ну зовсім забула рідну свою російську? Хіба можна забути? Ніколи він у житті не забуде,

* Дуже дякую! *(Франц.)*

де б він не їздив! Він раптом уявив, що він уже повернувся «додому», у немирівський будиночок, його стрічає дядько Дорошенко — і не впізнає його! А він, Богдась, розмовляє з ним і по-французьки, і по-німецьки, і по-португальськи! А дядько Дорошенко думає, що воно за молодик такий приїхав, з яких таких земель? І раптом Богдась починає співати пісню, яку навчив співати любий Дорошенко:

Ой, на горі та й женці жнуть...

І тоді дядько Дорошенко пізнає його і кидається обіймати! Ой, як добре!

Богдась справді хотів заспівати тихенько. Він сам собі сидів у кріслі в їхній кімнаті, й чекав маму, і про все це думав, і хотів заспівати, і раптом почув, що у нього не людський голос, а якийсь собачий хрип.

— Богдасику, що з тобою?

Над ним стояла мама, перелякано дивилась на нього, мацала чоло, щоки.

— Лягай, швидше лягай, у тебе підвищена температура.

Вона взяла його на руки і віднесла в ліжко. Потім усе туманилося перед очима і в голові. Він тільки весь час бачив перелякані мамині очі, вони здавались йому неймовірно великими, та ще чув незрозуміле слово — «круп».

Він бачив — заходив Олександр Вадимович, «мсьє Пассек», як інколи чемно казав Богдась, і мама його кудись посилала, заходила товста добра португалка, у двері просувалась голова господарки пансіону в білому чепчику з широким рюшем.

Здавалося, що Олександр Вадимович весь час прибігає і зникає, він щось приносить, когось приводить... Так, приводить лікарів, бо ті починають його, Богдася, мучити, щось наказувати, а у Богдася нема сили ані сісти, ані рота роззявити, навіть заплакати. Приходив savant Єшевський, майнуло обличчя Івана Сергійовича, і Богдасеві захотілося, щоб він знову став «добрим велетнем» і сів коло нього, але мама замахала на Івана Сергійовича руками і чомусь не пустила, кажучи: «У вас Полінька, у вас Полінька!»

Мама весь час сиділа коло нього, і не роздягалась, і не лягала спати, навіть коли ставало зовсім темно

і надходила ніч. Певне, була ніч, бо було зовсім тихо, і було б моторошно, якби він не тримав маму за руку. Здається, в кутку на стільці сидів Олександр Вадимович і не хотів іти звідси, хоча мама казала, щоб він ішов. Богдась, навпаки, хотів, щоб він лишався. До нього долітали слова — «круп може задавити», і він боявся, що прийде якийсь «круп» і почне його давити, тому, певне, і мама не відходила, але все ж таки безпечніше, коли і чоловік у хаті. Він хотів сказати про це мамі, та не міг вимовити слівця — тільки сипів.

Він загубив відчуття часу, не помічав, чи день, чи ніч. Він марив, приходив до тями, знову поринав у забуття. У нього був дуже важкий стан, але ж сам він цього не знав. Лише інколи верзлося щось страшне, марилося і він хотів закричати, та йому тільки здавалось, що він кричить, а насправді він сипів і задихався. Мама вливала в рот щось гаряче, йому ставало трохи легше, навіть добре — мама весь час була коло нього і він засинав, тримаючи її за руку.

Особливо важкі були два перші дні, а найстрашніший — третій — криза. Уже не казали «круп», а казали — «криза».

У кімнаті розмовляли пошепки. Йому здалося, що мама плаче. Раніше він ніколи не бачив, щоб мама плакала. Йому стало її страшенно жаль, йому здалося, хтось її скривдив, її треба втішити, і він прошепотів:

— Мамо...

— Богдасику, серце моє, любий мій хлопчику! Він прийшов до тями. Богдасику, скажи, скажи щось! — майже закричала Марія.— Слухайте, він уже пізнав мене!

Богдась хотів засміятися — які дурниці! — він би не впізнав мами! Але він тільки шепотів «мамо», і то йому здавалося, що він сміється; вони обоє плакали...

До них підійшли лікар і Олександр Вадимович, і, здається, португалка була тут, взагалі, здавалося, багато народу. І вже всі всміхалися і давали якісь краплі мамі. Він не спав, не марив і все розумів. Лікар сказав, що він молодець, і сказав, що прийде завтра вранці, а щоб Олександр Вадимович приніс мамі вечерю. І вони лишились удвох. Мама голубила його й шепотіла:

— Ніколи, ніколи з тобою не розлучимося, мій найдорожчий, мій хлопчику!

Він це знав і так, і поблажливо їй всміхався,— він уже міг всміхнутися,— і гладив її волосся.

Повернуло на одужання. Невдовзі якось з Олександром Вадимовичем прийшов Єшевський.

Він подивився на маму й похитав головою.

— Маріє Олександрівно, отепер ви вже повинні хоч на годинку вийти на повітря. Погляньте на себе в дзеркало, на що ви перевелися.

— Ні, ні, я не можу лишити Богдасика. А в дзеркало я й не хочу дивитись! Уявляю, яка я красуня, якщо вже й ви жахаєтесь!

— Але ж ви самі звалитесь! Вам треба перепочити.

— Маріє Олександрівно,— благально мовив Пассек.— Підіть із Степаном Васильовичем прогуляйтесь трохи, а я посиджу з Богдасем.

Її нарешті умовили, і вони лишились удвох — Богдась і Олександр Вадимович.

Хоча Богдась майже безпомилково відчував, до кого як ставиться мама, і його ставлення теж залежало від цього,— щодо Олександра Вадимовича він був непевний, тут він не міг збагнути. То йому здавалось, що Олександр Вадимович просто боїться мами — дивно! Мама дуже добра й уважна до всіх... Та на якесь його прохання піти кудись вона раптом відповідає категорично і навіть різко: «Ні».

Богдась знає, тоді вже мама ніколи не поступиться, і Олександр Вадимович, дарма що дорослий, дивиться жалісливо, як дитина. То навпаки, вони так захоплюються розмовою, до того ж стиха, майже пошепки, що Богдась трохи починає ревнувати, як ніколи не ревнує до Єшевського або до Івана Сергійовича. Вони всі були мамині друзі, хоча до кожного вона ставилась по-різному, так як і Богдась, і от тільки зовсім невизначене ставлення у нього було до Олександра Вадимовича. Той ніколи не цікавився його справами, не робив ніяких зауважень і цим, звичайно, не завдавав ніяких прикрощів, бо відомо, до чого усі дорослі люблять втручатися в те, що їх не обходить! Але ж нічого особливо приємного від нього також не було. Потім все ж таки Богдась примітив — мсьє Пассек далеко жвавіше розмовляє з мамою, коли Богдася немає з ними, а коли

Богдась заходить, розмова наче уривається, і взагалі при інших Олександр Вадимович більше мовчить.

Зараз, коли вони лишились удвох, Богдась помітив, що той дивиться на нього з якоюсь цікавістю і... Богдась не міг визначити, а хтось сторонній сказав би — «з ніжністю».

Він підсів до ліжка й несподівано запитав:

— Хочеш, ми пограємо в шашки?

Богдась був задоволений, що йому, як дорослому, запропонували не якусь там дитячу розвагу, а шашки, і навіть не спитавши, чи вміє він. Він, звичайно, вмів.

Грали обидва серйозно, Олександр Вадимович радів, коли сам вигравав, і взагалі поводився, як з рівним, а не з малюком. Через кілька партій Богдась одверто признався, що дуже хотів би грати в шахи, так як Олександр Вадимович грає з Степаном Васильовичем, йому дуже подобаються різні ходи і коли кажуть «шах» і «мат», але не подобається, що так довго думають над кожним ходом.

— Я тебе навчу,— сказав Пассек,— можливо, ти так довго й не думатимеш.

Ні, виявляється, він досить приємна людина. Мама була явно задоволена, коли застала обох чоловіків за чоловічою грою.

Але чому у мсьє Пассека (так більше подобалось Богдасеві!) одразу змінився вираз очей? Він дивився так, начебто чекав, що мама знову негайно пошле його в аптеку або за лікарем, і він зірветься і побіжить не заперечуючи.

*

Богдасева хвороба зв'язала ще міцніше друзів — Марію Олександрівну, Єшевського і Пассека. А невдовзі сталася ще одна, вже радісна подія: одержали телеграму — Юлія Петрівна благополучно народила сина!

— Мій хрещеник! Юленька казала, що я буду хрещеною матір'ю, хоч заочно, а запише мене! — раділа Марія.— Просто заздрісно дивитись на вас, Степане Васильовичу, до чого сяєте!

Єшевський справді сидів з сяючим і якимось здивованим виглядом.

— Звичайно, ви — хрещена мати і наша кума! — благодушно ствердив він.

— Я мушу замовити йому черевички! — гарячилася Марія.— Ніде, як у Парижі, не шиють так взуття.

— Воно видно,— іронічно мовив Єшевський, глянувши на її старі, певне, ще петербурзькі черевики.

— Ну, що ви дивитесь! — засміялась Марія.— От надсилаю «Лихого чоловіка», одержу гонорар, одягнуся у Ворта, черевики замовлю у найкращого, найдорожчого шевця...

— І в того ж самого замовите і нашому Петрику — так вирішили назвати хлопчика. Поки вийде ваша «Основа» і вам надішлють з неї гонорарій, Петрик уже виросте і йому необхідно буде замовляти взуття у найкращого паризького шевця,— добродушно підсміювався Єшевський.

— Бодай вам з такою мовою! «Основа» от-от вийде. Але ж врешті для Петрика я спроможуся й без неї замовити, а крім того, я вже почала в'язати з гарусу!

— І це теж будуть паризькі, бо в Парижі зв'язані,— вставив Саша Пассек.

— Вигадали таке! Ще черевички хрещенику в'язати. У вас просто руки на всі штуки,— замахав руками Єшевський.— І так хвилини вільної не маєте, силоміць вас від столу відтягаєш.

— Ну, на це знайдеться! Це і спочинок, і робота. В'яжеш і думаєш собі. Тепер я замріюсь і уявляю, який-то мій хрещеник, який у нього характер, що з нього вийде. От вашу дочку старшу, Сашеньку, я уявляю наполегливою дівчинкою, з самостійним характером. Я люблю слухати Юленьку, коли вона про дітей розповідає.

«Коли людям цікаво про малих чужих дітей слухати, то вже дійсно щирі душі й щирі друзі,— подумав Єшевський,— хоч і вигадує вона, як письменниця!» — І він сам починав турбуватися про Марію, як про близьку людину, і писав своїй Юлі:

«Марію Олександрівну я бачу часто. Вона в дуже нехорошому стані і моральному, і фізичному, тому що часто хворіє. Як вистачає у неї сили працювати, я просто не розумію. А вона працює що є сили, бере уроки англійської й італійської мов, силу-силенну читає

і пише. Днями закінчила чарівну повість «Лихой человек», яку надіслала в «Русский вестник». На мою думку, це чи не найкраще з усього, що написала. По-українськи написано вже п'ять оповідань і вже надіслані в новий український журнал «Основу». Я дуже непокоюсь, що вона доконає себе, і не раз намагався серйозно і прямо говорити з нею. Неможливо протягти довго, коли спиш по дві години на добу, і обідаєш інколи раз на два-три дні, і до того ж надриваєш себе працею. А втім, з нею не справишся. Я дуже задоволений, що знайшов тут Тургенєва, прекрасного добродія, і котрого я раніше мало знав з цієї людської, а не з літературної сторони. У нього обідаю я раз на тиждень, звичайно, разом з Марією Олександрівною, і в цей день засиджуємося годин до дванадцяти. Якби не було тут цих двох людей, я загинув би від нудьги в Парижі».

Що ж, savant як savant. Сорбонна, Лувр. Версаль. Двоє-троє близьких знайомих. Блиск, гомін, вир життя Парижа його не обходили. Тому було сумно, коли наблизився на чужині Новий рік. Але несподівано люб'язне запрошення піднесло настрій.

«Як-то ви зустрінете Новий рік? — питав він у листі дружину.— Я йду стрічати його (наш, а не закордонний) до Тургенєва разом з Марією Олександрівною, Бородіним, Пассеком і тільки. Напрошувалися, було, й інші, і це трохи не розстроїлось, але Тургенєв надумав сказати, що він може бути вдома лише об одинадцятій вечора, і таким чином справа уладналась...»

Як птахам на чужині, хотілося збитись докупи. Кожен згадував різдво, Новий рік удома, і було трохи сумно і тому особливо приємно, що стрінуть Новий рік «по-сімейному», в тісному колі.

Але до Нового року ще було різдво!

Наприкінці листопада Марія одержала маленьку записочку від Герцена:

«Надсилаю Вам — Ви гадаєте «Колокол?» От і ні. Одне слово не приказка — надсилаю Вам Ольгу з візитом і з цим листом. Що Ви робите, Маріє Олександрівно? Яке уперте мовчання. Я серйозно рекомендую Вам — m-ile Meysenbug і, користуючись цією вірною нагодою, тисну Вам руку. Огарьов кланяється. Будьте здорові».

Олександр Іванович написав і Тургенєву про приїзд дочки Ольги.

«...За Ольгу — дякую. Вона їде з Meysenbug, яку я серйозно рекомендую Мар. Ол. Спочатку вони зупиняться у однієї знайомої, а потім шукатимуть квартиру,— я їм даю твою адресу,— а ти попроси твою дочку її прийняти і приголубити... Кланяйся Мар. Ол. Навіщо ж це Богдан був у крупі? Ну, минуло, так і говорити нема чого».

Герцену було важко відпускати Ольгу, молодшу дочку, але... але вдома Наталя Олексіївна створювала неможливу атмосферу для його дітей, не злюбила норовливої, дуже гарненької, жвавої Ольги, яку Мейзенбуг, навпаки, обожнювала, як власну дочку, і цим також немало шкодила її вихованню.

Олександр Іванович усе бачив, розумів і нічого не міг поробити з не менш норовливими і упертими «виховательками».

Все ж таки любов Мейзенбуг перемогла. Він відпустив Ольгу з Мейзенбуг у Париж. Мейзенбуг і Оля були щасливі — любов була взаємна! А у нього на серці щеміло. Ольга виростала поза російським впливом. І хоч писав він наче жартома, він насправді жадав і сподівався, що добрі душі, рідні, руські, приголублять його дочку.

Як він хотів виростити, виховати своїх дітей любячими свою батьківщину, рідну мову, рідний народ, спадкоємцями його багатства — роботи! Не виходило це аж ніяк!

Ще писав Герцен, що до Парижа їде його знайома російська пара — Агренєви. Він — тенор, вступає до паризької італійської опери — добре було б його звести з madame Viardot, а вона — дуже гарна жінка, пише англійські вірші, які, правда, Герцену не подобаються, але ще перекладає англійською мовою Марка Вовчка — це вже добре!

«Зведіть їх, це буде корисно для пропаганди російської літератури і для розвитку художницького такту в Агренєвої...»

«Хай там що завгодно плещуть про Марка Вовчка,— подумав він,— а письменниця вона — дай боже!»

2.

«Які ж бо вони славні створіннячка, усі ці дітки»,— подумала Марія, обводячи поглядом усіх за столом.

Діти були різного віку — від чотирьох до сімнадцяти. Сімнадцятирічна Полінетт — дочка Тургенєва — сидить на хазяйському місці й порядкує. Їй непомітно допомагають батько й гувернантка miss Innis. Особливо батько — він підказує стиха, що кому запропонувати, і сам, помітивши, що кому подобається, з задоволенням підкладає ще й ще.

Навпроти них сидять маленький чотирирічний Поль Віардо і такий же дорослий П'єр Тургенєв — молодший син славетного вигнанця Миколи Тургенєва, а обабіч — десятирічна Оленька Герцен і шестирічна Маріанна Віардо, а на другій стороні — ровесники: Клоді Віардо і Богдась Маркович.

Ще за столом Марія Олександрівна, m-lle Мейзенбуг, і коло Поля — гуверкантка дітей Віардо. Але, не змовляючись, дорослі намагаються аж ніяк не заважати дітям, не роблять їм зауважень і застережень ані вголос, ані пошепки, не заводять своїх дорослих розмов, а Іван Сергійович розповідає цілком серйозно різні смішні історії. «Дорослі» усі свої. Господиня столу, хоча вже не дитина, але ж майже дівчинка, і всі діти почувають себе легко й вільно, особливо стає весело, коли після закуски їм наливають по чарочці легкого винця. Тільки в чарочку Поля — шипучої водички.

Усі дуже нарядні. Богдасеві так личить його вишита українська сорочка, з якої він, правда, трохи виріс.

«Треба буде вишити нову,— занотовує собі в думках Марія,— я ж цю ще в Немирові на виріст вишивала й шила».

І вона, і хлопчик люблять цю сорочечку, і він її одягає лише у визначні дні.

Діти з насолодою уминають смачні пиріжки, а коли вже подають десерт — торт і фрукти,— можна подумати, що вони ніколи такого не їли, навіть дівчатка Віардо,— такий вирвався зойк захоплення! Гувернантка все ж таки хотіла спинити Клоді, але Іван Сергійович очима її зупинив. Йому так приємно, що діти тримаються невимушено, за столом царює щебетання

і сміх, і найдужче цьому сприяє Богдась! А від нього не відстає улюблениця Івана Сергійовича — Клоді.

Інколи Марія ловить швидкий ревнивий погляд Полі-ночки. Взагалі дівчина в якомусь нерівному настрої. То вона від усього серця привітно пригощає малечу, особливо Оленьку Герцен і Богдася, розпитує Оленьку про Лондон, і Іван Сергійович радіє, що його дочка така гостинна, мила. То раптом немов якась хмарка набігає на її темні, майже чорні очі,— певне, материнські, обличчям вона схожа на батька,— і вона немов не знає, що їй робити далі. Це тоді, коли Клоді і Маріанна поводяться запанібрата з її батьком, і він так явно задоволений з цього. Але вона вмить перемагає себе й знову жартує з малечею.

Ні, ні, «дитячий обід», різдвяний обід, дуже вдався! А по обіді — концерт. Спочатку заграла веселий екосез сама юна господиня, щоб гості не соромилися виступати, а потім були вже виступи всіх гостей. Клоді і Маріанна одягли в кімнаті Полінетт іспанські хустки і вистрибнули, клацаючи кастаньєтами,— ефект був надзвичайний! Ольга не готувалась до виступів, але пошепотілась із Мальвідою Мейзенбуг і продекламувала якийсь англійський вірш. Треба було й Богдасеві виступити. Він міг що завгодно — і протанцювати, і вірш сказати, і проспівати. Він трохи поміркував і сказав статечно:

— Я краще заспіваю! Мамо, ти мені заграєш!

І хоч ніхто з дітей не зрозумів слів, усім подобалось, як він проспівав, притоптуючи каблучками:

І шумить, і гуде,
Дрібен дощик іде!

Марії було приємно від того, як він виступив і як вільно з усіма белькоче по-французьки.

А потім танцювали всі разом, усі дуже розвеселилися, і коли грали в фанти, Івану Сергійовичу випало бути ведмедем. І він справді поліз накарачках і рикав по-ведмежому! А Клоді закричала, що вона хоче поїздити верхи на ведмеді, як у цирку, і Іван Сергійович посадив її на спину, але тоді закричала й Маріанна. Іван Сергійович сказав, що він усіх-усіх дітей по черзі покатає на своїй спині. І справді, катав і Клоді, і Маріанну, і Ольгу, й Богдася. Богдась так здорово

вигукував при цьому, що Поль злякався і не хотів сідати.

Поліна бігала й сміялась, вона, звичайно, не злазила на спину батька, але вона удавала дресирувальника.

І тут у розпалі веселощів розкрилися двері і в них з'явилась madame Віардо. Що таке? Тургенєв навкарачки лазить по килиму, діти верещать, трохи не перекидаються, а «вихователькі» спокійнісінько сидять собі на канапі і розважаються балачками! На хвилинку збентеження. Тургенєв, захекавшись, підводиться з підлоги, у нього майже щасливе лице, він цілує у madame Viardot обидві руки і дивиться так, немов запрошує взяти участь у цих дитячих бездумних розвагах. Але вона сідає осторонь у крісло, привітавшись з усіма легким поклоном. Дівчатка на неї не звертають уваги, Полінетт спалахує і робить чемний реверанс.

Вона вже давно не любить її, цю мадам Віардо, яка, на її думку, робить усе, щоб віддалити батька від неї...

Ця Віардо зауважувала кожну дрібницю, відзначала кожен її невдалий крок, необміркований вчинок, навіть найменшу помилку в мові, в нерідній їй мові, задля якої вона зовсім начисто забула рідну,— так хотів батько, великий російський письменник, але ж бажання батька було для неї законом! Мадам все, що траплялося невдалим, немов занотовувала в якийсь штрафний зошит і потім усе, все, кожну дрібницю злорадно доводила до відома батька,— і батько не захищав перед нею свою дочку, а навпаки, виправдувався і почував себе винним. Через це Поліночка ніколи не почувала себе добре в маєтку Віардо — в Куртавнелі — і не тримала себе вільно навіть з дівчатками, які наче мали більше прав на її, її батька!

А їй хотілося одного в житті, до болю, до розпачу, щоб її любив батько, який стільки зробив і робить для неї, але їй хочеться, щоб він любив її хоч трохи більше, ніж Клоді й Маріанну, ніж саму мадам Віардо... Вона давно знає, що це неможливо...

Але зараз, коли мадам так скептично, відчужено з'явилась на їхній затишній простій вечірці, їй, Поліні, хочеться довести всім присутнім (вона знає: всім не треба, треба їй, madame, довести), що вона, *вона його дочка*, для неї це свято, це російське різдво, святковий обід, гості, розваги, вона примушує себе знову засмія-

тися, поглядом просить miss Інніс сісти за рояль, хапає за руку веселого хлопчика Богдася і починає з ним кумедно танцювати. От кому справді весело, от хто радіє від щирого серця і подарункам, і всьому святковому гомону, і нічого не приховує, і нічого не удає. І йому цілком байдужісінько, якби він навіть знав, що ця дама з тонкими губами і наче виряченими сердитими очима — мати двох славних дівчаток Клоді й Маріанни,— потім казатиме про нього і своєму чоловікові, й доброму Івану Сергійовичу:

— Яка невихована дитина!

А Іван Сергійович, цілуючи її тонкі, сухі пальці, добродушно мовитиме:

— Що ви! Тепер, коли він вчиться у пансіоні, він просто зразковий, порівнюючи з тим, яким був.

Марія, побачивши, що Богдась танцює з Поліною, привітно кивнула дівчинці, і Поліні стало легше на серці.

Поліна від природи соромлива і позбавлена будь-якої екстравагантності, аж ніяк не може поводити себе так, як пещені й любимі всіма Клоді та Маріанна. Їй захотілося,— але ж хіба вона насмілилась би! — кинутись на шию Марії Олександрівні або навіть просто пригорнутися зараз до неї.

Розчервонілі й захекані, вдвох з Богдасем зупиняються коло неї, і Богдасева мати з тою ж дружньою ясною усмішкою обіймає їх обох, потім пригладжує русяве густе волосся Поліни, і дівчинка боїться, що вона зараз заплаче. Непомітно для інших і дивлячись не на Поліну, а на свого Богдася, Марія пригортає її до себе, а сама питає сина:

— Весело, Богдасику? А може, додому вже час?

— Ні, ні, що ти, мамо! — бурно протестує Богдась.— Ми ще будемо танцювати. Правда, Полінетт? — звертається він до дівчини по-французьки.

— Звичайно, ще рано,— просто лякається дівчинка, мастискає руку Марії Олександрівни і тихо додає: — Мадам Віардо, коли хоче, хай їде, а ви лишайтесь, обов'язково лишайтесь! Ми ще всі-всі танцюватимемо разом: і тато, і ви, і всі-всі. Адже у нас весело, правда? — І на хвилинку вона вірить, що справді всім весело на її святі.— Я дуже хочу, щоб ви були найдовше від усіх!

— Ні, ні, я не піду, коли ти не хочеш. А зараз біжи з Богдасиком — і беріть Оленьку. Її тато хотів, щоб їй було добре у вас.

— О, звичайно! — радісно вигукує Поліна і, схопивши за руку Богдасика, біжить до Оленьки Герцен.

Марія стрічається поглядом з Іваном Сергійовичем. У його очах мелькає смуток. Але тільки якусь мить. Miss Innis грає бравурний ланнерівський вальс.

— Mesdames! Mesdemoiselles! Messieurs! Grand rond! * — кричить Іван Сергійович.— Всі за руки!

Він хапає однією рукою мадам Віардо, другою Клоді — вони найближче до нього. Марія Олександрівна підхоплює Оленьку і Поліну, Поліна — Богдася, той — Маріанну, маленького П'єра Тургенєва — далі побігли гувернантка з Полем і навіть серйозна, солідна, але сентиментальна і добра Мальвіда Мейзенбуг, і всі закрутились в танку!

Здавалося, всім дуже, дуже весело!

Може, на хвилину й Іван Сергійович уявив, що це велика його родина, що це з'їхалась рідня на різдво в його рідне власне гніздо.

Але він тримав за руку не рідну дружину. Ця жінка, яка була для нього дивом, чаром, зволила милостиво спуститися до нього, вона приїхала за своїми дочками, вона поїде додому, до свого чоловіка, куди милостиво пускають і його. Він знову глянув на Марусю, він був їй вдячний сьогодні за «маленьку» Поліну, адже він усе бачить і помічає.

Коли всі розходяться, він тисне Марії руку й нагадує:

— Наш Новий рік ми стрічаємо разом, так?

— Звичайно, Іване Сергійовичу, дорогий! — Марія з ніжністю і відданістю дивиться йому в очі.

*

Невже знову рік минув?

Ще рік на чужині. Тільки сказати — рік. Од льоду до льоду... А в році дванадцять місяців, а в місяці, в кожному місяці скільки днів! І кожного ранку сподіваєшся на щасливий день. Хіба щоранку не гадаєш, що

---

* Дами, мсьє, велике коло! *(Франц.)*

зробиш, кого побачиш, кого зустрінеш. Їй здавалось — вона оглядає цей рік, усі місяці, усі дні — невже те все пережите умістилося в один рік? Знову відчуття було в неї: далеко більше прожито за цей час, бо мерехтіли в очах різні міста, різні люди; завжди поспішала, писала, і все здавалося — у дорозі. От закінчу цей твір — тоді зупинюсь, у всьому зупинюсь, подумаю, вирішу. Писала Опанасові дружні хороші листи — про Богдасика, про роботу. У кожнім листі про гроші.

Закінчувала один твір, а інколи ще й не закінчивши, починала другий, поспішала, і ніколи було зупинитись, щоб отямитись, вирішити, як же їй, власне, жити далі?

І день збігав по дню, і паризька метушня така була відповідна і настрою, і роботі. Вона втягалася у цей темп, їй подобалось, що тут можеш жити й іншим, крім найближчих, до тебе діла нема. Її не пригнічували ця метушня, рух, гомін, багатолюдність на вулицях. А от Єшевського це пригнічувало. Професор лише радів з одного, що в усій цій багатолюдності він, власне, сам на сам з своєю роботою, а стрічається з такими приємними й милими людьми, як Марія Олександрівна, Іван Сергійович, Олександр Порфирович Бородін та Олександр Вадимович Пассек.

Вони разом збирались стріти «наш» Новий рік у Івана Сергійовича, раділи цьому. І господар радів.

Нелегкий у Івана Сергійовича був цей рік — ані в роботі, ані в Куртавнелі.

Робота над новою повістю спочатку посувалась мляво. Він чекав, що от-от спалахне та іскра, від якої все, що вже зародилося і наче готове в голові, повинно загорітися.

Він інколи навіть думав, що надто трудне завдання він собі дав, певне, йому відпущено сили не на такі значні справи. Він міг так щиро думати!

Але — він сам ще того не усвідомлював — іскра вже спалахнула, він не міг уже відійти від того життя, що виливалось на папері, від тих людей, на яких давно завів «формуляри», а особливо від того нового, незвичайного, ще незрозумілого й навіть чужого йому по духу,— настановами, поведінкою, думками,— молодого чоловіка, від імені якого він навіть вів щоденник! Так прагнув жити його життям!

Попри все він знав: він мусить, повинен написати цей роман, вкласти в нього всі свої думки, сумніви, віру й турботи, а тоді, здавалося, уже кінець, тоді він уже відійде від літератури.

Скільки разів він уже так думав! На щастя, цього не траплялось.

Іван Сергійович жадав розібратися в новому молодому поколінні, і, певне, ні в якому його творі художня правда не перемагала так власні настанови і переконання, бо інакше як міг з'явитися Базаров?

Письменнику заважала думка, що він у Парижі, ця столиця світу, як не дивно, була йому огидна. Івану Сергійовичу здавалось, що саме паризьке повітря, «гнусне», як він казав, діє жахливо на його уяву. Він ще не був тоді близьким з тими французькими письменниками, з якими так зійшовся пізніше.

Тургенєв одержував листи від друзів — російських письменників, літераторів Полонського, Фета, Анненкова, на нього віяло російською здоровою осінню, полюванням — що за нікчемне полювання у Франції! Він наче чув човгання чобіт старости з Спаського, і навіть запах його сіряка здавався йому також здоровим, чесним... Але він не міг зараз поїхати з Парижа.

Він переконував себе й приятелів, що Полінька не повинна повертатися до Росії. Ніколи. Вона виросла француженкою, вона вийде заміж за француза і лишиться тут назавжди, звичайною повноправною людиною, а не «незаконнонародженою».

«Що на неї чекає там? Фальшиве становище в суспільстві, фальшиве становище з матір'ю»,— так доводив він усім. Він дав їй освіту, забезпечив майбутнє. Тепер влаштував подібність родини — жив «своїм домком»: він, дочка, розумна, освічена і, головне, тактовна старенька miss Інніс, яка полюбила Полінетт і дуже поважає його.

Але спільного у нього з самою Поліною дуже мало. Може, він сам винний, що вона не любить ані поезії, ані природи, ані полювання... Вона пишається ним, та які далекі їй його твори, всі ті проблеми, що постають на їхніх сторінках перед російською молоддю!

...У неї таке хороше, одверте обличчя, такі щирі очі... Зовні вона далеко більше російська мила дівчина, ніж француженка. Але внутрішньо — аж ніяк не

схожа на улюблених героїнь його романів. У ній нема польоту, пориву, шукання істини, жадання діяльності. Він винний у цьому?

Він певний — Полінька буде хорошою дружиною, вразковою матір'ю, практично розумною взагалі.

Але що поробиш — Клоді він любить більше! Просто любить!

Добре вже, що з дочкою тепер нема сперечань, взаємини рівніші, спокійніші... Може, тому, що, йому здавалось, серце його вже завмерло? Тепер йому здавалось, що минуле відійшло від нього. Минуле — це Куртавнель. Але він відчував себе так, немов у нього вже нічого не лишилось особистого. Що ж, жити було можливо. Новий роман. Дочка. І десь у глибині думка: «А що, як знову все повернеться там, у Куртавнелі, і знову тимчасово?» Це було б надто важко!

На щастя, зараз, на кінець грудня, він відчув уже захват, ту гарячку в роботі, яка перемагала все, все! Йому хотілося швидше закінчити, швидше поїхати до Росії, повезти новий твір!

Хазяйським пильним оком Іван Сергійович оглянув стіл у невеличкій їдальні і тут почув дзвоник і голоси, метушню в передпокої. Він радісно побіг зустрічати, добре, що він усім іншим знайомим відмовив, майже втік від усіх. Так і є. Марія Олександрівна з своїми вірними лицарями — професором Єшевським та Олександром Вадимовичем. Весела і збуджена, вона низько, поселянськи вклонилась і заспівала:

Щедрик, ведрик!
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски! —

І раптом, вийнявши з сумочки жменю дрібних цукерок, сипнула ними в Івана Сергійовича:

— На щастя, на здоров'я, на той Новий рік, щоб було ліпше як торік! Отак у нас щедрують. Трохи не так, звичайно, і не цукерками посипають, але ж ми й не дома, а в Парижі.

— Хай сьогодні ми будемо всі як дома,— розвівши обидві руки, мовив Іван Сергійович.— Прошу до столу, дорогі друзі.

Тост Єшевського за новорічним столом: «За нову повість нашого великого майстра!» — Іван Сергійович сприйняв добродушно, весело. З палким почуттям цокнулася з ним Маруся, з шанобливим захопленням — Саша Пассек. Шкода, що не прийшов приємний Бородін.

— Будемо сподіватися, що доля цього твору буде ліпшою, ніж «Накануне». А втім, як казав один мій товариш по університету, це все в руках «урны судьбы»,— мовив з усмішкою Іван Сергійович.

— Як? Як? «Урны судьбы»? Чудесно! — засміялась Марія.— Ви вже закінчили писати? Я чекаю нетерпляче.

— Хотів би закінчити до березня. Повезу в «Русский вестник», і коли, бог дасть, мої сімейні справи налагодяться, з дочкою...

При цих словах Марія трохи насупила брови. Іван Сергійович бажав швидше видати Поліньку заміж. Але ж вона ще нікого не любила! І взагалі це було не до серця Марії...

— Так от, коли все буде гаразд,— вів далі Іван Сергійович,— я лишуся вже зовсім у Росії, я ніколи не повернуся сюди жити.

Він справді думав про це, і хотів цього, і хотілося вірити, що це можливо.

— Герцен б'є по живому, коли картає, дорікає, що я не повертаюсь саме тепер додому. Я ображаюсь, доводжу, що це зараз неможливо, а правди ніде діти, хіба не там треба бути зараз письменникам, дома, де відбуваються такі докорінні зміни. Нам треба це бачити на власні очі.

Марія почервоніла, і в неї защеміло серце. А вона, вона, звичайно, мусить бути «вдома», не тільки бачити! Тепер, коли вона побувала в Лондоні, коли такі міцні зв'язки з Герценом, коли дізналась, що робилося і робиться в Харкові, в Києві,— треба бути ближче з тими людьми, з тією молоддю. З яким хвилюванням прочитала вона про себе в статті Добролюбова: «Марко Вовчок є одним з перших борців у літературі проти кріпосництва». Але ж...

— А я так хочу зараз поїхати до Італії,— мовила вона наперекір своїм думкам. Що ж, в Італію їй легше

було поїхати! — От Степан Васильович збирається до Італії, і я дуже бажаю.

— Просто до Гарібальді? — спитав Іван Сергійович, а про себе подумав осуджуючи: «Ну, чого її понесе до Італії, тільки ж нібито влаштувалась і трохи уговталась».— Гарібальді зробив чудеса з своєю «тисяччю» в Сіцілії. Уявляю, що зараз в Неаполі. Ні, навіть уявити неможливо. Адже я бачив Неаполь зовсім за інших обставин. Ви зараз в Італії у самий вир потрапите: там по всіх усюдах спалахне війна.

— От тому й треба швидше поїхати,— уперто мовила Марія,— а то зовсім не можна буде. А коли повернусь додому, тоді вже напевно не побуваю в Італії, не побачу Рима, Венеції, Неаполя.

— Vedi Napoli e poi mori *,— нагадав Єшевський.

— Тоді тільки й жити. Ніде мені не працювалось так добре, як у Римі,— сказав Іван Сергійович.— Рим — дивовижне місто! — замислено додав він.— Мені здавалось, до деякої міри воно може замінити все — товариство, щастя, навіть любов.

— Так обов'язково треба поїхати! — вигукнула Марія.

— А хіба це так потрібно заміняти? Навіщо? — спитав Пассек, усміхнувшись.

Тургенєв, також усміхнувшись, глянув на нього. Він був милий і приємний молодий чоловік, цей Олександр Вадимович, але ж що особливого знайшла в ньому Марія? Все-таки не слід їй іти по цій доріжці.

— Панове, дванадцята година! Хай здійсняться наші бажання! І перший мій тост: хай почуємо ми святу вість — що нарешті указ підписано і реформа здійснена! Я благав Анненкова сповістити мене негайно телеграмою.

Все особисте відходило на задній план. Перший тост повинен був бути тільки за це, чого так нетерпляче чекали мільйони людей,— знищення кріпацтва.

По-різному чекали. По-різному уявляли майбутнє, а уявити було дуже важко, особливо тут, у Парижі, що робиться там, на безмежних просторах Російської імперії.

---

* Побачити Неаполь і потім умерти *(італ.)*.

3.

Опанаса Васильовича зустріли в Петербурзі спочатку здивовано, потім жінки дивилися зі співчуттям, жалісливо. Куліш, примруживши свої гарні з поволокою очі, усміхнувся. Кулішиха — Ганна Барвінок — глибоко зітхнула, похитала головою.

— Отакого чоловіка, нашу квітку...— не доказала... Опанас глянув на неї аж люто.

— Що ви говорите? Я ж її справи приїхав поладнати. Бо ви всі: Марко Вовчок! Марко Вовчок! А як до грошей — то хай та нехай, якось викрутиться, а вона ж на чужині! Нам виїхати не було за що, ледве для мене нашкрябали. Я привіз нові твори: і повість, і оповідання. Марко Вовчок працює аж шкварчить, тільки друкуйте!

«Основа» мала нарешті от-от вийти. По понеділках були «журфікси» — збирались, як у клубі, всі співробітники і знайомі. Коли вперше пішов туди з Чубинським і знайомим композитором Сєровим, знову почув шепотіння: «Це чоловік Марка Вовчка!» Професор Костомаров зрадів, питав, чи видужала, що пише, що привіз нового. Як завжди, діяльний, не розбереш, чи добродушно, чи сердито сперечається з Кулішем, обидва підколюють шпилечками один одного. Багато незнайомої молоді, студентів — той з Києва, той з Харкова, якийсь добродій привіз статті з Полтави.

Молодь шанобливо питає, цікавиться, яка ж вона — Марко Вовчок? Як би хотілось її побачити! О Марусенько, ти й не уявляєш і віддаля не припускаєш, що ти важиш для всіх!

...Та він і сам не осягав усього, не усвідомлював.

Опанас Васильович побував у редакціях журналів, куди наказала зайти Маруся, де вона друкувалася, переказував від неї привітання, і коли одержував листи з-за кордону — усі друзі знали.

Може, розуміла Маруся, яке його становище, і писала досить часто, підписувалася: «Обнімаємо тебе, наш друже, твої М. та Б. Марковичі».

Ближчі друзі це бачили... І Тарасові Григоровичу листи й поклони переказував.

Але Тарас Григорович дивився підозріло і відчужено, немов догадувався, що не все гаразд у його «доні», і, нічого не знаючи напевне, звинувачував у душі Опанаса.

Ніхто, мабуть, до кінця не розумів, як йому, Шевченкові, важко, як нестерпно гірко було тієї зими... Безглузде сватання, брутальний розрив з Ликерою... Усі ж застерігали, а він не вірив. Не розуміли його — хотілося тепла, сім'ї, своєї, найріднішої, діток. Хіба ж він старий був? Сорок сім років... Хіба він старий роками? То він зістарівся бідами...

Тарас Григорович сердився на Опанаса. Значить, щось не до ладу в їхній родині, значить, не зумів Опанас дати Марусі щастя. А може, від заздрості плещуть люди на його «доню», повторюють єхидні кулішівські вигадки? Чия б корова мичала, а чия б мовчала! Сам бігав, як навіжений, за нею, спокою не давав, лютився, коли бачив її з ним, з Тарасом...

І Тарас Григорович згадував її голос, як вона тут у його майстерні співала рідні його пісні. Її очі — щирі, ласкаві, ніжні до нього... Її малого Богдасика... Перечитував її «Інститутку», йому, «батькові», присвячену. Він пишався нею. При ньому й словом недобрим тепер ніхто не прохоплювався про Марусю Марковичку.

— Хворіє мій Вовчок! — сказав йому сумно Опанас.

— А чого ж ти не бережеш її? — буркнув Тарас.

На новому «Кобзарі», що вийшов у 1861 році накладом Симеренка, Шевченко поставив присвяту: «Марку Вовчку». Наче справу життя свого в її руки, як спадщину, передав. Вона йому була ближча за всіх, хто був тут, поряд.

...З нею він міг би й про Ликеру говорити. А коли б і не говорив, то вона своїм чулим серцем усе б зрозуміла. І не глузувала б із «старечої» недоречної любові, як дехто поза очима глузував.

Ще важче, ще болячіше було йому від спогадів про подорож на Україну, про сестер, братів, про Ярину, безталанну сердечну улюблену сестру Ярину, з викупом яких на волю справа ніяк не посувалась. Літературний фонд узявся за це, особливо Іван Сергійович Тургенєв, коли був тут. Разом з Кавеліним і Ковалевським писали листи і панові,— наймоднішій бестії цього часу,— хитрому й лукавому, який дурив, обплутував, петляв,

як той заєць, і лише забивав пароки бідолашним, затурканим братам і сестрі.

А воля, реформа... відтягалася, відтягалася... І Тарас Григорович дивував усіх похмурим своїм виглядом. До того ж дуже хворів.

Не міг із ним говорити, радитись Опанас Васильович про своє особисте життя. Та й про що він міг говорити? Скаржитись? На що? Маруся працює, привіз її твори, дала багато всіляких доручень. На просьбу Тургенєва, Ковалевський написав листа, щоб улаштувався Опанас тут, у Петербурзі, на якусь підходящу роботу. Поки щось не виходило, незважаючи й на лист.

Побачився з її родичами. Насамперед з Варварою Дмитрівною Писарєвою — матір'ю троюрідного брата Миті. Маруся цю тітку звала, як усі,— «maman», вона її любила більше, ніж інших родичів. Маруся Митею дуже непокоїлась. Справді, від перевантаження той нервово захворів, навіть був у психіатричній лікарні.

— О, ви не уявляєте, Опанасе Васильовичу, що довелось пережити! — стримано, але стискуючи руки, казала Варвара Дмитрівна.— Ви не уявляєте, який це був жах! І раптом я дізнаюсь, що він утік із лікарні! Так, так, він утік! Я поїхала на короткий час із Петербурга додому, а він утік до дяді свого товариша, і той не віддав його лікарям, коли за ним приїхали. Знаєте, він добре зробив, цей старий дивак, інакше Митенька загинув би в тій лікарні. А старий сказав лікарям: «Якщо ви його не вберегли, то нема чого й забирати. Я не віддам. Добре, що саме до мене прийшов». І дійсно, Митенька відпочив у нього, потім дома, на селі у нас, і зараз уже закінчує свою дисертацію. Скільки книжок перечитав за цей час — страшно сказати!

— Може, йому й не можна так уже перевантажувати себе,— вставив Опанас Васильович,— щоб знову погано не стало?

— Він і слухати про це не хоче, каже, і так через хворобу час загубив, усе хочу надолужити. І уявіть: встигає ще й статті писати. Його дуже цінують в «Русском слове», багато замовляють, і він дуже радіє своїй журнальній роботі. Я, звичайно, воліла б, щоб він ішов своєю науковою стежкою, я певна, що його дисертація про Аполлонія Тіанського матиме високу оцінку, але я не можу протидіяти його захопленню літературною

працею, він там доконче потрібний, прямо-таки головний у редакції.

Вона і переживала, згадуючи страшний час Митиної хвороби, і пишалась, як кожна мати, його успіхами, і навіть цікавилась зовсім не цікавим для неї Аполлонієм Тіанським, про якого й Опанас Васильович мало знав. І, звичайно, на його щастя, більше розповідала про свого Митеньку, аніж розпитувала. В її очах усе було нормально. Опанас Васильович приїхав влаштуватися, а Маша поки що лишилась за кордоном і невдовзі теж повернеться.

Опанас Васильович у думках мимоволі порівняв Варвару Дмитрівну з іншою матір'ю — Тетяною Петрівною Пассек. Та теж жила своїми синами, але перевагу він віддав Варварі Дмитрівні. Та й сини вдачею були зовсім різні — Митя Писарєв і Саша Пассек.

Там — сини були при матері. Тут — мати стала при синові, нестримному, неврівноваженому, але самостійному, палкому. Такий молодий, а скільки власних думок і уподобань навіть у кожній рецензії, та хіба в нього рецензії? Запальні статті, які всі з цікавістю чекають і перечитують, хай хоч і не згоджуються! Яку щиру, хорошу статтю, зовсім своєрідну, написав про Марусю! За це вже Опанас з симпатією і співчуттям слухав про нього.

Далеко неприємнішим було коротке побачення з старшим Марусиним братом — Валеріаном. Валерка Маша не любила. Вони жили в дитинстві у різних родичів, ніколи не дружили, не листувалися. Вона любила, як мати, молодшого — Митю, якого одразу забрала до себе, коли вийшла заміж, і він був як син і для Опанаса Васильовича, а тепер лишився на піклуванні вірного Дорошенка. Валерко — як його звала Маруся — і зараз з якоюсь єхидною усмішечкою розпитував про сестру, немовби він знав про неї далеко більше, ніж сам Опанас. Як це завжди дратує! А як письменницею він ніколи нею не цікавився, хіба що тільки тим, скільки їй платять.

«Заздрить! — подумав Опанас.— Та він зовсім чужа людина».

Опанас вважав, що всі родичі мусять пишатися нею. Він любив показувати її листи, в яких вона писала: «Була на лекції Лабуле», «Слухала обідню Керубіні».

«Відвідала музичну вечірку у Трубецьких», «Познайомилась з письменником графом Толстим, Левом, тим, що написав «Детство», «Юность», «Семейное счастье».

Бачиться з Желіговським-Совою, а найчастіше стрічається з професором Єшевським та Іваном Сергійовичем Тургенєвим, які завжди передають йому дружні вітання. Про того, Пассека, ані слівця... Хоч би вона швидше приїхала!..

Щемить серце за нею і за хлопцем. Може, правий Тарас Григорович, що з таким осудом мовчки дивиться на нього? Коли читає йому Марійчині листи, Опанас завжди пропускає рядки, де йдеться про гроші.

В останніх листах все настійніше звучить просьба.

«..Я вже кілька разів тобі писала, що хотілося б уже мені поїхати в Італію, що їде Єшевський туди, і коли б гроші, я б з ним побралась. Та ще грошей нема, отже, й «Основи» нема. Зараз одібрала твій лист, що думаєш продати Тіблену «Оповідання». Коли се лучче, ти думаєш, то прошу тебе дуже — хутче гроші. Мені так грошей треба, що й сказати не можу. Зараз, зараз-таки і присилай, присилай хутко. Полонському я кланяюсь і для нього щось постараюсь зробити, коли він просити буде».

Поет Яків Полонський працює в редакції «Русского слова», він добрий знайомий — треба йому переказати.

«Тепер я хочу перевести «Три долі» і перевод продати».

Ой, бідна Марієчка, їй таки непереливки. Краще не перекладала б сама, а писала. Але чого це їй так до Італії закортіло?

«В Італію дуже б хотілося мені тепер з Єшевським, а то й не можна буде, кажуть, буде більша війна».

Воно й тепер небезпечно. Не менш розмов, як про реформи в Росії, про італійські події, Гарібальді, Кавура. Про Гарібальді навіть серед простих людей неймовірні балачки. Оце на «журфіксі» в «Основі» розповідали: якийсь одчайдушний хлоп'яга коло застави зібрав юрбу й трохи не вголос доводив: «Поки Гарібалка за наших панів не візьметься — нічого не буде!»

Опанас Васильович розуміє, що це значить взагалі побувати в Італії, а все ж таки думає тими ж словами, що й Тургенєв подумав: «І куди її понесе?»

Але ж пише, пише його невгамовна Маруся:

«Прошу тебе, хутко продай ти вже кому-небудь і ті 300 карбованців мені хутче висилай. Не можна вибирати, що краще і вигідніше, коли мені тут конче треба. Прошу ж тебе дуже, як цей лист одбереш, *зараз* висилай гроші. Зараз напиши мені одвіт. Подумай, що як мені тут треба. Прошу, прошу тебе. Зроби усе те хутко, як тільки твоя сила. Мені, знов говорю тобі, мені гроші треба конче».

Лишенько ж ти моє, ще так наполегливо ніколи не писала. Пробіг очима кілька рядків. От рядочок, немов вона сама, усміхнувшись йому, сказала: «Сьогодні знов як весна, тепло, славно, ясно...» А воно ж лютий, і тут зимно, вітри, огидно, як і на душі... І знову! «Прошу ж тебе, гроші присилай хутко. Прошу тебе, прошу. Богдася з його писанням не дожидаю. Єшевський дуже кланяється. Ми здорові обоє. Я роботаю багато, да думаю, коли б мені хоч чотири руки! Бувай здоров, наш друже. М., Б. Марковичі».

Він уже знає. Нічого не вдієш. Чи будуть, чи не будуть гроші — вона поїде до Італії. Краще, звичайно, роздобути ці осоружні гроші, які він не вміє ані заробляти, ані своєчасно діставати нею ж зароблені. «Коли б чотири руки»! І однією стільки написала!

Зараз в Італії Добролюбов, головна тепер постать в «Современнике». Певне, побачаться, познайомляться, домовиться і про «Современник». Її твори саме для них.

...А йому так хочеться на Україну, «додому»...

4.

Що там казати, авжеж Єшевському було б приємно, коли б до Італії разом з ним поїхали Марія Олександрівна, Бородін, Пассек, і в той же час бентежило: по-перше, як це Марія Олександрівна говорить про подорож, не маючи абсолютно на неї коштів? По-друге, навіть не бажаючи встрявати в чужі справи, все ж таки замислювався над її взаєминами з Олександром Вадимовичем Пассеком і ніяк не міг зрозуміти їх. А втім,

розробляли маршрут: Ліон, Марсель, морем до Чівіта-Веккія, потім залізницею до Рима.

Тургенєв зовсім несхвально ставився до того, що Марія Олександрівна збирається їхати. Але вона переконливо доводила, що їй треба неодмінно побувати в Італії, і, головне, з професором Єшевським, який стільки покаже, пояснить.

План несподівано зірвався, і, ніде правди діти, Єшевський вітхнув з полегшенням і вирушив у подорож сам. Може, Юленька турбуватиметься, що її непристосований до життя професор мандрує сам-один, але що поробиш — йому відкладати подорожі не можна було. З Марселя він писав дружині:

«Марія Олександрівна лишилась. Не знаю, чи поїде вона до Італії, чи лишиться в Парижі, чи поїде кудись-інде. Її жахливо шкода. Пассек попрощався з своїми, щоб їхати до Італії...»

(Юленька знала, що основним супутником чоловіка мав бути цей милий послужливий Пассек).

«...та лишився в Парижі на кілька днів, щоб почекати її від'їзду, і раптом захворів так, що мусив чотири дні лежати в ліжку і тільки напередодні мого від'їзду (2/14 лютого) міг встати і пересісти в крісло. Вийти з кімнати неможливо раніше, як за два тижні... До того ж М. О. майже без грошей і чекає надаремно присилки через Станкевича грошей з «Русского вестника» за повість, яку вона послала наприкінці лютого і за яку мусили вислати гроші наперед».

І жадана подорож до Італії, і ця хвороба Саші були причиною такого нестерпного чекання грошей.

Ох, часто якесь нещастя, як, приміром, хвороба, буває причиною і несподіваних поворотів у житті й рішень, які кардинально відмінні від попередніх, начебто обгрунтованих і остаточних. Людина вдається до зовсім неймовірних для себе вчинків, які стають єдино можливими, необхідними, неминучими.

Важка хвороба. Уява кінця. Безповоротного, невблаганного кінця. Яке значення мають умовності, осуд, усі ці нікчемні земні перешкоди, коли йдеться про життя і смерть?

Вона дивилась на палаюче схудле обличчя, безсилі руки на ковдрі...

Він, який кохав її як ніхто, який так віддано допомагав, коли захворів Богдасик, і наче байдуже зносив усі докори матері, яку гаряче любив і поважав. Ні, не байдуже, а терпляче, він гірко усе переживав, але любов до неї, Марії, була над усе. І що він мав за це? Він просив тільки бути коло неї, не проганяти його, не забороняти любити її. А вона? Вона сама вже відчувала, що не може бути без нього, без його відданого почуття. Вона не казала йому, але він став якоюсь невід'ємною часткою її життя, і коли його не було поряд, його вже не вистачало, спочатку вона казала сама собі, що він їй просто не заважає, ні в чому не заважає, і не хотіла й собі признаватися, що не тільки це...

А от зараз він лежав безпомічний, безсилий перед нею. І лікарі шепотілись щось про спадковість — батько його помер від сухот,— про небезпечний стан, і вона махнула на все і на всіх рукою і лишилася з ним.

Вона стояла навколішках коло його ліжка — так само, як зовсім недавно біля ліжка Богдасика, голубила ці безсилі руки, це юне змарніле обличчя, і коли він починав марити, шепотіла схвильовано:

— Заспокойся, я з тобою, я буду завжди з тобою, я тебе не покину нізащо, дурний мій хлопчику. Тільки видужуй, тільки видужуй. Ми поїдемо вдвох до Італії, ми побуваємо в Римі, Неаполі, Венеції... Тільки живи... тільки видужуй... Ми будемо щасливі...

Щасливі? Хіба вона зможе бути щасливою за таких обставин? Хіба це не буде горем для неї, для нього, для Опанаса?

«Що ж, коли не судилося щастя, нехай миле горе буде». Найменше вона думала, як деякі теперішні жінки, про право на вільну любов, щастя, навіть нові форми сім'ї, адже стільки, приміром, говорилося про надзвичайну дружбу і любов подружжя Шелгунових і літератора Михайлова, захисника жіночих прав. Ні, вона, Марія, не думала про це, нічого не хотіла доводити, нічим не «кидати виклик суспільству», як, захлинаючись, бажали деякі молоді дівчата, вбачаючи в своїх захопленнях якийсь подвиг. Ні, це було і простіше, і складніше, це було її «миле горе»...

Вона відчувала, що відповідає за життя цього хлопчика, бо поламала йому спокійне, звичайне, впорядковане життя, і зараз їй хотілося все зробити, щоб він

був щасливий. Тільки щоб видужав! Тільки щоб жив! Невже це кінець? А як же вона буде без нього? Боже мій, господи! Я буду з ним, лиши його мені, дай, боже, зробити його щасливим! І хай буде, що буде! Адже важливіше бути чесною у вчинках з найближчими, з любимими, аніж удавати себе порядною перед чужими людьми. Та це зараз і не непокоїло її. Аби він жив!

Він прийшов до тями і перше, що побачив, усвідомив — її усмішку. Ніколи не бачив він її такою — близькою, рідною, зовсім своєю. Марія нахилилася над ним і, пригладжуючи спітніле чорне кучеряве волосся, тихесенько заспівала:

Нехай брешуть, брешуть, добрешуться лиха.
А ми з тобой, моє серце, кохаймося стиха.

І тоді тільки зрозуміла, відчула, про що писала колись — як можна опинитися, наче в божому раї, в своєму непевному щастячку.

*

Усе було знайоме з дитинства, принаймні з школярських років, коли захопився історією, і все вражало так, як жодне місто, жодне місце на світі.

Велично і врочисто промовляли руїни тисячолітньої давнини — форум, Колізей, храм, а поряд, і навіть вперемішку, гули сучасні вулиці, лунала темпераментна і в той же час незрівнянна музична італійська мова. Серед мальовничо-кольористої юрби хлопчаків, красунь дівчат чорними воронами миготіли черниці різних орденів, монахи й католицькі попи різних рангів. І хоча проходили загони стрільців, нагадуючи про напружений і неспокійний стан у країні, на кожнім кроці стрічалися групи туристів з усієї Європи. Безпомилково можна було пізнати російських художників. Як завжди, в Римі їх перебувало багато і тепер — стипендіатів академії і «самих по собі». Як завжди, більшість бідувала, але не звертала на це уваги. «Хоч голі, та на волі». Ніяковіючи насправді від незнання мови, недосконалої підготовки, робили вони незалежний вигляд, раювали, що вони вирвались на цей розкішний південь, омріяний Рим. Вони поринали в життя мистецтва і начебто ставали в своїх постійних розмовах, сперечаннях,

студіях, роботі на пленері, в музеях, якщо не близькими знайомими, то в усякому разі або закоханими, або норовистими учнями старих богорівних митців, жили переказами про них. І все ж таки, все ж таки ці російські молоді художники хоч і сперечалися, і дискутували без кінця, до сварок про завдання, мету, напрямки мистецтва,— вони були співвітчизниками і Карла Брюллова, і Олександра Іванова — таких різних і попри все рідних усім їм, геніальних художників, яких поважав сам великий Рим!

Усе було переплутано, як завжди в цьому світовому місті,— стародавнє, сучасне і навіть майбутнє, що проривалось у схвильованому настрої римлян, у словах гарібальдійського гімну, що виникав то тут, то там, незважаючи на насторожені пильні дозори папської гвардії. А гімн цей створив поет Луїджі Меркантіні — боєць-гарібальдієць.

Bastone tedesco l'Italia non doma;
Non crescono al giogo le stirpi di Roma.
Più Italia non vuole stranieri e tiranni.
Già troppi son gli anni che dura il servir.

Va fuori d'Italia, va fuori, ch'è l'ora.
Va fuori d'Italia, va fuori, stranieri!*

...Професор історії Степан Васильович Єшевський поринув найдужче у минуле. Він відчував себе наодинці з руїнами, стародавніми храмами, з сивими пам'ятками дивовижної культури. І не було меж у часі. То він жив у віках до християнства, і вся історія Риму, його розквіту й занепаду вставала зримо перед очима. То він опинявся в Середньовіччі, в добі Відродження.

Він радів із своєї самотності. Він уявляв із задоволенням, як тепер оживуть його лекції з історії перед студентами Московського університету, бо він тепер відчував себе свідком і навіть часто співучасником різних етапів величної історії вічного міста.

---

* Австрійська дубинка не скорить люд Рима,
Не зборить Італію непобориму.
Не стерпить вітчизна чужинців-тиранів,—
Занадто вже довго триває їх гніт!

Геть з Італії, геть, час настав вам тікати,
Геть з Італії, геть, чужоземні кати!

(Переклав з італ. М. Бажан).

Але інколи, інколи він шкодував, що Марія Олександрівна не поїхала разом з ним. Він звик до неї за життя в Парижі. У листах Юленьці, та й сам собі, він доводив, що далеко краще без грошей сидіти на одному місці, а не подорожувати... І крім того, з ними був би Пассек. Ситуація складна.

«Ох-хо-хо, мила Маріє Олександрівно, і я, і Юленька дуже вас любимо і поважаємо — і як людину, і як чудесну письменницю, та якби деякі риси зникли з вашого таємничого характеру!» І це легковажне ставлення до грошей — до позичок, авансів. Перший час вона відмовлялась від пропозицій позичити їй, боялась цього, а тепер сама забуває, скільки кому винна, скільки їй винні в якій редакції, на що вона може розраховувати. Врешті, добре, що вона залишилась у Парижі.

До Рима приїхав Бородін. З ним накреслили план екскурсій.

От і сьогодні умовились зустрітися увечері коло фонтана Берніні, а до обіду Єшевський ще хотів зайти на пошту. Рідна Юленька, вона знає, що він турбується про неї і про дітей, особливо про новонародженого Петрусика, заочного хрещеника Марії Олександрівни, і не скупилася на листи.

— Prego! * — усміхнувся йому службовець пошти, подаючи лист і ще аркушик паперу — якусь записку.

Лист від Юленьки! Він з насолодою прочитає його у себе, а аркушик, маленьку записочку, він розгорнув одразу. Що воно таке?

Знайомий стрімкий почерк. «Милий Степане Васильовичу! Ми сьогодні приїхали і зараз тут, в Hôtel Russie на del Popolo. Чекаємо на вас швидше!

Віддана Вам *Марія Маркович* і *Богдась*.

З нами Олександр Вадимович Пассек».

От тобі й маєш! Але він зрадів, слово честі, просто зрадів. Йому здалося все навколо веселішим, і він відчув себе не в колосальному музеї, як досі, а живою людиною серед живих, сучасних людей. Він поспішив в Hôtel Russie, і коли побачив якісь особливо яскраві, зараз зовсім блакитні очі Марії Олександрівни, щасливе обличчя схудлого Саші й веселого Богдася, у нього вихопилося одразу:

— Як прекрасно, що ви приїхали!

— Що ж, всі дороги ведуть до Рима! — сміючись, тиснула йому руку Марія.— Але нам треба швидше влаштовуватися з кімнатами, адже в готелі неймовірно дорого для нас!

— Ну, це влаштуємо! Сьогодні я з Олександром Порфировичем Бородіним будемо у наших художників — тут брат Боткіна Микола, художник Орлов, багато інших, вони допоможуть знайти для вас помешкання.

— І щоб не дуже дороге,— нагадала Марія,— ви ж знаєте, у мене, як завжди, з грошима негусто, але дуже бажано, щоб недалеко одне від одного, хоча б на одній вулиці з Олександром Вадимовичем.

— І недалеко від вас, дорогий Степане Васильовичу,— мовив Саша.— Який я радий вас бачити! Невже ви все-все оглянули вже без мене, без Марії Олександрівни?

— Не турбуйтесь, тут на роки вистачить, не те що на якісь там два тижні!

Єшевський радів, що все так просто, і не було чого хвилюватись через їхні незрозумілі взаємини. Надаремно він заспокоїв себе. За короткий час він зрозумів, що зовсім усе це не «дуже просто».

Та ніколи він ще не бачив Марії Олександрівни такою щасливою, розквітлою, гарною. Щасливим, наче трохи завжди сп'янілим, виглядав і Саша.

Можливо, їм тільки заздритимуть люди. Хіба щастя може бути винним? Omnia vincit amor... *

*

Вони були такі щасливі, що з ними неможливо було ходити по музеях. Про Сашу і не говорити — хоча він, правда, погоджувався одразу на все, всілякі екскурсії, але лише тому, що мала йти і Марія Олександрівна. Вони жили в іншому світі, може, інколи трохи смішному для сторонніх, може, навіть обурливому для пуританського ока, але, безперечно, заздрісному для всіх,—

* Будь ласка! *(Італ.)*.

* Все перемагає любов *(лат.)*.

для кого потай, для кого одверто,— у світі своїх почуттів.

Степану Васильовичу часто здавалось, що вони нічого не бачать і не чують, крім одне одного. Та щодо Марії — він незабаром зрозумів, що помилився. Вона раптом ставила питання, які свідчили, що вона з якогось свого, іншого боку дивиться на все і цікавиться всім по-своєму.

Професор помітив, що Марія Олександрівна далеко більше за нього приглядалася до сучасного — не сучасного міста, а людей. Вона швидко опановувала мову, яку почала вивчати давно, і любила розмовляти з випадковими зустрічними. То з жінками коло Maria Miracle — Марії Чудотворної,— які розповідали, що саме ця мадонна найприхильніша до жінок і робить чудеса — miracle, то починала розмову з красунею дівчинкою, яка приходила прибирати кімнату і одразу пройнялася такою симпатією до приїжджої дами, що розповідала їй усі свої домашні і навіть вуличні новини.

Навіть з юрбою хлопчисьок, що не давали спокою приїжджим, вона одразу входила в якийсь незрозумілий решті контакт. Ці хлопчиська, як рої настирних мух, обліпляли коляски не тільки на загородніх екскурсіях, а навіть на вулицях міста, настирно, немов це беззаперечний обов'язок, якесь законне мито, вимагали милостині. Навіть милостинею це не можна було назвати, так це було зухвало і безапеляційно! Такі сценки дратували Єшевського, дивували Бородіна, Саша немовби почувався винним, а Марія була в захопленні, і реготала, і ладна була віддати всі гроші, аби чути хлоп'ячі вигуки, спостерігати їхні мінливі, задоволені, замурзані мордочки.

А сьогодні увечері вона кинулася на Єшевського:

— Як! Ви досі не були в «Ель Греко»? У тому ж кафе, казав Анненков, завжди бував Гоголь, там бував ще раніше Байрон. Ви вже тут три тижні — і не були там!

Єшевський почав перераховувати, де він встиг побувати за ці три тижні, але Марія і слухати не хотіла:

— Сьогодні, зараз же ми йдемо туди! Ви навіть не знаєте дороги? Нічого, я розпитаю!

Вона повела все своє маленьке товариство так упевнено, немов жила тут уже хтозна-скільки часу. По дорозі з привітною усмішкою вона питала напівіталійською, напівфранцузькою, як дійти до п'яцца Іспанія. Від неї кілька кроків до кафе «Ель Греко». Це вона знала з розповідей Анненкова.

Єшевський відзначив про себе, що їй усі так відповідають, наче для кожного приємно послужитися такій привітній молодій дамі.

— Невже це тут? — здивувався Саша.

— Я уявляв кав'ярню далеко більшою і багатшою,— мовив і Степан Васильович, коли вони зайшли в досить маленьку кав'ярню з двох кімнат.

— Саме такою вона мені й подобається,— переконано сказала Марія.— Тільки подумати — тут бував Байрон!

Балакуча, вже в літах, огрядна господиня, яка царювала за касою, охоче показала, де сидів завжди синьйор Ніколо — так вона називала Миколу Васильовича Гоголя. Тоді кав'ярня належала її дядькові з дядиною, а вона була ще маленькою дівчинкою, а втім, пам'ятає синьйора Ніколо. Його всі поважали і, сказати правду, побоювались. Він розмовляв чужою для неї мовою, і вона дивувалась — інколи він з таким серйозним виглядом щось розповідав, певне, щось дуже серйозне, думала вона, але ж то, певне, було щось дуже смішно, як вона вже потім здогадувалась, бо всі починали так сміятися, що дядина приносила сидр, щоб заспокоїти. А взагалі всі намагалися синьйору Ніколо догодити, дядя навіть власноручно варив для нього каву. Що казати, синьйор Ніколо любив повередувати!

— О, так,— сміючись, сказала Марія своїм супутникам,— мій чоловік був з ним добре знайомий, колись, невдовзі перед нашим одруженням, він із Гоголем цілий день провів. Що за людина! Та йому всі його вереди і примхи прощали, навіть не те слово, не «прощали», а залюбки зносили, аби бути близько коло нього.

Господиня кав'ярні, немов розуміючи, про що йдеться, закивала головою.

— Так, так, його всі синьйори художники дуже любили, а мій дядя був просто щасливий, коли синьйор Ніколо приходив до нас, і вже ні на кого з гостей більше не звертав уваги. О! — підняла вона палець угору, очевидно, удаючи дядька,— це великий російський піторо! У нас всі великі письменники і поети бували і пили

нашу каву,— мовила вона з погордою.— Он у тому куточку любив сидіти сам синьйор поет Байрон!

Марія здивовано глянула на неї:

— Хіба ви...

— Ні, ні, мила синьйоро, звичайно, я не пам'ятаю його, бо мене ще не було тоді на світі, але ж дядько повісив, бачите, от на стіні, його портрет і розповідав про нього. А чому, гадаєте, так зветься наша кав'ярня, і чому у нас любив бувати Байрон? О! Всі це знають! Він був і за греків, і за італійців, за всіх, кому потрібні були його пісні про свободу. Це наш поет! — вона глянула на двері й сказала зовсім іншим, довірливим, конфіденційним тоном: — Можете бути спокійні, я одразу пізнаю людей, зайві люди до нас не заходять. Присягаюся святою мадонною! Прего, чашечку кави? А тістечка я сама готую, я певна — такій прекрасній синьйорі буде до смаку!

— Звичайно, звичайно,— загорілася Маруся.— Ми вип'ємо по чашечці кави з вашими тістечками, і ми сядемо в тій кімнаті, ну, не на тому місці, але ж у тій кімнаті, де любили сидіти і Гоголь, і Байрон.

— І Брюллов,— нагадав Саша.

— І Герцен,— додала Марія.

— І Марко Вовчок,— в тон їй проказав Єшевський.

— А ну вас,— жартома ляснула його по руці Маруся.— Я справді зворушена всім цим, а яка чудесна ця балакуха-господиня! Все-таки шкода мені, що я не встигла побачити на власні очі Гоголя. Опанас стрічався з ним не раз, але Гоголь невдовзі помер, коли ми побралися.

Вона замислилась, тримаючи в руках малесеньку чашечку з запашною кавою.

— Звичайно,— мовила вона роздумливо,— Куліш зробив потрібну справу, перший зібравши його твори, листи, але, мені здається, він подав його зовсім не так, як треба, не таким, яким він був у дійсності, він зменшив його...

— Однаково на суд нащадкам лишаються твори, і тут ніхто вже не владний зробити по-своєму,— мовив Єшевський.— Як не репетує Англія, всі її лорди, всі її святенники, а от, бачите, поет Байрон лишився в серцях усіх народів, кому потрібні були його пісні!

— Він у мене змалку зв'язувався з Італією і Грецією,— сказала Марія.— Яке життя! З карбонаріями боровся за Італію, як за свою батьківщину, віддав життя за Грецію. З його піснями свободі йдуть гарібальдійці!

— Сміливому вся земля батьківщина! — мовив Єшевський.

З кав'ярні, де дружньо попрощалися з господинею і дали слово прийти ще, Марія йшла мовчазна й замислена.

Треба швидше зустрітися з хлопцями, які приїхали в Гейдельберга не як цікаві туристи, а щоб бути в загонах Гарібальді, з тими поляками, росіянами й українцями.

— Милий Степане Васильовичу, ви ще не дізналися, я вас просила, де тепер Добролюбов? Чоловік писав, що він у Римі, але ж його тут нема. Чоловік радить познайомитись з ним і працювати для «Современника».

— Що ж, вам і карти в руки,— задоволено сказав Єшевський.— І не дорікайте мені, ви ж знаєте, я для вас про все дізнаюсь — навіть, про що зараз думають Кавур, Меттерніх і король Віктор-Еммануїл, бо про це пише в «Современнике» Добролюбов так само гаряче, як і про твори Марка Вовчка, тому вже я пройнявся до нього величезною симпатією і дізнався, що зараз він у Неаполі.

— Ну, тоді ми з ним незабаром побачимось,— впевнено сказала Марія.— Я не встигла познайомитись з ним у Петербурзі, треба це тут виправити!

*

Художники знайшли для Марії Олександрівни чудову кімнату! Досить велику, але зовсім недорогу, на першому поверсі. У внутрішньому дворику був навіть фонтан і квіти. Обставлена кімната була екзотично: прикрашена вазами, бюстами, висіли картини — ніби куточок якогось музею або старого палаццо. Так воно й було — колишній занедбаний, ветхий палаццо, але Марії дуже подобалось. А художники найбільше були задоволені й пишались, що знайшли помешкання з великим ліхтарем на сходах. Більшість будинків у Римі була з темними й просто страшними під'їздами.

На тій же вулиці у маленькій кімнатці оселився Олександр Вадимович. Богдась лишався на його піклуванні в той час, коли мама працювала. Першу половину дня мама завжди працювала. І часто вночі. Увечері інколи сходилися усі разом. Свої відвідини музеїв і різних пам'яток професор, як і до їхнього приїзду, робив сам... Що ж, йому не хотілося заважати цим явно щасливим людям...

Інколи він виходив пізно увечері, отак як сьогодні, майже вночі, щоб поглянути на руїни форуму, храм Венери, Колізей при місячному освітленні. Сьогодні він попрямував до Колізею. Людей зовсім не було. Там і тут бігали кішки, чомусь їх тут багато ховалося в стародавніх руїнах. Якась жіноча самотня постать вийшла з брами.

— Маріє Олександрівно! Ви? Самі? Чому?

— Хіба ви не знаєте, що я люблю блукати сама?

— Але вночі, в Колізеї?

— Хіба страшно? Саме отак і відчуваєш те далеке життя. Під цією брамою проходили гладіатори з вигуком: «Ave Caesar, morituri te salutant! *» Я люблю тут блукати і згадувати.

— І ви згадуєте те далеке життя? — пожартував Єшевський.

Марія нічого не відповіла. Вони пішли вдвох мовчки. Навіть такому доброму другові, як Єшевський, не хотілося казати, що вона «згадувала». Вона згадувала тут рядки «Неофітів», які Тарас Григорович власноручно переписав для неї і подарував перед подорожжю. Вона не раз перечитувала їх, але зараз, тут у Римі, коло стін Колізею, уночі, вона особливо переживала усю їхню силу слова, уяви, мислі.

Шевченко малював Колізей, перших неофітів, перших нескоримих борців, віддану матір, але ж усе це було про їхню рідну землю, про рідний народ, і не лише про рідний, а про кожен уярмлений, про кожен поневолений, про кожен, що конає під владою тиранів.

Марія йшла мовчки, і, як часто бувало, в думках повторювала рядок за рядком:

Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, мірро,

* Живи, Цезарю, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе! *(Лат.)*

Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор, і патрицій,
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває. Тризну править
По Сціпіонах. Лютуй! Лютуй,
Мерзенний старче! Розкошуй
В своїх гаремах! Із-за моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

Вона думала про всіх неофітів, усіх борців, і для неї найближчою ставала Італія Байрона, Італія Гарібальді і, як не дивно було б почути комусь, Італія її «батька», Тараса Григоровича.

Захотілося йому написати про всі враження, його розпитати. Опанас повідомляв у останньому листі, що хворіє, писав про невдале сватання, про сумну подорож на Україну і брутальний арешт. Тургенєв збирався написати про цей обурливий арешт Олександру Івановичу, щоб той надрукував у «Колоколе».

Мабуть, важко йому, Тарасові Григоровичу, нема коло нього по-справжньому близьких, з теплими, рідними руками. Як це страшно бути на самоті, самотнім. Не тоді, коли сам цього хочеш, а весь час... Певне, це найстрашніше в житті. От і люблять його, і шанують, а він однаково самотній — її названий батько, і ніяка слава, ніякі успіхи не можуть замінити найріднішої, найближчої людини.

Уночі, після прогулянки до Колізею писала йому листа. Бажалось якнайтепліше зігріти його, приголубити, як дочці.

«Мій друже дорогий, Тарасе Григоровичу!

Чую, що Ви усе нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом доходжу, як-то Ви не бережете себе і які сердиті тепер. Оце добрі люди скажуть: «Тарас Григорович! Може, Ви шапку надінете: вітер!» — а Ви зараз і кирею з себе кидаєте. «Тарас Григорович, треба вікно зачинити,— холодно...» — а Ви хутенько до дверей — нехай на стежі стоять. А самі Ви тільки одне слово вимовляєте: «одчепіться», та дивитесь тільки у лівий

куток. Я все добре знаю, та не вбоюся, а говорю Вам і прошу Вас дуже: бережіть себе. Чи таких, як Ви, в мене поле засіяно?»

Чомусь сльози застилають очі. Ніхто, ніхто не важив так для неї.

Згадала, як уперше дівчинкою «Кобзар» читала, і сама собі присягалася, своїм життям, принести якусь користь для народу, не прожити пустотливою панночкою або великорозумною баринею. І біль, неймовірний жаль за ним — чого так склалось його життя?

Згадала — розповідав Опанас — дуже Тараса Григоровича любила хрещена мати Богдасика — княжна Рєпніна, Варвара Миколаївна, ще до заслання, ще як був молодим. Вона, Варвара Миколаївна, вразила Марію своїм прямодушним розумом, сердечною простотою. Та хіба серцю накажеш? Шевченко поважав її, звірявся їй багато в чому, але ж не любив. І він самотній. І вона вже нікого не полюбила і теж сама-одна доживає свій вік. А от здалося йому, що полюбив цю Ликеру, кріпацьку дівчину Макарова. Макаров, звичайно, одразу «вольну» дав, але жахався, казав Марусі: «Гарна тварина — і більше нічого, лукава, ледаща і не любить його аж ніскілечки». Нещасливий «батько»! Шкода, що її не було поряд, уявляє, як усі «друзі» з порадами лізли, з осудами та пересудами. Вона розуміє, він жахнувся своєї самотності, а те, що кріпачка,— це тільки полонило його дужче. І всі кажуть — гарна! Її й Тургенєв бачив, теж сказав: «Я зрозумів, чому його до неї потягло, але одразу бачив, не те що щастя — ніякого пуття не буде».

Може, й добре, що одразу все порвалось.

Не пощастило йому у подорожі, такій жаданій, такій чеканій, на Батьківщину.

«Їздили Ви на Україну, були Вам там пригоди, писали мені. Коли-то побачимось? Буду дожидати».

Вона й так ті три місяці у Петербурзі найчастіше з ним бачилась, усі навіть нарікали. Але ж так мало того часу було. Він і не хотів спочатку, щоб вона їхала, а потім казав: «Їдь, доню, подивись світа!»

«Я тепер пишу до Вас з Рима: коли б же Вас сюди заніс який човничок, щоб Ви не од людей почули, а на свої очі побачили, які тут руїни, дерева, квіти, а яке

тепло, яке сонце. Я була в Колізеї на самому вишку, на вікні сиділа, а як звідти зійшла, то й сама не знаю...»

Еге ж. Єшевський і Саша долі стояли, і Саша тремтів і бліднув, бо не помітив, як вона швидко нагору побігла, а вже побачив, як звідти махала, щоб стояли там унизу, на неї чекали.

«Була у Ватікані...»

Як глянула на Аполлона, на Лаокоона, «живих», не копії, а «справжніх», так аж дихання зайшлося, говорити не могла, трохи відстала, щоб не бачили її супутники, незручно стало за свою таку вразливість, вона й сама не чекала такої реакції. Потім, уже отямившись трохи, слухала пояснення Єшевського. А в Сікстинську капелу ходила потім не раз; і, закинувши голову, їй хотілося найдовше дивитись на стелю, на створення світу, як бог Саваоф торкається пальцем Адама. Вона мимоволі всміхалась, і ніби все набувало іншого значення. На це створення світу вона воліла більше дивитись, ніж на страшний суд, там тільки одна божа матір її заспокоювала, яка наче благала сина про милосердя. Вона і в дитинстві найдужче любила образ діви Марії... А створення світу було для неї чимось життєствердним. Не те що страшний суд — хай хоч і заслужені кари.

«Коли б же Ви були там, Тарас Григорович. У мене є для Вас фотографії, та як їх передати? Я тут і працюю, і вчуся, і гуляю. Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули чи ні, що ви названий батько? Коли взяли ім'я, то взяли й біду батьківську. Тепер думайте і не забувайте».

Вона всміхнулась трохи сумно. Чи було б її сьогоднішнє щастя, її «миле горе» — бідою батьківською?

Ой, леленько, вона й не знала, й не відала досі, яка то є справжня любов! А любові, як долі, конем не об'їдеш, не обминеш...

«Прощавайте. Бережіть же себе, прошу Вас дуже».

Вона знала — йому буде приємно, радісно, коли вона багато працюватиме, писатиме. Оце для нього головне. Вона уявила, як у нього, в його скромній кімнаті-майстерні в Академії художеств вона затишно вмоститься на його турецькому дивані — єдиній розкоші! — і розповідатиме про подорожі, зустрічі, враження, і він прочитає їй нові свої твори, а потім попросить її заспівати,

і вона співатиме не тільки українські пісні, а й італійські, що чує тут.

Обов'язково треба швидше побачити Добролюбова, він-то далеко більше знає, ніж Єшевський та Бородін, та й російські художники, з якими вони стрічаються, що робиться насправді навколо, бо щось дуже схоже на затишшя перед бурею, а в день іменин Гарібальді на всіх вулицях і на площі папські солдати ходили великими юрбами, побрязкували, наче застерігаючи, шаблюками, і народ у чеканні затих, немов збирався з новими силами.

В останньому «Современнике» була дуже прихильна рецензія на нове видання «Кобзаря» — вона ще його не бачила, і їй тільки написали, що на ньому стоїть присвята їй!

Але їй так хотілося одержати листа від самого Тараса Григоровича. Надходили листи від Тургенєва — не дуже приємні, від Опанаса — після них ставало сумно й ніяково, а інколи вона ображалась і дратувалась про себе.

А від Тараса Григоровича — ні, не було. Невже він так тяжко нездужає, що й написати нема сили?

Вона про нього тут останнім часом багато думала, і навіть приснився він їй, веселий і добрий,— удвох співали «Зіроньку». І вона прокинулась весела, розповіла за сніданням про сон Богдасеві й Саші. Вони, як завжди, пішли втрьох на пошту — Саша, Богдась і вона.

— Prego, синьйора! — як знайомій, з усмішкою простягнув їй листа чорненький юнак.

Вона вже впізнала досить товстенький конверт з адресою, надписаною почерком Івана Сергійовича,— він їй пересилає пошту з Парижа: так і є — в першому конверті ще другий, це від Опанаса Васильовича. Саша ніколи не питав, намагався нічим не виявити свого хвилювання, але від Марії не крилося, як він завжди бліднув і мінився в обличчі.

— Від тата! Лист від тата! — закричав Богдась і потягнув її за руку.— Читай, читай швидше!

Вони вийшли на вулицю, присіли коло стіни, повитої плющем і трояндами. Саша удавав, що цікавиться невеличкою статуєю мадонни. Їх тут багато стоїть в нішах коло невеличких стінних фонтанчиків, звідки

прості люди п'ють воду. Богдась торсав матір за руку, і вона квапливо надірвала другий, Опанасів, конверт, почала читати, і раптом Богдась побачив, як великі, наче дощові краплини, сльози потекли по щоках мами.

— Мамо! Що таке? — кинувся він до матері, підбіг і зляканий Олександр Вадимович.

Марія слабо махнула рукою:

— Підіть, підіть удвох кудись. Я сама хочу бути. Тарас Григорович помер...

Вона блукала сама по відлюдних вулицях та вуличках, сиділа над Тібром, не звертаючи ні на кого і ні на що уваги і не стримуючи сліз. Тараса Григоровича, її «батька», вже не було на світі. Як у неї боліла душа! Ніколи, ніколи вона вже не побачить його, і не розповість вже йому нічого, і, написавши новий твір, вже не думатиме, як завжди: «А йому сподобається?» Адже його слово було найвище визнання, найвищий суд для неї.

Як же це трапилось, як же таке горе, така біда увійшла в її життя? А вона так багато думала про нього останнім часом, як ніколи за все перебування за кордоном. Так то вона прощалася з ним навіки, коли їхала з Петербурга? То вона прощалася, коли підписувала оце тепер останній свій лист звідси: «Прощавайте»?

Ой, а де ж та даровизна, що наділив він нею, а вона залишила у нього до повернення — його автопортрет, що писав він, коли був молодим. Вона такий бачила і у княжни Варвари Миколаївни, отаким та його любила й не пізнала після заслання, а вона, Марія, побачила його вже не таким, але одразу зрозуміла, що душа його ще палкіша, ще непримиренніша стала, воля його ще міцніша, куди міцніша, ніж у всіх, хто оточував його.

Він подарував їй ще свій зошит, що списав у Орській фортеці, своє євангеліє, що читав там. Він усе те дорогоцінне її серцю подарував їй, сам подарував, хіба вона насмілилась би просити, навіть натякнути? А вона сказала, притуливши ті подарунки до грудей: «Нехай у вас буде, поки повернуся». Кому вона могла що довірити, як не йому самому?

А тепер — де вона, ця найдорожча в світі спадщина? Треба, щоб Опанас потурбувався, забрав для неї, зберіг для неї. Яка вона була легковажна, нерозсудлива,

непередбачлива... Та хіба вона думала, що ніколи вже не побачить свого Тараса Григоровича? Хіба коли думаєш, що близькі підуть від нас одного разу і ніколи вже не повернуться?..

Вона опівночі прийшла до свого помешкання. Вже зовсім було темно і тиша скрізь. Добре, що у під'їзді світив цей ліхтар, яким так пишались художники. Саша сидів коло Богдана, що спав, та, поглянувши на її заплакані очі, мовчки поцілував їй руку і, нічого не спитавши, пішов до себе.

Він завжди був такий. Нічому не заважав і розумів її бажання з півпогляду.

Нікого вона не хотіла бачити, нікого.

Цілу ніч вона наче розмовляла з «батьком», присягалася, що вона не зверне з дороги, його дороги, адже він вірив у неї, Марію, Марка Вовчка, і хай ця віра не стане даремною! Але як закінчив він це своє страдницьке життя? Чи був хтось коло нього, чи тримав його знесилену руку, чи так на самоті, як завжди? А вона, його «дочка», була так далеко, й невідомо, чи встиг він прочитати її останній лист із Рима? Невже не дізнався він, як вона думає про нього, схиляється перед ним?

Вона наче оглядала своє життя і червоніла за багато днів і годин цих двох років, і думала, думала над своєю працею і над тим, що та як треба робити і як прожити, як він, у кого нема «зерна неправди за собою».

Як це важко жінці, молодій ще жінці, якій здавалось, що тільки зараз вона пізнала справжнє жіноче життя, жіноче щастя, і як важко все поєднати і бути ще матір'ю.

Адже завжди жадала вона бути доброю, гідною матір'ю — не для оточення, не про людське око, а по-справжньому, щоб самій знати, що перш за все вона — Людина. Мати. Адже їй присвятив Тарас Шевченко свій «Кобзар»! Це щось-таки значить! Не тільки для слави, для відзнаки її, а щоб вона, Марко Вовчок, так само, як він, любила Україну, народ пригноблений, скривджений, для нього працювала.

Писати? Так, багато писати, щоб народ її любив і розумів. Не для купки «избранных», а для всіх людей, народу, для нього й про нього.

Ніч — час роздумів над життям, над метою його, над добром і злом.

А день — це саме життя з своїми повсякчасними турботами, дрібними щоденними обов'язками, легкими радощами, побутовими неприємностями і втіхами.

Може, коли б «бог» не посилав людям різні дрібні напасті, які відвертають увагу від того, що терзає до глибини душу, і жити не можна було б!

Вночі здається: зайшла людина в безвихідь. Як можна далі жити, не розв'язавши для себе головних протиріч, питань, проблем?

А настане день, відійшла ніч переплакана, безсонна, треба дитині швидше дати поснідати, треба навідатися, чи надійшли гроші, треба швидше перекласти «Три долі», а то не встигнуть надрукувати в черговому номері.

А тут ще Саша...

5.

Наближався великдень. Як це було в дитинстві? Давно-давно?

Вона сиділа коло фонтана, поринувши в спогади. Це наближення свят, незвичне готування до них у Римі розбуркало далекі-далекі спогади, далекі картини, що нічого спільного не мали з тим, що бачила зараз. Ще б пак! Маленька глуха Катеринівка на Орловщині — і Рим!

Який ясний піднесений настрій був тоді, у дитинстві, в дні цих великодніх свят! Коли ще дуже вірила, коли ходила на сповідь, причащалася, відчувала себе чистою, безгрішною і дуже любила з мамою і нянею відвідувати весь страсний тиждень убогу сільську церковку. Вона з особливим палким почуттям вистоювала всі дванадцять євангелій у страсний четвер, і тремтіла від жалю і сліз, коли у святу п'ятницю виносили плащаницю, і щиро молилась, як усі в церкві — старі, молодиці, дівчата. Багато з них плакали. Чому?

У страсну суботу після хатньої метушні — адже, мабуть, цілий тиждень пекли паски, смажили, варили,— готували «пасхальний стіл», як якийсь вищий обов'язок, а ще весняна святкова приборка, і завжди лишалось на останній час щось недороблене, що конче треба

було зробити. І от, нарешті, на вечір, коли вже в усьому домі так смачно і врочисто пахло святом, вона і старший брат Валерко одягали святкові вбрання, в її тугі довгі коси няня вплітала широкі сині або рожеві стьожки, вбирались святково мама й тато, так, і тато був ще живий, і увечері в страсну суботу теж їхав з ними до церкви,— і всі люди були у святкових вбраннях, квітчастих хустках. У церкві було дуже парко, тісно, дихати було важко, але всі наче нетерпляче чекали чогось надзвичайного, хоча щороку відбувалось те ж самісіньке. О дванадцятій лунало «Христос воскресе!» — і враз немов усе-все мінилося на очах, і люди всі мінилися, старі бабусі й діди, жінки, дівчата, літні дядьки і навіть хлопці! Всі здавалися такими добрими, ясними, і вірилось, що Христос, і божа матір, і всі святі ангели саме тут зараз, невидимі летять поперед хресного ходу навколо церкви. А на дзвіниці бамкав великий дзвін, тоді здавалося: голоснішого, гучнішого і прекраснішого нічого не може бути.

Як бувало весело в цей день удома! Давно-давно. Коли живий ще був тато...

Потім вона вже з острахом чекала великодня. А втім, і кожного свята. Але особливо великодня. Бо саме тоді напивався до нестями вітчим. Зовсім інші, ніж раніше, при татові, почали приїздити до них гості. Ні, не до них, до нього. Мама заводила дітей у спальню, забороняла виходити, щоб вони нічого не бачили й не чули. Старший Валерко цікавився, якось неприємно цікавився, намагався заглянути у щілинку, прислухався, а їй, Маші, було огидно, і найдужче чомусь вона боялася, щоб не почули меншенькі діти — Митя і Вірочка. Вірочка — вже дочка вітчима, але ж її сестричка, і вона її любила й жаліла. І самій їй не хотілося нічого чути.

Якось вона втекла. Вона бігла до своєї колишньої няні на село. Їй здавалось, що всі ті люди, яких вона бачила вночі в церкві, які з жалем і співчуттям шепотілись за її спиною: «Хоч і панночка, а сирітка», зустрінуть її, сховають. Але на вулиці гуляли, і вона засоромилась, звернула з вулиці, побігла городами.

Треба було ще поминути попівський двір. З попівського дому лунав гомін, безладні співи, п'яні голоси. От рипнули двері з чорного ходу. Вона причаїлася за

кущем ліщини з ще ледь помітним зеленим листячком: здавалось — на кущ накинуто зелений прозорий серпанок.

З дверей вийшли, підтримуючи один одного, піп і дяк, вони щось верзли, переконуючи в чомусь один одного. Єлейна борода попа була скуйовджена, дяк обіймав попа і намагався поцілувати йому руку, потім підвів свою правицю і таким громоподібним як у церкві голосом загорлав: «Єдин бог без гріха!» Аж тут вибігла попадя і почала обох лаяти верескливим голосом і штовхати у двері додому, а піп, так само піднявши руку, виголошував козлиним тенорком: «Єдин бог без гріха!»

Дівчинка найдужче злякалась, що її помітять, і, коли вони зникли в хаті, дременула далі знайомою стежкою.

Нарешті підперта з усіх боків, наче полатана, пощерблена нянина хижа. Дівчинка постукала у маленьке віконце. Вийшла няня. З того часу, як мама віддалася вдруге, няню відпустили з двору, вона жила з дочками і внуками.

— Машенько, що ти, дитинко? Чого?

Маша кинулася до неї, притулилась, нічого не сказала. Стара зрозуміла без слів.

— Гуляють?

Дівчинка кивнула головою. Няня стояла розгублена, вона не кликала до хати. І раптом Маша зрозуміла — вона не може її покликати! Адже не раз плакалася няня мамі, як важко дочці, про себе ніколи ані слівця, але ж, певне, і їй непереливки. Та й що б Маша у них зараз робила? Однаково треба повертатися. Мама кинеться, що її нема, хвилюватиметься. Бідна мама, їй ще гірше буде. І потім, поки бігла, хвилювалась, щоб не побачили, поки попівський двір поминула, наче те хвилювання та домашня біда відійшли далі. Може, просто свіже повітря підтримало її.

— Я піду, нянечко,— мовила вона,— то я так, захотілося просто до тебе.

Немов уранці не бачились, не христосувались.

— Я піду з тобою! — Стара обняла дівчинку, прикрила своєю темною хусткою — подарунок ще пані. Пішли обережно вдвох. Де-не-де виринали пісні, голоси. — От і наші розгулялися. Треба ж колись відпочити, людьми себе почути, хоч у свята...

Мама стояла коло хвіртки, перелякана, стривожена.

— Мамо, прости мені, я до няні ходила,— цілуючи їй руки, перепрошувала Маша.— Ти хвилювалась за мене?

— Дуже! — прошепотіла мати. Вона не сміла сказати, вона боялась признатись сама собі,— вона злякалась, що Машу затягли оті мерзенні гості чоловіка, і дівчинка все те бачитиме, що там коїться. Дяка богові! Вона ходила до няні.

— Голубонько пані, ви вже не сердьтеся на Машеньку, вона мене провідати ходила! — мовила няня. Дорога її няня, вона так любила цю дівчинку, яка завжди за всіх покоївок, за всю челядь заступалася! Хто що не розіб'є, хто яку шкоду ненавмисне зробить,— Маша завжди казала: «Мамо, то я, пробачте».

— Ні, ні, нянечко,— обняла стару мати,— я не сердюся на Машу. Ти ж знаєш, вона добра, хороша дочка. Я от що гадаю: краще Маші не жити тут, краще я її до якоїсь із сестер відвезу. Однаково з осені у пансіон. Ти згодна, Машенько?

— Як скажеш. Як ти хочеш,— розгублено відповіла Маша.

Їхати з дому? Але ж коли «дому» й не було?

— Нянечко, правда, Маші краще там буде, або у Каті Мардовіної, або у Варюші Писарєвої? — наче виправдуючись перед старою селянкою, казала пані.

— Звісно, краще,— сумно зітхнула няня.

Ніде їй не було краще. Ніде їй не було гірше. Усе було тимчасовим — чеканням справжнього.

Проте — більше показового, зовнішнього у Мардовіних, строгіше й чистіше — у Писарєвих. Тому їх любила дужче.

Не раз із рідними їздила на прощу в монастирі. І багато переживань, думок, здивування і навіть перший час захоплення викликали у дівчинки черниці — їхнє самозречення, їхня доля. Потім, коли підросла, уважні її очі, бажання про все дізнатися, зрозуміти відкрили багато такого, від чого жахнулася. Темний страшний побут монастирський, жорстока непохитна ієрархія, безмовні рабині, честолюбна владарка-ігуменя, вражена навіки в особистому житті тиранка, і такі ж уражені, заздрісні, дрібніші тирани — її помічниці й підлабузниці — мати-казначея, інші, на нижчих сходинах чернечої імперії. О! Як рідко можна було побачити

справжню християнську віру. Відкривалися перед нею і штучне творення чудес, і різні релігійні ефекти, які підстроювали служителі церкви, і поряд з цим — дитяча сліпа віра скривджених простих людей, оцих старих бабусь, молодих жінок, котрі з немовлятами на руках проходили десятки верстов, щоб поклонитися чудотворній іконі, святим мощам, за останній мідяк налити у пляшечку святої водички, яку напередодні наливала із звичайного колодязя на монастирському подвір'ї одна з цих жирних лицемірних чорних гусениць.

Інколи ще хотілося вірити, як у дитинстві, світлою, ясною вірою, але це було вже неможливо. Давно неможливо.

Дивно! Опанас був релігійна людина — які листи писав він їй, коли була ще нареченою, їздила з родичами в Задонськ! Ще тоді вона вірила, але його листи, сповнені сентенцій, моралізуючі, якось не відповідали її настроям, її вірі, в якій вона найдужче шукала не фанатичної покори, не захоплення аскетичними ідеалами, що відгонили у звичайних людей звичайним святенництвом (трохи цього було і в Опанасових листах), а ствердження любові до людей, ближчих, живих людей, шукала правди і добра. Потім вона почала сперечатися з ним. Потім перестала сперечатись. Коли вчителював, він повинен був і до церкви ходити, і всі обрядності виконувати. Вона, як дружина вчителя, звичайно, виконувала все з ним, але вже ніякої ваги цьому не надавала. Дещо, правда, робила навіть залюбки, тому що нагадувало дитинство: на великдень пекла паски, фарбувала крашанки, приходила «розговлятися» вся комуна (яка й не постилася!). На «зелені свята» вбирала хату клечанням. Ну, а на різдво, звичайно, і свят-вечір був напередодні, і кутя з медом, і взагалі все, як належить. Але ж це все не мало ніякого відношення до віри!

Ці два роки за кордоном весь час перебувала в оточенні таких людей, для яких питання віри, релігії давно вже не мало особистого значення. Це було лише тією темною силою, яку треба було враховувати в своїй боротьбі проти монархів церкви і всього їхнього війська. Так робив весь час Олександр Іванович Герцен. І саме тут, у Римі, був центр найміцнішої і найпідступ-

нішої клерикальної сили, тут був центр держави намісника апостола Петра на землі — самого папи. Він жив у Ватікані. Важко було поєднати в думках, у розумінні Ватікан — місце мешкання монарха католицької церкви, і Ватікан, про який писав Герцен: «Коли нестерпні сумніви ятрять серце, коли перестаєш вірити, що люди могли бути здатні на щось путнє, коли самому стає огидно й соромно жити,— я раджу йти до Ватікану. Там людина заспокоїться і знову щось благословить у житті». Він писав про Ватікан Рафаеля, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, а не папський.

Але там, у цьому ж Ватікані, за стіною, що відмежовувала від залів Рафаеля, його станців, від Сікстинської капели, вже багато віків плутав таємничий зловісний лабіринт клерикальної держави і мав свої палати папа. У страсний тиждень він мав сам правити відправи у Сікстинській капелі, а у вербну неділю — в соборі святого Петра.

— Ми мусимо бути на відправах папи в соборі і в Сікстинській капелі,— такими словами, та ще сказаними категоричним тоном, зустріла Марія своїх постійних супутників, до яких ще приєднався сусіда по дому, один швейцарець, якого дуже полюбили всі діти з ближніх будинків.

— Бути в Римі і не бачити папи! — удавано осудливо мовив і Єшевський.

— Вас схопив уже азарт туриста? — спитав сусіда-швейцарець.

— Усе, усе разом! — відповіла Марія.— Я хочу бачити папу, я хочу бачити народ у дні найбільших релігійних свят, адже італійці так палко, пристрасно вірують! Я хочу бачити всі їхні врочисті церемонії, і я рада, що ми опинились у Римі саме на великдень.

— А я волів би краще опинитися під час карнавалу, хоча вже й спостерігав його. Оце видовисько незрівнянне, і справді треба саме на карнавалі бачити італійців! У церкві — це зовсім не те.

— Ви вже не раз бували тут, тому так спокійно ставитесь до всього,— заперечила Марія.— Та тільки як нам дістати квитки?

— Скрізь і завжди усім хочеться побувати на таких церемоніях, як на прем'єрах у театрі,— сказав швейцарець.

Вона даремно хвилювалась — люб'язний швейцарець приніс їй з поштивою усмішкою квиток на відправу у вербну неділю. Йому дуже хотілося прислужитися цій чарівній дамі! Але напередодні Марії вже надіслали з російського посольства квитки на всенький страсний тиждень! Це вже потурбувався професор, та, звичайно, вона про це не сказала швейцарцю — подарунки треба вміти приймати і не затьмарювати насолоди даруючого!

Вона була страшенно задоволена, що піде, і— розчарована, коли пішла.

Це справді була ніяка не релігійна відправа,— швейцарець мав рацію,— своєрідна театральна вистава, навіть не прем'єра, бо учасники зовсім не хвилювались, як артисти на прем'єрах, а виконували свої ролі завчено-машинально, бо виконували їх багато років, а до того багато років бачили, як виконували інші, їхні попередники.

Єшевський побачив: Марія Олександрівна ледь стрималась, щоб не чмихнути, коли на ношах у кріслі винесли папу — невеличкого, з круглим байдужим, навіть добродушним обличчям.

— Наче пиріг! — шепнула Марія.

Ніякісінького натхнення, врочистого піднесення не побачила вона на обличчі намісника Петра на землі — тільки втома й байдужість. Він сидів під балдахіном, з обох боків його обмахували павичими опахалами.

Поперед нього спочатку пройшли кардинали в довгих червоних мантіях і високих клобуках, потім єпископи, каноніки, різні високі чини чорного війська, що нагадували часи інквізиції, потім звичайне військо у незвичайному одязі — швейцарські латники у середньовічних убраннях, загони папських гвардійців. Від усієї червоної, золотої пишноти аж очі сліпило. Усі в церкві стали навколішки, але Марія помічала лише цікавість на обличчях, навіть не можна було сказати — молільників, молільників не було, були цікаві глядачі. Одна тільки жінка, явно іноземка, що виявилось з її запитань, стоячи поблизу Марії навколішках, плакала розчулено. Зараз у цей славетний собор святого Петра можна було попасти лише по квитках, і більшість була така, як вона сама,— цікаві глядачі у справжнісінькому театрі. Але ні, вона помиляється: цей

вдосконалений театр — це ж величезна, ще непоборима сила. Яка сила у цього байдужого, з обличчям втомленого хазяїна, папи, у зловісних кардиналів, деяких висхлих, наче кістяки, з обличчями хижих птахів, зголоднілих хижаків, а деяких відгодованих, випещених. І не можна сказати про якусь тупість, глупоту, ні, ні в якому разі, бо в багатьох погляди горіли таким злим розумом і хитрістю, що, певне, моторошно було б глянути сам на сам у живі очі. Це були очі суддів-інквізиторів, які одним поглядом, одним невблаганним рухом руки, не замислюючись, посилають на смерть, на вогнище, в темниці фортеці Святого ангела. І нічого християнського не було в них, нічого спільного з тими першими неофітами, що при світлі смолоскипів спускалися в катакомби і там молилися з відданою вірою і самозреченням, і там ховали своїх перших мучеників за віру. О! Катакомби справили на Марію куди глибше враження!

Їй захотілося швидше з цього театру на свіже повітря. Нарешті кінець урочисто театральної відправи.

— Вийдемо тим ходом! — кивнула Марія професору й Саші.

Саша знав — Марія не може піти з собору святого Петра, куди вони вже приходили кілька разів, щоб не затриматися хоч би на хвилинку коло «Пієти» Мікеланджело.

Вже витиснувшись із натовпу і переводячи подих, Єшевський сказав:

— Справді, треба погодитись з вашим улюбленим Стендалем: «Яку радість могло б дати перебування в античному Римі, коли б волею злої долі на його грунті не виник як найбільша образа — Рим попівський».

— Але ж не забувайте,— мовила Марія,— Стендаль не тільки захоплювався античним і іншим мистецтвом Рима, він був зв'язаний і з карбонаріями! Погляньте на майдан — скільки тут їхніх синів і дочок!

На майдані була сила-силенна людей, живих людей,— не глядачів, а палких римлян, італійців з гарячими серцями, жадобою волі, хай у більшості ще віруючих і в мадонну, і у всіх улюблених святих, але в той же час вже пройнятих зневагою до абатів, монсиньйорів і, головне,— з вірою і любов'ю до свого Гарібальді, якого чекали, чекали! Та він, незрозуміло для більшості чому, після свого славетного, героїчного походу «тисячі», тріумфальної перемоги в Неаполі, знову поїхав на свою Капреру. Але ж він сказав: «Рим або смерть!»

Переказували його слова: «До побачення — в Римі!»

Так, Рим був володінням папи, в тенетах європейських дипломатичних інтриг, ще Венеція була під п'ятою австрійців, у Турині домовлялись король Віктор-Еммануїл, Кавур, інші міністри, але народ, весь народ Італії бачив у об'єднанні своє визволення і вірив Гарібальді! Це розуміли король і міністри і поки що загрібали жар його руками, бажаючи об'єднання і боячись народного запалу, коротко кажучи — революції.

— Ви пам'ятаєте,— сказала Марія,— рядки Альфієрі: Siam servi, ma servi ognor frementi! — Так, ми раби, але повстати ми готові!

— Ви робите надзвичайні успіхи в італійській мові,— зауважив професор,— коли б я з таким же успіхом знався в старовинних італійських хроніках!

— Марія Олександрівна вивчає мову по Альфієрі і Данте,— вставив Саша.

— А ви, я знаю, не розлучаєтесь з Петраркою і Боккаччо, хоча вони такі несхожі! — засміявся Єшевський.

— Свята істина,— погодився Саша.— Щоб не тільки вивчити мову, а пізнати й дух італійців, необхідно знати і того, й другого. Крім того, це в мене підступи до Беккаріа, якого я жадаю прочитати в оригіналі.

Звичайно, треба ж йому, врешті, займатися не лише Петраркою і любов'ю, а подумати й про свою неприємну спеціальність!

Але ж Марія надихає його, повертає його думки і в цьому на якийсь зовсім інший шлях. І йому соромно нічого не робити, коли вона так невтомно працює. Він використає також подорож до Італії для досконалого знайомства з батьком юриспруденції — Беккаріа.

— Я тут також читаю Боккаччо по-італійськи,— сказала Марія.— Скільки там викривається притаманного всілякому попівству! І як про це ще мало в нас у літературі. Про наші рідні,— усміхнулась вона,— святі монастирі, про наших власних черничок та ченців, та й про попів, у нас щось нічого не написали, а скільки там несподівано вражаючого! Я в юності і в дитинстві не раз їздила на різні прощі і дивувалась та жахалась.

Звичайно, кожен народ, кожна країна має в усьому свою специфіку. Але я дедалі все дужче закохуюсь в Італію, в справжню, живу, волелюбну. Я хочу швидше в Неаполь! Адже там ще так недавно був Гарібальді! Я хочу саме зараз побачити народ Неаполя, звідки прогнали короля! Степане Васильовичу, невже ви не поїдете з нами до Неаполя?

— На жаль, ніяк не зможу.

— А от Бородін буде з нами.

«Дуже їм там потрібний Бородін,— подумав професор.— І як вона майже без грошей полетить у Неаполь!» — І сам себе дорікнув у думках: адже ти вже бував у Неаполі, а вона ще ні. І, може, просто заздрісно дивитись на двох щасливих, закоханих одне в одного, в Італію, в життя, людей, що помчать до Неаполя?

6.

Нарешті Іван Сергійович одержав уперше такі чекані, такі жадані звістки. Телеграма від Миколи Петровича Макарова, слідом за нею лист від Павла Васильовича Анненкова. Маніфест про визволення селян підписано й оголошено. Телеграма від Макарова. Звичайно, коротка, але як багато в ній!

Тремтячими руками Іван Сергійович розриває конверт з листом Анненкова. Той, з властивою йому спостережливістю і точністю, малює картину — адже благав його Іван Сергійович все-все описати!

«...вийшов піп після обідні, розгорнув друкований аркуш. Народ раптом принишк... у мертвій мовчанці вислухали промову, складену з суміші канцелярської редакції і фальшиво-біблійної витіюватості... Все це дивовижно — і невже так буде по всій Росії, а напевне...»

Та незважаючи на це, хотілося швидше побачити своїх співвітчизників, росіян, відзначити цю подію, за яку стільки кращих людей віддавали своє життя, про яку мріяли...

...Увижу ль, о друзья! народ неугнетенный
И рабство, падшее по манию царя...

«Рабство, падшее по манию царя».

У російській посольській церкві сьогодні багато людей. Не розходяться після обідні. Багато старих людей.

Іван Сергійович підходить до свого далекого родича — Миколи Івановича Тургенєва — одного з славних братів Тургенєвих, декабриста, приреченого до смертної кари Миколою Першим. Але Микола Іванович волів залишитися у вічному вигнанні за кордоном, аніж самому з'явитися в кращому разі на довічне ув'язнення.

— Тепер я можу сказати: «Нині отпущаєши раба твого»,— говорить він,— чом не дожили до цього брати мої, чом не дожили обидва Олександри — мій брат і Олександр Пушкін!

Книга Миколи Івановича Тургенєва про налоги, що вийшла у 1818 році, викликала величезний інтерес своїми прогресивними настановами. Вона давала якісь нові економічні підвалини, які доводили, що необхідно змінити все в житті країни. Микола Тургенєв був тісно зв'язаний з керівною верхівкою декабристів, і ще в своєму «Евгении Онегине» Пушкін присвятив йому рядки, якими можна було пишатися:

Друг Марса, Вакха и Венеры,
Тут Лунин дерзко предлагал
Свои решительные меры
И вдохновенно бормотал.
Читал свои ноэли Пушкин,
Меланхолический Якушкин,
Казалось, молча обнажал
Цареубийственный кинжал.
Одну Россию в мире видя,
Преследуя свой идеал,
Хромой Тургенев им внимал
И, плети рабства ненавидя,
Предвидел в сей толпе дворян
Освободителей крестьян.

Не менше любили й шанували найкращі люди Росії — вчені, літератори — його старшого брата Олександра Івановича, хоча той і не поділяв радикальних революційних поглядів брата, але не боявся стояти в чесній благородній опозиції уряду. Олександр Тургенєв увійшов у літературу своєю «Хроникой русского», листами з-за кордону, які друкувалися в тому, першому «Современнике» Пушкіна. Це була надзвичайна

людина по душевному благородству, завжди молодій жвавості й допитливості розуму, освіченості, працьовитості. Він не хотів кидати вигнанця-брата, він сам прирік себе на мандрівне життя за кордоном, час від часу повертаючись на батьківщину і все життя клопочучись про брата. За кордоном він весь час віддавав роботі — розшукам, дослідженню російських зв'язків у закордонних архівах Парижа, Лондона, Рима. Він приятелював із видатними людьми Європи, такими як Стендаль, бував не раз у Веймарі в Гете.

А в російській літературі він лишився ще в пам'яті тим, що один, один він з вірним камердинером Пушкіна Микитою проводжав труну гаряче любимого Олександра Сергійовича в Святі Гори...

Іван Сергійович познайомився з ним ще в молоді свої роки під час навчання в Німеччині, потім стрічався з ним до самої його смерті.

А з Миколою Івановичем і його родиною він підтримував постійний зв'язок у Парижі.

Зараз у церкві поряд із старим уже Миколою Івановичем Тургенєвим стояв другий живий творець російської історії, який відбув важку кару, пізнав сибірські рудні, кайдани,— уславлений декабрист князь Сергій Григорович Волконський. Тільки зовсім нещодавно йому дозволено було повернутися з родиною з Сибіру.

— Все-таки дожили ми до цього великого дня...

Виходить священик служити молебень, який замовили вони всі, борці й соратники різного віку, різних поколінь, хай віруючі й невіруючі, але якось треба відзначити разом цю подію, не тільки за столом. І вони слухають промову священика і не можуть стримати сліз. Витирає очі старий Волконський, майже ридає Микола Іванович Тургенєв, плачуть їхні жінки й діти. Плаче Іван Сергійович, який ще підлітком дав свою «Ганнібалову клятву» боротися проти кріпацтва і своїми «Записками охотника» примусив замислитись навіть царську родину.

Він знає: багато російських панів, мандруючих і відпочиваючих за кордоном, не лишились після обідні. Вони схвильовані зовсім інакше, вони обурені, вони переконані, що їх «пограбовано» цим знищенням кріпаччини, навіть цим куцим, важким для селян визволенням.

Та тепер не хоче, не може Іван Сергійович про це думати. Він хоче щастя своєму народу, в який вірить, який любить.

Це в Парижі.

Л о н д о н.

Орсет Хауз. «Колокол» — квітень 1861 року.

«Визволення селян!

Вольна Російська Друкарня в Лондоні і видавці «Колокола» святкують увечері 10 квітня початок звільнення селян в Orsett-house, Westbourne-terrace. Кожен росіянин, до якої б партії він не належав, але який співчуває великій справі,— буде прийнятий по-братерськи».

Олександр Іванович кипить, горить, він живе тільки цим, він чекає листів від Тургенєва, він чекає телеграм з Росії, офіційних повідомлень у газетах. Він пише друзям, знайомим, пише в «Колокол».

Одному з перших надсилають удвох з Огарьовим листа Миколі Івановичу Тургенєву.

«Вельмишановний Миколо Івановичу!

Ви були одним із перших, що почали говорити про звільнення російського народу; Ви нещодавно зворушені, з слізьми на очах, святкували перший день цього звільнення. Дозвольте ж нам, вихованцям Вашого Союзу, висловити Вам наше поздоровлення і з почуттям братерської, або краще, синівської любові потиснути Вам руку і обняти Вас гаряче від усього щирого серця. Такий же наш привіт просимо передати князю Волконському. З живим розчуленням ми написали ці рядки й підписуємо наші імена з тією глибокою релігійною відданістю, яку ми на все життя зберегли до старших діячів російської свободи.

Олександр Герцен

Микола Огарьов»

Не тільки цих двох старійших діячів російського визволення хочеться Герцену зараз обняти. Йому хочеться, щоб його почув, зрозумів кожен росіянин, кожна людина, якої б не була національності, які населяють безмежні простори батьківщини, а також і ті, що примушені були втекти з неї, сотні емігрантів-росіян, українців, поляків, вірменів, грузинів. Йому хочеться, щоб

його настрій зрозуміли, поділили сотні емігрантів Франції, Італії, всіх країн, люди, які прагнуть волі й щастя для всіх.

Олександр Іванович гаряче обмірковує: ілюмінація, прапор з словами «Emancipation in Russia» — визволення в Росії. Раут для всіх росіян, для всіх робітників друкарні, для всіх політичних емігрантів, якої б національності вони не були. Обов'язково прийде друг-італієць Мадзіні, славний Мадзіні!

Буде музика. «Марсельєза». Князь Голіцин — емігрант, аматор-композитор, створив прекрасну російську фантазію «Визволення» — аранжемент улюбленої російської пісні «Вниз по матушке по Волге». Потім обов'язково «Єще Польска нє згінєла»...

Звичайно, обов'язково оркестр князя Голіцина виконає увертюру й марш з «Вільгельма Телля» — «Це мій співгромадянин по швейцарській прописці»,— жартує Герцен. Адже він з родиною натуралізований в одному з швейцарських кантонів, де ним пишаються і приймають на славу, коли він приїздить.

Потім для всіх частування. Дами й діти в святкових вбраннях. Усім раді. Усіх запрошуємо, хто співчуває справі визволення!

Він, Герцен, ще не знає — можливо, він підійме бокал за імператора, який підписав цей маніфест?..

Італія. Неаполь.

— Ви гадаєте, дуже полегшає нашим мужичкам від цієї реформи? Мудрували, мудрували, щоб і вовки були ситі, і вівці цілі!

Хто-хто, а вовки ситі залишаться, виділять мужичкам негідні шматки землі, одроблятимуть за неї, може, й гірше, ніж на панщині, та ще й ні реманенту, ні коней, усе позичай, за все одробляй. Земля ж то поміщицькою лишилась! — говорив Микола Олександрович Добролюбов Марії.

— А все ж таки не кріпаки більше! Як сумно, що Тарас Григорович не дожив до цього дня! І шкода, що на власні очі ми не бачимо, як там, удома,— зітхнула Марія.— Мені важко уявити, як це прийняли селяни. Чи розуміють свої права?

— Які там права, Маріє Олександрівно! Друзі пишуть — нічого вони, селяни, поки що не розуміють, але

відчувають — обплутують, оббріхують їх. Оце зараз саме слушна година, щоб роз'яснити їм, що насправді треба.

— А що треба?

— Хіба ви не знаєте? Докорінна зміна всього. А то цар кинув подачку — і всі радіють: цар, мовляв, визволитель! А що селянин насправді одержав? Поміркуйте над цим!

Україна. Чернігівщина. (Та, мабуть, не тільки на Чернігівщині, а так було по багатьох селах).

Усім загадали йти до церкви.

— Волю читатимуть.

Вдосвіта зашаруділо все село.

У кожній хаті прокидалися ще поночі. Надягали що було ліпше, святкове. Баби витягали приховані на великдень хустки, дітлашня вовтузилася, метушилася під ногами, та сьогодні батьки нікого за це не наділяли штурханами й не гримали. Навпаки, наказали матерям і їх зібрати.

— Хай і воно почує, що вже вільне, ніхто від батька-матері не відніме, не забере.

А коли почало ледь ясніти на сході і з'явилась лише рожева передранкова смужечка, село загомоніло, ще неголосно, несміливо, ще стиха, немов голосний гомін завадив би врочистості небувалого дня. Ще не закалатав старий дзвін на дзвіниці, а вже купи людей стояли біля церкви, і тільки-но відчинили браму — враз стало в ній повнісінько, так тісно, що й вужу не пролізти.

І тихо. Навіть жінки не шепотілися, навіть дівчата потай не зиркали на парубків. А парубки, а дядьки, а старі діди аж шиї повитягали, боячися хоч слово пропустити. Та поки що тяглася звичайна обідня. Втім, ніхто не виходив з церкви.

Вуж не проліз би, а от коли після обідні почав отець Пантелій, начебто й несподівано, хоча всі чогось незвичайного чекали, правити молебня — усі заворушилися, потіснилися і невеличким проходом, що невідомо якою силою проклався аж до самісінького олтаря, пройшов і зупинився поліцейський пристав. І він дивився не на ікони і не на олтар, а, ставши поруч з панотцем, на людей. І від цього багатьом стало якось ніяково і навіть моторошно. Та поки що не розбиралися в своїх

почуттях, чекали. От поглянув пристав багатозначно на батюшку. Хтось прошепотів: «Маніфеста читатимуть». Всі завмерли.

— Осени себя крестним знаменем, православний народ...— почав читати батюшка розгорнутий аркуш і широко перехрестився, і всі, зітхнувши, почали хреститися.

Та як напружено не слухали, далі важко було щось зрозуміти, второпати, зв'язати, бо як не чекали — не почули простих і жаданих слів, що цар і бог дарують їм волю і землю. Про волю були якісь слова, але ж після читання маніфесту батюшка промимрив якось навіть ніяково, що ще два роки треба обробляти поміщикам землю і викуповувати її, і тут же додав своїм звичайним церковним голосом, яким правив відправи:

— Вознесемо ж подяку за цей день цареві-визволителю і помолимося за нього богові! Амінь!

Селяни мовчали, і як не хотів би пристав доповісти потім по начальству, що люди «з радістю звеселилися», не міг він побачити на обличчях дядьків (на одних— строгих та суворих, на інших — здивованих та розгублених) ані радості, ані задоволення.

— За що ж дякувати? — вирвалося неголосно, але всі почули, у молодого дядька — Василя Злидня.

— Тихше! — сіпнула його за рукав свити мати, стара Злиденчиха.— Он бачиш — солдати.

Справді, у відкриту браму видно було солдатські папахи. Вийшли усі з церкви, та ще не розходилися. Торочив щось мировий посередник, що не можна ж так задаром відібрати у панів-поміщиків землю, треба її ще викупити, ще одробити, отже треба ще обробляти і підписати з поміщиком «уставну грамоту», де про все буде записано, скільки і що мають вони зробити.

— Та як же «обробити»? Ще наші діди й прадіди наших дідів з давнього-давна своєю кров'ю її обробили!

— Що там ще підписувати з панами? Чого? Нам цар волю дав, а вони нас знову у кріпацтво?

— Та то не цю волю нам читали! Царську волю, певне, пани заховали, а цю по-своєму написали, як схотіли!

Отакі вигуки покривали слова і пристава, і мирового посередника, і несміливі репліки отця Пантелія.

— А бабам! — раптом закричала Василева жінка Марина.— Про бабів усі забули! Ані слівця про нас! Не піду більше на панщину і на панський двір ногою не ступлю!

— Авжеж! — підхопила її сусідка, вже літня і, видно, також, як і Марина, не з мовчазних та боязких.— Робиш, робиш, ні за тобою, ні перед тобою, не те що світу божого, своїх вилупків нещасних не бачиш!

— Тихше ви! — аж сердито гукнув пристав.— Ще бабів тут не чули! Не вашого розуму справа!

— А як робити — то нашого?

— І жати, і прясти, і садове одробляти!

— І пані, і панові годити!

Це вже жінки кричали та верещали.

— Цитьте мені! — аж затрусився пристав.— Батюшко, та що це у вас таке?

Піп зовсім розгубився. Заздалегідь наказано було йому втлумачити селянам, що треба дякувати богові й цареві, смирно й тихо працювати і ще два роки панщину одробити за ту землю, яку дадуть. А знав же, бачив таке страшне убожество, злидні, голодну босу дітлашню. Що ж їм ця воля? Та що він може? Треба ж про себе і про свою сім'ю дбати — проти пана не підеш.

— Коли почнете тут баламутити,— сказав пристав, як трохи притихли,— управа на всіх знайдеться.

— Наші діди зазнали біди, а наші внуки зазнають муки,— зітхнувши, прошамотіла стара Злиденчиха.— Тихше ти, язиката,— сіпнула вона невістку.

— Дружній череді вовк не страшний! — глузливо мовила Марина, дивлячись просто в очі приставу.

Гарна була молодиця, нічого не скажеш, хоча і справді язиката і за вдачею, видно, пара своєму Василеві. «Гайдамацьке насіння! — майнуло в голові у пристава.— Ох, буде тут роботи! Недарма стільки війська по всіх губерніях наслано. Тут тільки трісочка займеться — одразу пожежі чекай!»

Звідки йому було знати, цьому звичайному приставу, що петербурзький губернатор граф Панін попереджав:

— Перед тим як обнародувати положення про селян, необхідно оголосити всю Росію в облозі.

Облога почалася.

7.

Торік, у 1860 році, всі європейські країни цікавилися «чобітком з носком і шпорами», як називали, власне, не дуже великий за розміром півострів та на якому вміщувалося безліч італійських князівств, королівств, папська держава. Усіх хвилював «похід тисячі» — так називали похід Гарібальді за визволення Сіцілії. Після Сіцілії — Неаполь. Неаполітанського короля було вигнано. Неаполітанці у захваті стрічали народного героя.

Разом з Гарібальді до Неаполя прибув, як його гість і друг, славнозвісний французький письменник Дюма-père (батько), а одним із вірних соратників Гарібальді був падре Гавацці. Тоді, восени 1860 року, почути Гавацці збігалися всі. От хто вмів запалити людей!

— Дайте мені Везувій, дайте мені цю затоку, всі ті красоти природи, які роблять з Неаполя земний рай,— дайте мені їх без волі — ви мені даєте пустелю, ніч, пекло. І дайте мені пустелю, голу скелю, дайте мені шматок землі найдикішої, безплідної, занедбаної — і я зумію зробити з них рай.

Отець Гавацці перевів дух. Наче рокіт моря, загомонів натовп, залунав плескіт у долоні. Але оратор підвів руку. Від широкого жесту міцної руки розпахнулася рясаченця, і всі побачили червону сорочку — узаконений народом одяг гарібальдійців. На поясі висіла зброя.

Він, падре Гавацці, міг вистрелити не лише влучним словом, а й звичайним пістолетом. На його буйному рудому волоссі, що немов загорілося від проміння сонця, не було чорного чернецького капюшона. Замість цього на потилицю зсунулось кепі і ледь трималося на цій неслухняній гриві.

Народ враз затих. Кожен боявся пропустити хоч одне слівце незвичайного бійця-монаха.

— Народ, який не має волі, блукає в темряві, а ті, що мають її, ходять при ясному світлі. Благословенне світло, і хай буде благословен той, хто нам приніс його! Що вам дав Гарібальді? Свободу! Свободу! Свободу!

Тут уже ніщо не могло спинити народ.

— Evviva Гарібальді! Evviva Italia! * — ревів натовп, особливо молодь, особливо жінки, жінки Неаполя, бо це ж їм казав цей самий отець Гавацці в останній промові на площі перед церквою San Francesco **: «Жінки! Коли наші італійки зрівняються в героїзмі з жінками Спарти, у нас буде нація! Матері! Не тим ви можете тепер увінчати й прикрасити себе, що зробите з своїх синів лицемірів і святенників, а тим, якщо ви зможете сказати: мій син допомагав відродженню Італії!»

Жінки переказували ці слова одна одній, і, коли падре Гавацці знову збирався десь говорити,— а говорив він скрізь: на вулиці, на площі, на паперті церкви, у театрі в антракті між діями,— завжди траплялось так, що люди раніше дізнавались, що падре Алессандро збирається промовляти. Той самий падре Алессандро Гавацці, який прибув до Неаполя з першим загоном гарібальдійців, разом з героєм і вождем, їхнім любим і рідним «дядьком Джузеппе» — славним Гарібальді.

Падре Гавацці не обмірковував заздалегідь свої проповіді — їх люди все-таки називали проповідями, бо він все ж таки був піп, але ж як діставалось у його проповідях саме попам, ченцям і найвищому духівництву, усім, хто використовував у інтересах сильних світу сього просту, щиру, часто фанатичну віру народу! Жагучі обвинувачення посилав він сьогодні Бурбонам, королівській династії Неаполітанської і Сіцілійської земель у тому, що хотіли вони з неаполітанців — високих по розуму, поезії, по художніх нахилах, по силі філософської думки, по стремліннях серця і любові до свободи — зробити останніми з народів Італії!

Він, падре Гавацці, сам був високих художніх почуттів і, звертаючись до «дітей Везувія», поетичні звороти, метафори, влучні епітети ніколи не підготовлював наперед. Вони виникали експромтом, лились нестримним потоком там, де треба було якнайяскравіше подати свої думки слухачам, пояснити мерзенну дипломатію Бурбонів, підступність міністрів. Хоча й визволив Гарібальді Неаполь від короля Франческа і його кліки,— та за кілька днів життя змінитися не могло. Сам народ повинен відстоювати, боротися за свої права і,

---

* Хай живе Гарібальді! Хай живе Італія! *(Італ.)*
** Святого Франциска *(італ.)*

головне, повинен зрозуміти, що лише в возз'єднанні всієї Італії — сила й перемога італійського народу над всіма ворогами — зовнішніми і внутрішніми.

Його розуміли. «Evviva Italia!» — кричали неаполітанці.

— Якщо ми задовольнимося визволенням Сіцілії та Неаполя, не дбаючи про всю Італію, що лишається в рабстві,— і Неаполь, і Сіцілія знову потраплять у рабство. Треба закінчити, треба завершити відродження Італії... Ми повинні бути однією сім'єю або нічим!

І він знову звертається до жінок, до священиків, до газетярів-журналістів. Падре Гавацці весь час наполягає на ці три сили. Він-то добре знає ціну лицемірства католицького духівництва, але ж він добре знає, якою моральною владою, яким довір'ям користуються вони в народі, особливо серед селян, і хіба нема ще таких, як він, котрі йдуть з народом?

У кожній своїй промові він звертається і до журналістів, у чиїх руках могутня зброя — перо.

Йому плещуть у долоні, кричать у захваті, і разом з усіма плеще в долоні і кричить молодий чоловік, високий, в окулярах, з русявою борідкою навколо блідого серйозного обличчя, що зараз ледь-ледь зарожевіло.

Зараз він мало чим відрізняється від усіх, захоплених надзвичайними недавніми подіями, полум'яними промовами, цим повітрям волі, бажанням діяти. Хіба що не так голосно вигукує, як темпераментні сусіди, хіба що стриманіше поводиться. Але самому йому здається, що він ніколи не відчував так пульсу життя, єднання з людьми на майдані, куди всі линуть в неперебornому пориві, йому здається, він ніколи не дихав так широко, так вільно й ніколи ще пам'ять не закарбовувала так блискавично чітко й промову цього незвичайного попа-бійця, і обличчя жінок, юнаків, статечних. Ні, слово «статечний» зараз не личило жодній людині тут на площі! Здавалось, тут не було статечних, старих — усі наче помолодшали, та й, власне, в цьому запалі хто помічав, хто думав про старість?

— Prego, signore,— почув він коло себе напрочуд ніжний юний голос. Якась дівчина хотіла просунутися ближче до паперті, з якої промовляв падре Гавацці, і трошечки відсторонила його рукою.

— Прего, синьйорина,— дав їй пройти молодий чоловік і мимоволі глянув на неї, і в першу мить йому захотілось скинути окуляри, начебто він не міг довіряти їм зараз, начебто вони могли ошукати,— а насправді ця дівчина не могла бути такою несподівано чудесно-гарною, немов саме втілення ідеальної італійської краси. Вона теж глянула на нього, машинально, так як на кожного, хто дав би їй дорогу, і так само машинально усміхнулась тою простою, нічого не значущою усмішкою, що рониться в натовпі, мимохідь, без думок, без якогось бажання, просто від звички бути чемною, доброю, від внутрішньої повноти життя. Усміхнулася — і вже подалася далі, наперед, і тільки видно було голівку в чорному тонкому мереживному шарфі, накинутому на чорні кучері. Вона ще раз оглянулася, не на нього, ні, за нею поспішав, протискувався невеличкий на зріст сухорлявий чоловік.

— Падре! я тут! — кинула вона йому.— Не відставай!

— Прего, грація, грація прего,— кидаючи праворуч і ліворуч, прошмигнув у юрбі за нею батько, і вони обоє зникли з очей молодого чоловіка, і він знову перетворився весь у слух і увагу, бо він не все добре розумів.

Але десь, у глибині, закарбувався і цей образ — тонке живе, трохи видовжене обличчя, темні очі, вологі від сліз зворушення, темні кучері, що вибилися з зачіски, усмішка, вронена за звичкою. Ще рука з довгими тонкими пальцями, яка ледь відсторонила його...

Та він одразу примусив себе переключитися. В голові вже складалися цілі сторінки статті, яку він напише про ці знаменні дні в Неаполі, про Гарібальді, падре Гавацці, який так застерігав від дипломатії закулісних змов, настійно звертався до журналістів. А він же сам і був журналіст, правда, не італійський, і не для італійських газет чи журналів збирався він писати, не італійцям, а рідним росіянам у свій рідний російський «Современник», бо це був російський літератор-журналіст Микола Олександрович Добролюбов.

Сюди його загнала хвороба. Його оглядали й трохи лікували в Парижі, в Швейцарії, а потім лікарі наказали їхати до Італії і лікуватися тут. Часом йому здавалося, що стає краще, часом він переставав вірити і лікарям, і лікам.

У Петербурзі йому і хотілось, і не хотілось їхати за кордон. Адже одна справа, коли їде здорова людина, та ще й не з порожніми кишенями. А у нього все складалось не гаразд у його особистому житті. Дуже не гаразд було із здоров'ям, він це відчував, хоча намагався заспокоїти друзів. Друзі самі бачили, що Миколі Олександровичу зле, але, правду кажучи, і не уявляли, до якої міри, бо він сам бадьорився і не терпів розмов про здоров'я, лікування, лікарів. Лише одного разу прорвався сумний жарт. Родичі з Нижнього Новгорода набридали питаннями — що з ним, чого їде за кордон, чому не приїздить до них відвідати сестер. Надокучали йому настирними питаннями й порадами люди, зовсім далекі від його життя, інтересів, роботи, але — родичі! Писали частіше не безпосередньо йому, а дядькові, який жив з молодшими братиками в Петербурзі — їх трьох перевіз і утримував Микола Олександрович. Дядько щоразу і в Петербурзі, і потім в листах переказував усі ці родичанські піклування, і Микола Олександрович врешті порадив: «Написали б ви їм найкоротше, що я помираю і за кордон за саваном поїхав,— от вони і відчепилися б».

Це, звичайно, був жарт. Про смерть він не думав.

Мало хто з читачів, особливо молоді, які нетерпляче чекали й виривали один у одного черговий номер «Современника» й жадібними очима шукали перш за все його статті, часто і не підписані або підписані псевдонімом, але ж вгадували за стилем, за гостротою сміливої думки, за новою концепцією — так писав тільки Добролюбов,— мало хто з цих читачів уявляв, що цьому критикові, який прийшов на зміну Бєлінському, усього лише двадцять п'ять років!

Правда, вже починав лунати голос зовсім юного, задерикуватого, схильного до найрадикальніших несподіваних висновків — Дмитра Писарєва. Але він тільки починав. А голос Добролюбова лунав уже зріло, вагомо, і з ним найдужче рахувалися в «Современнике» його старші колеги й друзі — Чернишевський і Некрасов. І вони знали, що треба його зберегти, і наполягали на тому, щоб він їхав лікуватися.

От він і опинився в Італії. В Італії.

Добролюбов хотів сам побачити й розібратися в усьому, і він розумів. що хоч яка величезна справа національного визволення, національного об'єднання всієї Італії,— це лише перший крок у справжньому відродженні всього народу. Цей перший крок можуть зробити всі італійці — в ньому зацікавлена і верхівка, і навіть король П'ємонту, а що потім матиме від цього народ Італії? І п'ємонтський король Віктор-Еммануїл, і перший його міністр Кавур зрозуміли, що без Гарібальді нічого не вдіють, народ вірить лише Гарібальді, а Гарібальді так любив Італію, так жадав усім своїм єством визволення від чужоземного ярма і об'єднання, об'єднання перш за все, що він, республіканець, в даному разі поступився тимчасово своїми республіканськими переконаннями. Свою перемогу він віддав королю, і що ж — він став і королю, і Кавуру не тільки непотрібним, а просто небезпечним, бо він хотів далеко більшого для народу.

Російський літератор Микола Олександрович Добролюбов багато зрозумів у всіх інтригах і підступній політиці лібералів, які йшли на угоду і з французьким імператором Наполеоном III, і з папою і боялися, що запал народу під проводом Гарібальді перейде в справжню революцію, тому обплітали Гарібальді своїми тенетами.

Вони мали рацію, що боялися народного вибуху, революції. Микола Олександрович восени 1860 року на власні очі бачив в'їзд Гарібальді в Неаполь під час зустрічі з королем.

Гарібальді був схожий на портрети, які бачив Добролюбов,— благородна постать, благородне обличчя античного героя, і в той же час жоден портрет не міг передати в повній мірі тієї чарівливої простоти, якою світилися сині ясні очі.

До Неаполя на короткий час прибув п'ємонтський король Віктор-Еммануїл. Під його егідою тепер мала бути вся частина об'єднаної Італії, боротьбу якої очолив Гарібальді і, вірячи, що так треба для Італії, відійшов на другий план, віддавши перемогу — власне, королівську корону — Віктору-Еммануїлу. Гарібальді вірив, що так краще для справи об'єднання.

Народ вітав його, Гарібальді. Віктор-Еммануїл супився і хвилювався. У короля немов не вистачало сили навіть на роблену усмішку, якою треба було привітати людей.

Серед гарібальдійців лунали різні мови, не кажучи вже про різнобарвні італійські діалекти — Північної, Південної Італії, Корсіки, Сіцілії. Скільки людей збиралося під гарібальдійські прапори! Та серед італійців було ще багато й чужоземців — угорців, поляків і росіян!

Це не було новиною для Добролюбова. Деякі з студентської молоді пробралися з Гейдельберга, деякі, опинившись у вирі італійських подій несподівано для себе, не могли залишитись осторонь.

Хіба думав юнак Комісаржевський, який приїхав до Італії удосконалюватися в вокалі, що він стане під знамена гарібальдійців? Хіба не написав чудесну музику для хору на честь Гарібальді композитор Кашперов, що перебував у Італії? І хоча кореспондент «Русского вестника» Берг і не викликав особисто у Добролюбова симпатії своїми нечіткими ідейними настановами, проте, нема де правди діти,— він був у війську повсталих, і Гарібальді зарахував Берга до свого почту, наказав дати коня, і Берг не покинув загону до кінця війни. В одному з загонів були зовсім юні, майже підлітки, руські хлопці — сини розжалуваного предводителя дворянства Саратовської губернії Бернова, який жив у Флоренції. Невідомо, чи з дозволу батька, чи таємно, а втім, втекли хлопчаки до Гарібальді.

Як і вдома у Петербурзі, Добролюбов щодня переглядав безліч газет, журналів, листівок. О, скільки аналогій можна провести з рідними справами, викриваючи діла лібералів, парламентських балакунів, які найменше дбали про злиденний народ Італії! Своє власне лікування, як і вдома, відходило кудись далеко. Лікарі були незадоволені, особливо підстаркуватий, зовні суворий, а насправді доброзичливий, уважний до найменшої дрібниці, синьйор Чезаре. Він наказав Добролюбову показуватися йому обов'язково кожні три дні, записав чіткий обов'язковий режим, навіть меню. Чомусь він одразу пройнявся симпатією до серйозного молодого чоловіка, який приїхав до Італії не як вільний мандрівник-турист, а якого загнала сюди хвороба. Молодий чоловік сам не знає і не здогадується, наскільки вона небезпечна і як далеко вже зайшла, інакше він не працював би стільки. Цей російський молодий чоловік, синьйор Ніколо, приходить до нього на прийом

і додому, і в лікарню, але інколи лікар Чезаре і сам заходить до свого пацієнта, бо живе поблизу і йому приємно з ним поговорити. Синьйор Добролюбов говорить французькою мовою, але вже досить добре розуміє й італійську, бо надзвичайно цікавиться італійськими справами. Це привертає до нього лікаря — звичайного лікаря, який лікує не пишне панство, а працює у звичайній лікарні, проте славиться в цілому Неаполі своїм досвідом, умінням, і до нього у важких випадках звертаються і великі пани, бо вірять його мистецтву. Але й неаполітанські лаццароні можуть спокійно звернутись до нього, і він огляне і дасть пораду так само уважно й сумлінно, не роблячи ніякої різниці між голодранцем і князем.

*

Того ясного вересневого дня Гаваццi закінчив свою промову і зник так само швидко, як і з'явився. Здавалося, він не може ходити поволі, говорити поволі, от тільки майнула його руда грива, його руда борода, долинуло кілька вигуків з натовпу, і площа спорожніла. Люди розходились.

Тоді тільки помітив Добролюбов свого неаполітанського лікаря Чезаре й помахав йому рукою.

— Так от ви де, замість того, щоб полежати, як я вам радив,— похитав лікар головою, але очі, усмішка, міцний потиск руки показували, що лікареві дуже приємно зустріти тут свого пацієнта.

— У вас тут влежиш! — в тон йому відповів Добролюбов.

Вони пішли вдвох.

— Мені вже час у госпіталь,— сказав лікар, поглядаючи на годинник,— повідомили, що туди привезли важкопоранених з гарібальдійських військ. Проте я бажав би ще зустрітися з вами сьогодні, синьйор Ніколо!

— Знову оглядати, вистукувати й вислухувати? — з удаваним острахом спитав Добролюбов.

— О, ні! Я вже вас досить добре знаю, щодо ваших легенів, серця, шлунка! На жаль, ви тільки не дуже ймете мені віри і не слухаєте моїх порад. Та зараз

я просто хотів би вас побачити після госпіталю як приємну мені людину, і просто поговорити.

— Давайте зустрінемося в кав'ярні проти Опери,— запропонував Микола Олександрович. Йому самому було цікаво розмовляти з синьйором Чезаре.

— Я захоплю для вас останні журнали. Але що журнали, порівнюючи з тим, що ми бачимо й чуємо! Я не міг не зробити гаку перед своїм госпіталем і не затриматися на площі — подивитись на падре Гавацці, на моїх співгромадян неаполітанців! — признався лікар.

— І це той народ, про якого я стільки перечитав тепер, щоб знати про нього, і в Гондона, Мішо, лорда Гледстона,— мовив Добролюбов.— Гледстон пише: в усій Європі не можна знайти народу лагіднішого, відданішого і слухнянішого, ніж народ неаполітанський. А Мішо ще краще: цей народ любить абсолютну владу своїх королів. Він просить у них ілюмінації, парадів і, в разі необхідності,— хліба.

— А король запевняв: «Мій народ не має потреби думати. Я сам піклуюсь про благополуччя і гідність!» — підхопив Чезаре.— Тим більше, що й піклуватися особливо не доводиться, якщо повірити Лемерсьє, який запевняв у своїй писанині, що зовсім немає якихось потреб у країні, де живуть на вільному повітрі й майже не їдять. Що правда, то правда: їдять мало, бо просто нема за що. Таких жахливих злиднів, що їх набачився я в Сіцілії, важко уявити! Але ж, але ж ви читали в «Revue de Paris» опублікований лист Луї-Філіппа нашому колишньому королю Фердінанду і його відповідь: «Свобода згубна для фамілії Бурбонів». Хе-хе, він напророкував!

— Тому-то й дивно,— мовив роздумливо Добролюбов,— що подих свободи виявив надзвичайні якості народу. Скільки писали про його покору, релігійність, любов до короля.

— І в той же час серед цього «покірного, смиренного» народу загинуло через любов до свободи за приблизними підрахунками з кінця минулого сторіччя до двадцять четвертого року нашого близько ста тисяч чоловік, а в царювання Фердінанда і Франческа — ще п'ятдесят тисяч. В усіх містах, де пройшов Гарібальді, він звільнив тисячі ув'язнених, і причетних до справи визволення, і зовсім у цьому не замішаних, які сиділи

з наклепу або й просто тому, що підвернулися в недобру мить на око поліції і чомусь здалися неблагонадійними. Що ж, це хіба може пройти марно для народу? Для підготовки його свідомості? А таємна література? Пробачте, синьйоре Ніколо, ми нашу розмову продовжимо увечері. От уже мій госпіталь. Тільки прошу вас, все ж таки прошу вас, синьйоре Ніколо, вже як лікар, ну, до нашого побачення ви можете відпочити? І не забудьте ліки.

— Обіцяю не забути.

— Не тільки не забути, але й прийняти. Отже, після «Ave Maria», а до того — лежати на балконі й дивитись на затоку.

Надвечірня молитва «Ave Maria» була для всіх завжди визначенням часу.

Спочивати? Це було неможливо. Не терпілось, і треба було швидше писати — і про цю метаморфозу неаполітанського народу, і про підступну тактику Кавура щодо Гарібальді, і про падре Гавацці і його «проповіді». Шкода, коли цензура не пропустить або покалічить. Вдома, себто в своїй невеличкій кімнатці недорогого неапольського пансіону, він перечитав знову листи, які одержав справді «з дому» — з Петербурга.

Так, як він і чекав — знову Некрасову довелось говорити з цензором з приводу його статті про оповідання письменниці Марка Вовчка «Черты для характеристики русского простонародья». Невже викреслять ті сторінки, де він пише про дівчинку Машу, її неспроможність працювати на панщині, її жадобу волі? В голові лунали слова падре Гавацці: «Що мені ця затока, ця краса без волі...»

Невже Некрасов і Панаєв не відстоять його праці, яка була його боротьбою, його вірою?

Оповідання Марка Вовчка, незнайомої йому особисто жінки, привабили саме тим, що вона розповідала не про якісь там особливо кричущі зловживання панів, ні, вона писала про звичайних панів, звичайних кріпаків, звичайні їх взаємини, але саме виявляла суть цього ганебного становища, що спотворює людину, і цим наче суд історії чинила.

Шкода, що не познайомився з нею в Петербурзі, шкода, що не познайомився з нею в Парижі,— розминулися. Навіть точно не могли сказати йому земляки,

де вона саме перебувала в той час. А може, вже й повернулася до Росії?

Він тут уже, в Італії, про неї писав, тут же нещодавно закінчив статтю і про останню драму Островського — «Грозу». Над цією статтею він працював з натхненним проникненням, майже болем душевним. Поставав перед ним такий знайомий Нижній Новгород, береги Волги і той темний безпросвітний побут, який і він знав дуже добре, і до Катерини він пройнявся живим співчуттям, наче знав її в житті. «Луч света в темном царстве» — так назвав він свою статтю. І дуже йому хотілось, щоб і його молодші сестри, з якими він так рідко бачився, ніколи не розмовляв ні про що, крім родинних справ, вряди-годи листувався, але любив їх ніжно, жалів, що ростуть сиротами по родичах, хотілось, щоб прочитали вони його статтю, зрозуміли його думки, замислились. З російськими невідкладними «боргами» було покінчено, він може перейти до італійських справ. А втім, мова буде про одне — про людину, її свободу, її права на життя, на щастя, і не тільки про поодиноку людину, про народ. Народи!

Але ж треба написати такою «езопівською мовою», щоб читачі розуміли, а цензура — ні. Невже, читаючи про кліщі цензури в Італії, читачі не згадають свою ріднесеньку?

Або про втручання короля Фердінанда в справи морального виховання народу: приміром, яке велике державне значення має висловлення короля про те, якої довжини мусять бути спідники у артисток балету, а трико — обов'язково зеленого кольору, щоб не так дратували уяву глядачів!

Хто не згадає при цьому турботи російських імператорів про наш балет, що набувало значення державної діяльності!

І головне, головне, найбільше, найбарвистіше і проникливіше хотілось написати про героя народу — Гарібальді.

Треба швидше писати про нього. От зараз, хочеться зараз, після цього народного піднесення на площі, написати в свій «Современник»...

Синьйор Чезаре наказав не забути про ліки?

Так, так, я пам'ятаю. От допишу цю сторінку і приймусь.

*

Лікар Чезаре трохи запізнився. Уже минула година після «Ave Maria». Він прийшов занепокоєний і схвильований, зовсім не схожий на того щасливого й піднесеного, з яким Микола Олександрович розійшовся удень після проповіді отця Гавацці. Але Микола Олександрович не здивувався, він звик до блискавичних змін у настрої свого неаполітанського приятеля. Та начебто змінювався не лише настрій, а й зовнішній вигляд, і навіть вік. Сьогодні на площі він здавався зовсім молодим,— зараз це була серйозно стурбована людина на всі свої шістдесят п'ять.

— Що з вами, милий лікарю? — спитав Микола Олександрович.

— Дуже важкий випадок. І як це не прикро вам казати — з вашим співвітчизником.

— З ким же?

— Артилерійський офіцер — почекайте, щоб вірно сказати прізвище, я записав! — Чезаре вийняв з кишеньки записну книжку й прочитав: — Лев Меч-ні-ков.

— Я знаю це прізвище. У нас є молодий вчений, він зараз також за кордоном, але Ілля...

— Ні, ні, я вірно записав — Лев. Він зовсім молодий юнак, прекрасний юнак, йому років двадцять один — двадцять два, не більше, але він дуже освічений, з ним можна розмовляти будь-якою мовою...

— Так що з ним?

— Почекайте. Він вчився — як це? — я можу сплутати назви ваших міст — спочатку в Хар-ко-ві, так, у Харкові, на медичному факультеті, тому ми одразу знайшли спільну мову, нашу медичну, лікарську. Не знаючи про його освіту, я, оглянувши його страшні рани, повідомив по-латині, звичайно, свій діагноз помічникам, а він усміхнувся і спитав, чи так уже обов'язково він піде ad patres * і чи це швидко може статися. Я мусив заспокоїти його. Я справді прикладу всі зусилля, щоб врятувати його. Я мушу врятувати його. Слухайте, що я встиг почути. Він потім учився у вашому Санкт-Петербурзі, у Військово-медичній академії, а потім на фізико-математичному факультеті університету.

* Піти до праотців — померти *(лат.)*.

Я гадаю, що він не за власною охотою міняв свої місця перебування, але, певне, за власним бажанням — різні факультети. З ним цікаво було розмовляти, хоча я й заборонив йому говорити багато, але в нього був момент гострого збудження, йому начебто хотілося мені все розповісти. Я дізнався, що, врешті, він вчився за кордоном, у нас, у Венеції. І чому б ви гадали? Живопису! Ні, я певен, живопис був для замилювання пильних очей. А звичайно, який там живопис! Він був зв'язаний з борцями проти тедеско-австрійців. Він сказав, що не міг займатися живописом, бачачи прекрасну Венецію під огидним чоботом тедеско. Він примушений був втекти від жандармів до Флоренції. Далі вже розповіли його друзі-італійці, теж поранені разом з ним на річці Вольтурно, але поранені легше, бо юнак знову після перев'язок знепритомнів, а коли прийшов до пам'яті, був зовсім слабий.

— Так що ж було з ним далі? Про що розповіли товариші?

— У Флоренції він вступив у загін нашого славного Нікотери, якого Гарібальді звільнив з Палермської в'язниці. Нещодавно Нікотера прибув сюди в Неаполь, коли вже Гарібальді був тут,— лікар додав ніби між іншим.— Я бачив Нікотеру.

Ясно, що він не просто «бачив», а що вони були знайомі...

— Гарібальді зарахував вашого юнака своїм ад'ютантом,— вів далі Чезаре.— Він дізнався, що той добре знайомий з фортифікацією, і послав укріпити позиції коло Санта Марія. Під час бою на річці Вольтурно хоробрий Меч-ні-ков був поранений міною, і от він знову в Неаполі. У моєму госпіталі. Лише добрий пильний догляд і тривале лікування може врятувати його, але до кінця вилікувати неможливо, ніяк неможливо! — з розпачем сказав лікар.— Пошкоджено внутрішні органи. Коли він і лишиться живий, то все ж таки інвалідом на все життя.

— Чи не можна було б побачитись із ним?

— Зараз ні в якому разі. Після того збудження, а потім непритомності, я боюсь будь-яких зайвих подразників для нього. Пробачте, мушу йти. Я хочу попросити знайомих дам у Неаполі, щоб вони взяли опіку над ним і над іншими пораненими, принаймні передавали потрібні харчі, фрукти, що їм зараз необхідно, а потім треба налагодити нічне чергування. Ми побачимося з вами незабаром, синьйоре Ніколо. На жаль, я не зможу супроводити вас до Помпеї, як ми збирались. Ці дні я потрібен більше ніж будь-коли в госпіталі. Мені самому шкода. Я хотів бути вашим гідом, адже там я бував стільки разів!

— Нічого, не турбуйтесь, синьйоре Чезаре,— заспокоїв його Микола Олександрович.— Я й сам зможу поїхати або почекати вас.

— Знаєте що? — підняв палець угору лікар.— Туди збираються мої добрі знайомі, друзі мого брата, мессінського юриста, котрий зараз у Флоренції, і вони збираються туди, а деякий час гостюють тут. Дуже милі люди. Я познайомлю вас з ними. Вам не завадить трохи розважитись і хоч на день відірватись від письмового столу. І треба скористатися прекрасною годиною і відносним спокоєм у наш неспокійний час у нашому неспокійному місті. Завтра я познайомлю вас із моїми мессінськими друзями.

Він не сказав більше нічого про своїх мессінських друзів.

Микола Олександрович і не розпитував, бо лікар поспішав, та й не замислився над цим — мало з ким доводиться знайомитися в подорожах.

Про брата лікар Чезаре говорив мимохідь, натяками.

«Недарма,— подумав Микола Олександрович,— Гондон писав, що в опозиції неаполітанському урядові без числа медиків та адвокатів!»

Другого дня, до траторії, де умовились зустрітись, точно в призначений час з однієї сторони підходив Микола Олександрович, а з другої — лікар Чезаре з невеличким на зріст чоловіком і... панночкою, тією самою панночкою, яка майнула вчора в натовпі під час проповіді падре Гавацці.

Микола Олександрович зняв окуляри, протер їх, надів знову. Так, справді, це була вона — не така схвильована, як там, без сліз зворушення на очах, але така ж юна, гарна, приваблива — справді втілення італійської краси!

Це було восени 1860 року.

8.

Синьйору Марію привів до лікаря Чезаре синьйор Ніколо Добролюбов. Це вже було навесні 1861 року, і за ці кілька місяців лікар і неслухняний пацієнт стали щирими друзями.

Синьйор Добролюбов, рекомендуючи даму, сказав, що синьйора Марія його землячка, відома у них на батьківщині письменниця, прибула до Неаполя із сином і своїми співвітчизниками. Один з них зараз захворів. Чи не буде лікар такий люб'язний і не огляне його?

Молода жінка не виглядала дуже стурбованою, у неї навіть був веселий вигляд. Вона, приязно усміхнувшись, бездоганною французькою мовою пояснила, що, напевне, зараз нічого страшного нема, але цей добродій перед подорожжю переніс плеврит, і навіть коли він зараз трохи застудився,— краще одразу вжити необхідні заходи. Це ж так прикро — приїхати в чарівний Неаполь і захворіти! Його найдужче непокоїть те, що треба, певне, полежати кілька днів, отже, краще, коли це накаже лікар, а не його супутники.

Лікареві рідко подобалися дами — іноземки, форестьєра, завжди вони щось удавали з себе, наче грали, правда, досить невправно, якусь роль. Ця молода дама трималась невимушено, але без тіні розв'язності та самовпевненості, і, мабуть, найменше думала, яке вона враження справляє, тому й справила якраз дуже приємне. Відсутністю манірності й церемонності вона нагадувала йому італійських жінок, але була спокійніша, розважливіша, і, звичайно, за зовнішністю одразу можна було вгадати слов'янський тип — кругловида, великі сіро-блакитні очі, русяві коси, просто закладені на гладко зачесаній голові, висока постать, досить стрункa. Лікареві сподобалось, як вони просто тримаються — Добролюбов і ця синьйора. «Певне, давні друзі,— подумав він.— А друзі наших друзів — наші друзі».

Він пішов з ними і був дуже здивований, дізнавшись випадково по дорозі, що вони познайомились тільки цими днями в Неаполі, а до того ніколи не бачились.

— Ми хоча й не бачились, але поза очі були давно знайомі, навіть добре знайомі,— мовила Марія,— Правда, Миколо Олександровичу?

— Ще б пак! Я такі дифірамби написав на вашу честь! — засміявся Добролюбов.

«Як він повеселішав, мій бідний синьйор Ніколо»,— відзначив про себе лікар.

— Хіба тільки тому, що дифірамби? — заперечила Марія.— Не думайте, що мені приємні лише ті, що хвалять. От Тургенєв, Іван Сергійович, ще й як критикує мої твори, а однаково ми з ним друзі. Важливо ж зовсім не це в дружбі, щоб друзі хвалили. А щодо дифірамбів — не тим мені ваша стаття була приємна, а хоча й цим, звичайно. Навіщо таїти? Це ж природно для кожного письменника. Але найдужче тому, що я відчула, як ви мене зрозуміли, і може, навіть більше, ніж я сама. Втім, ця розмова зовсім не цікава синьйору лікареві, просимо пробачення. Ми ніяк не можемо наговоритися. Адже давно знаємо одне одного, а побачились тільки тут,— перепросила вона.

— Ні-ні, що ви, навпаки! — заперечив жваво лікар.— Я захоплений, коли бачу таку самостійну, рівноправну жінку!

— О, далеко не рівноправну,— похитала головою з усмішкою Марія.— Хіба де на світі є рівні права у жінок і чоловіків?

— Хоча я переконаний, що багато в чому жінки далеко міцніші за нас,— мовив Добролюбов.— Сприйнятливість і уява у жінок дужчі й багатші, ніж у чоловіків!

— І ви, певне, поділяєте думку Стендаля,— підхопив Чезаре,— що цілковита рівноправність жінок і чоловіків була б найвірнішою ознакою цивілізації і подвоїла б інтелектуальні сили людства, наблизила б можливість досягти щастя!

Раптом Чезаре мовив зовсім іншим, хоч і зворушливим, але водночас розпачливим тоном:

— Та інколи жінки відвойовують собі рівні права — нарівні з чоловіками гинути в боротьбі... Ви, звичайно, чули про прекрасну Аніту, дружину Гарібальді, яка поділяла всі труднощі його боїв та походів і загинула в одному з найважчих. Але, можливо, ви не знаєте, а це ближче до вашої професії, редактором першої газети в Неаполі «Monitoro» була видатна жінка — Елеонора Фонсера. Я був тоді надто малим і не пам'ятаю її, та лишились просто легенди щодо її розуму, краси, енергії. Неаполітанці запевняли, що це була найчарівніша

жінка на світі. Кінець її жахливий. Я не буду переказувати історії тих революційних подій двадцятих років у Неаполі, врешті, відомо всім — перші паростки волі були зломлені, австрійці зайняли Неаполь, загнали сотні людей у в'язниці, страти йшли за стратами. Нашу прекрасну Елеонору Фонсеру повісили. Та й перед смертю вона не здригнулась, не зрадила своїх переконань, була сміливa й горда з ворогами.

— Я б хотіла знати про все її життя,— тихо сказала Марія.— Я б хотіла піти з вами на могилу вашого поета Леопарді і перечитати його твори в оригіналі: «Ultimo canto di Saffo», «Il Risorgimento», La sera Festa» * і особливо «До Італії» — «All Italia».

— Ви знаєте це? Звідки? — здивувався лікар Чезаре.

— За це треба дякувати нашому другові Миколі Олександровичу,— кивнула Марія на Добролюбова,— в його журналі торік була вміщена велика чудова стаття про італійських поетів. У Росії дуже цікавляться вами. З неї я довідалась про ув'язнення Пелліко, який, крім власних поезій, перекладав італійською мовою Байрона.

— А Байрон перекладав його,— вставив Добролюбов.

— Я дізналась про вашого гордого безстрашного Уго Фосколо, про Поеріо, який помер від ран у Венеції, і навіть про ті твори, що ходять у вас у списках: Беркета і Джусті — про його славетну сатиру «Чобіток-Італію», який носять і Франція, і Австрія і який, нарешті, належатиме своєму народу! Мені б бажалось тільки прочитати все це в оригіналі — адже я вивчаю італійську мову. Вона близька моїй рідній українській своєю чарівною мелодійністю.

— О, bellissima signora! — прошепотів Чезаре, з подивом і замилуванням дивлячись то на неї, то на Добролюбова. Дивні ці росіяни! Вони наші справи сприймають, як свої рідні. Хоча б цей гарібальдієць Мечніков — він лише трохи очуняв і несподівано для лікаря зник, лишивши, правда, зворушливого, сповненого подяки листа лікареві, який тільки-но, нарешті, вирішив привести до нього Добролюбова, не боячися, що це

* «Остання пісня Саффо», «Відродження», «Вечір святкового дня».

погіршить його здоров'я. І не встиг!.. А сам синьйор Добролюбов, цей російський журналіст! «Його журнал»,— сказала синьйора. Значить, він неабияка людина у себе на батьківщині! О, свята Марія! Коли б він не був такий хворий!

Тепер ця молода письменниця. Марія. Чудове ім'я — Марія — близьке всім народам.

А Марія питала нетерпляче Добролюбова:

— А хто ж саме написав цю статтю? Я не знаю, я допитувала Івана Сергійовича, і він не знав, хто такий Михаловський. Може, це псевдонім? Ви ж, напевне, знаєте?

— Знаю,— підтвердив Добролюбов.— Це один з вигнанців-поляків, студент Віленського університету, він засланий до Саратова, там познайомився з нашим Миколою Гавриловичем Чернишевським, а Микола Гаврилович — це ж просто «ловець душ людських», завжди він уміє знайти потрібну людину і вгадати, чого прагне людська душа.

— Мені здається, це ви «ловець душ людських»,— сказала Марія.

— У даному разі я хочу зловити вас, але це бажання і Миколи Гавриловича, щоб ви віддали свої твори в «Современник» — адже саме у нас їм місце!

— З якою охотою! — аж зашарілася Марія.— Для цього і «ловити» не треба! Зараз друкуватися у «Современнике» — найбільша шана. Це наш найпередовіший, найсміливіший журнал,— пояснила вона Чезаре,— і таким він став завдяки Миколі Олександровичу.

— Ну, що ви,— щиро обурився Добролюбов,— а Чернишевський? А Некрасов?

— Ваша правда, я не заперечую, і Чернишевський, і Некрасов, але ж особисто я їх ще не знаю, а вас...

— Ну, ми ж, як з'ясувалось, давні друзі! — засміявся Добролюбов.

До чого ж мила ця жінка, і як з нею просто і легко!

*

— Я «старий горобець»,— казав про себе лікар Чезаре. Коли він уперше прийшов з цією русявою синьйорою до її хворого, він одразу зрозумів усе.

Поглянувши на молодого чоловіка, він уже знав, що той заслабнув на дві хвороби. Перша «хвороба» — це була його безтямна закоханість. Стендаль, який так довго жив у Італії і так багато створив про неї прекрасних правдивих творів, в одній з книг написав про різні фазиси душевної хвороби, що зветься любов'ю. «Але вся справа в тому,— писав він,— що нема людей, які можуть врятуватися від цієї хвороби, нема й посібника до врятування від цієї хвороби, нема й інших ліків, як захворіти до кінця».

Лікар Чезаре побачив, як руки Марії спритно й ніжно поправили подушку хворого і як обличчя юнака все освітилося щастям. Можливо, ліки від цієї хвороби вже знайдено!

Юнак був гарний, милий, і навіть кучерява м'яка борідка не робила його солідніпшим. Він виглядав зовсім хлопцем, особливо в ліжку, в білій сорочці з м'яким відкритим коміром. Ця борідка видавалася якоюсь декоративною. Марія вийшла, лікар постукав і вислухав хворого. Чезаре побачив, що він, звичайно, не такий хворий, як Добролюбов, але з його легенями треба було берегтися. Синьйорі, коли їй дозволено було знову зайти, він сказав тільки, що хворий просто застудився, і хай кілька днів полежить, обов'язково полежить.

— Лежатиме! — безапеляційно заявила синьйора, і лікар зрозумів, що юнак її слухатиметься беззаперечно, і не йому, а їй пояснив, що робити, що дати, і пообіцяв невдовзі зайти.

— Звичайно, такий жаль — в Неаполі, в такі розкішні теплі дні хворіти!

— Не треба сумувати, тут, крім ліків, і повітря вилікує! — заспокоїла синьйора хворого, капаючи в чарочку ліки, які вже стояли на столику і які схвалив Чезаре.

І лікар Чезаре раптом подумав: «Коли б такі ніжні енергійні руки були коло синьйора Добролюбова, той не опинився б у такому безнадійному, занедбаному стані».

*

А з Добролюбовим було погано. Дуже погано. Невже він сам цього не відчував? Лікар Чезаре дивувався — його пацієнт працював, так гаряче усім цікавився, знайомився, розпитував — наче і не звертав уваги на свій

кашель, температуру, часті шлункові слабування. Він просто не хотів думати про хворобу. Про хворобу, яка так непокоїла лікаря Чезаре.

Але й досвідчений лікар Чезаре не помічав, що цей глибокий, винятково розумний чоловік, який, зі слів синьйори Марії, має такий величезний вплив на батьківщині, захворів ще й іншою хворобою, і до цього спричинилася юна приятелька лікаря, дочка старого друга з Мессіни, чарівна красуня Індегольда.

...Індегольда. Яке дивне, нечуване досі ім'я. Що їх зблизило? Той швидкий погляд у натовпі, коли слухали падре Гаваццї і сльозинки затремтіли на її довгих віях?

Микола Олександрович згадував подорож до Помпеї і як вони вдвох зупинилися на порозі руїн житла тисячолітньої давнини і вдвох прочитали викладені мозаїкою літери «Salve». Наче саме їх привітали, і як вона цьому зраділа! А потім цікаві розмови утрьох — її, батька, його — Добролюбова, а потім уже в темряві повернення в екіпажі до Неаполя, вогні над затокою і спів на березі «Санта Лючія», коли й їхній веттуріно почав підтягати, і зовсім тихесенько вона:

O, dolci Napoli,
O, sol beato ...

Хоч не видно було, Добролюбов угадав, що Індегольда усміхається, щаслива з подорожі, ночі, пісні...

Santa Lucia,
Santa Lucia!

Потім зустрічі тільки з нею. В Неаполі. П'янкими весняними вечорами. Він думав,— що в ньому, чужому зовсім, далекому, зовні незграбному й нецікавому,— що її притягало? Як досі не щастило Миколі Олександровичу в особистому житті!

Та зараз, несподівано для себе, Добролюбов наче сп'янів, і незрозуміла прихильність дівчини розбуркувала неймовірні бажання і думки. Але невже вона зможе його полюбити? Певне, це все весна в Неаполі, і вони обоє захоплені подіями, життям міста, країни, і це так зближує їх.

Він знову писав вірші. Не тільки памфлети «Якова Хама» для «Свистка» на злободенні політичні теми. Ліричні вірші для себе, які нікому не показував.

Але й у ліричних віршах пробивалась та ж звичка дивитися на все критично, навіть на себе.

А втім, він відчував себе молодим, яким був насправді, і в прощальний вечір,— як це трапилось непередбачено, а тому, може, так чудесно,— що, прощаючись і стискаючи її тонкі довгі пальці, він дивився так близько на її лице, і ніяк їм обом не хотілось розлучатись і думати, що вони ніколи не побачаться. Раптом вона обняла його.

З жалю? З любові?

І те, й друге майнуло в голові, але ці думки не затримались, не могли затриматись. Вони сиділи над морем довго-довго, і вона казала, що, звичайно, так, вона буде його дружиною і вони чудово житимуть, де він захоче — у Флоренції, Неаполі, чи в Римі, чи в Мессіні, де захоче.

— Лікар Чезаре казав, що вам треба обов'язково жити в Італії, і ви будете зовсім, зовсім здорові!

— А ви поїдете зі мною в Росію? — спитав він.

— Звичайно, поїду, адже я буду вашою дружиною,— не замислюючись, відповіла вона.— Але з умовою,— додала з грайливою лукавою усмішкою,— ви знаєте, коло Неаполя щороку на честь Мадонни влаштовують свято, збираються дівчата з околишніх селищ, приходять і міські, танцюють під музику тамбуринів і кастаньєт, з квітами, вінками на голові. Це дуже веселе і поетичне свято, я була вже на ньому, і знаєте, раніше часто дівчата в шлюбному контракті ставили умову, щоб чоловіки водили їх щороку на це свято. От і я ставлю умову — привозити мене на це свято до Неаполя! Згодні?

— Згоден, згоден! — відповів Микола Олександрович, цілуючи їй руки й милуючись нею.— А чи буде згоден ваш батько на наш шлюб? — раптом спитав він.

— Я певна, що так. Ви йому подобаєтесь. І чому б він був проти мого щастя? Я напишу вам про все з Флоренції, ми ж завтра вранці їдемо, але це нічого! Може, й ви приїдете до нас у Флоренцію?

Вона говорила, і все здавалось таким ясним, можливим. Не хотілося думати про якісь труднощі, незвичайні обставини. Хоч раз у житті можна ж не думати про обставини, ускладнення, а просто бути щасливим?

*

Як добре, що саме зараз у Неаполі з'явилась Марія Олександрівна і вони так щиро потоваришували!

Вона сміялась, що він «ловець душ людських». Він її душу майже вп'іймав. Та вона й не пручалася дуже, ця жива душа.

Стільки треба було переговорити. Вони ніяк не могли наговоритися, як давні друзі, що довго були в розлуці, й тепер усе треба розказати.

Минуло кілька місяців, як він приїхав із батьківщини, але ж вона вже два роки не була там. Два роки! Микола Олександрович наче завжди був у самому центрі, у самому вирі життя. Він розповідав, що робиться в столиці не лише в колі журналістів, літераторів, а скрізь: про настрої в університеті, серед військових. Їй було тепло й сумно від спільних спогадів про Тараса Григоровича, якого Добролюбов і добре знав, і любив, і поважав. Вона мимоволі порівнювала ставлення Тургенєва і Добролюбова до Тараса Григоровича і до всіх рідних їй українських справ. У Тургенєва було багато людяної доброти, співчуття до Шевченка. Як він гаряче взяв участь у справі викупу братів і сестер Тараса Григоровича! Була цікавість до поета, до української мови, цікавість художника, майстра, а для Добролюбова Тарас Григорович був боєць-однодумець, якого ніщо не скорило, не зломило, він був навіть у деякій мірі зразком непримиренності. Тургенєв не любив Куліша. Як людина, він був чужим для нього, як письменник — зовсім нецікавий, а Добролюбов розумів, яку шкоду робить Куліш своїм обмеженим націоналізмом, своїми хуторянськими настановами в молодій українській літературі, і він був для нього у ворожому таборі, як і російські ліберали. А Тарас Григорович втілював у собі ті демократичні революційні ідеї, які були вірою для Добролюбова, і його безмежна любов до України не була для цього перешкодою, навпаки, усім своїм єством Кобзар дійшов до вищого розуміння потреб не тільки свого рідного, а кожного народу: потреб єднання проти спільного лиха, а не відгородження національними перегородками.

І до всього українського у Добролюбова не було ледь зверхньої спокійної цікавості. Він розповів Марії, що

познайомився з другом Шевченка — підполковником Красовським. Скільки у нього, Добролюбова, було скрізь зв'язків! Красовський надзвичайно цікава, розумна і в той же час скромна людина. Він повернувся перед тим з Італії, де їздив і на Капреру, до Гарібальді — цікаво ж було познайомитись з Гарібальді, побачити італійського героя на власні очі! Але Марія, звичайно, зрозуміла, що не тільки для того, щоб «побачити», їздив Красовський. Вона не спитала, вона взагалі мало допитувалась. Що можна, Микола Олександрович скаже.

— А зараз Красовський поїхав до вас, на Україну,— сказав Добролюбов.

«Звичайно, у «них» скрізь зв'язки»,— подумала Марія. Вона згадала, як сперечалась після Лондона з Станкевичем: чи є, чи діє таємна організація? Як довідуються, як зв'язуються між собою однодумці, люди одної «соціалістичної» віри? Де у них центр — Петербург? Лондон? А чому сам Микола Олександрович не був у Лондоні?

Добролюбов про Герцена говорив без особливого пієтету, навіть трохи глузливо зазначив, що той надто багато надій покладає на реформу, вірить у милість і благородство царя Олександра, весь час звертається до нього в «Колоколе».

Марія, спалахнувши, почала доводити, яке значення має «Колокол».

— Хіба я не знаю? — знизав плечима Добролюбов.— Саме тому Герцен не має права бути прекраснодушним лібералом, як Кавелін!

— Та він же зовсім не такий,— гаряче заперечила Марія.

І раптом їй спало на думку: «А може, це все конспірація? І може, незважаючи на різницю характерів, особистих уподобань, вони — Герцен і Чернишевський — домовлялись про щось головне, спільне? А це все для необхідної конспірації, щоб навіть ніхто й думки не припускав про їхній зв'язок? Напевне, напевне ж цей зв'язок є, адже мета одна?» Ота віра, до якої її гаряче навертав Добролюбов, доводячи, що нічого доброго реформа, скасування кріпаччини в тій формі, яка відбувається, нічого не дасть народу, селянству.

— Я розумію, ступа тільки інша, а товктимуть так само,— погодилась Марія.

— Порятунок один — докорінний переворот, соціалістичний устрій. Хіба ви не згодні?

Марія не могла не погодитися з Добролюбовим.

9.

Яке це було б свято — «Свято визволення» в «Orsett House», коли б його не залили варшавською кров'ю.

«Все було вбито. Все було схоже на похорон. Завтра ти одержиш «Колокол» і побачиш, якщо Бенні ще не розповів»,— написав через кілька днів після радісного листа Герцен Тургенєву. Різними шляхами діставали «Колокол» і в Італії, та, ще не маючи нагоди прочитати про те, що писав Герцен у «Колоколе», Добролюбов і Маруся дізнались про події у Варшаві з італійської газети «Il Diritto». Газетку приніс схвильований синьйор Чезаре.

— Читайте, друзі, лист нашого Гарібальді до славного редактора «Колокола» — Герцена!

— Допоможіть нам і перекласти, тут ми мусимо зрозуміти кожне слово. Що трапилось? — сполошилася Марія. Утрьох схилились над газетою.

«Люб'язний Герцен!

Нещодавно слова «визволення селян» були сприйняті з захопленням і подивом всією Європою. Государ, який почав і здійснив цю справу, одним цим уже поставив себе серед найвеличніших благодійників людства. А тепер,— я це кажу з гіркотою,— добра справа заплямована невинною кров'ю. Тепер обов'язок тих, хто рукоплескав великому вчинку, піднести голос прокляття на тих, хто заподіяв огидне злочинство. Хай ваш журнал, справедливо оцінений у Росії, передасть слово співчуття від народу італійського нещасній і героїчній Польщі і слово подяки воїнам руським, котрі, як Попов, зламали шаблю, щоб не закривавити її кров'ю народу; передайте разом з тим крик обурення народів європейських проти винуватця ганебної різанини.

Відданий вам *Д. Гарібальді*».

По-різному коментували європейські газети події в Польщі — розстріл демонстрації у Варшаві російським військом 8 квітня. Причиною демонстрації було закриття польських установ. Це була демонстрація неозброєних людей, але їх зібралось надто багато, сотні жителів Варшави, робітничих передмість приєднувались до неї, і це віщувало, що народ не скорився, усвідомлює свої права, збирається на силі. Російський уряд, як завжди, не міг знайти ніяких інших засобів, як віддати наказ стріляти. Понад 100 чоловік було вбито, багато поранено.

Але ж знайшлись у війську офіцери, які відмовились стріляти в поляків!.. За це розстріляно їх...

Страшного напруженого вечора варшав'яни почули сигнал тривоги — шість вибухів з гармат. Влада вводила у місті військове становище.

— Починаються серйозні справи,— мовив Добролюбов.— Що ж відповість Герцен Гарібальді і яка буде його позиція?

— Невже Марія Каспарівна Рейхель не надішле мені сюди «Колокол»? — затурбувалась Марія.— От побачите, Миколо Олександровичу, Герцен підтримає поляків, у нього такі справедливі думки щодо Польщі, України, адже він про це не раз писав у «Колоколе»!

За кілька днів той же уважний лікар Чезаре з'явився знову зі жмутом газет.

— Я приніс вам англійську газету «The Daily News». Бачите, під заголовком «Garibaldy and the Warssaw massacre» * надрукована і відповідь вашого Герцена. Її він надіслав і в італійську газету «Il Diritto» з проханням надрукувати.

Спочатку йшов лист Герцена до редактора газети:

«Сер, у телеграмі, що з'явилася сьогодні у Вашій шановній газеті, наведено уривок з листа мого вельми шановного друга Гарібальді, що, очевидно, адресовано мені й надруковано в «Il Diritto». Я з задоволенням відзначаю, що ще до ознайомлення з цим листом ми розуміли нашу позицію в тому ж дусі, як і великий італієць, і на доказ цього дозвольте мені просити Вас надрукувати в газеті в перекладі кілька рядків із статті в останньому номері «Колокола» (№ 96, 15 квітня)».

* «Гарібальді і варшавське вбивство» *(англ.)*.

— Ми його, звичайно, не бачили! — з досадою мовила Марія.

«...Конче потрібно пояснити, що 10 квітня ми разом з нашими співробітниками з «Російської друкарні» мали намір влаштувати свято з приводу визволення селян у Росії...»

— «Свято»! — іронічно мовив Добролюбов.— Може, ще й з тостом за царя!

— А я розумію, все-таки свято! — встала на захист Герцена Маруся.— Я читаю далі: «...але вранці того ж дня по телефону надійшло повідомлення про різанину у Варшаві...»

Так. Тост таки збиралися виголосити, «але рука упала»,— як писав далі Герцен.

Добролюбов дратувався, слухаючи слова звернення Герцена до імператора, хай і сповнені обурення і докору.

Маруся, навпаки, читала з співчуттям. Їй здавалось, що Герцен знайшов влучні слова.

Чезаре поділяв її настрій, та чекав нетерпляче, коли прочитають відповідь Герцена «їхньому» Гарібальді.

«Мій люб'язний Гарібальді.

Я передав Ваші симпатичні слова полякам і російським офіцерам. На щастя, ми діяли згідно з Вашою порадою ще раніше, ніж одержали її. Достоїнства в цьому великого нема — нам вибору не було. Правда, ми мріяли про майбутній союз всіх народів слов'янського походження, але ми залишаємо ці pia desideria * іншому, далекому, майбутньому. Сучасні події вимагають цілковитої незалежності Польщі,— без фраз, її безумовної незалежності від Росії і німців.

Можна було гадати, що імператор Олександр, який так славно вчинив у селянській справі, зрозуміє історичну необхідність відродження Польщі. На жаль, у ньому надто багато прусського, австрійського, і ще зверх того — монгольського. Холодно розрахований капкан, поставлений Польщі з бездумним східним лукавством, в якому характер кішки бере гору над тигром, ставить його поза питанням.

Ще не одержавши Вашого листа, я прочитав уривок з нього в телеграфічних новинах і одразу ж надіслав

* Благі наміри *(лат.)*.

відповідь у три лондонські газети, дві з яких люб'язно погодились надрукувати. Надсилаю Вам «The Daily News», якщо ви не маєте нічого проти. Крім того, додаю наше невеличке звернення до російських військ, що стоять у Польщі, написане ще у 1854 році, в якому закликаємо російських солдатів краще не коритися наказам і нести відповідальність за це, ніж стріляти у поляків.

Користуюсь цією нагодою, люб'язний Гарібальді, щоб Вам повторити те, що говорить Вам увесь світ,— ми дивуємося на Вас. З усією повнотою приязні і любові

тисну вашу руку. *Герцен».*

— Ставлення до Польщі буде тепер міркою для всіх і всього прогресивного! — зауважив Добролюбов.

— А хіба Олександр Іванович неправильно, несправедливо поставився? — запитала хвилюючись Маруся.

— Побачимо,— уникливо відповів Добролюбов.

Раптом Марія, стиснувши руки і звівши брови на переніссі, мовила зовсім іншим тоном:

— Коли б ви знали, скільки в мене друзів-поляків! І в Парижі з багатьма, як з рідними, стрічаюсь.

*

Микола Олександрович нещадно розбивав усілякі ілюзії, які так допомагають завжди людям. Він спускав з п'єдесталів, не скидав, а саме спускав, тих, що були для Марії досі непохитними авторитетами. Та Марія бачила, що він зовсім не такий, яким описували його Анненков, Кавелін — «грубий семінарист», нахабний і зухвалий, котрий руйнує все високе і святе в мистецтві й літературі. Він насмілився піднести руку на Тургенєва! Через нього Тургенєв розійшовся із своїми давніми друзями, припинив друкуватися в «Современнике».

Марія сказала Миколі Олександровичу:

— Їй же богу, я не можу добрати, що ж такого образливого було в вашій статті для Івана Сергійовича. Ну от, прочитала, перечитала, там стільки хороших і справедливих слів про нього написано! Це якесь непорозуміння, і через незрозумілі непорозуміння, перекази інших людей, недомовленості, нез'ясованості,— розходяться хороші розумні люди.

— Це далеко глибше, Маріє Олександрівно,— заперечив Добролюбов.— Стаття була лише приводом для Тургенєва. Хоча, безперечно, я його поставив, як і належало, дуже високо. Він, як ніхто, вміє вловити настрої, проблеми, що тільки назрівають і витають сьогодні в повітрі.

— Так невже вам не сподобався цей його останній роман «Накануне»?

— Чудесний! — несподівано для Марії, навіть з якимось не властивим йому захопленням відповів Добролюбов.— Особливо дівчина! Яка вона там хороша! І як він розумно зробив, що не повернув її додому після смерті Інсарова. Ну подумайте, що б вона у нас робила? Оце головна постать у романі.

— У цьому романі стільки нового, свіжого,— мовила зрадівши Марія.— Єлені хочеться наслідувати, хочеться вірити, що такі жінки насправді є, та вони таки ж є! А знаєте, мені сам Іван Сергійович казав — деякі його знайомі дами, його приятельки, незадоволені були саме Єленою: і матір вона покинула, і Інсарову сама нав'язалася. Нічого, нічогісінько не зрозуміли. І, звичайно, критикують весь роман,— вона помовчала й додала роздумливо: — але він і далі з ними веде дружбу, листування. А от ваша стаття його обурила, хоч ви й самі зараз кажете, що роман «чудесний».

— Я не применшую його значення, його великий талант, майстерність, і, признатися вам по секрету, інколи мені здається — я його душевно люблю. Хоча мене багато в ньому дратує, багато неприйнятного мені. Він вірить у ліберальні реформи!

Та не могла Марія так легко відійти від Івана Сергійовича, свого друга, і, як це трапляється, в листах до Івана Сергійовича вихваляла Добролюбова, а в розмовах з Добролюбовим з захопленням говорила про твори Тургенєва, про його співчутливий, добрий характер. І Добролюбов ущипливо казав: «Ваш чарівливий Тургенєв, може, задля нього ви й до Росії не так швидко повернетесь? Адже він знову, мабуть, зиму проведе в Парижі!» Вони обидва, і Тургенєв, і Добролюбов, підсвідомо ревнували Марію до дружби, до впливу...

— Знаєте, ми рідко сперечаємося з Миколою Гавриловичем Чернишевським,— сказав Добролюбов.

— Ви з ним абсолютно однієї віри? — усміхнулась Марія.

— Не смійтесь, так. Абсолютно однієї. Соціалістичної. А втім, ми інколи сперечаємось. Він вважає, що письменники, які здатні співчувати чомусь чесному, справедливому, повинні прагнути не мати особистих чвар, незгод між собою, повинні бути разом, у злагоді. А мені здається, що кепські, слабкі союзники — не союзники.

— А може, і я не згодна з вами в цьому, а навпаки, з Чернишевським?

— Однаково ви з нами, наша союзниця,— спокійно і впевнено сказав Добролюбов.— І той роман, що зараз тут пишете, віддасте нам, у «Современник».

*

Вона була не тільки з «ними», вона була з ним. Це не нагадувало ніяких взаємин раніше ані у нього, ані у неї. Наче створилися взаємини з «чистих елементів» дружби, як сказали б хіміки, з якими приятелювала Марія в Гейдельберзі і Парижі, коли б спромоглися підводити під людську поведінку наукові формули.

Досліджують же Менделєєв і Бородін, який, між іншим, приїхав з ними й захворів так само, як Саша, «чисті елементи»? Певне, і в людських взаєминах, поведінці існують також чисті елементи без домішки інших: заздрості, користі, честолюбства, навіть закоханості!

Їхня дружба була без усяких інших небезпечних або корисних елементів — саме дружба.

Хіба в неї мало було до цього чоловіків-друзів? (У всякому разі, більше, ніж жінок!) Але то була все-таки «amitiée amoureuse», бо всі друзі-чоловіки,— той більше, той менше,— були закохані в неї або принаймні милувалися нею, а тут було без amoureuse. Може, тому, що вона приїхала з Сашею, а Микола Олександрович думав про свою мессінську панночку?

І з Марією він міг говорити про неї... І була поряд з Марією не тільки кришталево чесна і віддана праці вольова розумна людина, що все в житті підпорядкувала своїм ідеям, своїм настановам і принципам, але й просто — молода людина (він був ровесник Саші — але наскільки старший од нього!), до того ж хвора, самотня, у якої ще ніколи (ніколи!) не було особистого щастя і тепла в житті.

А хіба Марія не знала, що ніяка праця, ніякі успіхи, ніяка відданість ідеям не можуть замінити цю потребу тепла і щастя любові... І вона бачила, як цей юнак жадає щирої ласки, любові, щирої жінки поряд, любимої і люблячої.

Між ними одразу запанувала максимальна відвертість. Йому навіть дивно було, що вони можуть вести такі щирі розмови — не лише про «Современник», Тургенєва, Чернишевського й Герцена та про італійські справи, а про своє інтимне, особисте. Вони трималися як ровесники, хоча він і був молодший за Марію, і в життєвих питаннях вона, звичайно, була досвідченішою. Як кожна жінка, особливо коли вона сама зараз щаслива, Марія щиро хотіла щастя своєму другові. Як було весело з нею, коли інколи на прогулянці або в театрі вона раптом змовницьки шепотіла:

— Миколо Олександровичу, ну погляньте, ну я вас прошу, погляньте швидше праворуч, он у ложі. Яка гарненька! Вона дивиться на вас! До неї підійшов ваш знайомий, він, певне, вас зможе познайомити!

Щоб зробити їй приємність, Микола Олександрович дивився, але завжди признавався, що ні, ніхто не може зрівнятися з мессінською панночкою.

Від мессінської панночки з дивним для нього ім'ям — Індегольда — він одержав лист з Флоренції, привітний лист, але не розібрати — привітність була від ніжності чи від чемності. Чогось у листі не вистачало, щоб одразу відчути — «це від люблячої дівчини». І закинути нічого не можна було. Вона писала, що хоче його бачити, що у Флоренції прекрасно, але їй бракує їхніх цікавих розмов, його присутності. Вона ані слівця не написала, чи говорила з батьком, як збиралась, проте запрошувала його, якось чемно, офіційно запрошувала приїхати до Флоренції. Лист був такий, що можна було показати друзям і знайомим, і в той же час нічого не можна було закинути. Адже було там, що й сумує без нього, і до Флоренції кличе, і що багато розповідала про нього своїй сестричці. Але не було

якогось живого слівця, якоїсь дрібнички, щоб можна було повірити, що весь той прощальний вечір — правда.

І, гірко всміхаючись, Микола Олександрович запевнив себе, що то все був лише скороминучий настрій, навіяний морем, а може й просто милість, подана жебракові, і він знову писав сумні ліричні вірші.

Ці вірші він не показував навіть Марії, але про Індегольду розповів, і Маруся гаряче запевняла, що треба поїхати до Флоренції. Та ним оволодівали сумніви, рефлексія, неспокій про домашні справи — суто домашні — про братиків, сестер. Все тому, що не вистачало одного живого, не з чемності, а її слівця. Чому ж вона сказала тоді, не замислюючись, в той прощальний вечір, на його запитання, чи поїде з ним у Росію: «Звичайно, поїду»!

Він же не знав, що було вдома у Індегольди, як сприйняв рішення дочки падре — люб'язний, моторний, ще нестарий мессінський адвокат. Цей російський журналіст освідчився в коханні? Що, навіть мова була про шлюб? Іноземці люблять заводити романи, не надаючи їм особливого значення, повертаються додому і про все забувають,— та коли це так серйозно, що синьйор Добролюбов навіть проситиме офіційно її руки, він, батько, стоїть вище всіляких національних перепон. Лікар Чезаре казав, що це незвичайна людина вищого гатунку. Він навіть не проти, коли Індегольді доведеться їхати з ним на його таємничу батьківщину. Його непокоїло інше. Індегольді він лише сказав:

— Не поспішай, люба. Я не забороняю і не кажу «ні». Почекай. Ви надто мало знаєте одне одного. Хай поживе в Італії, хай погостює у нас, коли ми повернемось до Мессіни. Він може приїхати і до Флоренції, але поки що не кажи нікому нічого і не рекомендуй його як свого нареченого. Почекай.

Може, він був правий, батько. Але враз якесь важке передчуття стисло серце. Не було чого сперечатись. Не було чого радіти. Батько не відмовляв. Батько не давав згоди. Розмова була якась уникliва.

Другого дня їх проводжав лікар Чезаре, її старий друг, що з таким захватом розповідав їй раніше про свого російського пацієнта і розбуркав цікавість, увагу Індегольди, а ближче знайомство підтвердило, що це — надзвичайна людина. Хіба довго дівчині з палкою

уявою, з мріями про чесних, хоробрих людей, революціонерів, полюбити людину розумну, таку співчуваючу їхній Італії, італійському народу, Гарібальді? Те, що він був з далекої незнаної країни, ще надавало поетичного ореолу. А який він був скромний, благородний! Ні, Добролюбов помилявся в ній — не настрої південних вечорів і зовсім не жаль до нього розбуркали почуття дівчини. Він відповідав її ідеалам, з ним було завжди цікаво, йому можна було вірити в усьому. Їй здавалась щастям їхня любов, а тепер вона відчула — хтось, щось становить якусь стіну між ними. Це було тільки передчуття чогось несподівано важкого.

Вони досить довго чекали веттуріно. Батько голосно, навмисне, щоб вона чула, спитав лікаря Чезаре:

— А як ваш улюблений пацієнт синьйор Добролюбов? Я не бачив його останні дні.

Чезаре зіхтнув і похитав сумно головою:

— Дуже прикро про це казати. Він знехтував зовсім своїм здоров'ям. Надто пізно він приїхав сюди. Становище непоправне. Навіть коли він лишиться в Італії — йому відміряно кілька місяців життя, не більше. Північ доконає його ще швидше. А він горить своєю діяльністю. Може, відчуває, що йому небагато лишилось.

Він нічого не знав і не помічав, незважаючи на свій досвід, доброзичливий і уважний лікар Чезаре. Він не знав, що зараз виголосив присуд.

Батько зітхнув і багатозначно глянув на Індегольду. Вона стояла сполотнівши. Вона вже знала, що це кінець. Непоправний і невблаганний.

10.

Марія присіла на ліжко Саші і покрутила перед його очима якоюсь штучкою, що висіла на ланцюжку від годинника.

— Що це? — спитав Саша.

— Це мені подарував лікар. Бачиш, малесенький бичачий ріг, виточений з коралу. Він сказав, що це береже від етатури.

— Це що? Хвороба якась італійська? — усміхнувся Саша.

— Гірше. Це порча, яку може навести зле людське око. Отак подивиться...— Марія удавано злісно глянула, примруживши одне око.

— У тебе не виходить. Такі прекрасні очі не можуть навіть навмисно бути злими!

— Ти слухай. Кажуть, що все-таки зловредних людей багато. Я ще не зовсім пересвідчилася в цьому. Так от, коли така людина гляне, вона може накликати хворобу, напасті, лихо. От коли виникне підозра, що на тебе дивиться лихим оком лиха людина, треба отак поворушити цей ріг, щоб розбити повітря між нею і тим, на кого вона дивиться.

— Лікар вірить у це? — здивовано спитав Саша.

— Дурненький мій хлопчику! — засміялась Марія.— Але він казав, що в це вірили і Цезар, і Ціцерон, і Вергілій — в етатуру, і я була зворушена, коли він подарував мені свій талісман. Він просто знає, що я цікавлюсь всілякими повір'ями, прикметами, але тільки цікавлюсь. Інколи, знаєш, мені хочеться, навпаки, робити все всупереч всіляким прикметам, надто вже вони тяжать над людиною. Хочеться бути вільною і незалежною і від прикмет, і від поговорів, і від вигаданих людьми умовностей, що тільки псують життя... А цей коральчик — хай про всякий випадок буде завжди зі мною, принаймні як згадка про Неаполь. Адже треба вже їхати, ми затримались тут далеко довше, ніж гадали.

— Невже треба їхати? — зітхнув Саша.

— Треба! — зітхнула й Маруся.— Писали ж мені, що гроші вже послано. От тільки одержимо і поїдемо. Але ж ми знову побуваємо в Римі, і потім— Флоренція, Венеція, Мілан. Хоча Єшевський застерігав мене проти поїздки до Венеції, він нагадав, що дві письменниці там загубили своє щастя. Жорж Занд там розійшлась з Мюссе, а де-Сталь з Бенжаменом Констаном,— засміялась вона.

— Ні, це мені треба боятися,— заперечив Саша,— адже Жорж Занд змінила його на якогось італійця. Правда, з того часу, кажуть, вона взагалі дуже багатьох любила. Ще ж був і Шопен...

— Але хто б не був коло неї, з нею, вона писала, писала й писала,— роздумливо мовила Марія.— Я пам'ятаю, як мене вразили її слова. Де я прочитала їх?

А може, переказав Іван Сергійович? Може, Меріме, з яким він мене познайомив?! Не в цім справа. Мене пройняли вони.

— Що ж саме?

— Про те, що письменницьке ремесло — пристрасть несамовита, непохитна, якщо вона заволодіває якимось нещасним, йому її не позбутися!

Як довго Жорж Занд була мрією й ідеалом орловської панночки Маші Вілінської!

Вона, Жорж Занд, і зараз багато пише, живе в Ноані, неподалечку від Парижа. Іван Сергійович розповідав, що Жорж Занд дуже любила й любить madame Віардо, і прообраз Консуели — це трохи Поліна Віардо. Поки що Марія не мала нагоди побачити знамениту на весь світ жінку, а романи її вже зовсім не справляли такого враження, як у дні юності...

Але ж щодо «письменницького ремесла» — вона має рацію!

— Зараз я йду дописувати повість. Мені треба якнайшвидше надіслати її.

— Побудь ще трошки зі мною!

— Ні, ні, що ти, я мушу сьогодні закінчити першу частину. Я зайду до тебе увечері!

Вона ніжно поцілувала його, але не лишилась. Звичайно, не лишилась. Він знав — коли вона вже намітила, що мусить саме сьогодні написати те і те,— вона сяде й писатиме.

Йому було прикро й сумно. Не тому, що вона не лишилась зараз. А тому, що вона так багато працює, бо все лежить на ній.

Адже мріяв він бути їй в усьому помічником, зняти весь тягар дрібних побутових справ, він за щастя вважав бути у неї на побігеньках, переписувати її твори — це було б уже як нагорода! І от замість того він знову захворів, і все лягає на її плечі, і зараз ще турбота, що гроші закінчуються, а за «Тюлеву бабу» ще не надіслали, а його гроші давно вже витрачені до копійки перед від'їздом з Парижа. Незважаючи на гірку образу, мати передала 200 франків через поета Щербину. Як Саші не хотілося брати ці гроші! Але він знав, що мати ще дужче образиться, та й у нього нічого не було, і він не хотів у цьому признаватися Марусі. Потім Маруся взяла з нього слово, що у них не буде таємниць одне від

одного, що вони все можуть і повинні казати одверто... Хіба це можливо?..

Марія заспокоює, що все буде гаразд, за її справи видавничі взявся, на прохання Добролюбова, Чернишевський, і, здається, справа з новим виданням у Кожанчикова налагоджується. А, головне не це! Головне, щоб вона була з ним. Коли вона тут, коло нього, з ним, він навіть ні про що не думає. Тільки знає: він щасливий.

І чому йому випало таке щастя, про яке він навіть мріяти не насмілювався? Найкраща, найрозумніша жінка з ним, саме з ним! Не гордість говорила в нім, а здивування, бо йому самому інколи було дивно й не вірилось.

Як мама не розуміє його щастя! Чому вона повторює всі ті нісенітниці, що плетуть про Марусю заздрісні люди? Йому було просто смішно, коли б не обурювало до нестями,— скільки романів і полюбовників їй приписували й приписують! До цієї когорти потрапили, звичайно, і Тургенєв, і професор Єшевський, і професор Кавелін, і Станкевич. Певне, зараз плескатимуть і про Добролюбова, який насправді закоханий в якусь мессінську панночку. Мама розсердилась, коли Саша почав казати їй, як високо, гордо тримає себе Марія Олександрівна з усіма і любить тільки його. Мати глузливо засміялась, і Саша замовк, і тепер він не хоче бути одвертим з матір'ю. Вона сердиться, що він «поламав свою кар'єру», вона ніколи не чекала такого від нього, улюбленого старшого сина. Він і сам не чекав. Він і сам у душі боявся, що все життя він, покірний син, несміливий в усьому, м'який, пройде життя звичайно, второваною стежечкою посереднього, правда, освіченого, службовця, в кращому разі захистить проект поліпшення в'язниць, матиме кафедру професора прав, спокійно одружиться, матиме затишну родину, бабуся раюватиме з онуками, він писатиме теоретичні праці про право, кари, в'язниці... І так піде і мине життя.

І раптом, як італійська трамонтана, що враз усе перешубуршує, у нього все життя пішло шкереберть. Він сам не чекав від себе такої сили почуття, пристрасті. Все відійшло кудись далеко, і йому було байдуже і до кар'єри, і до захисту, і не на тих, поміркованих, обмежених в усьому «правильних» людей треба було рівнятися, а треба було стати гідним цієї жінки, що раптом з'явилася на його шляху. Треба було дотягтися до її рівня, і він знав, що вона сама допоможе в цьому. Головне — тільки б вона була з ним, тільки б вона його любила. Хіба ще кому випадало таке щастя?

«І справді — чого варта пристрасть, коли знаходиться час міркувати про щось стороннє?» — згадав він слова Стендаля. І ще його ж: «У цій чарівній країні слід віддаватися лише коханню. Скрізь у інших країнах це лише копія з італійського оригіналу». Саша усміхнувся і знову розкрив тоненький томик сонетів Петрарки на сторінці з третім сонетом «Trovammi Amor del tutto disarmato» — «Любов спостигла мене беззбройним»...

*

Напередодні від'їзду з Неаполя Марія довго гуляла з Миколою Олександровичем. Внизу світилося море вогнів і лише грізно чорнів Сент Ельмо — замок-фортеця, замок-в'язниця.

— Він уже порожній, цей замок,— мовила Марія,— а ще якось моторошно дивитись на нього!

— А замок впевнений, що може бути і ненадовго порожнім, він наче загрожує і попереджає, що з штуцерів може перестріляти всіх, хто добиватиметься справжньої волі. Як сумно все обертається, і тут ошукали Гарібальді, а дома — Польща! «Колокол» починає одверто бити на сполох. Треба швидше додому. Засидівся я вже тут. Хочеться бути між своїми. От і ви їдете!

— Так мені шкода залишати вас,— призналася Маруся.— Як добре було б поїхати разом у Флоренцію, і Венецію, і Мілан. Ми обов'язково вирішили з Олександром Вадимовичем хоч по кілька днів побувати там.

— Але ж я вже там був.

— Ви гадаєте, вам нема чого їхати до Флоренції? — лукаво, змовницьки подивилась Марія.

— Не знаю,— якось безпорадно розвів руками Микола Олександрович, зняв окуляри, протер їх, знову одяг — так робив завжди, коли хвилювався.— Не знаю, чи маю право з моїми заробітками думати про власну сім'ю. Усі ж молодші ще на мені. Два брати ще

малі хлопчики, гімназисти, зараз у Петербурзі. Я їх лишив на дядю, добру, але безладну людину. Я не був би спокійним, коли б про них, як рідна матір, не турбувалась Авдотія Миколаївна Панаєва. Які вони людяні й уважні — і Авдотія Миколаївна, і Некрасов, та й сам, хоч і легковажний досить, Панаєв! Вони й про мене турбуються, як про рідного, особливо вона. За хлопчиків я більш-менш спокійний, повернусь — вони житимуть зі мною. А в Нижньому у мене ще сестри. Ну, одна заміжня, але ж дві молодші — дівчата на виданні. Одна живе у старшої сестри, а друга у інших родичів. Отак, як у тієї зозулі — по всіх гніздах пташенята розкидані!

— Отак і ми були розкидані по родичах,— сумно згадала Марія.— Коли батько помер і мати віддалася вдруге, мене відвезли до одних родичів, старшого брата — до інших. Я рано вийшла заміж і одразу молодшого братика до себе забрала. Не могла бачити, який він занедбаний, занехаяний росте.

— І в мене весь час думки про них. Самі знаєте — дівчатами залишитися — хіба мед у родичів вік прожити? А дівчата здібні, як би я бажав вивчити їх, до пуття довести. Та де там! — Микола Олександрович махнув рукою.— Хіба їм витримати таке життя, таку науку, як я витримав? Як згадаю хоча б гуртожиток в Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті,— усі завжди голодні, холод, бруд, хто тільки не наживався на наших злиденних харчах, на нашому так званому «обмундируванні». А ця гонитва за копійчаними уроками! Та що там казати, мабуть, і всі мої хвороби ще звідти. Ні, на жаль, лише про одне треба думати, хоч би їх заміж пощастило видати за порядних людей.

Тепер по дорозі до Петербурга я до них неодмінно заїду. Давно не бачив. Родичі — люди добрі, нічого не скажу, вболівають за нас усіх, на щастя, вони не уявляють мого справжнього буття. Але ж хіба хто може замінити рідних батька і особливо матір?

Він дуже любив свою матір. Скільки років по її смерті минуло, а спокійно згадати не міг. Правда, він ні з ким не згадував ніколи. Якось, коли він приїхав до Нижнього й пішов із сестрами на кладовище, ті були здивовані — їхній стриманий, серйозний, розумний брат майже впав на могилку матері і невтішно ридав...

Але зараз, Марії, він тільки сказав:

— Я вже був у Петербурзі, коли мати померла...— І по тону його Маруся зрозуміла, яким це було великим горем.

— Молодші мої брати й сестри зовсім маленькі були,— вів далі він.— Одне незабаром померло, а маленька дівчинка, яка у старшої заміжньої сестри жила, теж невдовзі згоріла.

— Як згоріла? — жахнулась Марія.

— Підійшла до пічки, і її полум'ям охопило. Правда, загасили і, може, опіки не такі вже страшні були, а може, так написали, щоб не сердився, що не доглядали, та мала дуже налякалась і за два дні її не стало. Коли що трапляється там у них, завжди в душі себе обвинувачую. Навіть коли хлопчики погано вчаться і кепсько себе поводять.

Марія не сказала, як кожен би на її місці: «Ну, що ви, при чому тут ви?» Вона розуміла, бо відчувала так само.

— І я також... і за братика, і за сестру... І за матір також...

Вона знала і завжди боліла за матір — як важко тій живеться, як тепер переїздить від родичів до родичів, як важко їй у брата Валерки, і сама мати признавалась, що найкраще було їй у Машеньки в Немирові, коли приїздила гостювати і намагалась затриматися якнайдовше. Матір зігрівала не лише любов, а та шаноба, з якою до неї ставились і Маша, і Опанас, ніколи й натяком не дорікаючи за важке Маріїне дитинство. «Цілую мамаші ручку»,— отак завжди закінчували вони обоє листи. Зараз Маруся уявила, наче побачила всю велику родину Добролюбових, розкидану по провінційних небагатих родичах, сестер-дівчат на виданні, у яких вся надія на столичного брата.

...А своєї особистої, сердечної радості у нього нема... І по-жіночому, просто подумала: як було б добре, коли б одружився з хорошою дівчиною!

Він наче вгадав її думки, якось ніяково усміхнувся.

Він згадав сльози на очах Індегольди під час виступу падре Гавацці, її живий інтерес до всього, що діялось тут, її просте, добросердечне, властиве італійкам поводження під час подорожі до Помпеї, її радість, коли прочитала «Salvè» на порозі спопелілого дому.

— Певне, незважаючи на те, що я руський, а вона італійка, у нас багато спільного в духовному житті,— мовив він, але сумно додав: — Та, мабуть, мені й тут не пощастить. Я б хотів дуже, щоб ви її побачили.

— Ну, от і їдемо до Флоренції разом!

— А що, як візьму й поїду,— усміхнувся Добролюбов,— а коли вони швидше повернуться до Мессіни?

— Тоді їдьте до Мессіни, і не відкладайте, повертайтесь до Петербурга з італійською красунею, і там ми з нею познайомимося.

Вони говорили і немов вірили і в італійську красуню, і в швидку зустріч у Петербурзі, а десь там глибоко-глибоко всередині самі дивувались із цих легких припущень, ясних надій — і розлучатися було дуже-дуже сумно.

Раптом Маруся трохи не з слізьми в голосі сказала:

— Будь ласка, не лікуйтесь прованським маслом, як радить вам квартирна хазяйка, хай вона й дуже славна жінка. Робіть тільки те, що каже синьйор Чезаре!

— Слухаюсь. Надішліть свою фотокартку. Мені буде приємно дивитись,— раптом попросив Добролюбов.

— Гаразд. А ви свою. Тепер же. У Флоренцію.

11.

Це потім вона згадає.

Ніч. І темна вода Canale Grande, і сплески води під веслом гондольєра.

Гондольєр стоїть ставний, високий і недбало керує гондолою. Старий гондольєр.

А в зубах у нього квітка.

Він і на них глянув недбало, на цю парочку форестьєра,— іноземців, що розмовляли незнайомою, ніколи не чуваною ним мовою.

Скільки він уже возив по цих каналах різних парочок! Які тільки красуні не сиділи в його гондолі, і які тільки сцени не відбувалися тут — і любові, і ревнощів, і радощів, і сліз!

Для них для всіх Венеція — театральна вистава, а гондола й прогулянка вночі — обов'язковий ритуал. А для нього — це звичайний буденний заробіток. Та щоб додати їм більшої насолоди, коли форестьєри не дуже пихаті і йому приємні, він крізь зуби — бо не хоче вронити квітки — мугикає пісеньку. Квітка — це його звичка. Раніше квітку кидала йому люба дівчина, а тепер, жартуючи і сміючись,— її кидає його старша внучка.

Його гондолу наздоганяє інша. Пепе — син його друга заливається веселими модними куплетами, а старий мугикає собі, та не дає обігнати, вправно лавірує між гондолами, попід мостами, то посередині каналу, то попід самими дверима будинків, які стоять просто над каналом і до яких можна дістатися лише гондолою.

Русява синьйора, яка сидить у гондолі з своїм кавалером,— старий гондольєр не роздивлявся дуже, помітив лише під чорною мережаною косинкою русяві коси — може, вона їх також мила в воді венеціанських каналів і сушила на сонці? — венеціанські жінки запевняють, що від цього у них сонячний відблиск у волоссі,— так от оця русява синьйора хоче обов'язково проплисти повз палаццо, де мешкав лорд Байрон. Це також входить у ритуал цікавих приїжджих, і старий гондольєр кидає кілька слів про лорда Байрона, немов він сам возив його, немов у його гондолу стрибав потай уночі закутаний у плащ цей дивний Байрон. Скільки переказів не тільки про його дружбу з карбонаріями, а й про його любовні пригоди лишились тут у Венеції і серед простого народу, бо в нього коханки були не лише знатні синьйори. Перекази про незвичайних людей і різні незвичайні події переходять з покоління в покоління разом з майстерністю водити гондоли.

Кожен старий гондольєр не гірше за спеціаліста — чічероне — розповість сотні страшних історій про Палац дожів, Місток зітхань, по якому переводили приреченого до довічного ув'язнення або до страти і з якого нещасний кидав останній погляд на Венецію, на життя. Так, з Палацом дожів з'єднана й найстрашніша в'язниця.

Вузькі кам'яні нори-камери зберігають жахливі таємниці про невинно приречених, про неймовірні втечі, про

геройську смерть. Скільки існує прекрасна Венеція, стільки й точиться боротьба.

Синьйора розуміє італійську мову? Старий гондольєр усміхається їй і не втримується від спокуси дещо розповісти — таким тоном, наче коли й не він сам, то вже батько чи дід обов'язково були свідками подій, хоча ті події відбувались сотні років тому.

Марія нічим не видає подиву і не заперечує таку історичну плутанину. Може здатися, що вона всьому вірить. Їй просто не хочеться порушити зачарування.

— Розбуди мене,— шепоче вона Саші.— Я не вірю, що це все я бачу в дійсності.

— Поглянь праворуч — і ти повіриш.

Гондольєр круто повертає ліворуч. Марія бачить: праворуч, у під'їзді якогось будинку — певне, це якась офіційна установа — стоїть загін австрійських солдатів tedesco з офіцером на чолі.

— От тобі дійсність казкової Венеції, улюбленицi Італії...

...З старим гондольєром умовились, щоб покатав і другого дня, і третього. Три дні в Венеції — це ж мить! Не можна ані краплиночки з цієї миті загубити.

Вони плавали вузенькими каналами, над якими стояли напівзруйновані від постійної вологи колишні палаци, а тепер майже трущоби, в яких мешкала біднота. Пропливли повз єврейське гетто.

Вони раптом опинялися в таких вузесеньких водяних коридорчиках-каналах, що над водою перекинуті були не лише місточки, а й мотузки з білизною. Багато помешкань стояли порожні — в них жити було вже неможливо.

— Венеція гине. Її поглинає море. Що робити? Що робити? Це катастрофа! Як їй запобігти? — з притаманною італійцям експресією, схвильованим голосом, нервово ламаючи пальці, говорив чічероне, що водив групу туристів, до якої приєднались мимохідь Марія і Саша.

Чічероне бідкався з таким розпачем, що Марія шепнула з удаваним страхом Саші:

— Як ти гадаєш, поки ми тут, вона не загине? Ми ще врятуємося?

— Я не знаю, чи встигнемо,— в тон їй відповів Саша,— адже ти хочеш оглянути кожну церкву і всі картинні галереї.

Звичайно, їй хотілося оглянути всі церкви і всі картини! Венеція з її творами Веронезе, Карпаччі, Тінторетто — вона ж тільки в Італії з ними зазнайомилася. Тут, у Венеції, вона найдужче відчула Тіціана.

Вже в останній день вони зайшли в Chiesa di santa Maria Gloriosa dei Frari — Капуцинську церкву святої преславної Марії, і там вона зупинилась перед Марією Асунтою, тіціанівською Марією.

І як у Дрезденській галереї перед Сікстинською мадонною, як в соборі святого Петра перед Пієтою — їй захотілось бути самій. Навіть без Саші. Тільки отой старенький монах, який запалив для них свічку і побожно перехрестився, не заважав би їй отак стояти і — молитися. Молитися перед її святою.

Не «молитися», звичайно,— звірятися, схилитися перед образом тої, що за легендами все найстрашніше і найжорстокіше пережила, перенесла в житті і з непохитною вірою і любов'ю — не вмерла, а «вознеслася» на небо. Скільки було віри, любові в цьому жіночому, ще молодому обличчі, але це вже не було обличчя юної Сікстинської мадонни, в якої ще всі випробування попереду. Ця — Марія Асунта — вже все зазнала, та зберегла в собі сили, натхнення віри, і до неї, як до своєї заступниці, було легше звернутися кожній жінці, бо вірили: зазнавши все, вона все зрозуміє, вона — милосердна.

І Марії, земній жінці Марії, яка вже не молилася перед іконами й хрестами, хотілося стати зараз навколішки перед цією Марією, вона не могла відірватися від образу.

Яку ж віру зберегти їй? В яку правду? В яку любов?

— Машо, ходімо, адже пізно,— трохи ревниво шепнув Саша.

Вона була така далека зараз від нього...

Потім, через багато-багато важких років, у далекому дикому кутку, серед далеких її душі людей — вона згадає Венецію, Площу святого Марка, Палац дожів і її, святу Марію Асунту, і сама не віритиме, чи було ж це в житті насправді?

*

Що сталося з Богдасем? Сьогодні він такий тихий, як ніколи.

Вчора Саша, стоячи перед картинами Ліппі, сказав усміхнувшись:

— Оці янголята схожі на Богдася — такі ж, видно, урвиголови!

А італієць, що супроводив їх, саме пояснював, що художник Ліппі брав за моделі для янголят хлопчисьок з вулиці та своїх власних синів, веселих бешкетників, а мадонну писав — із своєї жінки, яку викрав з монастиря! Сімеєчка!

Нічого «монастирського» і святого не було в цій милолицій грайливій мадонні, а «ангельського» в лукавих оченятах «ангельчиків» і поготів! Певне, художник змалював їх тієї миті, коли вони замислювали свої хлопчачі витівки, і, дійсно, щось схоже було з Богдасем — веселе й пустотливе.

Видно, і сам художник був дуже життєрадісною людиною.

Та зараз Богдась уже цілу годину сидить за столом і щось зосереджено, уважно, незвично охайно виводить на папері.

Він попросив у мами красивий поштовий аркушик паперу з віньєточкою в куточку і написом «Florence», щоб було відомо, що лист надіслано аж з Флоренції, і сказав, що хоче написати сам.

— Кому? — спитала Марія.

— Дядькові Дорошенкові,— сопучи від напруження і серйозності, не відриваючи очей від паперу, відповів Богдась.

За мить вона боялася, що він скаже — «татові», а зараз їй стало ніяково, що він не батькові пише, а «дядькові Дорошенкові».

— Ти й татові напиши або припиши в моєму листі.

— Гаразд. Потім,— так само не відриваючись від своєї роботи, відповів Богдась.— Мамо, я хочу у конверт покласти картку Гарібальді. Правда, дядько Ілько буде радий?

— Авжеж, зрадіє.

Авжеж, Дорошенко зрадіє і Богдасевим закарлючкам, і картці Гарібальді.

У своїх листах Ілля Петрович завжди просить надіслати її фотографію... Треба буде. І йому, і Добролюбову...

Богдась зайнятий і не схильний до розмов.

Вона бере купку листів, яку одержала в Римі, коли повернулась з Неаполя. Чималенька купка зібралась за той місяць, що вона затрималась у Неаполі. Листи від Опанаса, від Дорошенка, від Таволги-Мокрицького — давнього приятеля Марковичів, від Тургенєва... Вона поспіхом прочитала їх.

Потім Венеція — там було не до листів... Власне, і тепер, у Флоренції, не було жодної порожньої хвилинки.

Вона гадала, що пробудуть тут кілька днів, але й тут затримались.

У Флоренції їй подобалось. (А де в Італії не подобалось?).

Зовсім рано, коли всі спали, вона виходила з готелю і йшла на горби Данте. Кажуть, він там ходив, звідти дивився на свою Флоренцію, і здаються ті кипариси немов велетні монахи, що дали обітницю мовчанки і стоять непорушні, навіть коли здіймається трамонтана,— саме вони зберігають пам'ять про нього, пам'ятають його, стоять сторіччя незмінними. Треба буде спитати, скільки живуть кипариси? Здавалося, що він, Данте, блукав тут зовсім нещодавно...

Тут знову були зустрічі з Мікеланджело, і після усипальниці Медічі вона нагадала Саші тютчевський переклад чотирьох рядків Мікеланджело, що він написав до своєї «Ночі»:

Отрадно спать — отрадней камнем быть.
О, в этот век — преступный и постыдный,
Не знать, не чувствовать — удел завидный.
Прошу: молчи — не смей меня будить.

...І тут, у Флоренції, вона засумувала.

Може, ця купка листів, яку вона врешті наважилася перечитати, повертала її до дійсності і нагадувала, що треба врешті вирішити, куди і як повертати?

На неї чекають «вдома». Навіть у тому листі Мокрицького, де він начебто і лає рідну сторону,— все ж таки він радить повертатися швидше. Вона читає між рядками більше, ніж написано. «Боже мій,— чужина!

А свій-то край? Не варт ніякої чужини! Якби Вам не треба було спуститися у сю яму, то я б сказав: літай же, наша пташко, по чужих гаях. Одначе, на мою думку, Вам треба хоч навідатись. Ви тут багато дечого почуєте, що треба Вам почути».

Не «дечого», а багато почула і побачила б...

У тому ж листі він пише про «батька» Тараса, як напередодні його смерті прийшов до нього з Опанасом, а Тарас заснув, вирішили другого дня прийти. Прийшли — а він уже на столі. Пише, як любив Шевченко її, Марусю, згадував завжди, як співали вони вдвох, і наспівував їхні любимі пісні: «Тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість».

Важко читати ці рядки. А листа як підписав? «Цілую кінчик вашої одежини»... Вона знає — там не один він, Мокрицький, «цілує кінчик одежини» української письменниці — Марка Вовчка!

Про Дорошенка й казати нема чого. Він радіє кожному її новому твору: «Нещодавно я прочитав Вашого «Лихого человека». Ця повість в «Русском вестнике» в січні була надрукована. «Вона мені дуже сподобалась. А «Три долі» ще більше».

Від Дорошенка аж кілька листів одразу, і всі наче зойк, що, довго стримуваний, раптом вихопився. Він ніколи не насмілювався говорити так одверто, як оце написав.

«Два роки з гаком переконали мене остаточно в тому, що я ніколи не змінюся... У мене голова йде обертом, навіть подумавши, що я побачу Вас хоч раз у житті. Запевніть мене в цьому, Маріє Олександрівно. Напишіть, коли Ви повернетесь до Росії і чи повернетесь через Чернігів...»

Вона повернеться?.. Коли?.. Через Чернігів?.. Як же це буде? Флоренція. Мілан. Обов'язково ще Мілан — вони так із Сашею поставили. Потім Париж. Потім Чернігів і Петербург?

У Чернігові чекають на неї Опанас і Ілля Петрович Дорошенко.

«Я збирався сказати Вам багато, але така плутанина в голові, туман якийсь, думки не в'яжуться.

А втім, я певен, що Ви і без слів повірите, що я такий самий. Ні, мені здається, тепер я відчуваю дужче, ніж раніше.

Маріє Олександрівно, надішліть мені свій портрет, благаю вас, надішліть... Я б готовий летіти в Італію, але не для Італії... Ваш навіки Дорошенко».

Цьому вона вірить, і її аж ніскілечки не турбує, що вона сама не відчувала і не відчуває до нього нічого, крім вдячної дружби, безмежного довір'я у всьому, а бере і може взяти, як належне, усе від нього.

Та тільки хай не пише, що він наче не живе, зістарівся. От у це вона не вірить. Він завжди відданий своїй роботі, вірний своїм ідеям, яким не зрадить ніколи, ні для чого і ні для кого. От і тепер він пише, що їздив до Києва познайомитися з організацією Педагогічної школи вчителів.

Ні, він людина цілеспрямована, і як йому не важко від його неподіленої любові — він ніколи через це не пуститься берега. Вона зітхнула, подумавши про Сашу. Цей без неї, як без повітря.

Вона не важить, не порівнює, хто з усіх найдужче любить. Хіба це можливо важити?

Важливо те, що вона сама любить Сашу. Що поробиш... Але як часто здається, ні, не здається, вона чує всім своїм єством, що домівка її — «там». Де Ілля Петрович. Такі, як він. Лунає люба їй мова. Вона згадує: коли вона йшла якимось селом, містечком — здавалося, що всі знайомі їй. Кожен за давнім звичаєм вітався,— хоч уперше бачив, а вона відповідала так, наче саме цю людину радісно їй зустріти. Це їй колись і Ілля Петрович зазначав...

Їй завжди легшає на серці, коли згадує, що десь «удома» є він, ближчий за рідного брата Валерку, він, який нічого не чекає і не вимагає для себе. Аби вона жила. Існувала на світі. І писала. Писала свої твори. А коли б у неї трапилось яке нещастя, саме до нього могла б вона поїхати.

Ну, що вона вигадує?!

Ні, справді, от була ж вона знову хвора, тут, в Італії, не дуже, але коли б дуже захворіла, смертельно, тільки одному Іллі Петровичу могла б довірити свого Богдася, як довірила Митю, молодшого братика. «Хіба Опанас може щось влаштувати, подбати?» — з гіркотою подумала вона. На нього не було зла. Хіба вона винна, що й любові не було? А з спільного життя нічого не вийшло. Що він там розповів Іллі Петровичу? Певне, що

незабаром повернуться і вона з Богдасиком... Ілля Петрович пише, що Опанас найняв для них квартирку у Стародубі. Опанаса Васильовича зарахували незмінним членом мирових з'їздів Чернігівської губернії від Глуховського, Новгород-Сіверського та Стародубського повітів. Слава богові, буде при ділі.

А квартира для неї найнята в Стародубі... Сумно. Що вона робитиме? Де житиме? Стародуб?

Від листів Тургенєва теж сумно, і навіть вони дратують її. Спочатку лає, як завжди, за її коротенькі записки, за те, що «...ані слівця про те, куди Ви гадаєте їхати з Рима і де гадаєте провести літо — чи повернетесь до Парижа за Вашими речами, що роблять Ваші супутники, чи є у Вас ще супутники і т. ін. Справді, мені слід у помсту Вам написати листа у Вашому дусі — Ви б дізнались, як це приємно...»

Вона всміхається. Він почав щось надто часто дорікати їй. «Проте і в Вашій записочці є хороше слово. Ви пишете, що віддані мені назавжди. Це багато означає...»

Так, вона писала: «Ви пишете, що Ви мені віддані, і завжди будете. Напевне, я Вам більше, ніж Ви мені, а що вже назавжди, так назавжди».

Погано, коли друзі починають вимірювати відданість, вірність і т. ін. Це трапляється, коли дружба вже дає якусь тріщину, а в останніх листах і Марії, і Івана Сергійовича щось уже занадто багато стало запевнень про це.

...Оцей лист його теж одвертіший, ніж інші його листи щодо почуттів. «Що я Вам відданий — це без сумніву, але, крім цього почуття, в мене є інше, досить дивне, яке інколи примушує мене бажати Вас мати коло себе, як у моїй маленькій паризькій кімнаті — пам'ятаєте?»

«Який кострубатий зворот, не властивий Івану Сергійовичу з його гарною еластичною мовою»,— подумала Марія.

«Коли мені спадають на думку наші тодішні бесіди — я не можу не визнати, що Ви — предивна істота і що Вас зрозуміти дуже важко. Принаймні мені досі не ясно, як зрозуміти все, що було, під яку рубрику все це віднести? При побаченні (коли і де воно буде — зовсім невідомо), я Вам скажу, на якому припущенні я зупинився — як на вірогідному — хоча й такому, що мало мені лестить».

«Напевне, вірогідному,— подумала усміхнувшись Марія.— Коли й дозволяла інколи себе поцілувати або трошки міцніше обняти, то зовсім не з якихось там почуттів кохання, а тільки від дружньої ніжності й небажання образити друга. Він точно зрозумів, бо ще й додав — «старого»...

Проте, як Добролюбов не розвінчував його, їй не хотілося губити цієї дружби, теплих взаємин, хоча він і переставав уже бути таким беззаперечним авторитетом.

Іван Сергійович пише ще докладно про свої наміри й плани, і що новий роман закінчує, і що влаштовує свої взаємини з селянами. Все-таки добре скоріше побачитись і саме про це найбільше розпитати! Він заводить школу. Потім поїде до Бадена, де на нього чекатиме Полінька, а потім — Париж. «Я Вам був би вдячний, коли б Ви повідомили мені свої плани. Але ж Ви не залежите від себе... а від чого й від кого Ви залежите — це для мене таємниця».

Невже для нього таємниця?

Власне, і вона не знає, від чого залежатимуть її плани. Навіщо він пише про весну вдома?..

«Тут весна дуже запізнилась — і раптом спалахнула, як порох, всілякою зеленню, квітами і травами! Цього за кордоном не побачиш».

Звичайно, не побачиш. Але ж вона була навесні в Римі і в Неаполі — вдвох із Сашею! Бідний Іван Сергійович! «...та кепсько тинятися стариком з якимось окисленим серцем у грудях — під цими золотими липами... Що поробиш! Незабаром ще гірше буде».

Цьому вона не йме віри — адже він закінчує новий роман! А про старість — він завжди говорить! Лист закінчено і з докором, і з ніжністю. «Прощавайте — постарайтесь написати трохи більше до ладу— на ту ж адресу, зрозуміло. Тисну Вам руку — і роблю ще щось, на що Ви ніколи не відповідали».

Вона сміється — ну, що ж, хай поцілує!

«Поцілуйте Богдася, про якого Ви мені ані слівця не сказали — і поклоніться — якщо є кому кланятися.

Ваш *Ів. Тургенєв*».

«Поклонитися» є кому.

Он він — стукає вже в двері! А невже вона ні слівця не написала про Богдася? Сидить її хлопчик, веселе безтурботне ангелятко з картин Ліппі, щось старанно виводить на папері.

Богдась із захопленням пише листа на чотирьох мовах одразу — українській, російській, французькій та італійській, і важко навіть було б сказати, з якої мови слів було більше.

Бідний Дорошенко хитатиме докірливо головою — хлоп'я поплутало всі мови!

Богдась старанно надписує картку — «Гарібальді». Він пише, що в гарібальдійських загонах є хлопчики, яким по дванадцять років, це йому розповідали хлоп'ята в Римі, а йому вже скоро мине десятий рік, і він також буде гарібальдійцем, тільки козацьким. Він дружить з багатьма італійськими хлопчиками. Богдась зітхає і замислюється. Добре було б написати дядькові Ількові, як у перші дні приїзду до Рима він відстав від мами, мсьє Пассека і мсьє savant — Єшевського. Спочатку пішов сам і набрів на фонтан Треві, це зветься фонтан, а насправді величезна стіна, ні, навіть якийсь будинок з усякими водяними богами, і звідусюди там фонтанами ллється вода, і він уже забув, що треба наздоганяти, шукати маму, а стояв і дивився, дивився; і там було багато людей, і ніхто на нього не звертав уваги, і багато хто кидав у воду монетки. Аж ураз він схаменувся, згадав про маму і трошки злякався, що не знайде її в Римі. Адже Рим такий великий і дивний, не схожий ні на яке інше місто. Богдась, правда, знав, що обідають вони в остерії Лепре, але ж як до неї дістатись?

Коло нього гаряче сперечалась про щось юрба хлопчисьок, таких, як він, і старших за нього. Він спитав у них.

Його спочатку не зрозуміли. Він вирішив, що не мову його не зрозуміли, а не знали, де остерія, він сказав: «Колосео — Колізей», він пам'ятав, що це недалеко від Колізея, і юрба дружно пішла з ним, галасуючи і сперечаючись, і поки дійшли, вони вже були друзями, і він дізнався, що вони всі чекають, коли до Рима прибуде Гарібальді.

Йому було трохи ніяково, коли по дорозі хлопчики раптом оточували якогось пана чи пані й починали вимагати «уна сольді», тоді він відходив трохи осторонь (ні, про це він не писатиме, про це він розповість товаришам у пансіоні, і про те, що вони передражнювали папського солдата, а потім щосили тікали, і що трохи не звалили з ніг товсту кумедну черницю у величезному білому очіпку з крилами, одне слово, поводилися так, як усі хлопчиська в усіх містах усіх країн. Особливо в Римі і в Парижі)...

Проте вони все-таки дійшли. В остерії на ганку стояв її господар, і всіх хлопців як водою змило, а Богдась сів на східцях ганку, відсапуючись від пригод, біганини і хвилювання — що скаже він мамі. Він уже побачив, що за тим столиком просто надворі, де вони сідали обідати,— нікого нема. Раптом він побачив усіх трьох — маму, мсьє Пассека і мсьє savant — Єшевського.

Мама кинулась до нього і не сердилась зовсім, а йому було соромно, він тільки не хотів цього показати при чоловіках. Єшевський дивився докірливо, а мсьє Пассек розгублено, наче не Богдась, а він загубився. Про це все він, звичайно, не написав, а тільки згадував і знову глибоко зітхнув, бо йому шкода було лишати це привільне життя в Італії і повертатись до пансіону, та що поробиш — він обіцяв мамі добре вчитися і пристойно себе поводити, а вона обіцяла, якщо ще затримаються за кордоном, на ту весну відвезти його до швейцарця, з яким і вона, й він, Богдась, і всі хлопчики з сусідніх дворів заприятелювали у Римі, і потім виявилось, що у нього вдома, у Швейцарії, також пансіон для хлопчиків, і він на літо запрошував до себе Богдася.

Але Богдасеві хочеться і додому... Особливо коли іноді мама починає для нього вигадувати свої казки, і це не зовсім казки, от, приміром, про хлопчика, такого, як він, маленького козака, українця, як він визволив з турецької неволі дівчинку... Він дуже любить, коли мама про це розповідає. Добре було б і про це написати дядькові Дорошенкові, але це було б надто багато, і паперу не вистачило б! Адже він перерахував усі міста, де вони побували, мабуть, усі фонтани — це його цікавило завжди більше, ніж собори й монастирі,

по яких бігали дорослі. І все ж таки написав, що, від'їжджаючи з Рима, вони кинули сольді в фонтан Треві, мама і він. Про Олександра Вадимовича він не написав, хоча й той кинув монетку, але ж із ним Ілля Петрович незнайомий і можна було його не згадувати. Він захопився своїм листом і ніяк не міг закінчити.

Мама вже чекала. Мама поспішала, бо за нею, як завжди, зайшов Олександр Вадимович, і вони бігли оглядати якісь картини.

— Я вкину листа на пошті, коли хочеш,— сказала мама і, не читаючи, заклеїла конверт, і тому не жахнулася ані різномовності, ані безлічі помилок на всіх мовах. Це вже дісталося Іллі Петровичу.

*

Так само, як і в Парижі, так і в Флоренції, і в Мілані — останній зупинці в Італії, вона любила заходити в маленькі крамнички, де часто можна було побачити різні рідкісні старовинні дрібні речі. Особливо в букіністичні. Там так приємно було перебирати старі книги, гравюри. Вона рідко щось купувала, але хазяїни крамничок або книжкових лотків ніколи не ремствували. Вони звикли, що «їхні» відвідувачі мало що купують, бо не мають змоги купити, але ж вони по-справжньому розуміють ціну цим речам! А це також дає насолоду!

Коли в маленьку букіністичну крамничку, що тулилася на розі невеличкої площі майже в центрі Мілана, зайшла гарна молода пара — русява дама і чорнявий молодий чоловік,— старенький хазяїн крамнички одразу пізнав, що це іноземці, й одразу вирішив, що, напевне, їх нічого не зацікавить на його полицях. Але дама звернулась по-італійськи, правда, не так вільно, як говорять рідною мовою, явно добираючи слова, але цілком правильно. Це вже було приємно стариганчику.

— Будь ласка, у вітрині ми побачили гравюрку. Може, ми помилились, але здається, це портрет славетного Беккаріа?

— О так, синьйоро! — розцвів усмішкою старий.— Це портрет нашого Беккаріа,— і ніхто на світі не може з більшим правом сказати «нашого», ніж ми, міланці,

бо він жив тут і навіть недалеко від цієї невеличкої, але славної пьяцца, отож і від моєї скромної книгарні! Я зараз зніму цей портрет з вітрини.

Він, наче ікону, побожно підніс невеличку гравюру-портрет відвідувачам, і вони заговорили незнайомою йому мовою.

— От твій бог,— мовила Марія.

— Один з моїх богів,— поправив Саша.

— Я не ревную. Він для мене також велика людина — Чезаре Беккаріа. Він перший у світі повстав проти смертної кари!

Почувши знову знайоме ім'я, хазяїн не міг стриматися — він наче одержав подарунок. Як добре, що вони зайшли саме до нього. Якщо вони так цікавляться Чезаре Беккаріа, він радий їм повідомити, що саме на цьому майдані незабаром йому збудують пам'ятник. Так, так, коли ви відвідаєте Мілан ще раз, ви вже побачите пам'ятник цій великій людині. Він знає скульптора й архітектора, які працюють над цим пам'ятником. Ще б пак! Їх знають усі міланці, і всі знають, що буде викарбувано на пам'ятнику, звичайно, крім імені. Він майже продекламував: «Se dimostrero non essere la pene di morte nè utile, nè necessaria avro vintola causa dell'umanita».

— Ти розумієш? — спитав Саша.— «Якщо я зможу довести, що смертна кара не є ні доцільна, ні необхідна,— це буде перемогою людства» — слова з його книги «Злочин і кара» — «Dei delitti e delle pene».

— Між іншим, серед моїх книжок ви знайдете найстаріше видання цієї славетної книги,— заметушився стариганчик.

— Я куплю і подарую її тобі разом із портретом,— сказала Марія.

— Що ти! Це буде, певне, надто дорого,— почервонів Саша.

— Хай дорого. Це дорожче,— уперто мовила Марія і легко додала: — Однаково у нас майже нічого не лишилось,— і засміялась, розкриваючи сумочку.

Стариганчик усе зрозумів, і хоча вони не торгувалися, він назвав зовсім маленьку суму. Адже мало хто з іноземців з таким захватом роздивлялися б цю гравюру! До лір, які витягла молода русява синьйора, ще додалась така приязна чарівна усмішка, що старий,

коли б це було пристойно, залюбки подарував би їй і портрет, і книгу. Він довго дивився вслід щасливій парі.

— Це чудесно, що міланці поставлять йому пам'ятник, і я розумію тебе. Я б хотіла, щоб своїм проектом тюрмознавства — як я не люблю цього слова — ти також зробив переворот у всій науці права й криміналістики і щоб ти не схитнувся, відстоюючи свій проект, не злякався боротьби, як і твій бог.

Вона глянула на нього — стрункого, гарного, з відблиском такого щастя в очах!

Він став працювати, але хіба це та праця, до якої вона звикла, про яку можна мріяти? І хіба всім дано силу волі, пристрасть у роботі і переконаннях?

Обоє дивляться на портрет Чезаре Беккаріа. Цікаво, він схожий, цей галантний чоловік XVII сторіччя, на справжнього «батька юриспруденції»?

— А знаєш, за що я особливо люблю його? — питає Саша.

— За що ж?

— За те, що коли він мав можливість чудесно влаштуватися в Парижі, зривати лаври і користуватися успіхом при дворі, він злякався, що його міланська коханка від нього відвикне, махнув рукою на всі вигоди і повернувся до неї. Правда, це цілком по-італійськи? Любов над усе! За це він мені ще дорожчий! — розсміявся Саша.— У цьому найдужче я хочу бути його учнем і послідовником.

— Але ж він відстояв попри всі свої інтимні справи і нові закони.— Марії хотілося сказати це серйозно, переконливо — та що поробиш, вона була щаслива від Сашиних слів.

«О, славетний Чезаре Беккаріа! Людство тебе пам'ятатиме за боротьбу проти смертної кари, а я — за те, що любов коханки для тебе була важливішою за кар'єру, становище, матеріальні блага!»

Вони лишали Італію. Хіба вони могли тепер, після Італії, розлучитися?

Вона знала — на неї чекали на батьківщині, на неї чекав Опанас. Але хіба вона могла тепер жити з Опанасом, як жінка з чоловіком? Краще не думати про це...

Та в жодному листі Опанасові вона не писала останнього слова. Уявлявся Опанас, і його було шкода, та нічого вже вона не могла поробити, крім того, що ніколи не згадувала Саші в своїх листах. Їй страшно було замислюватись і щось остаточно вирішувати, і, як за соломинку, вона хапалась... за борги.

Так, так, хіба може вона зараз повернутися, коли в неї ще стільки несплачених боргів?! Їй треба конче поїхати до Парижа, там спокійно закінчити (почати й закінчити!) великий роман, який вона замислила — «Записки дячка» — про попівство, монастирі, релігійну облуду. О, в неї багато спостережень з дитинства, а тут в Римі, в Неаполі, так близько зіткнувшись з войовничим папством, з одного боку, почувши розповідь про падре Гавацці, з другого, вона відчула поштовх. Вона повинна написати цей роман.

Вона закінчує (це вже насправді закінчує) повість про трьох сестер, частину якої вже надіслала Добролюбову і Чернишевському. Роботи невпрогорт. Усе спокійно вона може закінчити лише в Парижі. Не можна ж без копійки, з несплаченими боргами, з незакінченими творами повертатися до Петербурга? Звичайно, їй треба одразу до Петербурга — побувати в усіх редакціях, в «Современнике», де на неї чекають не тільки Добролюбов, а й Некрасов і Чернишевський. Всі вони вважають її «своєю». Чернишевський клопочеться про видання її творів, як ще ніхто не клопотався.

Саші треба в Парижі завершити свій проект. Вона допоможе йому. Вона заприсяглася сама перед собою, що він це зробить. Невідомо, як буде далі. Але саме за це Тетяна Петрівна не матиме права їй дорікнути.

Тетяна Петрівна. Мати. Чом вони не змогли зрозуміти одна одну?

Нема в неї зла й капелиночки проти Сашиної матері, цю збірку російських оповідань, що вийде незабаром, вона присвячує їй. Там так і стоятиме — «Посвящается Т. П. Пассек». Адже вона Сашина мати. А як буде в неї самої з Богдасем?

Поки що і для нього найкраще і найрозумніше продовжувати навчання в паризькому пансіоні. Це вже Опанас повинен зрозуміти.

...А там видно буде...

Коли вона пише Опанасові, їй самій здається, що от тільки розв'яжуться ці побутові справи — вона повернеться, обов'язково повернеться. Хай краще швидше надсилає все, що знає про Кармелюка.

Вона обіцяла Богдасеві написати про славного Кармеля. Інколи, правда, останнім часом дуже рідко, коли вона сидить біля сина увечері, вона вигадує різні казки. Їй хочеться все записати так, як розповідає. Ще й інші. Адже і Тарасові Григоровичу вона це обіцяла.

Через Швейцарію вони повертались до Парижа.

Це був кінець чи початок?

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!

Оці два рядки весь час спадали на думку, крутилися в голові з тої миті, коли замість чорних, погнилих, як трухляві гриби, хижок замаяли в зелені перші біленькі хатки. Густі, таємничі, як у казках, ялинкові, а потім соснові дебрі й хащі змінилися на ласкаві, м'які краєвиди, що голубили очі, заспокоювали душу — гаї, луки, сині річки, білі хатки то на узгір'ях, то в долині. «Село! І серце одпочине. Село на нашій Україні...»

Подорожній бачив — це вже Україна. «Світе тихий, краю милий...»

Не дивно, що він згадував зараз один по одному рядки свого друга — Тараса Григоровича Шевченка. Він знав і далі ці вірші, але зараз йому хотілося повторювати лише ці перші рядки після Петербурга, після шляху по Білорусі, геть дощенту зубожілої, з тими чорними хижками, що й хатами назвати важко, з юрбами жебраків у дранті, після цього похмурого видовиська серце справді відпочивало. Навколо розкошувало рідне літо, стояли скирти хліба, веселили очі різнобарвні квіти... І серце хотіло, жадало відпочити.

Але ж подорожній знав — то все омана, то лише відпочинок для очей.

Він згадав. Позаторік він був у Італії. Квітучі помаранчеві й цитринові садки наче свято справляли. Буяли всіма кольорами південні дивовижні квіти. Здавалося, у цих краях мусить панувати радість, насолода. А він, цей подорожній, дістався до невеличкого острівця Капрері, і там точилися розмови про розтерзаний народ Італії, про нещасний народ Росії, Польщі, України, там домовлялися про військову підготовку

емігрантської молоді до майбутніх повстань. Багато відчув тоді спільного лиха й необхідності взаємної дружби і допомоги — рідного краю і далекої чарівної Італії — цей подорожній, підполковник Андрій Опанасович Красовський. Він уже не звертав уваги на всю красу й багатства італійської природи, а бачив тільки людей. Італійський герой Джузеппе Гарібальді, який гостинно приймав його на Капрері, на прощання потиснув йому міцно руку й просив передати привіт усім друзям, хоч і незнаним в очі, та всі ж однодумці були для нього друзі. Просив передати привіт усьому народу.

Добре, що підполковник Красовський встиг розповісти про все Тарасові Григоровичу. Він ще жив тоді, дорогий батько Кобзар...

Та все ж таки, незважаючи на сумну дійсність, Красовський радів, що їде на Україну, що житиме в Києві, працюватиме там, звичайно, не тільки за військовим призначенням в Кадетському корпусі, а й за призначенням тієї таємної організації, яку з влучного слова Герцена та Огарьова, що пролунало в «Колоколе», називали «Земля і воля».

У Петербурзі дали йому адреси, усі нитки зв'язків з потрібними людьми на Україні і доручили як старшому і роками, й досвідом організувати, керувати, спрямовувати...

Його знали як діяльну, розумну, енергійну, але дуже скромну людину, позбавлену будь-якого честолюбства й пихи.

Найменше він думав про себе й своє місце, і тому з ним легко сходилися люди, найрізноманітніші люди. Умів він знайти бадьоре дружнє слово для студентської і військової молоді, для якої і своєю освіченістю, і бойовим досвідом, ранами, одержаними на війні, був авторитетом. Умів він знайти і просте щире слово до селян, які б здивувались, дізнавшись, що дядько у вишитій сорочці, у чумарці та чоботях (він часто любив і гуляти, й бути вдома у такому простому одязі) — син генерала, та ще якого генерала! Саме за придушення польського повстання у 1830 році батько його й одержав генеральський чин і нагороди від царя. Це завжди каменем лежало на душі Андрія Опанасовича, але й надихало на ще більшу непримиренність і боротьбу.

Зараз по дорозі до Києва він хотів зупинитися на кілька днів у Чернігові. У нього ще був час, щоб до початку навчального року в Кадетському корпусі встигнути познайомитися з «громадою» в Чернігові, з «громадою» в Києві, побувати в Каневі на могилі дорогого Кобзаря.

Ще був лише початок серпня.

Візник йому трапився неговіркий і якийсь похмурий. Тільки й витяг з нього Красовський, що звуть Петром, а далі— анітелень. Та все-таки раптом Красовський спитав:

— А чому досі хліб тут не звезений і людей не видко?

Справді, якісь незвично німі були поля без людей, і жнива ж давно одійшли, а хліб не звезений. Що сталося?

Петро обернувся, сплідлоба глянув на нього.

— А звідки мені знати? Я з іншого села,— але не стримався і додав злісно: — Не хочуть на панщину виходити! — Та й знову повернувся до коней і хльоснув їх так спересердя, що вони враз побігли, наче за ними звір якийсь погнався.

Адже цей подорожній був у військовому мундирі, міркував Петро, може, він сам із тих, що наслали батальйони солдатів на «усмирення» та «роз'яснення» селянської волі. Усмиряли та роз'яснювали різками і вважали, що цього замало — забирали до Чернігова, у в'язницю. Кажуть, когось і далі, аж у Сибір запроторили. Краще мовчати. В їхньому селі, звідки він, Петро, теж усього було... Не тільки дядьки, ще дужче баби — як показилися. Це ж у їхньому селі Марина, його брата, Василя Злидня, жінка — нічого не скажеш, гарна молодичка, він сам на неї колись задивлявся, та Василь, старший, раніше схопив; може, це й краще, бо в ній, напевне, сто чортів сидить,— так от вона прийшла з чернігівського ярмарку і всіх бабів збаламутила:

— На панський двір не підемо, панщини одробляти не будемо. Цар нам волю дав, а пани її сховали.

За це і їй з два десятки різок перепало. А Василь і досі в Чернігові за гратами. На нього жандарі кажуть: «Головний паливода». Стара мати всі очі виплакала.

Краще мовчати і з цим подорожнім. Навчені.

Тут саме шлях перетинала Десна, треба було проїхати бродом.

Петро обережно направляв коней, начебто через це і не розмовляв.

І раптом зітхнув глибоко військовий і стиха мовив:

— І праворуч вода, і ліворуч вода, а посередині біда.— І вже мовчав до самого Чернігова, нічого не питав, нічого й не сказав, коли назустріч їм ішли загони солдатів.

А вже як побачили золотоверхі чернігівські собори, дісталися на гору, зупинились коло гостиниці, офіцер простягнув Петрові карбованця і мовив ніби між іншим:

— Дружній череді вовк не страшний.

Петро кілька хвилин стояв розгублений, потім почухав потилицю, сів на бричку, гукнув сердито:

— Но, но, дурні! — І подумав: «А мо', я й сам дурний? От і розберись тепер, що воно за людина».

*

От Дорошенко, Ілля Петрович, учитель Чернігівської гімназії, одразу розібрався, що то за людина.

Познайомив його з Красовським Опанас Васильович Маркович.

Опанас Васильович тепер мешкав у Чернігові, й Дорошенко радів і підсвідомо сердився на нього, бо ніяк не міг второпати, зрозуміти до кінця, що ж таке з Марією Олександрівною?

Опанас Васильович і Ілля Петрович після майже дворічної розлуки одразу зустрілися, як брати. Обидва раділи, сміялися, обіймалися, щось вигукували, знову обіймалися, і спочатку навіть здалося Іллі Петровичу, що Маркович дуже пожвавішав. Он як гаряче взявся до своєї роботи.

А ще з дужчим запалом Опанас Васильович кинувся на розшуки квартири для родини.

Та то тільки так попервах здавалося. Інколи ловив Ілля Петрович такий смуток у його очах, що не переказати. «Ну, що ж,— пояснював сам собі Ілля Петрович,— звісно, сумує за дружиною, за сином... чекає на них...»

Багато не розповідав Опанас Васильович, говорив, власне, багато — згадував усі міста, де були, згадував усіх людей, з ким доводилось стрічатися, але ж то були якісь географічні спогади, перелік міст, перелік людей... не більше...

Замигтіли перед Іллею Петровичем Дрезден, Лозанна, Гейдельберг, Париж, Аахен, Лондон, Остенде без усякої послідовності. І це все називав і перераховував Опанас Васильович без особливого запалу, ніби хотів показати, що це все й не порівняти з Черніговом, з Десною, навіть з маленьким повітовим містом Стародубом, де Марієчка спокійно працюватиме, відпочине від баламутного закордонного життя.

Так само й прізвища нових знайомих, здебільшого відомі їм обом давно прізвища з журналів, газет, книг, скоромовкою перелічив... і, раптом помовчавши якусь мить, сказав: «З чим пішов, з тим і прийшов»,— але, наче сам злякавшись визнання, він далі свій перелік перед здивованим Дорошенком.

А про Марію Олександрівну майже не розповідав, тільки щось поверхове, загальне — працює, сам бачиш, скільки написала, а ще більше задумала. Друзів нових багато, питаєш? Еге ж, багато, сам знаєш, яка вона. До одних усе погане липне, а до неї— чи не найкращі. І це мовив без захоплення. Змінилася? Еге ж, змінилася. Та ні, така як і була. От картку надішле — подивишся.

Але ж її, Марії, листи до Іллі Петровича були такі, що йому часто ставало аж лячно, і він думав: або не хоче чогось до кінця розповідати Опанас, або сам не добирає, як їй важко часом, немов заплуталася вона, заблукала, а чому — хіба звідси, з Чернігова, він може розібрати, зрозуміти ці коротенькі листи з несподіваними бажаннями й планами? От, приміром, пише: хоче поїхати в Єрусалим. Чому в Єрусалим? Навіщо? Спитав Опанаса, чи збиралася туди? Знизав плечима: «Уперше чую, та то, певне, хтось їй казав, що їде, от і вона одразу: «А що, якби й мені»,— махнув рукою, як на дитячі вигадки, не варті уваги.

А от в іншому листі — вже про це не сказав Опанасові — чи візьме він, Ілля Петрович, Богдасика, якщо раптом її не буде... Це вона писала, коли раптом захворіла в Італії... Та вже, дяка богові, видужала.

Він прочитав її останнього листа до Тараса Григоровича Шевченка, що допіру надрукували в «Основі», і знову чув її голос, бачив удавано докірливі очі, губи, що стримували ласкаву посмішку.

Хіба ж вона знала, пишучи тоді вночі з Рима листа до «батька», одвертого й щирого, без прикрас, як думка у темряві на самоті, що надрукують цього листа, читатимуть його всі?.. Лише той, кому написано було, не встиг прочитати...

А тепер Дорошенко радів без краю цим рядкам, бо з'явилася перед ним тою колишньою, близькою і зрозумілою, і шкода було, що не може написати їй усього, чим живе тепер. Хіба ж тільки заради Педагогічної школи їздив він до Києва? І вона б йому, напевне, далеко більше, й докладніше, й глибше, ніж Опанас, розповіла б про Лондон та Італію, про все те, про що не можна написати в листах. Все ж таки з приїздом Опанаса з'явилася реальна надія на те, що побачаться незабаром.

Ілля Петрович саме був під враженням її листа до Шевченка, коли, прийшовши до Опанаса Васильовича, застав у нього якогось військового. Дорошенко, сугубо цивільна людина, погано розбирався у чинах і рангах, але по мундиру побачив, що чин і ранг не малий, а от уся манера триматися цього кремезного, трохи вже полисілого чоловіка, та й лагідний вигляд його обличчя з козацькими вусами ніяк не в'язалися з поважним військовим чином.

— Підполковник Красовський. Андрій Опанасович,— одрекомендував його Маркович.— А оце наш друг, і мій, і Марієчки, Ілля Петрович Дорошенко, старший викладач математики Чернігівської гімназії.

Красовський немов здивувався, почувши це прізвище, та одразу приязно всміхнувся Дорошенкові.

— Ми ще в Немирові разом учителювали,— вів далі Опанас Васильович.— А щоб тобі, Ілько, одразу було зрозуміло, скажу: Андрій Опанасович був другом нашого Тараса Григоровича і зараз на його могилу їде, а житиме в Києві.

— Так, знову у милому серцю Києві. Жив я там майже рік, а в п'ятдесят дев'ятому році мусив поїхати лікуватися від ран до Італії. Потім застряв у

Петербурзі, а душею сюди рвався. «Нема на світі України, немає другого Дніпра». Їй же право, нема мені кращого місця, як на Україні, у вас. Здається, і люди тут інші. Я радий, що й у вас у Чернігові затримався. От тільки влаштуюся в Києві, перевезу свою жінку й діток з Ревеля, вони поки що там у її рідні.

Він і говорив якось спокійно, довірливо.

— І я чекаю свою жінку й сина,— підхопив Маркович.— Потинялися ми вже з нею досить, аж два роки за кордоном. Тепер вона в Італії. Пише, що задумала низку оповідань для дітей з нашої історії, історії України. Це ж скарбниця невичерпна, і майже ніхто ще з неї води не черпнув.

— Дуже мені хочеться з вашою дружиною познайомитися. По творах я то її давно вже знаю, поважаю і люблю.

— Та от її останній лист,— заметушився Опанас Васильович.— Ілько, я ж листа вчора одержав.— Він вийняв листа з нагрудної кишені, прочитав кілька рядків про те, що пише нову повість «Жили три сестры», дає її в «Современник». У Неаполі дуже з Добролюбовим заприятелювала, а Чернишевський, хоч і не бачив її ніколи, так ретельно узявся до її справ, що Кожанчиков видає оце тепер її оповідання у двох томах, і гроші, значить, будуть, і, значить,— приїде незабаром разом з Богдасиком додому. Ще хоче для діток дещо написати. А раніше, як дізналася, що хочемо тут, у Чернігові, газету видавати, одразу відповіла: «Запишіть мене там наймичкою». І, як завжди, з особливим почуттям і підкресленням прочитав Опанас Васильович: «Обіймаємо тебе, наш друже, М. і Б. Марковичі».

Що ж, хороший лист дружини, розумної ділової жінки.

— От як добре! Повернеться ваша Марія Олександрівна, ми хлопчика у нашу школу заберемо в Київ, буде разом з моїм Андрійком вчитися,— сказав Красовський.

— Це вже як Ілля Петрович віддасть! — засміявся Опанас Васильович. — Там такі друзі! Певне, вже бачить мого Богдася у формі чернігівського гімназиста!

— Все-таки перед Києвом треба буде поступитися,— мовив Дорошенко.

— Я там буду при Кадетському корпусі,— сказав Красовський,— але я мрію завести рисувальну школу на пам'ять батька Тараса, і щоб викладали там українською мовою, і взагалі вчитимемо і виховуватимемо не так, як мене в корпусі.

— Та щоб не так, як і тепер у гімназіях,— додав Ілля Петрович.

Інколи кілька слів — і враз зрозуміють люди, що вони з одного табору. Отак сталося між Красовським і Дорошенком. Чомусь після читання листа Марії Олександрівни Красовський дуже повеселішав.

— Навіть не уявляю, як ваша жінка в Італії може стільки працювати! Це така казкова, чарівна країна!

— От побачите мою Марусю і зрозумієте — завжди і скрізь працює,— похвалився Опанас Васильович,— поспитайте Іллю Петровича, не дасть збрехати, він не тільки з Богдасем, а й з Марусею були нерозлийвода. Коли б чоловік іншої вдачі, ніж я,— ревнував би, їй же богу!

— Ну що ти верзеш! — почервонів Ілля Петрович.

— Та то я так. Ти ж — свята душа. Ну, я вийду на хвилинку, накажу самоварчик поставити. Ще й Ніс, лікар, обіцяв прийти. Марусенька й про нього завжди питає: «А як добра людина Ніс? Усі про нього — о, це добра людина». Питає: «Чи так само мед варить?» Не забула.

Видно було, з яким задоволенням Опанас Васильович згадує усі ці дрібнички, які показують, що вона з ним. Він вийшов, і враз, хоч обличчя Красовського не втратило своєї теплоти і доброти, він якось в той же час посерйознішав.

— Я дуже радий, що зустрівся тут з вами, Ілля Петровичу. Я хотів вас бачити, бо дещо привіз вашому знайомому, Андрущенкові, з Петербурга, і мені казали, що саме через вас я зможу зв'язатися з ним, дізнатися, де він. Та, певне, і ви мені також розповісте про Чернігів. Оце тільки дихнув на українській землі, і серце зраділо, а потім лише одну фразу кинув візник: «Не хочуть селяни на панщину йти...» Виходить, для них це однаково — стара панщина. Побачив я по

дорозі роти солдатів, певне, з екзекуцій або на екзекуції йшли, і завмерло все в мені.

— Селян-бідолах наче по губах мазнули, а й вкусити не дали,— зітхнув Ілля Петрович.

— Ні, не принесла «воля» жаданого щастя. Не обманювали себе марними надіями ні Тарас Григорович, ні друзі з «Современника» — Чернишевський і Добролюбов, розуміли весь час, яка це воля буде.

— На Чернігівщині з самої весни неспокійно,— сказав Дорошенко.— Одне село Безуглівка чого варте! Вимагали там селяни землю без викупу, на панщину виходити припинили і по інших селах своїх людей послали, щоб разом боротися. Аякже, вкупі й батька не страшно бити. Казали, що життя свого не пошкодують, а правди доб'ються. І дійсно — стояли на своєму, як порішили. Надіслали до них аж три батальйони піхоти на приборкання, хотіли заводіяк забрати, так громада вся, як один, кинулася на військо. Такого ще ніколи не було.

— І що?

— Відомо що! Хіба голіруч або з вилами проти рушниць що зробиш? Врешті сотні перепорото, а скільки в кайданах — у в'язниці потрапили! Не хочуть аж ніяк уставні грамоти підписувати — адже віддають поміщики гіршу землю, черезсмужжя, вигони казна-де, у чортів на болоті, та ще й такі, що й скотина не пройде, щоб на панську землю не ступити. От і спаш, от і заганяють її, от і плати або відробляй. А воно ж не то що худобу, гуски нема куди випустити. А коли не хочуть викупляти той нікчемний шмат землі, якого пан хоче здихатися, то примушують всілякими засобами.

— Ніде це нечувано,— похитав головою Красовський,— примушувати купувати. А в нас усе можливо. Усе зроблено, щоб панів не скривдити, щоб їм обидно не було. А головне, що мене обурює без краю, це те, що на приборкання селян посилають солдатів — їхніх же братів і синів, що самі з села вийшли.

— І за екзекуції самі ж селяни платять. А простої — це ж такий розор для селянина, може, ще й гірший за град та пожежу,— мовив Дорошенко.— При мені один військовий прохопився, що по весні на нашу бідолашну Україну на приборкання селян було кинуто тридцять полків кавалерії і тридцять полків піхоти, на саму нашу Чернігівщину більш як чотири полки. Ще б пак, щоб

не чекали селяни «слушного» часу! Неспокійно в нас на Чернігівщині та й скрізь на Україні!

— Та й скрізь на святій Русі,— кинув Красовський.— Комітети, підкомітети, нові установи, мирові посередники, а що мають від того селяни? Хоча б ці ж мирові посередники, тільки й того, що непокояться, щоб і вовки були ситі, і вівці цілі.

— Та, певне, більше про те, щоб вовки були ситі. Недарма сам цар напередодні маніфесту сказав: «Здається, ми все зробили, щоб не ущемити інтереси поміщиків».

Навіть коли бере участь у цій роботі така щира людина, як наш Опанас Васильович. Чим можна допомогти, коли за поміщиків озброєна сила? Кожен губернатор у губернії сам особисто зацікавлений, щоб землевласники якнайменше втратили. Мені здається, на своїй посаді Опанас недовго продержиться, не з його вдачею,— похитав головою Ілля Петрович.

— Приємна він людина,— мовив замислено Красовський.— Я радий, що познайомився з ним. Там, у Петербурзі, стрічався з Кулішем, і дуже мені було прикро чути від нього, що Марковичі розійшлися.

— Як розійшлися? — аж пополотнів Дорошенко.— Та ви ж самі листа бачили, що вчора Опанас одержав!

— Тому і я так цьому листу зрадів. Куліш взагалі недобре, зле про Марка Вовчка говорив,— хіба міг він сказати, що процідив крізь зуби Куліш з презирством, коли зайшла мова про Марію Марковичку, що стала вона «європейською повією»?—Я вважаю,—переконано мовив Красовський,— що Марія Олександрівна найкращий письменник на Україні. До того ж єдина письменниця-жінка у нас. Та хіба тільки на Україні? Хіба і в Росії не зачитуються її творами, не плачуть над ними? Швидше б їй повернутися! Коли б на власні очі сьогоднішнє наше побачила, скільки ще потрібного створила б для народу!

— Вона б усе зрозуміла,— тихо сказав Дорошенко,— бо побачила б так, як воно є насправді, без ілюзій. А в нас на Україні ще важче, ніж скрізь на Русі, як ви мовили, адже ще додаються утиски національні, загострюються взаємини з поляками. Наше право на нашу українську мову, історію, культуру нам треба виборювати.

— Часто замість того, щоб людям розтлумачити спільну нашу біду, однакову для всіх, навіть освічені люди, я не кажу вже про різних урядових бурбонів, нацьковують один народ на інший.

— Оцієї національної обмеженості і нема у Марії Олександрівни,— пожвавішав Дорошенко.— Ви читали її останню повість — «Тюлевую бабу»? Ви звернули увагу на кінець, сповнений такого гуманного співчуття до гнаних і зневажених євреїв?

Коли він сам, Ілля Петрович, читав цю повість, він згадував свої прогулянки з нею по Немирову, її людяне ставлення до всілякої бідноти, незалежно від національності, він не сміявся так, як інші, що звернули увагу лише на сварку двох провінційних баринь, що з жиру казилися через рецепт «тюлевої баби», ні, у нього сльози на очі навернулися, коли він читав наприкінці про розор ні в чому неповинної єврейської родини, про свавілля одних і беззахисність інших.

А дружба Марії Олександрівни з поляками?! Не з багатіями графами Потоцькими, куди її завжди запрошували на прийоми і концерти, і вона залюбки завжди ходила слухати музику, але ближчих взаємин не заводила, хоч нею одверто часто милувалися,— а дружба з колегами-вчителями, з молоддю.

Як їй треба тепер, одразу ж повернутися на батьківщину! Невже вона не відчуває відповідальності на собі, після того як написала «Народні оповідання», як сам Кобзар так високо її поставив, назвав пророком, полюбив, як «доню»?

Ні, вона повинна приїхати на Україну, сама на все подивитися...

Красовський не міг знати, що думає цей приязний скромний учитель, на якого, певне, завжди можна покластися, про Марка Вовчка. Він зрадів, що вони з одного слова зрозуміли одне одного.

— Ваша правда. На Україні ще важче, ніж десь-інде. І звідтіль гаряче, і звідсіль боляче,— і вголос проказав ті рядки, що весь час виринали в пам'яті, коли їхав, тільки зараз уже додавши й останні:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

2.

Аж голова йшла обертом. У паризькому салоні Єлизавети Василівни графині Саліас де Турнемір, вона ж письменниця Євгенія Тур, збиралися до того різні люди, що важко було зрозуміти, кому й чому, власне, симпатизує сама господиня, і багато хто помилявся, зустрівши тут своїх однодумців і вважаючи, природно, що й графиня таких же поглядів і переконань, як вони.

Та сьогодні Марії здалося, що в цьому Ноєвому ковчезі, де переплуталися «сім пар чистих і сім пар нечистих», сьогодні одностайно всі без винятку були зацікавлені зустріччю з новим гостем.

Вона, Марія, одразу пізнала його, тільки він з'явився у дверях і так поглянув на всіх, немов усі тут були його друзі і тільки на нього й чекали. А Єлизавета Василівна і не попереджала про нього! Певне, готувала сюрприз. Вона любила сенсації!

Марія побачила величезну постать і по тому, як прибулець обвів усіх поглядом, одразу пізнала легендарну людину. Адже і Рейхелі, і Герцен з Огарьовим, і Іван Сергійович Тургенєв, розповідаючи про Бакуніна, обов'язково мальовничо описували його зовнішність і з острахом та жалем зітхали, так, так, навіть Герцен! — чи не втратив він, Михайло Бакунін, за ті місяці, коли був прикутий ланцюгом до стіни в камері австрійської тюрми, за довгі роки одиночного ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці, за часи сибірського заслання, чи не втратив він своєї левиної гриви, чи зберіг свій гучний голос оратора, чи не зігнулись його широкі плечі. Давні друзі боялися, що побачать його дряхлим, немічним, старим...

Але Марія вмить схопила все: ні, хоч скуйовджене волосся посріблив сибірський іній, воно й зараз здавалося левиною гривою, і сам не зігнувся. Він наче одразу заповнив усю кімнату собою, своєю великою, могутньою статурою, рухами, голосом.

Певне, багатьом одразу мимоволі захотілося заплескати в долоні, як при виході знаменитого актора, хоча нічого акторського, награного не було в ньому. Одразу відчувалася людина невсипущої, непереможної енергії, захопленої дії.

Графиня Саліас, експансивна, екзальтована до хворобливої нервозності жінка, кинулась до нього.

— Михайло Олександрович! Яке щастя! Ви на волі! Ви з нами! Ви в моєму домі серед друзів! Друзі! До нас прийшов Михайло Олександрович Бакунін, чудом врятований! — Вона простягла до нього руки, як простягають жінки в костьолах до Христа.

— Мене врятував Амур,— мовив Бакунін, схопивши і поцілувавши її руки.

— Бог любові? Ми знаємо про ваше одруження з дочкою засланого поляка,— з почуттям мовила графиня, і в очах її замигтіли сльози.

— Звичайно, бог послав мені чарівне божественне створіння, щоб я ожив, але з неволі я врятувався, віддавшись не богу любові, а могутній сибірській ріці Амуру, і от проїхав Японію, Тихий океан, Сан-Франціско, Панамський перешийок, Нью-Йорк, Бостон, Атлантичний океан і кинув якір у Лондоні, де постійна мерзенна погода, але в нагороду — воля і друзі!

— Так, так,— глибоко зітхнула Саліас,— від лондонських друзів ми й дізналися про вашу втечу, про ваш порятунок і дякували їм за це повідомлення в «Колоколе».

Марія теж згадала, з яким хвилюванням прочитала вона торік, восени шістдесят першого року, коли вже після Італії оселилася в Парижі, чотири короткі рядки, але великим курсивом на початку першої сторінки «Колокола».

«Михайло Олександрович Бакунін в С.-Франціско. *Він вільний!* Бакунін виїхав з Сибіру через Японію і збирається до Англії. Повідомляємо з захопленням про це всіх друзів Бакуніна».

А потім у першому номері «Колокола» вже цього 1862 року наприкінці журналу — *«М. О. Бакунін приїхав 27 грудня в Лондон»* — і все.

Та вже наступний номер відкривався великою статтею Іскандера-Герцена «М. О. Бакунін». І таки Герцен писав правду. Він «бадьорий і свіжий», і з подвійною любов'ю до народу, і ще дужче загартований «свіжим молодим повітрям Сибіру».

Як Марії захотілося побачити самій Бакуніна! А зараз вона рада була, що Саліас так настійно наполягала,

щоб сьогодні Марія обов'язково завітала до неї, але не пояснювала чому.

Бакунін тиснув усім руки, і Марії здалося — він певний, що потрапив у коло своїх однодумців. До того ж тут було, як завжди, багато поляків.

Насамперед графиня познайомила його з професором Візинським, своїм близьким другом. Професор Візинський мав посаду в секретаріаті князя Чарторийського, навколо якого кублилось аристократичне праве крило поляків-емігрантів. Марію дивувала близькість графині з цим професором, але ж, може, це була посада просто для грошей, щоб мати на що жити? Ще для багатьох слова «поляк» і «революціонер» були синонімами, як сказав Герцен у Лелевеля, та вони ж обидва дуже добре розбиралися, куди стремлять різні «крила» польського орла — і праве, і ліве...

Для Бакуніна справа Польщі тепер стала idée fixe, і вже за хвилину гуркотів його голос оратора, ватажка мас, немов він був не в салоні графині Саліас на rue Marbeuf, а десь принаймні на площі, якщо не на барикаді.

— Росія! Польща! Слов'яни! Це моє останнє слово!

— І діло, діло,— молитовно склавши руки, проказала графиня.

— Сказати «діло» — це надто честолюбно! — заперечив Бакунін, немов одмахуючи рукою це твердження і дивлячись не на неї, а обводячи поглядом усіх присутніх.— Щоб служити цій справі, я ладен іти в барабанщики й навіть у прохвости. Я тринадцять років був позбавлений політичного життя, жадаю цієї діяльності. Людина щаслива лише тоді, коли діє. Для мене мета — славна вільна слов'янська федерація — єдиний вихід для Росії, України, Польщі і взагалі всіх слов'янських народів!

— Познайомтеся, ось письменниця України — Марко Вовчок, Марія Олександрівна Маркович.— Саліас обняла Марію і трошки підштовхнула до Бакуніна.

— Дочка славної України! Прекрасна слов'янка! — потиснув їй руку Бакунін. Та Марії здалося, хоч він і дивиться на неї, але не бачить. Він захоплений своїми думками, своїми словами, усім новим товариством. Ні, він не милується собою, але він сприймає усіх у цілому, не зупиняючись на кожному, і її справді саме так, як

«дочку славної України», поневоленої України, а тому близької йому. Цього вже було досить для Марії. А втім, вона помилялася. Він зупинився коло неї на хвильку.

— Ми ще побачимось із вами,— сказав він.

«Може, він хоче передати щось від Олександра Івановича?» — майнула думка у Марії, а Бакунін вів далі.

— Я хочу знати про ваш народ, а хто, як не письменник, знає його життя? Ми ще побачимось!

— Більше того, письменник повинен мати справу з серцем і душею народу,— тихо сказав Марії юнак, що стояв поряд. Це був вірмен Мікаел Налбандян. Він також нещодавно приїхав з Лондона і познайомився з Марією тут, у салоні Саліас, але їх наче раніше заочно познайомив Герцен, бо Налбандян приїхав з його дорученнями, і Марія допомагала їх виконати. Вона завжди не просто охоче, а з радістю брала на себе обов'язки поштаря, зв'язківця, квартир'єра. Про Налбандяна Герцен казав: «Золота людина, віддана безкорисливо, віддана наївно, до святості». Це одразу відчула Марія і заприятелювала з ним.

— Яка людина! — мовив між тим Налбандян, кивнувши головою на Бакуніна, котрий усе щось палко говорив коло чайного столу, оточений купкою поляків.— Та чомусь поряд з подивом і навіть захопленням мені трохи й шкода його. Він не вважає на реальні можливості, і вражає якась дитяча безпорадність в реальному житті, якої він сам не помічає...

— Тому ви так гаряче взялися допомогти йому влаштувати приїзд його дружини сюди?— спитала Марія. — Ви ж при мені радилися про це з Іваном Сергійовичем.

— Звичайно, хоча, чесно кажучи, я не знаю, чим вона зможе йому стати в поміч. Але це необхідно зробити для нього. Слава богу, дружина вже вирвалася з Сибіру, зараз вона у його рідних. Треба, щоб її випустили сюди. Адже вона зовсім юна, він каже — просто дитина. Він безмежно сумує за нею і непокоїться.

— Важко уявити його одруженим,— замислено мовила Марія і подумала: «А ще до того ж щасливим одруженим».— Які вони не схожі — Герцен і Бакунін,— раптом сказала вона.

— О, так,— погодився Мікаел.— Вони тепер після радості першої зустрічі багато сперечаються. Бакунін далеко ближчий з Миколою Платоновичем Огарьовим, і, уявіть, Герцен, хоч і нехотя, інколи поступається і діє за їхнім бажанням.

— Герцен? Людина таких міцних власних уподобань, з таким тверезим, блискучим, самостійним розумом?

— Не скидайте з терезів сили дружби.

Справді. Сила дружби. Пам'ять молодості! І — схиляння перед перенесеними муками, перед слідами від ланцюгів. Це щось та значить. Їй, Марії, розповідали, як з приводу одного інциденту в Сибіру, що торкався Бакуніна, Герцен відмовився дати спростування в «Колоколе», сказавши: «Що ж, правда — правда-матка, але й Бакунін мені Бакунін!»

Все-таки ця жадоба дії така заразиста. Швидше б побачитись віч-на-віч з Бакуніним. Хочеться дізнатися, що він думає про конкретні дії. Про це, звичайно, не заговориш у салоні Єлизавети Василівни. Вона одразу відзначила Марію серед усіх жінок, які бувають тут,— жінок, правда, буває дуже мало,— і завжди запрошує до себе, не лише вечорами, коли буває багато народу, а й просто посидіти, погомоніти вдвох.

— А ви не збираєтесь скоро до Росії? — спитав Налбандян.

— Збиралась і збираюсь. Та от Іван Сергійович у листах настійно радить тепер не їхати,— враз посмутнівши, відповіла Марія.

— Справді, може, вам і небезпечно їхати після такого розгрому? Михайлов засланий, Чернишевський сидить у Петропавловській фортеці, там же Писарєв, Шелгунов. Журнали закриті. Ви з багатьма з заарештованих листувалися чи були просто знайомі. Звичайно, знають і про ваші зв'язки з Лондоном. Ні, таки справді вам не варто їхати тепер. Зачекайте трохи.

— Я й так довго чекаю, а треба бути дома,— тихо відказала Марія. Вона замовкла, думаючи про своє. Треба бути «вдома». Де?.. Одразу перед нею з'явилося обличчя Саші... Між іншим, він уже, певне, повернувся з лекцій і чекає, може, вона зайде до нього сьогодні увечері... а може, чекає на неї в її пансіоні, тут же

в цьому домі... Вони ж мешкають з Саліас в одному домі, тільки на різних поверхах.

Сумну її мовчанку увірвали ще голосніші, ніж раніше, вигуки Бакуніна. Він душив у обіймах невеличкого чоловіка, який тільки-но зайшов.

— Ви задушите милого Фріча! — кинулася рознімати їх графиня, але Бакунін не випускав з обіймів чоловіка, та й той, кого назвали Фрічем, не пручався, він припадав головою до грудей Бакуніна.

— Скільки років! Подумати, скільки років!

— О, це чеський письменник Фріч,— шепнула Марія Налбандяну.— Та ви ж його, певне, знаєте, він же був у Лондоні, про нього писали мені і Олександр Іванович, і Іван Сергійович, щоб я обов'язково з ним познайомилася. Ви ж знаєте його?

— Звичайно, знаю! А ви встигли познайомитись?

— Встигла, встигла і дуже цьому рада,— проясніла знову Марія.— Яка чудесна людина і над усе любить свою Чехію! А яка в нього мила родина, і жіночка, і хлопчик пикатенький, я люблю бувати в них.

Фріч уже звільнився від обіймів Бакуніна і з щасливим розчервонілим обличчям дивився на присутніх.

— Пані Марія! Добрий вечір! — гукнув він по-чеськи.

— Ви не знайомі? — спитав він Бакуніна.— Це ж українська Божена Нємцова! Пам'ятаєте нашу прекрасну письменницю Божену? Так от — це українська Божена — Марко Вовчок. Їй тільки розкажеш якусь чеську казку, а вона у відповідь з десяток українських варіантів! Наш Неруда заграв колискову,— а вона двадцять українських проспівала, одна від одної краще! Познайомтеся!

— А ми вже знайомі,— відповів Бакунін, і цього разу Марії здалося — він глянув справді на неї.

Єлизавета Василівна запросила всіх до дуже скромного столу. Що було на столі — не мало значення, адже вона жила зовсім небагато. Вона раділа, що у неї в салоні відбулися такі зустрічі, вона пишалася ними, їй здавалося: саме тут, у неї, вершаться великі справи, розв'язуються серйозні політичні питання. Вона з гордістю любила згадати, що саме вона була редактором журналу «Русская речь» (правда, дуже обмежено-ліберального і досить скромного щодо передових ідей).

Але ж після студентських заворушень у Москві, в яких брав участь її син, а в її московському «салоні», як і тепер тут, у Парижі, збиралися різноманітні люди — від поміркованих професорів до революційної молоді,— їй все-таки натякнули, щоб вона поїхала з Москви.

Участь її сина в студентських заворушеннях була зовсім невеличка, його й не заарештовували, навіть не затримали, коли він сам прийшов до поліції і сказав, що хоче поділити долю товаришів. Але потім він поїхав у числі трьох делегатів від студентів до Петербурга клопотатися за потерпілих. Взагалі це був чесний порядний хлопець. У всякому разі, ні мати, ні син не стояли осторонь громадського життя. Переконання їхні були нестійкі і якісь строкаті, як і їхнє оточення в Парижі. Та хіба мало було таких? І від цієї строкатості голова йшла обертом.

Інколи Марія думала: «Всі наче вбираються на свято якесь, а свято це не веселить, а тільки шумить їм». І коли їй здавалось, що з'явилась от людина дії,— вона загоралась і хотіла пізнати її дужче. Адже її жива душа жадала живих людей! А коли вже хтось цікавиться Україною, як цей милий Фріч, або неймовірний Бакунін, та ще а таким революційним вантажем за плечима,— як не спалахнути надіями на участь у справжньому, потрібному, живому ділі?

3.

Саша нервово поглядав на годинник і вже не думав про те, які матеріали треба замовити на наступні дні в цій бібліотеці, де він часто працював,— треба ж було, нарешті, закінчити свій проект, треба написати деякі статті, як радила йому Маша. Він уже не міг думати про це. Він дивився на стрілки —і на ту, що показує години, і на ту, що показує хвилини, і розраховував у думках, де зараз може бути Машенька, Марія?

Вона, мабуть, уже закінчила свою працю за столом, своє писання, над яким сиділа цілу ніч, тільки-но вони розсталися, і, певне, всенький ранок. Оці ще дячки, попи та черниці, які, вона признавалася, їй навіть сняться і не дають спокою, поки вона про них не напише! Та зараз уже перша година — сніданок у всьому Парижі! Значить, вона нашвидку поїла в пансіоні, де мешкає, або по дорозі в якійсь «crémerie», якщо спізнилась своєчасно спуститися до їдальні і не схотіла завдавати зайвих турбот господині і служницям, і побігла. Куди?

Вчора вона сказала, що їй неодмінно треба забігти хоч на хвилинку до лікарні, до госпіталю для бідних, відвідати нещасну жінку, яка жила на мансарді того ж дому, де й Маріїн пансіон. Вона, ця ще не стара жінка, зовсім самотня, і, крім Марії, ніхто не відвідує її, безнадійно хвору, вже приречену. Саша знає — Марія обов'язково купить по дорозі якісь фрукти, найдешевший букетик квітів, заощадивши на власному сніданку.

Марія казала,— ніде, в жодному місті, вона не бачила, щоб так любили квіти, як у Парижі. Хіба можна уявити паризькі вулиці, бульвари, парижан без квітів? Біжить якась бідна модисточка з роботи і обов'язково зупиниться купити мікроскопічний букетик з кількох фіалочок. «Дивись, дивись, Сашенько,— часто в захопленні торсала Сашу за руку Марія,— он, бачиш, робітник на риштованні, та он, у синій блузі, каміння кладе, а на кашкеті у нього квітка!»

Вона була у захваті від квіткових базарів. Скільки їх тут, у Парижі, і в самому центрі, і на набережних Сени, і в предмістях. Один, найпишніший та найдорожчий, коло церкви Святої Магдалини, туди приходять і приїздять розчепурені пані і купують розкішні квіти, дивовижні рослини, що їх квітникарі викохують і доглядають як дорогоцінні скарби і серед зими продають дари літа й півдня. Звичайно, вони коштують недешево! Але ця купівля не хвилює Марії. Її більше зворушує, коли якась бідна жінка, рахуючи і перераховуючи в своєму гаманці заощаджені кілька су, виторговує малесенький горщик з квіткою і пуп'янками — обов'язково приглядається, щоб були пуп'янки, з надією, що цвістимуть довго, вона поставить його у себе на вікні десь високо-високо, десь на сьомому поверсі у своїй мансарді, і радітиме, і милуватиметься шматочком живого поля серед цих кам'яниць.

Найвеселіші й найдешевші старі базари на набережній Сени — цілі поля троянд раптом виникають перед

очима. І зовсім тут інші продавщиці, ніж на звичайних ринках з м'ясом, рибою, птицею. На квітникових — вони найпривітніші, невимушено люб'язні, доброзичливі, особливо люблять продавати й давати різні інтимні поради при цьому молодим дівчатам та юнакам.

Але Маруся воліє купувати квіти у вуличних продавщиць — невеличких дівчаток. Їх тут безліч — і підлітків, і зовсім маленьких. Одні жваві, моторні, задерикуваті, вони своїм базіканням забивають памороки покупцям, вулиця — їх рідна домівка, вони й співають, і пританцьовують, а вже як посваряться між собою, то такий гвалт здіймуть, вчепляться у волосся одна одній, зберуть навколо себе юрбу людей і раптом, несподівано для всіх, вмить усе припинять! Маруся купує не в таких розбещених, а в скромних, худеньких, тихих дівчаток.

Якось довго не могла заспокоїтись. Побачила одну дівчинку, бліденьку, як прив'яла квітка, і останній крихітний букетик у її кошичку був уже прив'ялий, жалюгідний... Дівчинка в благенькому платтячку — їй явно було не тепло — сиділа на сходах церкви і мрійно дивилася на блискучі, залиті газовим світлом, галасливі багатолюдні вулиці. Звідси, з горба, де стояла церква, відкривалася чудова панорама вечірнього Парижа. І Марію вразив цей мрійний, відчужений від злиденної повсякденності звичних принизливих турбот погляд, у якому були і милування, і насолода, і мрія про щось неясне, але казково чарівне.

Марія не могла пройти мимо. Зупинилася, купила той останній прив'ялий букетик, складений з коротеньких, негодящих для справжнього букета квітів. Дівчинка спокійно пояснила, що вона живе у дорослої квітникарки, яка продає квіти на базарі, а вона робить свої букетики із забракованих рослинок, і коли продасть усі, все-таки дещо приносить додому і, значить, сама заробляє на хліб, а ця квітникарка — мамина подруга, а мама померла.

— Ти знаєш,— схвильовано розповідала Маруся Саші,— мене дивує в цих дівчатках, і в цьому бідняткові, якась власна гідність, абсолютна відсутність бажання викликати до себе жаль. Вона раптом спитала мене: «Ви, певне, з чужої сторони? Я це бачу. Правда, наш Париж чарівний? Я не можу намилуватися ним.

Увечері, коли мені пощастить розпродати все, так як сьогодні, я люблю сидіти, і дивитися, і дивитися, і думати. «Про що?» — спитала я її. «Про все. Про все, що хочу, можу думати».

Марусі так хотілося ще побачити те дівча. Вона кілька разів проходила вечорами повз ту церкву, приглядалась на бульварах до кожної юної квітникарки, щоб знайти ту маленьку мрійницю. Але хіба це можливо в Парижі, де так легко загубитися маленькій самотній душі. Спочатку Марії важко було призвичаїтися до цього переплутаного життя, вона в цьому навіть Саші не признавалась, навпаки, усіх дивувало, як швидко вона пристосувалась до всього. Може, в своїх попередніх мандрах і в Італії, і в Лондоні, і в перших поїздках до Парижа вона вже звикла і до різноманітної юрби, блиску багатства і поряд жахливих злиднів жебрацтва, до галасу великих міст.

Та тепер, коли вона надовго оселилася в одному місці, вона більше почала приглядатися і прислухатися до цього небезпечного руху, дражливого гомону блискучих вулиць, до таємничого мороку старих занедбаних провулків, де селилася злиденна біднота,— ой, як боявся Саша, коли вона блукала там сама! — до околиць, звідки натовпом сунули вранці, коли ще й на світ не благословлялось, робочі люди... Люди! Скрізь її притягали, вабили, цікавили люди. Не багатії, не «вищий світ» — про них вона ніколи не писала й не напише, а найдужче — робочі, працьовиті люди: старі, молоді і особливо дівчатка, підлітки, діти. І в кожній істоті їй хотілося розгледіти власне життя цієї істоти. Вона думала, як же воно розвинеться і збережеться у цьому вирі такого великого, живого, грішного, і чарівного, і бездомного, і такого, що всіх може притулити, міста, як Париж. Бо так легко загубитися в ньому...

І от зараз вона йде до хворої жінки, яка лежить у величезній лікарні для бідних. І коли Марія вперше прийшла туди, їй здалося: хвора, безсила людина, опинившись там, серед сотень таких же хворих, на таких же койках, в таких халатах, усіх цих чужих і незнайомих людей, і в чомусь схожих до жаху,— може відчути лише розпач і безнадійний кінець.

Але ж це були живі люди, з жадобою життя. Вперше проходячи по палатах, Марія боялася, що не знайде

свою сусідку. Але знайшла. А потім уже, придивляючись до кожної з сусідок у довгій, як казарма, палаті, познайомившися з ними, вона дізнавалася про драму кожної, чимось подібну до драми іншої, але в чомусь свою особисту, своєрідну, і відчувала, як потрібна інколи одна рідна усмішка, одненька квітка, щоб допомогти людині видряпатися звідси, напружити останні сили в боротьбі за життя, або... або не такою безнадійно холодно-самотньою залишити цей світ...

Саша знову поглядає на годинник. Зараз вона, Марія, певне, вже в іншому кінці Парижа. Вона попередила, що їй треба обов'язково зайти до мадам Бенні, обов'язково тоді, коли Карл Бенні, молодший її син-лікар, брат загадкового знайомого Герцена — Артура Бенні, у своїй клініці. Вона уточнила це не для того, щоб Саша, бува, не занепокоївся з ревнощів. Карл Бенні її «придворний медик», її Богдася, та й самого Саші. І хоч Карл, звичайно, чудово розуміє їхні взаємини, все ж таки і сам інколи так млосно дивиться на Марію і сумно недвозначно зітхає... Багато їх сумно зітхають. Що поробиш? Саша до цього звик... Але сьогодні, справді, їй треба побачити матір Карла наодинці. Старший її син Артур нещодавно був у Лондоні, часто навідувався до Герцена й Огарьова, тепер повернувся до Петербурга, і від нього мати давно не має листів, дуже хвилюється. Марія знає: його заарештовано. Але ж, може, це ненадовго, може, це не через «лондонські зв'язки»? Може, поки що нічого не треба говорити матері? Краще запевняти, що материнське передчуття помиляється?

— Ой, як я не люблю брехати, і головне, те, що вона знатиме, нічого не допоможе...

Вона радиться з Сашею і, звичайно, зробить усе по-своєму.

...Вона вміє заспокоїти людину. Навіть Іван Сергійович казав не раз: «У вас дар робити з людьми, що хочете».

А з ним, із Сашею? Так, і з ним також, може, ще й дужче, ніж з будь-ким... Варто тільки побачити її, вловити її погляд, її усмішку при зустрічі, варто їй шепнути на людях, мимохідь «серце моє», якесь ласкаве, тільки «їхнє» слово — і він знає: вона з ним, адже вона з ним!

Але чому ж увечері, вірніше вночі, треба розходитись по різних квартирах, чому ж вранці не можна прокинутися разом, і для всіх вона — «пані Маркович», і інколи сама, сама вона так спокійно каже «знайомим: «Оце одержала листа від чоловіка, з України, він пише...»

У цьому сучасному Вавілоні — Парижі — ніхто особливо не звертає уваги на їхні взаємини, наче все це природно, наче так і повинно бути: гарна молода самостійна жінка, ну й, звичайно, при ній, як тінь, стовбичить молодий чоловік.

При людях вони на «ви», і вона йому каже: «Олександр Вадимович...» А як усе може бути інакше? Він не знає...

Він дивиться на годинник і знову підраховує. Зараз вона у свого давнього знайомого — польського поета Сови-Желіговського. Саша інколи також заходить з Марією до нього. Але частіше вона буває там сама. Сьогодні вона також буде у Желіговського сама. Там вона зустрінеться,— вона сказала Саші про це,— з офіцером Олександром Сахновським, який приїхав оце з Лондона, а зовсім нещодавно вирвався з Росії. Вона сказала: «Олександр Іванович просив йому допомогти тут перебути, влаштуватися, знайти якийсь заробіток. Я вирішила, поки що там знайдемо — хай зараз підженe Богдася в математиці, ми ж з тобою в математиці не дужі мастаки! Ти не уявляєш, з якого пекла вирвався цей Сахновський! Я потім тобі розкажу все — зараз ніколи...»

Вона часто так каже: «Я потім тобі розкажу». Можливо, це «потім» і не настане...

Що з того, що вона сама сказала Саші: «Ми повинні бути зовсім прозорі одне для одного. Ми нічого не повинні таїти в собі. Я вся перед тобою розкрита, і ти також!»

Що з того, що вона це казала? У нього й справді нема ніяких таємниць від неї. Які у нього можуть бути таємниці, якими він не поділився б з нею?

Та, кажучи так, вона й не брехала, це стосувалось різних життєвих справ і її особистого, сердечного... Хіба вона щось своє приховує від нього? Але ж це не стосувалося її зв'язків, її взаємин з людьми, з якими вона стрічалася у Желіговського, у Саліас, які при-

їздили з Гейдельберга, з Лондона. То ж були не її особисті власні таємниці, не її власні справи. Про те вона не мала права говорити навіть Саші. Саша це розумів. От і зараз. Сахновський, який «вирвався з пекла», Уроки Богдасеві — це лише привід тактовно допомогти. Саша знає, вона без роздумів поділиться останнім франком, не підкреслюючи, не роблячи сумних співчутливих очей, поставить просто тарілочку смажених каштанів, коли нічого іншого нема вдома, або, проходячи разом з якимось бідолашним прибульцем метушливими паризькими вулицями, запропонує, наче між іншим, зайти до кав'ярні випити чашечку кави і спокійнісінько попередить при цьому: «Не турбуйтесь, я ж тут господиня, а ви ще не призвичаїлись, і зараз вам кожне су дороге». І ніхто, ніхто не почуває себе ніяково.

Порівнюючи з Іваном Сергійовичем Тургенєвим, вона, звичайно, була людина, яка потопає в боргах і не знає, як виплутатися, і Іван Сергійович не раз писав у Росію друзям, що треба поклопотатися про її гонорари, адже не можна, щоб Марія Олександрівна опинилася в Кліші! Але порівнюючи з емігрантами, яких стільки зараз прилинуло до Парижа, особливо польської молоді,— одні втекли від репресій, інші приїхали для налагодження зв'язків, з важливими таємними дорученнями і просто не мали змоги дбати про своє власне життя і добробут,— порівнюючи з усіма такими, вона ж письменниця з досить відомим ім'ям, і хоч нечітким, нерівним, а втім, якимось постійним літературним заробітком, вона має квартиру — недорогий пансіон, і хоча часто боргує в ньому, але ж це дах над головою! Звичайно, порівнюючи з ними — емігрантами, вигнанцями, часто з чужими паспортами, без будь-якої професії, якою могли б тимчасово заробити,— вона здається їм просто заможною! І для них вона може позичити в інших... і в неї було легше позичити, ніж у справді «імущих».

Саша це все бачить, і розуміє, і... хвилюється. Хвилюється за неї, і в цьому він, не признаючись їй, на боці Тургенєва, який казав і писав щоб «не підпадала вона під вплив польського елемента».

*

Не має вона права розповідати навіть йому, найближчій для неї людині. Адже Марії довіряють дуже багато. Навіть добре що є заборона хоч комусь прохопитися цими відомостями, і добре, що Саші *не можна* казати — навіщо його підставляти під небезпеку? Хоча в ньому Марія була певна, як у собі самій — ні за яких обставин він нікого не викаже, не зробить нічого зайвого. Перш за все, думаючи про неї. Але навіщо ставити його, бодай випадково, у прикре становище?

Часто, вже після того, як Марія дізнавалася про ті чи інші події від своїх польських друзів, від герценівських посланців, вони про це читали вдвох у «Колоколе», і тоді Марія раптом щось додавала, пояснювала. І Саші було зрозуміло, що вона знала про це раніше.

«Колокол» їй завжди надсилав Герцен з будь-якою оказією. Листів уже не писав, як колись, а «Колокол» і майже всі видання надсилав, передавав різні доручення, певний, що Марія сумлінно виконає. А листів не писав.

Чому? Марії було це прикро. Розчарувався? Через Сашу? Вона ні з ким про це не говорила. Незважаючи на переоцінення багатьох цінностей після дружби з Добролюбовим,— до Герцена вона ставилася, як і раніше, з найглибшою повагою, і він стояв майже найвище з усіх знайомих тепер людей. Їй приємно було, що він доручає їй прийняти, влаштувати, допомогти комусь із його «соратників», значить, довіряє, але їхня інтимна дружба урвалась. Може, вони колись усе ж таки побачаться, і знову виникне те взаєморозуміння, що так одразу зародилося при першому побаченні? Добре вже й те, що він їй довіряє.

От і тепер вона відчуває себе відповідальною за цього Сахновського. Скільки він їй розповів! От би записати все, але ж все було ніколи, хай потім — заспокоює вона сама себе.

На жаль, так багато завжди люди відкладають на «потім». А час лине, несе нові зміни, враження, зустрічі з новими, іншими людьми.

Як картала вона себе «потім», багато років згодом, що поспішала виконати якісь буденні невідкладні справи, то бігла на побачення з Сашею, то слухала з

чемності теревені сусідок по пансіону або випадкових знайомих у салоні графині Саліас, а когорта вславлених потім героїв повстання, революційної боротьби промайнула повз неї. І невславлених... За це ще боляче. Про «вславлених» пише одразу і напише потім полум'яні свої рядки Герцен. Про фантастичні захоплення і помилки Бакуніна. Про фанатичну відданість однодумців Шевченка, Добролюбова, Чернишевського, Зигмунта Сераковського. З сторінок «Колокола» дізнаються і про другого благородного друга Кобзаря — підполковника Красовського. Їхні імена, з'явившись на сторінках «Колокола», перейдуть потім по праву в літописи революційної боротьби, в історію.

Але ж поряд з ними діяли й діють сотні і тисячі «невславлених» виконавців-бійців. Хіба можливо згадати всі імена тих, котрі, кинувши тепло й затишок рідної домівки й сім'ї, йшли «до лясу»? Хто, зневаживши сталою кар'єрою, чинами, орденами в царській армії, відмовлявся стріляти в поляків, карати повсталих селян!? Скільки було їх, імена котрих загубилися, які, ризикуючи на кожному кроці життям, друкували й розповсюджували листівки, переправляли зброю, заборонені лондонські видання, налагоджували зв'язки, вели пропаганду серед війська.

Одним із таких був Олександр Сахновський, і «потім», багато років згодом, Марія згадуватиме його й інших «невславлених», незнаних, забутих. І захоче написати про них. І знову не встигне.

З-поміж них став близьким ще один «невславлений», але поки що він був далеко, поки що він вимірював з таємними завданнями шляхи і стежки України...

4.

А історія Олександра Сахновського була пов'язана з історією його друзів, членів комітету російських офіцерів у Польщі Аргольдтом, Сливицьким та Ростковським, яких розстріляли у червні 1862 року, і рядовим Левом Щуром, засланим на довічну каторгу. Те саме загрожувало і Сахновському — розстріл або каторга в Сибір. Але він утік. Від нього Герцен дізнався подробиці справи і в кількох номерах «Колокола» написав про це. Вони, троє офіцерів і рядовий Щур були різних національностей: Іван Аргольдт — латиш, Петро Сливицький — українець, Францішек Ростковський — поляк, рядовий Щур — єврей. Та всі вони були одних переконань і вели агітацію серед солдатів, читали листівки, написані спеціально для російських військ у Польщі, надіслані з Лондона, і таки добре попрацювали, бо коли цих офіцерів було арештовано, жоден із солдатів, незважаючи на різки, ляпаси, загрози командира й слідчих,— не дав найменшого показання на шкоду своїм офіцерам.

Головним обвинуваченням проти Аргольдта був його лист до російського намісника у Варшаві генерала Лідерса, який провадив найжорстокішу політику щодо поляків, був нещадний до співчуваючих їм. Лист не був підписаний, та коли судова комісія пред'явила його Аргольдту й спитала, чи не він писав його,— Аргольдт твердо відповів: «Так, я, але не закінчив його». Він тут же взяв зі столу перо й підписав під листом своє прізвище.

Така «зухвалість» найдужче розлютила суд і уряд. Солдати їхніх частин зуміли переказати у фортецю ув'язненим, що хочуть звільнити їх, організують втечу. Але ув'язнені заборонили це робити, переказавши, що треба берегти сили для наступної боротьби. Їх було таємно вивезено до іншої фортеці і розстріляно. Потай і одверто і солдати, і офіцери, і цивільні справляли по них панахиди. За це знову карали.

Варшава була як на вулкані. Лідерс тремтів. Він не знав, що робити, і тремтів за своє життя. І недаремно. Якось уранці він гуляв у Саксонському парку, до нього підійшов молодий офіцер і вистрелив. «Цей постріл,— прочитали в «Колоколе»,— був зроблений в Саксонському саду, в десяти кроках, посеред публіки, яка гуляла, військової і цивільної. Той, що стріляв, холоднокровно продув пістолет, поклав його в кишеню і вийшов через кондитерську з саду. Гуляння тривало далі. Ніхто з публіки не зробив жодного руху, щоб зупинити його. Поліція і загальна думка приписують постріл росіянину, якого спонукали до цього почуття помсти за стверджения вироку». Цей номер «Колокола» знову ж таки передав Марії Сахновський.

— Це просто неймовірно,— сказала вона схвильовано.— Ви не знаєте, спіймали сміливця?

— Ні, не спіймали. Поки поліція отямилась, він справді через кондитерську вийшов на іншу вулицю і зник.

— І ніхто не дізнався, хто ж це був?

— Чому ж? — Сахновський усміхнувся.— Товариші добре знають, хто це, бо він зайшов до друзів після цієї ранкової прогулянки й повідомив: «Я всадив Лідерсу в голову кулі за Аргольдта, Сливицького й Ростковського. На жаль, не дуже вдало. Лише поранив. Та чорт із ним, однаково буде пам'ятка на все життя». Звичайно, Лідерсу довелося поїхати з Варшави, куля потрапила в щелепи.

— А офіцер? — нетерпляче спитала Марія.

— Ну, звичайно, він уже не повернувся до своєї військової частини. Йому довелося зникнути. Він тоді ж у друзів переодягся ксьондзом і спокійно пройшов вулицями міста. Залізничники, робітники знову дали йому переодягтися в своє робітниче вбрання і вивезли на дрезині у передмістя Варшави — Прагу, а звідти вже він переправився за кордон, до Лондона, до Олександра Івановича і Миколи Платоновича, яким і раніше писав і яких питав, як бути їм, російським офіцерам, у Польщі в разі повстання. Ну, а тепер уже наочно познайомилися. Між іншим, Маріє Олександрівно, він ваш земляк — українець, дуже любив співати українських пісень, знав на пам'ять вашого Шевченка...

— Він молодий? — спитала Марія.

— Трохи молодший за мене. Років двадцять три — двадцять чотири.

— Зовсім молодий. Хотіла б я побачити таку надзвичайну людину.

— А що ж, може, й побачите.

— Невже він тут?

— Ви знаєте, завжди важко сказати, де він у даний момент. Здається, він якимось фантастичним засобом переноситься з Варшави до Брюсселя. Уявіть, після того пострілу він знову повертався до Варшави, але зовсім змінивши свій зовнішній вигляд. Оглядітися не встигли,— він уже в Лондоні, а потім Парижі, і наче в передмістя метнувся — вже опинився в Петербурзі.

І от ви сказали — надзвичайна людина. Коли ви його зустрінете, і ніхто вам не скаже, хто це, вам і на думку не спаде, що це той самий надзвичайний хлопець. Скромний, тихий, дуже мовчазний. От тільки зрідка було, коли товариші зберуться, так розспівається, або як я казав, почне напам'ять з Кобзаря читати— та з таким почуттям, що й зупинити не можна. Якось зайшов до нього, ще у Варшаві, коли він легальний ще був, поручиком шліссельбурзького полку, сидить один на дивані, по-турецькому підібгавши ноги, награє на гітарі й співає ваші козацькі пісні, сумні й суворі водночас. Знаєте, його і Герцен, і Огарьов дуже полюбили. Повірили. Огарьов, ну просто, як на сина улюбленого дивився. Та ми всі його любимо.

Ніколи не питала Марія сама перша, а тут спитала.

— А можна мені знати, як звуть?

— Чому ж ні? Може, вам і йому доведеться тут допомогти, а він же про себе нічого ніколи не скаже. Ні пихи, ні хвастощів ані грана. Андрій Потебня його звуть.

— Так я ж знаю! У Гейдельберзі був молодий вчений, з України, Потебня.

— Ні, то його старший брат, Олександр. Лінгвіст. Теж дуже хороша людина. Але Андрія змалку віддали у корпус, і він пішов іншим шляхом. Як він тут буде — я вас познайомлю. Але, мила Маріє Олександрівно, доведеться на короткий час уроки з Богдасем припинити. Мені треба ненадовго до Лондона.

— Ну от, а ще кажете, що цей Потебня в один і той же час у кількох місцях перебуває, наче літає між ними. А ви самі такий!

— Що поробиш. Таке наше діло,— усміхнувся Сахновський.— Так що, не гнівайтесь, потім з Богдасем надолужимо, він дуже здібний.

— Та про Богдася не турбуйтесь, це дрібниці. Він справді з вами математику полюбив, я й не чекала. Вітайте в Лондоні від мене щиро.

*

— Дивно ж ми тут, в Антонія Едварда, зійшлися, у нашого Антонія Сови,— мовив Сераковський, тиснучи руку Марії.— От і Броніслав прийшов,— кивнув він

на Залеського,— і ви, наче від батька Тараса до нас посланниця.

— Я часто тут буваю, правда, Едварде? — сказала Марія.

— І так саме, як Тарас був нашим батьком у вигнанні, так і пані Марія нам рідна,— цілуючи Марії руку, проговорив Желіговський, він же поет Антоній Сова.

Plemienni bracia, bracia moi z ducha,
Choć w różnej wierze i choć w różnej mowie,
Nas wychowali i chrzcili ojcowie,
Lecz my ogniwo jednego lancucha ... — *

проказала Марія так само по-польськи, як і розмовляла часто в товаристві Желіговського, уривок з його твору.

— О, матка боска,— гірко усміхнувся Сераковський,— коли б справжні брати одної віри і одної мови могли б порозумітися між собою, як діти одного справедливого духу, хоч і різних народів.

— Ти був в отелі Ламберт, в цьому гнізді білого польського орла? — спитав Желіговський.— А може, тобі дав аудієнцію генерал Мерославський, який гадає звідси з Парижа керувати рухавкою ** і, головне,— в'їхати диктатором на білому коні до Варшави. Боюся, що врешті він знайде спільну мову не з тобою, Домбровським, Падлевським, а саме в тому білому гнізді, з аристократами. А проти Герцена й Огарьова Мерославський просто пашить люттю!

— І Бакуніна,— додала Марія.— Це навіть і я знаю, бо коли Михайло Олександрович Бакунін був тут, він з обуренням розповідав мені й Фрічу про його лист.

— Лист Мерославського?

— Еге ж. Мерославський написав йому, що не визнає українців, білорусів і литовців як окремі народи, він назвав нас фантастичними національностями.

— І вважає ганьбою те, що наш Центральний комітет визнає права литовців, українців і білорусів на самовизначення,— сказав Желіговський.

---

* Брати по племені, мої брати по духу,
Хоч в різній вірі і хоч в різній мові
Нас виховали і хрестили батьки,
Але ми кільця одного ланцюга.

** Повстання *(польськ.)*.

— От саме з ним і була в мене розмова. І важко після неї заспокоїтися,— сказав Сераковський.— Я бачу, що Марія Олександрівна добре в курсі наших справ.

— І бере їх близько до серця. Герцен і Бакунін дають Марії Олександрівні доручення, довіряють,— підтвердив Желіговський.

— Інколи мені здається, що Бакунін надто багатьом довіряє,— мовила Марія.— Але ніде правди діти, зараз він живе польською справою і здивований, що партія Мерославського всіляко уникає його.

— Коли б тільки його! — обурено мовив Сераковський.— Цей зарозумілий генерал ненавидить росіян, ненавидить і кревних поляків, які вважають, що лише в міцному союзі з росіянами, з усіма племенами й народами Російської імперії ми можемо вийти на вірний шлях. Я почав суперечити йому, сказав напрямки, що не згоден з його програмою. Боюся, що він нам наробить ще немало лиха. А як зарозуміло він тримався, ледве розмовляв з нашим Падлевським, із Стефаном Бобровським.

— Бобровським? — перепитала Марія.

— А, до речі, він же з України, він вчився спочатку в Немирівській гімназії.

— Та невже? Адже і я жила в Немирові! Мій чоловік там учителював, але я не пам'ятаю такого гімназиста, може, в інші роки це було? А прізвище наче відоме.

— Там у вас чудесні люди на Україні. Недарма мали такого Кобзаря! Там зараз і мій, і його друг — підполковник Красовський.

— Він і з моїм чоловіком у Чернігові познайомився,— вставила Марія. Чому нічого більше про Красовського не пишуть ані Опанас, ані Дорошенко? Ой, та що вона, звичайно, тепер зрозуміло, чому не пишуть, там такі діла коються!

— А Бобровський втік із Києва з одним українцем-студентом. Уявляєте, яке на них враження справили настанови Мерославського?

— Ви довго маєте тут пробути, у Парижі? — спитала Сераковського Марія. От з ким їй хотілося б ще зустрічатися! Вона ж з ним познайомилася ще в Петербурзі, Тарас Григорович познайомив, і, вона знала,

дуже любив Зигмунта Сераковського, а той просто схилявся перед Шевченком. Їй у Петербурзі розповідали, як Сераковський ходив до графів Толстих просити, щоб вони клопоталися за звільнення українського поета з солдатчини, з заслання,— він і сам цього скуштував досить! Але ж таким, як і Тарас Григорович, повернувся незламним, одразу зав'язав знайомство, а потім і дружбу з Добролюбовим і Чернишевським, почав працювати в «Современнике», вступив до Військової академії, блискуче закінчив її і з усім запалом став боротися проти фізичних мір покарання в армії. Йому навіть пощастило поїхати представником від Росії на Міжнародний статистичний конгрес у Лондон, і там він підносив своє питання, воював за нього. І тоді ж він познайомився з Герценом і став у нього своєю людиною.

Ясно, він був тепер одним із керівників підготовки до «рухавки» — повстання, але це ніколи не було видно з його поведінки — ані тіні, ані натяку на якусь зверхність, право на владу, честолюбність, ніякої пози й красномовності. Людина палкої дії, упертої праці. Добролюбов, згадуючи його, казав, що, захищаючи свої пакти проти зміни мір покарання, він добрав неймовірні цифри, і статистика його діяла просто вбивчо на опонентів! Його статті в «Современнике», міжнародні огляди теж впливали не красотами стилю, а сумлінно дібраними фактами, і всі били в одну ціль.

— Марії Олександрівні хотілося б, щоб ти лишився тут якнайдовше, і я бажаю того ж! — сказав Броніслав Залеський — також «соізгнанник» старих часів.

— Що ви, друзі,— махнув рукою Зигмунт.— Хіба можна тепер десь надовго затримуватися! Я хотів тут залишити на довший час свою дружину,— звернувся він до Марії,— але вона стала хворіти, й ми вирішили за краще, щоб вона повернулася до батьків. Обставини можуть скластися, що я зовсім не зможу потурбуватися про неї.

— А яка мила і гарна твоя дружина,— усміхнувся Залеський.— Недарма кажуть: перша красуня на Литві.

Майже завжди строгі сірі очі Сераковського під чорними, немов у жалобі, віями враз проясніли.

— А ще друзі кажуть про наше весілля: «Остання мазурка на Литві». Ми ж зовсім нещодавно побралися. Це був, між іншим, слушний привід нам усім зібратися. І, уявіть собі, раптом з'явилися зовсім непрохані гості в «блакитних мундирах»! А втім, мої аксельбанти офіцера генерального штабу російської армії примусили їх збентежитися і зникнути, хоч Аполлонія їм люб'язно запропонувала чарку з вином.

— Шкода мені твоєї милої Аполлонії,— зітхнув Желіговський,— одразу, мабуть, відчула, які несподіванки на неї чекають.

— Вона знала це наперед,— заперечив Сераковський,— вона добре розуміла, на яке життя себе прирікає. Але ж це для неї не новина. Її дід, батько, брати — усі постраждали в боротьбі за ойчизну. Я певний, коли б я стояв осторонь, спокійно собі жив,— вона б і не погодилася стати моєю дружиною.

— Не можна уявити тебе спокійним,— заперечив Желіговський.

— А хіба хтось із нас усіх може бути зараз спокійним? — гаряче спитав Зигмунт.— Зараз, напередодні?

*

Спокійним, звичайно, не можна було бути, але ж як не було пов'язане своє особисте з тим ширшим життям і свого народу, і боротьбою, все ж таки ніколи не могло припинитися життя інтимне кожної окремої людини — і закохувалися, і одружувалися, і розлучалися, і люди народжувалися, вмирали, і цьому віддавались і сили, і час, і не менші страждання, і виникали, як споконвіку, колізії між суто своїм і громадським, але це було найчастіше не видно для сторонніх очей.

Марія згадала сімейні нелади у Герцена, які не припинялися і тепер, коли людина мусила перемогти нелади, що виникали з поляками, хоча за його ставлення до польських справ проти нього усякими провокаційними засобами настроювали ліберали на батьківщині.

А Бакунін із своєю пташкою-дружиною! Вона нарешті вирвалася з Сибіру, їй допомогли виїхати за кордон, і тепер вона тільки мріє про Париж! Париж — і нічого більше! І Бакунін губиться перед бажаннями цієї

дитини і просить графиню Саліас розважати в Парижі його милу Антоніо!

А який смутний Желіговський напередодні свого одруження. Так, він одружується незабаром з дочкою Міцкевича і рве цим довготривалий зв'язок з письменницею Буташевич. Буташевичка приїхала з Петербурга й ридає на грудях у Марії! Щоб розважити й заспокоїти її, Марія вже обіцяла поговорити з Іваном Сергійовичем, щоб той прочитав і написав кілька слів про повість Буташевички «Щоденник дівчинки». Добрий Іван Сергійович не відмовить Марії. Звичайно, Желіговський почувається не дуже добре.

А який там спокій у самої бідної Марусі! Усе непевне, усе тимчасове, хіба лише коли сидить за своїм столом і пише, трохи заспокоюється. Та починається інший неспокій. Може, їй і писати треба зовсім не те, що пише? Вона пише «Записки дячка» і не може покинути отих дячків-попів, та попівен, та черниць з далекого свого дитинства та юності. Вони їй спокою не дають ні вдень ні вночі. Інколи вона наче не бачить цих бульварів, вулиць, різноманітної юрби, бо перед очима зовсім інші картини. І не можна ж життя розкласти по поличках — оці години я з ними, потім Богдась, потім Саша, потім Сахновський з його дорученнями... Ні, ні, не можна ні роботи, ні почуттів, ні думок розкласти по поличках, але як впоратися з цим усім?

Сахновський повернувся з Лондона ще дужче стурбованим та заклопотаним.

— У Герцена й Огарьова були зустрічі, на яких домовлялися про дальші дії. Я не був, звичайно, на цих зустрічах. Моя справа — виконувати, але я знаю, були серйозні розмови з Падлевським та іншими проводирями польськими. Ну, звичайно, Бакунін був, і Андрій Потебня якраз знову туди приїхав. Ви знаєте, зараз найрішучіший момент. У Варшаві Велепольський у змові з урядом вирішив оголосити рекрутський набір, явно незаконний і підтасований — тільки по містах і тільки по списках. А до списку внесли усю підозрілу для уряду молодь. Це ж значить одразу відрізати головну силу від повстання. Отже поляки настоюють, щоб рухавка — повстання — почалася напередодні набору, поки всі наші молоді сили — і революційно настроєні, і співчуваючі — не опинилися в казармі.

— Так це ж справедлива й вірна думка!

— Вірна-то вірна, але хіба невірно й несправедливо говорять Герцен і Огарьов, що не можна відривати руху поляків від спільної нашої боротьби за землю і волю селянам, від боротьби на Україні, в Білорусії, на Литві. Хоча весь час на Русі то там, то тут виникають заколоти, але ж відчувається і деякий спад революційного настрою, народ ще не готовий до відкритого великого повстання, треба ще почекати — принаймні до весни, коли вийде термін уставним грамотам, тоді легше буде підняти всіх селян на спільні дії,— а коли не буде цього союзу і спільної боротьби, рухавка може перетворитися у боротьбу між поляками і росіянами.

— Але ж і серед поляків не мало таких, що йдуть за настановами «Колокола»,— мовила Марія.

— Не мало, та й не так багато,— помовчавши, додав Сахновський.— Бідний Потебня, нелегко йому доводиться з його армійськими друзями на території Польщі. Я, звичайно, не знаю подробиць усіх переговорів.

— Але ж врешті дійшли до згоди?

— Та дійшли, знітивши серце й ідучи на взаємні поступки.

Сахновський привіз нові листівки. Він зайнятий був налагодженням доставки їх до Варшави, Вільно, Києва, Петербурга. Треба було користатися всілякими нагодами, різноманітними каналами, треба було бути максимально обачним, адже шпигунів і провокаторів було вдосталь. Через провокаторів улітку було стільки провалів і арештів. Сахновський показав деякі листівки Марії.

— Вони однаково всі будуть надруковані в «Колоколе».

Читаючи листівки, Марія хотіла за стилем відгадати, хто їх писав — і вона часто наче чула енергійний голос Герцена, роздумливу російську вимову Огарьова...

Оце, напевне, була огарьовська: «Що треба робити військову». А оце Герцена: «Російським офіцерам у Польщі». Вона згадала свою розмову з Олександром Івановичем у 1859 році про Україну, він пише про її рідну Україну в цій листівці: «Скажемо разом з поляками — бути Литві, Білорусії й Україні, з ким вони

хочуть, або ні з ким, аби волю їхню пізнати *не підроблену*, а істинну»...

А щодо військових, офіцерів, які належали до «Землі і волі» він настійно радив: «Вступаючи, як росіяни, в спілку з поляками, ви мусите вступити як самобутня організація і тому вимагати участі і права в нарадах. Не розчинитися в польській справі повинні ви, а зберегти себе в ній для російської справи».

Але ж «російську» справу лондонці розуміють не вузько, лише по відношенню до росіян, а думаючи про всі народи й племена, що населяють неосяжну матінку Русь.

«Російський народ не повстане ні за які фантастичні ідеали, він не піде ні в який хрестовий похід за гроби, нам потрібне не фантастичне царство, а царство земне, себто, ми хочемо власну, нашу землю, чужої нам не потрібно...

Нема визволення без землі! Нема волі без шматка хліба!»

— Ну хіба це не ясно? — просто з розпачем спитала Марія.

— Але ж поляки, навіть такий однодумець Герцена й Огарьова, як Падлевський, доводять, хоча теоретично і згоджуються,— що рекрутський набір, настрій всього населення не дозволяють відкладати...

— Що ж робитиме Олександр Іванович?

— Знітивши серце,— все, що зможе, хоч як його лаятимуть російські «патріоти» в лапках. Він сказав, що польська справа — це випробовування нашої революційної честі й совісті. Хіба ці листівки і всі настанови «Колокола» не доказ цьому? І як можуть ще деякі поляки просто встромляти палки в колеса! Коли б ви бачили, як їм обом, і Олександру Івановичу, і Миколі Платоновичу, попри все не хотілося відпускати Потебню з Лондона! Я ж то знаю настрої там, у Польщі,— люди ладні віддати життя, а до них ставляться з недовірою, наче ті якісь місця хочуть зайняти. Та Андрій казав — «А що ж ми, російські офіцери, повинні чинити? У нас єдиний шлях». От почитайте це,— Сахновський простяг Марії ще один тонесенький надрукований аркушик.— Бачите назву: «Офіцерам російських військ від Комітету офіцерів у Польщі».

Марія прочитала:

«Ми не хочемо бути катами. Коли б ми були самі, ми б склали зброю і пішли б геть. Але за нами солдати, і вони також не хочуть бути катами. Примусити цілі полки скласти зброю, не приєднуючись ні до тої, ні до іншої сторони, нема ніякої можливості. Ви бачите, що для нас вибору нема: ми прилучаємось до діла свободи. Ми оголосили, що російський народ підносить прапор визволення, а не поневолення слов'янських племен. Ми не зганьбимо російського імені продовженням гріхів петербурзького імператора. Краще полягжемо жертвами очищення, жертвами спокутування».

— Це ви вже не пізнаєте, хто писав,— мовив Сахновський.

— Ні, не пізнаю.

— Той самий Андрій Потебня. Листівка у Лондоні дуже сподобалась. Наші славні редактори майже нічого не виправляли. Їм до серця припало, що він знову висунув гасло: «За нашу і вашу свободу».

— Гасло старого Лелевеля! — підхопила Марія.— Ви ж знаєте, я була у нього в Брюсселі, разом з Олександром Івановичем. Ніколи не забуду цих відвідин.

— А в Парижі не бачилися? Він же тут помер.

— Ні, більше не бачила. Я була тоді в Італії.

— Ну, а я ще був дома! Коли б ви знали! Скрізь — у Польщі, Петербурзі, Києві,— та скрізь правили за ним панахиди, і це було приводом для маніфестацій і демонстрацій і сутичок з поліцією. І от слова, що він кинув, знову ожили і стали гаслом: «За нашу і вашу свободу!» Але читайте далі цю надзвичайну листівку. Ні, давайте я сам прочитаю вам: «Щоб урятувати Росію, військо повинно бути другом народу і слугою його свободи»,— Сахновський знову зупинився.— А як відповідають Андрієвій вдачі ці слова: «Ми не самолюбиві. Ми не вважаємо себе Центральним комітетом. Нехай нами і вами керують найздібніші. Назвіть їх, і ми підемо за ними. Але поспішайте. Час дорогий. Якщо доля вирішить, що ми раніше за вас повинні будемо відмовитись від справи катів і приєднатися до справи свободи, то заповіт справжньої волі народної, прийнятий нами від Пестелів і Рилєєвих, ми передаємо вам... Товариші, ми, що на смерть ідемо, вам кланяємось!»

— Morituri te salutant,— прошепотіла Марія.— Написати так, це дійсно відчувати, що йдеш на загибель.

Кілька хвилин вони обоє мовчали.

— В Потебні, незважаючи на всю простоту, звичайність, видно якусь приреченість. Так не хотів Огарьов особливо його відпускати, а ще коли їхня маленька Лізочка, — вона дуже заприятелювала з Андрієм, з жінками він був дуже сором'язливий, майже завжди мовчав, а от з Лізочкою заприятелював, навіть якусь українську пісню веселу наодинці їй співав,— так от Лізочка прямо-таки вчепилася в нього, й розплакалася, і каже: «Милий Потебня, не їдь від нас, тебе уб'ють». А він засміявся і каже: «Та що ти, Лізонько, я тільки в Париж і знову до вас». А та своє: «Ні, ні, не треба їхати, ти не в Париж!» Невже дитина щось передчуває?

— Та ні, просто наслухалась розмов дорослих,— мовила Марія, щоб заспокоїти товариша, але їй самій було аж моторошно читати цю листівку: «Ми, що на смерть ідемо, вам кланяємось». Вона уявила собі цього скромного, тихого офіцера, що любить співати українські пісні, знає напам'ять Кобзаря,— і спокійно, на людях, всаджує за товаришів кулю в ката-генерала. І, навіть передчуваючи загибель, іде битися з гаслом: «За нашу і вашу свободу».

5.

Андрій Потебня, член молодої організації «Земля і воля» і Комітету російських офіцерів у Польщі, приходив до Герцена і Огарьова звичайно не в дні «великих прийомів», коли навідувався кожен, хто хотів, і господарям уже часто ставало неспокійно — чи не зайшов, бува, хтось, спеціально надісланий, зв'язаний з «батьківщиною» III відділом. Траплялося й таке. Більше розмовляли гості, ніж хазяї. Микола Платонович Огарьов признався Андрієві в своїй кімнаті, куди той зайшов напередодні одного із своїх раптових приїздів та від'їздів:

— Останнім часом Лондон мені нестерпний від цього гультяйства язиків, воно мене просто бісить.

З Андрієм непотрібно було ані зайвих красивих слів, ані запевнень. Огарьов дуже любив Сашу Герцена, сина Олександра Івановича, як і всіх його дітей, він з великою турботою (з далеко меншою любов'ю, але з дужчою турботою) ставився до Генрі, сина Мері Сетерленд, яку так ненавиділа Наталі, вірної Мері, яка була йому віддана, як ніхто в житті. Та Андрій був сином «по духу». Він, Огарьов, жадав би мати рідного сина — саме такого! Він мріяв, що люди, молоді люди в майбутньому будуть саме такі, як цей молодий офіцер, українець родом. До речі, коли Микола Платонович показав йому свої записки, свої потаємні, заповітні «записки про таємне товариство», які почав писати ще в 1857 році, у розділі про федеративний поділ майбутньої республіки на території теперішньої Російської імперії в переліку членів цієї республіки під пактом «6» стояло: Малоросія.

— Ми звемо наш край Україною. Для України й українців звучить зневажливо — Малоросія, малороси,— зауважив Андрій. Тоді, при цій розмові, навідався і Олександр Іванович.

— Ще б пак! Звичайно! Це ж славна Україна! — підхопив він і, взявши ручку, енергійним рухом закреслив «Малоросія» і надписав: «Україна».

Адже і в статтях своїх, завжди тепер писав — Україна, українці!

— Ну, ви тут займайтеся ділом, а мені треба спуститися до марномовних «гультяїв язиками», як каже Микола Платонович. Я б хотів, щоб ви, Андрію Панасовичу, лишили нам список російських офіцерів, причетних до нашої організації, на яких можна спертися. Я ще повернуся до вас.— Герцен пішов.

— Запишіть сюди.— Огарьов простягнув Потебні свою записну книжечку, і той акуратно став писати назви полків і прізвища офіцерів.

— Я пишу вам не просто імена співчуваючих, а тих, що стоять на чолі в кожному полку, а співчуваючих, звичайно, далеко більше.

— Та, на жаль, все ж таки не стільки, як уявляє Бакунін! — зітхнув Огарьов.

— Нічого, щодня нас стає більше,— переконливо мовив Андрій.

— Як ви тримаєте в пам'яті всі імена,— зауважив Огарьов, дивуючись, як швидко пише Андрій, наче справді не з пам'яті, а переписуючи з якогось списку. Андрій усміхнувся.

— І не лише прізвища, а й вдачі їхні. От Костянтин Гнатович Крупський — це розсудливий, завжди справедливий до всіх, користується великим авторитетом і серед офіцерів, і серед нижніх чинів. Солдати його люблять і слухають беззаперечно.

Потебня давав такі коротенькі характеристики кожному своєму товаришеві.

— А тепер запишемо і наші адреси, і наші назви міст,— сказав Огарьов.

І вони записали свої конспіративні означення. Паролем організації була назва — «Єрусалим», Центр польського революційного руху — «Берлін», хоча насправді це означало Варшаву, а тому й Польський центральний народний комітет назвали «берлінським банком», а військовий комітет — «берлінською поштою». Другий великий центр польського руху — Краків — звався умовно «Гамбург», а Петербург — «Любек», і Російський революційний центральний комітет — «любецький банкір».

Через багато, майже сотню років, була розшукана ця дорогоцінна записна книжка! Вона не потрапила до рук нишпорок, жандармів III відділу. Разом з планами й програмами майбутнього республіканського устрою, соціалістичного устрою суспільства, разом з усіма прекрасними, хоча й багато в чому утопічними мріями й положеннями, ще досить далекими від справжнього наукового підходу до розвитку суспільства, але вже стремлінням до цього,— ці дорогі книги потрапили до рук вдячних нащадків, коли вже багато з цих мрій і планів було здійснено. Але ж не тільки в цих записних книжках ховалися ці думки! З сторінок «Колокола», «Веча», з листівок, з усних розмов та настанов вони линули по всіх усюдах і закладали основи перших революційних організацій.

А тоді не лише далеке майбутнє, а тривожне сьогодні турбувало і вже немолодого мислителя Огарьова, і юного одчайдушного діяча — офіцера російської армії — Андрія Потебню.

— От все. Вам на пам'ять від мене,— усміхнувся Андрій своєю дитячою посмішкою, яка рідко й завжди несподівано з'являлась на його обличчі.

Огарьову стало якось не по собі, навіть моторошно від цих слів, наче справді Потебня подарував перед прощанням йому щось на пам'ять.

— Я не буду зараз заходити до ваших. З дамами і Лізочкою я попрощався,— сказав Андрій.— Мені вже треба йти.

— Я проведу вас трохи, хочеться на повітря,— мовив Огарьов.

— Надворі ж така мряка і досить холодно,— турботливо зауважив Андрій.

— Так завжди в Лондоні. Не те щоб я звик до цього, а намагаюсь не звертати уваги, поки не примушує мій організм.

А надворі справді була типова осіння лондонська мряка, густий туман наче заволік усе навколо.

— Таки справді неприємно, я вже змерз,— мовив, здригнувшись, Микола Платонович. Дерева почорніли від дощу, насувалися сутінки, і від них ставало ще вогкіше, незатишніше.— Отут, у Річмонд-парку, я знаю один кабачок, можна чаю гарячого випити, навіть з вершками. Зайдемо погріємось,— запропонував він Потебні.

Кабачок був невеличкий, звичайний лондонський кабачок для скромного службового люду. Зараз відвідувачів було мало. Де-не-де сиділи дрібні клерки за маленькими столиками. Хто пив чай, а хто зігрівався трохи солідніше.

— Може, попросимо грогу? Ви п'єте? — спитав Огарьов.

— Де б ви бачили військового, який би при нагоді не випив? — добродушно усміхнувся Андрій.

І чомусь сподобалось Огарьову, що цей юнак не намагається удати з себе якогось героя з надлюдськими почуттями й строгими правилами.

— Ну, вип'ємо за ваш успіх! — мовив Микола Платонович.

— Наш успіх,— поправив Андрій.

— Звичайно, за наш спільний. Та зараз я хочу випити цей кухлик за вас особисто, конкретно, щоб ви знову після всіх подій приїхали в Лондон!

— А ще краще, щоб ми зустрілися з вами в Росії.

— Щоб ми могли там уже вільно всі зустрітися! — зрозумів його Огарьов.

— Та випити по добрій чарці і в нас десь у якійсь корчмі на Україні. Ви бували там?

— Лише проїздом, коли їхав до Криму.

— І я давно там був... Ще малим... Ще до Кадетського корпусу...

Деякий час обидва мовчки потягували грог з великих кухлів.

Власне, обидва думали про одне...

На думку Андрія раптом спливли, замайоріли далекі, майже забуті спогади. Маленький хутір, смерть матері, і його, ще зовсім малого хлоп'ятка, відвозять у Кадетський корпус. І з того часу — військова муштра, військове училище в Петербурзі, військова служба. Та на щастя,— зустрічі й дружба з старшими товаришами по училищу і по військовій службі, з поляками Падлевським, Домбровським, Врублевським, а через них — знайомство з членами «Землі і волі» в Петербурзі. На військовій службі у Варшаві — вже велика відповідальність за все: за налагодження зв'язків, за солдатів, за той народ, який цих солдатів посилають «усмиряти», приборкувати. За все, за все відчув він відповідальність і вирішив, що життя його належить тій справі, яка змінить долю людей, пригнічених і безправних, де б не жили вони — в Росії, на Україні,— від якої беріг у глибині серця пісні, почуті в дитинстві, та вірші Кобзаря, змінить долю людей розтерзаної Польщі, жебрацької Білорусі та всіх, усіх... Що ж, старший брат вчився в гімназії, закінчив університет, він присвятив себе науці, а його, Андрія, тихого, мрійного хлопчика, який наче не мав ніякого потягу до буйних хлоп'ячих забав та розваг,— віддали у корпус, він і пішов шляхом військової професії. Але ж є обов'язки вищі понад будь-які професії і присяги!

Дивно! У ці хвилини Огарьов, дивлячись на Потебню, також думав, що цьому юнакові лише двадцять три роки! І з семи років він уже «військовий» — корпус, військове училище, полк. Та як пізнав він людей, а головне,— свій обов'язок, свій головний обов'язок! Ні, він таки правий, Огарьов, коли твердив, що тепер саме серед військових, офіцерів, розвинулися зовсім інші, відмінні від старого, почуття честі, обов'язку, почуття відповідальності за свою діяльність... Коли б тільки зрозуміли проводирі польського повстання, з якими чистими помислами й прагненнями, позбавленими честолюбства і жадання особистої слави, йде ця молодь за «нашу і вашу свободу!»

Щось є в цьому юнакові від його предків, славних запорожців, від небагатослівного, одчайдушного Остапа, сина Тараса Бульби. А може, трохи мрійності та ліричності і від Андрія? Коли б він повернувся живий і цілий з того виру, що вже шумує на південному заході матінки Росії, по всіх шляхах, великих і малих містах і селах України і Польщі. Та і йому, Огарьову, і Герцену звідси, здалека, зрозуміло що там, на жаль, усе діється без керма і без вітрил, а може, ще гірше, з кермом, яке скеровують не ті руки, що треба, з вітрилами, які напинає надто свавільний вітер, і чи має право Бакунін, хай навіть з найщирішим почуттям,— в цьому нема сумнівів,— так безоглядно запалювати і використовувати віру і відданість такої молоді? Не раз Герцен спиняв Бакуніна:

— Де купка співчуваючих — тобі вже уявляються тисячі готових до повстання! А в дійсності їх нема.

— Нема — так буде! — впевнено виголошував Бакунін.

А за цього юнака, за Андрія Потебню, що вирушає тепер битися на боці повстанців, боязко і тривожно, як за кревного сина.

— Ну, останній, на доріжку! Щасти вам!

— А як мені і друзям моїм, російським офіцерам, не пощастить, невже не спом'януть нас, за Росію розп'ятих во оставленіє її гріхів? — раптом спитав Андрій з якоюсь гіркою посмішкою.

6.

Перепочити. Трохи перепочити. Зараз це було єдиним бажанням Тедзика Шуазеля, студента Київського університету, колишнього немирівського гімназиста, який зараз тікав із Києва і мусив, що б там не було, дістатися до Чернігова.

Здавалося, коли б, ну дві-три години абсолютно спокійних, без думки, що це може обернутися непоправною бідою, просто заснути, в якомусь закапелку, в якійсь комірчині, тоді б він вільно подолав цю відстань.

Хай він ще молодий і сили йому не позичати, але ж він утік з-під арешту, і біда може спіткати його на кожнім кроці. Житомир. Васильків. Київ. Бровари. Козелець. А по дорозі скільки тих Іванівок, Лемешів, Бобриків та хуторів без числа і без найменння! І невідомо, де краще — у великому містечку чи на малолюдному хуторі. Як знати, де його приймуть і сховають, а де одразу віддадуть сторожі?

Хоч би швидше Чернігів, і там, у друзів, перш за все — заснути і не бачити перекривлене люттю обличчя полковника... жандарів... лінію солдатів...

Він згадав розширені жахом очі матері, коли він забіг додому, вислизнувши з казарми, куди їх зігнали.

— Тедзику, тікай з Києва, негайно тікай!

Бідна мама, вона не мала спокою все життя. У повстанні 1830 року брав участь її батько і батько Тедзика. З ними були її свекор і її брат... Тепер сини...

Вона змолоду зазнала жах переслідувань, ризикованих втеч, общуків, приниження дозволених побачень крізь тюремні грати, чекання з заслання... Усього було. Вона все те зазнала. Але ж хіба сини могли йти іншим шляхом?

Вона хрестила і сама квапила:

— Швидше, швидше. Тільки не в Житомир. Тільки не лишайся в Києві...

Звичайно, він про це сам знав. Адже в Житомирі його розшукували після маніфестації з хрестом, а в Києві його заарештували з юрбою студентів, і він утік з-під арешту.

— Мамо, не турбуйся, я поїду до Чернігова.

— Ти гадаєш, там спокійніше?

— Ніде не спокійніше. Але в Чернігові є надійні друзі, і мені було наказано пробратися туди. Ще раніше було наказано. І ти ж розумієш, однаково вчитися спокійно не довелося б. Тепер усі збираємося до лясу.

До лясу! Он де тепер їхня батьківщина.

— Може, ти зможеш якось перебратися за кордон?

— Якщо мені буде наказано — тоді кордон. Ти ж сама знаєш, кого я мушу слухатись і кому підкорятись. Що накаже Жонд. Хіба ти, полька, дружина мого батька, дочка мого славного діда, хотіла б, щоб я ховався вдома? Щоб я зразково й спокійно закінчив університет і пішов на службу, коли готуються до великої рухавки за святу справу визволення?

Звичайно, цього вона хотіти не могла!

І вона нічого не просила, нічого не наказувала, що вона могла просити або наказувати? Берегтись? Ховатись? На це вона не мала права. Бути сміливим? Не бути зрадником? У цьому вона й так певна — він триматиметься за всяких умов гідно.

— Мамо, пам'ятай: професор Ізидор Коперницький і його дружина — це для тебе найближчі люди.

— О, я знаю, дарма що пані Коперницька українка, вона завжди до серця бере наші справи. Ми ж знайомі були ще дівчатами, коли вона була панночкою Березовською...

— Ну, от-от. Може, мені буде легше дати звістку про себе панові Коперницькому, ніж тобі.

Грошей вдома було обмаль. В останню хвилину прибіг якийсь незнайомий зовсім студентик і похапцем сунув конверта:

— Від професора Коперницького. Відповіді не треба. До відзеня!

У конверті були гроші, без записки, і конверт без адреси. Значить, у комітеті дізнались, що він утік. Мама не знала, що професор Коперницький не просто професор Київського університету, а й стоїть на чолі таємного польського комітету.

Треба було поспішати!

Вона ще хрестила його, коли він уже зник за дверима, і у вікно вже не видно було його стрункої постаті, а вона все стояла і хрестила, хрестила, шепочучи: «Матка бозка, збережи його, хоч його збережи мені в цьому житті...»

Тедзику треба було поспішати. Але як поспішати?

Деколи він ішов пішки, деколи під'їздив на випадкових санях, а то раптом йому пощастило. Перед заїздом невеличкого містечка стояла каретка, видно, найманa. Він спитав у фурмана:

— Куди ви? Кого везете?

— Та двох паній до Козельців.

«Може, вони дозволять йому сісти поряд з фурманом на козлах?» — майнула думка.

З брудного будинку, заляпаного аж по вікна грязюкою,— лютий місяць, а розвезло наче в березні,— вийшли дві дами: одна вже літня, друга молода. Обидві суворі й смутні, в глибокій жалобі. «Наші. Польки»,— збагнув Тедзик. Підійшов, вклонився, спитав чемно й дуже тихо:

— Пшепрошем ясні пані, чи не дозволите проїхати з вами до Козельців? Я сяду поруч з фурманом на передку.

Молодша глянула перелякано.

— Будьте ласкаві,— тихо й спокійно відповіла старша і поважно кивнула головою.— Сідайте в карету.

— Я дуже потурбую вас, вам буде тісно.

— Там є відкидний ослінчик,— наказовим тоном мовила старша пані.

Вони їхали мовчки. О! Тедзик давно добре знав, що й серед співвітчизників-поляків є різні, і серед великих панів, і серед дрібної шляхти. Одні великі магнати допомагали войовничо настроєній частині, особливо бажали мати вплив на молодь, щоб навернути її на шлях боротьби за стару «Жеч Посполиту», інші — зараз їх була меншість,— боячися втратити свої місця і привілеї, які мали тепер,— навпаки, запобігали перед російським імператором і присягалися у вірності російському престолу. Та була невеличка частина і серед можновладців, діти яких йшли разом з ремісниками, біднотою, дрібною шляхтою, не вважали кожного росіянина чи українця ворогом. Правда, крім купки запроданців, що запобігала перед урядом, майже всіх поляків об'єднувало одне прагнення — прагнення національного визволення.

Та все-таки краще мовчати ці кілька годин переїзду.

— Дзенькую бардзо,— подякував він скромно, коли карета зупинилася коло гарної садиби. Обидві жінки вийшли з карети, і раптом старша пані, озирнувшись і побачивши, що фурман підійшов до коней і не дивиться на них, поквапливо перехрестила так само, як мати, й промовила:

— Хай береже вас матка бозка ченстоховська!

Він нахилився і з почуттям поцілував її руку. А в цей час двері будинку відчинилися і молодша з плачем кинулася до старого чоловіка, який вийшов на ганок. Тедзик поспішав далі...

Так, важко було зараз знайти польську родину, в якій би не зазнали горя... А жінки,— усі без винятку, чи втратили кого, чи ні,— носили жалобу. У жалобі були всі жінки, коли правили панахиду по розстріляних у Варшаві в житомирському соборі. У жалобі були всі жінки у київському костьолі, коли правили панахиду по Лелевелю, і вже генерал-губернатор віддав наказ — заборону носити жінкам жалобу, так само, як юнакам заборонено було одягати національне вбрання — чи польське, чи українське. Урядовці казали зневажливо — «хлопське».

...Однаково носили. І жалобу, і «хлопське» вбрання. Навіть підполковник Красовський, з котрим Тедзик познайомився у Коперницьких, вдома носив вишиту сорочку. Цей одяг був і знак приналежності до свого народу, і знак протесту. Красовський був давній знайомий Коперницького, ще з Кримської війни, а тепер, незважаючи на свій військовий чин, він ще більший чин мав серед молоді в революційній роботі, він стояв на чолі таємного товариства на Україні — «Землі і волі», і це так добре було, що вони обидва — Красовський і Коперницький — давні випробувані в боях друзі. Авторитет їхній серед молоді був непохитним, і до того ж обидва такі розумні, освічені, завжди трималися з усіма зовсім просто.

Тедзик згадав про них, і наче легше стало йти, легше було забути одну з небезпечних зупинок на хуторі,— як його назва — Колодяжне, чи що? На тому хуторі писарчук почав пояснювати дядькам, що вони повинні приглядатися до кожного клятого ляха, бо ляхи знову хочуть усе Подніпров'я спольщити, перевернути на свою віру, щоб усі люди, як колись, під польськими панами та ксьондзами були, а треба тільки царя-батюшку російського імператора слухати, за нього бога молити і його ворогів нищити.

Тедзик ледве стримав себе, щоб не втрутитися в розмову, та цього ніяк не можна було зараз робити —

його б схопили і все, а він же мусив за всяку ціну дістатися до Чернігова.

Та весь час по дорозі з усіх уривків розмов, чуток він відчував, який розгублений, який роздратований народ, зневір'я у нього до всіх і до всього, і що не давши народові того, що він по праву мав одержати — землю і волю, уряд у південному краї підкладав тріски для розпалення ворожнечі між поляками й українцями, а поляки теж у нестямній образі на утиски вже не зважали на права українців, не розуміючи, хто ж справжній винуватець. Хтозна-що творилося на очах.

Коли б можна було розтлумачити всім, хто справжній ворог, де корінь зла, щоб разом боротися. Як палко, проникливо звертався до своїх співвітчизників і до поляків Герцен на сторінках «Колокола», закликав об'єднатися в боротьбі не за Польщу «від можа до можа», а за права народів — польського, українського, російського...

Тедзик сам стільки разів переписав статтю з «Колокола» і сам роздавав, підсовував її скрізь, де було можливо й неможливо, та ще одного разу з газеткою «Великоросс», що надрукував їхній меткий організатор, невловимий Стефан Бобровський.

Він підходив до невеличкого сільця. Навіть бідні села на Україні влітку не виглядають жалюгідними завдяки щедрій зелені, вишнякам, маку та соняшникам, а слізьми загорьована осінь, безсніжна зима або холодна несмілива провесінь наче виявляють, дужче підкреслюють усі злидні, убозтво, безпросвітність життя. І невідомо, куди ж зайти. Хто одразу повірить, що він поспішає з сусіднього хутора у Чернігів до родичів, тільки й усього! Але ж затримався, треба переночувати. Зайде до когось, а той «хтось» і побіжить до станового. Адже по всьому Правобережжю дано наказа: про кожного подорожнього, особливо ляха, доносити... Власне, вже й до міста недалеко, та хлопець відчував, що сил майже нема...

Гарна висока молодиця несла воду.

— З повними? На щастя? — спитав Тедзик, намагаючись говорити весело й безтурботно, блиснув синіми очима. Знаючи свою принадну зовнішність, він завжди волів розпитувати дівчат або молодиць, взагалі

жінок. Він умів з ними пожартувати без образливої вольності і навести на потрібну розмову.

— Коли б тільки від моїх повних відер та щастя,— я б їх з ранку до ночі по селу носила! — кинула молодиця, і не жарт, а щось гірке пролунало у відповіді.

— Щоб кожному на щастя? А коли б якийсь лях клятий, то, мабуть, крижаною так і ошпарила б?

Молодиця раптом із злістю зиркнула на юнака:

— А що як лях? Не людина, чи що?

— Воно й правда. Чорт з ним, з ляхом, хай і йому повні! Краще тільки з зайцем, попом та становим не спіткатися, еге ж? — добродушно мовив Тедзик.

Молодиця з острахом глянула на нього.

— А ви ж самі з яких? Видно ж, панич?

— Та скорше недопанок! — засміявся Тедзик.— Нас таких зараз багато, хоч греблю гати. Вчився — не довчився. Залицявся — не оженився. Гуляв — усе прогуляв, а йшов, тебе побачив — не дійшов.

— А куди ж ви йдете? — ледь стримала усмішку жінка.

— До Чернігова.

— Пішака? Чого ж так?

— Кажу ж: гуляв — усе прогуляв. Та тут же недалечко. А може, й добрі люди стрінуться то й підвезуть! Не знаєш таких добрих людей? Ти-то гарна, а чи добра?

— Як до кого. До всіх доброю будеш— проковтнуть.

— Твоя правда. А втім, будь хоч трошки доброю до мене. Скажи, де мені тут краще перепочити. Їй же богу замерз, аж дрижаки беруть.

Тедзик базікав та весь час стежив за собою, щоб за звичкою не заприсягнутися «маткою бозкою», не запевнити «словом гонору», або не встругнути якогось польського комплімента.

Молодиця з мить вагалася. Вона-то, видно, була не з боязких, і слівця гостренького їй позичати не довелось, та такий час тепер непевний... Все ж таки стадило шкода гарного хлопця. Може, й справді прогулявся, а тепер пішака верстає. Вона одразу збагнула — чоловікові треба завтра до Чернігова їхати, мо', й візьме, а як не чоловік, то брат його молодший — Петро. Той, хоч і не треба, а Марина, тобто вона, накаже — усе зробить. А Тедзик, почувши, як вона відрубала про

ляха, одразу впевнився, що цю молодицю можна попросити.

Вже за кілька хвилин сидів він, здалося йому, в теплій хаті. Правда, незабаром він відчув, що не дуже теплій, але чистій, охайній, хоч і досить порожній.

Чоловік навіть не дуже здивувався, коли вона з Тедзиком увійшла до хати.

— Василю, паничу треба до Чернігова. Ти ж намірявся їхати, то, може, підвезеш? Їм ще й сьогодні треба було б.

— Як треба, то й треба,— спокійно відповів чоловік.— Сідайте в нашій хаті. Ти б, Марино, обідати дала, а по обіді рушимо.

Як усе просто, легко оберталося! Тедзик про себе дивувався — чому?

Молодиця швиденько загуркотіла рогачем, витягла з пічки казанок з темними галушками, миску картоплі.

— Призволяйтесь, паничу,— приязно мовив хазяїн, подаючи дерев'яну ложку.— Мамо! Злазьте там та йдіть до столу.

Пришкандибала стара-престара, ну, зовсім древня бабуся, уся схожа на зморщений сердитий маслюк. Тедзик вклонився їй, вона й не подивилася на нього.

Перехрестилися, почали сьорбати юшку, і здалася вона хлопцеві дуже смачною, і, може, те, що він з таким смаком, не гребуючи, їв з ними з однієї миски,— а він був просто голодний,— одразу привернуло до нього хазяїв.

— Сказано Злидні, нема чим людину подорожню пригостити,— несподівано зашамотіла беззубим ротом стара.

— Це наше прізвище Злидні,— пояснив Василь таким тоном, ніби хотів застерегти: не звертайте уваги, хай патякає, що заманеться.

— Хіба ми злидні, мамо,— заперечила Марина.— Он у сусідів і жменьки борошна вже нема, і картопля — одне гнилля перемерзле, а у нас юшка і з цибулею, і з сіллю.

— Ще й така смачна! — похвалив Тедзик.

Стара підсмикнула губи, сердито закивала головою, аж страшно стало, що відвалиться.

— Як у тюрязі ще посидить, так і без солі звикне!

— Хіба він один сидів? — заступилася Марина.

— А ти б язика придержала. Забула, що й тебе різками вчили.

— На свою голову навчили! — огризнулася молодиця.

— Помовч,— спокійно стримав її Василь.— Тобі що, небезпремінно, щоб твоє зверху було? Вони старі, хай говорять.

— Та я хіба що? Мамо, їжте! Я й справді така язиката вдалася, ви ж, мамо, знаєте. Беріть картоплі, паничу, у нас ще добра! — раптом весело мовила Марина, і Тедзик зрозумів, що справжньої сварки тут нема. Отак за звичкою стара свекруха бубонить, невістка без серця огризається, для годиться чоловік спиняє, але й відчув одразу, що в цій хаті траплялось щось незвичайне, коли й тюрягу згадали, і різки, якими молодицю вчили. Може, тому й до хати впустили, бо вже самі біди немалої скушували? Шкода, що не можна було розпитати — незручно.

— Хай краще Петро їде,— після обіду раптом сказала Марина,— а то староста побачить, що не один їдеш, присікається.

Вона дивилася на Василя стривоженими очима, і Тедзик подумав, що їй не хочеться Василя відпускати, непокоїться за нього. Може, це він і сидів у тюрязі?

Прийшов Петро, схожий на брата, тільки похмурішний.

— Василь нездужає,— заторохтіла Марина.—Ти замість нього поїдеш, а за одним заходом і панича одвезеш.

— Про мене, хай їдуть.

— Та ти не кажи нікому, вже вечоріє, отак простенько на шлях і беріть. А як що — скажеш, тільки-но сів.

— Про мене,— знову буркнув Петро.

— Киньте кожуха Миколиного, а то замерзне,— проскрипіла, вмощуючись на своєму сідалі на печі, стара, і закашлялась, і закректала, наче якийсь нічний лісовий птах.— Ох-хо-хох, старій бабі і на пічці ухаби.

Марина, всміхаючись, допомагала їй. Василь витяг із скрині старого кожуха.

— Може, й нашому Миколі хтось кожуха кине по дорозі, ох-ох,—долітало з печі шамотіння.

Поїхали.

— Хороша ваша мати,— сказав Тедзик.— Удає, що сердита, а добра. Старенька вже зовсім.

— Не такі вони старі, як спрацьовані та згорьовані. З восьмерих дітей нас двійко лишилося — я та Василь. А тих — кого хвороба згубила, кого в солдатах смерть надибала, сестру пани до Петербурга забрали — однаково, що вмерла, а Миколу жандарі застрелили, ще як я малим був, та матері брати сказали, що його в Сибір заслано, а то збожеволіла б. Нехай дожидають, їм так легше, а побачаться вже на тамтешнім світі.

— А батько? — спитав Тедзик.

— Батько ще у Кримську загинув... Сама вона з нами, як та чайка при дорозі, а була — ого!— молодиця на все село. Не гірша за Марину... То вона так на невістку для порядку бурчить... а сама любить... Як ту різками торік карали, мати наша, як вовчиця, вила-голосила та так кляла, ми боялися, що її заберуть або такого штурхана дадуть, що й не встане. Насилу в хату затягли сусіди. Василя ж забрали до в'язниці. А Марина причвалала додому й каже: «Мамо, не побивайтесь так, аби Василько живий був, а мені, як на собаці, хіба на панському дворі не куштувала, не звикла?» Вона, справді, на панському дворі дівчам ще була. Каже: «Як поб'ють — то не повісять, а як повісять — то не поб'ють». А мати їй: «Цур тобі пек за такі слова, горличко ти моя бідолашная»,— та цілісіньку ніч над нею просиділи.

Так і уявилася Тедзикові та ніч страшна — лежить побита Марина та намагається жартом заспокоїти стару, а стара бідкається коло неї, і обидві думають: усе перетерпимо, аби Василь живим повернувся.

І в кожній хаті своє, своя драма, як і в його власній.

— А Марина й не соромилася аж ніяк, що її різками покарано було,— помовчавши, навіть з якоюсь гордістю сказав Петро.— На третій день вийшла, усім людям у живі очі дивиться та й каже: «Я гадала, нам воля, а воно воля тільки різкам — яка була, така й лишилася». І дарма що баба, а її на селі всі слухають.

— А ви жонатий? — спитав Тедзик.

— Та ні! — І раптом по-доброму засміявся.— Хіба таку другу Марину знайдеш? А гіршу — не хочу! Но-но! Чого ви пристали, злиденні! — гукнув він на коней, раптом стало ніяково, що з чужим подорожнім так розбалакався, може, тому, що хлопець приязний і в таких же літах, як він сам.

Вже їхали мовчки. Тедзик і носа сховав у високий комір кожуха і вже трохи куняв, навіть щось верзлося — мішанина з баченого за останні дні та почутого від Петра.

— А он уже й місто! — почув раптом Тедзик. Він таки справді задрімав, і не хотілося вилазити з свого кубла.

Та вже замайоріли вогники — то в хатах на околиці засвічували світло.

— До побачення, Петре! Дякую вам щиро, передайте подяку і мамі вашій, і братові, і братовій. Може, коли ще побачимося?

— А що ж, на віку, як на довгій ниві. То, може, я вас куди треба підвезу.

— Ні, спасибі, трошки розімнуся, мені близько, треба сон прогнати.

Справді, свіже повітря одразу наче вмило, підбадьорило, і він пішов упевнено й швидко.

Адресу він знав напам'ять. Ніяких папірців із ним не було, крім одного, зашитого в підкладку рукава на піджаці. Він не розпитував поодиноких зустрічних, хоча раніше ніколи не бував у Чернігові. Та йому добре пояснили київські товариші, як вийти на гору, як поминути собори, вийти на потрібну вулицю, і там на розі будинок. «Повтори номер будинку» — казали,—постукаєш або подзвониш і тоді спитаєш, чи дома».

Останнім часом Тедзик дуже натренував пам'ять на таких прогулянках.

У відвідинах нічого дивного не було. Колишній учень дізнався, що саме тут учителює його колишній улюблений учитель. Учитель математики. Що може бути безневинніше? Це про всякий випадок. Але «всякого» випадку тут не мусить статися. Його тут ніхто не знає.

Тедзик смикнув на дверях саморобне калатальце. Визирнула покоївка, певне, хазяїв — моторна, гостроносенька.

— Чи вдома добродій Дорошенко Ілля Петрович?

— Ні, ні, пана Дорошенка нема дома.

От тобі й маєш!

— А чи скоро буде?

— Ні, авжеж ні! Хіба ви не знаєте? Вони ж на виставі. Усі, усі туди пішли. Ви краще теж ідіть туди! Там усі! Сьогодні ж вистава знову.

Яка вистава? Хто усі? Але Тедзик, не виказуючи ніякого здивування, мовив у тон дівчині.

— Я й не знав! От досада! Певне ж, квитків уже не дістати.

— Так пан же Дорошенко сам квитки продавав, може, лишився хоч одненький.— Явно, що для дівчини якась там вистава заступала зараз цілий світ.

— А як ні? — Тедзик усміхнувся.— Що тоді робити? Додому мені далеко вертатися. Ти ж мене до себе не пустиш? — пожартував він.

Дівчина чмихнула.

— Такого гарного панича і без квитка пропустять, а мене матір божа від нього врятує! Ви ж знаєте, де вистава? У тому будинку, де пани завжди збираються, тут же недалечко, ви навпростець, площею, може, ще й на початок встигнете. Пані недавно пішли.

— Пані Дорошенкова?

Дівчина знову чмихнула.

— Та ні ж бо, вони ж ще нежонаті, хіба не знаєте? Моя пані з дочкою.

— Ну, спасибі, чорнявко. Я після вистави все ж таки прийду до тебе! Чекай!

Чорнявка зойкнула, зашарілась, і коли він пішов, ще з мить дивилася услід відверто заздрісним поглядом. Такі неймовірні втіхи, як вистава, були не про неї. Їй наказано було стерегти хату, переробити безліч роботи. Але гарний панич їй усміхнувся, і вона, наспівуючи пісеньку, зовсім як Попелюшка з не знаної їй вічної казки, побігла на кухню. А що, як справді він теж прийде з панами вечеряти?

Тедзик прискорив кроки. Справді, що може бути природніше і простіше, як зайти на виставу, де сьогодні, певне, вся інтелігенція міста? Але ж, мабуть, там і поліція? Та саме там на нього не звернуть уваги! Крім думки, що, певне, він побачить своїх друзів і знайомих і, головне,— Іллю Петровича, виникло раптом підсвідоме легковажне бажання, таке природне у молодої людини — бажання світла, вогнів, безтурботних облич, посмішок, веселого гомону. Хай ненадовго. Тільки як перепочинок. Він оглянув себе, струснув соломинки з пальта, під пальтом у нього цілком пристойний одяг, не для світських вечорів, звичайно, але цілком пристойний!

Він підтягнувся і зовні, і внутрішньо, усміхнувся. Кому? Просто тому, що з'явилося таке легковажне рішення, і попрямував навпростець до будинку, який весь світився вогнями і був «Дворянським зібранням».

Вистава вже почалася, видно, народу було багато, швейцар і капельдинер теж стояли у дверях і з цікавістю дивилися на сцену. У нього ніхто не спитав квитка. Він з таким безтурботним і впевненим виглядом зайшов, що служителям і на думку не могло спасти, що в нього нема ні квитка, ні контрамарки. Він скинув пальто, віддав на вішалку і поспішив до зали, на ходу причепурюючи хвилясте волосся.

У залі було глядачів, що й яблуку ніде впасти. Багато стояло попід стінами, попід колонами, і на нього ніхто не звернув ніякісінької уваги, бо він теж став під стіною позаду всіх. Він не знав, що за вистава, він не зупинився біля великої афіші, що висіла біля дверей, йому було до цього цілком байдуже.

Та раптом знайомі слова, знайома музика примусили його внутрішньо стрепенутися. Щось дуже далеке виринало, наче з іншого, але його, його життя! Йому здалося, наче хтось голубить його, як у дитинстві, ніжно й весело. Так, так, оця проста музика, скомпонована з народних пісень — скільки разів довелося йому повторювати на своїй скрипочці одну й ту ж музичну фразу, а педантичний і невблаганний щодо музики капельмейстер оркестру графа Потоцького старий Йоганн Ляндвер, якщо вже й узявся підготувати гімназичний оркестр,— не припускав ніяких потурань. Він простоював коло кожного і рукою відмахував такти. Старий музикант переживав кожну ноту. Адже він сам оркестрував весь акомпанемент, і він же допомагав учителю Марковичу скомпонувати знайомі пісні. Тедзику не набридало повторювати десятки разів те ж саме, він був гордий, що його взяли в той невеличкий гімназичний оркестр, і він хотів грати якнайкраще, бо саме тоді він таємниче безтямно закохався в Марію Олександрівну, дружину вчителя Марковича. Він сам знав, що це безглуздя, але ж в той час йому здавалися безглуздими всі люди, які спокійно, а не закохано

дивилися на неї. Правда, своїм ревнивим серцем підлітка він відчував, що таких мало.

Зі сцени линуло:

Ой я дівчина Наталка,
А зовуть мене Полтавка...

І губи Тедзика мимоволі розтягалися в посмішку. Зараз співала якась молода жінка, а тоді, в Немирівській гімназії, звичайно, і жіночі ролі грали хлопці. Наталку грав гімназист сьомого класу, кругловидий і рум'яний, як дівчина. На ньому була спідниця, керсетка, вишита сорочка і багато намиста, а на голові перука з косою і віночок з стрічками. Прегарна вийшла дівчина з того Грицька! Серце Тедзика щеміло від заздрості не тому, звичайно, що не він переодягнутий був дівчиною, а тому, що вбрання принесла «вона», Марія Олександрівна. Може, це було її власне? А може, вона сама вишивала цю сорочку? І вона так спокійно й весело розмовляла з Грицьком, який червонів чи від того, що був переодягнутий, чи й від того, що й сам був закоханий так само, як і старий капельмейстер Йоганн Ляндвер, і вже всі хлопці помітили, що з нього одразу немов водою змивало усю строгість та педантичність, коли приходила Марія Олександрівна. Музиканта аж ніяк не дратували її запитання, в яких завжди знаходилась якась крихітка поради. Вона їх робила дуже чемно й скромно, немов між іншим питала і перепрошувала при цьому, і пан Ляндвер брався виправляти, а інколи він просив проспівати її те або інше місце, і вона, трохи почервонівши, неголосно наспівувала.

На репетиції вона частіше заходила не одна, а з своїм чоловіком Марковичем та з Іллею Петровичем. Вона готувала всі костюми, і їх було зроблено з таким смаком і знанням народного вбрання!

Зараз він згадував мимоволі ту виставу, підготовку до неї, ту щасливу «Наталку Полтавку», адже цим жила вся гімназія, вся інтелігенція Немирова! Не хотілося відходити від тих спогадів, але йшла вже остання дія, і, коли гримнули оплески, Тедзик мерщій почав шукати очима того, для кого сюди прийшов.

Звичайно, він був тут — Ілля Петрович Дорошенко. Він стояв коло Опанаса Васильовича Марковича.

Опанас Васильович щось гаряче говорив, шукав когось поглядом, комусь усміхався, одне слово — ще жив цією виставою, успіхом, він був у своїй улюбленій сфері! А Ілля Петрович, хоч і плескав у долоні, і кричав, як усі, «браво» — обличчя у нього здалося Тедзику сумним. Він не те щоб постарів за ці роки, що Шуазель його не бачив, а начебто якось висох, посірів. Гіркі зморшки лягли навколо рота, зморшки прорізали чоло, зблизу помітне було тонке павутиння на скронях.

— Пане вчителю! Ілля Петровичу! — прошепотів, нахилившись до нього, Тедзик.

Дорошенко підвів голову, якусь мить дивився ошелешено і раптом схопив хлопця обома руками й притис до себе.

— Тедзику! Як? Наче з неба звалились! Опанасе! Пізнаєш? Це ж Теобальд Шуазель!

Ще не розібравши, хто це і чому так радіє друг, Опанас Васильович, сам перебуваючи в піднесеному настрої, міцно обняв Тедзика. Адже той прийшов на й о г о «Наталку Полтавку»!

— Ви бачите, бачите, який успіх! Ми вже вдруге повторюємо.

— Я щасливий, що потрапив одразу сюди,— мовив Тедзик.— Ілля Петровичу, ви зараз додому? Адже вистава скінчилась.

— Що ви? — замахав руками Опанас Петрович.— Хіба ви не читали афіші? Поверніть, либонь, голову, мій голубе!

На стіні і в залі також висіла афіша, яка повідомляла про те, що

«На тутешнім театрі
на підмогу убогим студентам нашої губернії
товариством, кохаючим рідну мову,
представлятиметься «Наталка Полтавка»
оперета І. Котляревського».

Далі йшов перелік дійових осіб.

— А яка Терпелиха! — захоплено сказав Опанас Васильович.— Це ж дружина нашого чернігівського поета — байкаря Глібова. А Микола? Наш милий лікар Степан Данилович Ніс. Та він будь-якого столичного актора за пояс заткне! Шкода тільки, що Наталку не Меланія Овдіївна Загорська співає, правда, Илько?

Її сопрано не порівняти з цим! Ну, та вона в дивертисменті у третьому відділі виступить у хорі, ви її почуєте — увесь хор перекриє!

— Хіба буде ще відділ? — спитав Тедзик. Він хотів би одразу піти з Іллею Петровичем.

— Аякже, ще два відділи. У другому аз багатогрішний прочитаю повістку Стороженка «Вуса», а в третьому — читайте.

Так, Тедзик прочитав:

За тим товариство співатиме наські пісні:
1. Ой не пугай, пугаченько! (удвох)
2. Ой Морозе-Морозенко (гуртова)
3. Ой котилось та яснеє сонце (гуртова)
4. Ой по горі, по горі вівчар вівці гонить (гуртова).

Ще було оголошено, що «перед починком театру музики гратимуть увертюру з «Наталки Полтавки», зложену Іваном Ляндвером».

— Це ж ще робота нашого немирівського Йганна Ляндвера,— пояснив Маркович.

— А я пізнав, згадав, уявіть собі, я ж сам грав у нього в оркестрі!

— Нас просять ще повторити ближчими днями,— з задоволенням мовив Маркович.— Шкода, що великий піст починається, а то заробили б для нашої молоді! Навіть дорогі квитки розхватали й отямитися не встигли, а боялися, що надто дорогі!

Він з гордістю показав на тій же афіші:

«Ложі: середні — 15 крб.
літерні унизу — 10 крб.
крісла — 3 крб.
Місця за кріслами — 75 коп.
Галерея — 30 коп.
Білети продаватимуться у І. П. Дорошенка,
а в день представленія у театрі.

— І жодного не лишилося! — похвалився Опанас Васильович.— Добре, хто зарані купив.

— Або, як я, зовсім не купував,— засміявся Тедзик.— Капельдинер і швейцар так були захоплені дією, що я спокійно пройшов без квитка.

— От і добре! — зрадів Опанас Васильович.— Ні, це таки подія для Чернігова, та й взагалі для театрального, культурного життя України. От ще послухаєте хор! Мене можете не слухати — в цей час покуріть собі та погомоніть з Іллею Петровичем у буфеті, а от хор обов'язково послухайте, і хай Ілько зверне вашу увагу на Меланію Овдіївну — такого голосу в нас ще не чували, обов'язково надалі Наталку вона співатиме. Ну, любі мої, перепрошую, мені треба навідатися до хору. Ми побачимося після концерту!

Він поспішив за лаштунки, діяльний, задоволений. Коли б зараз побачили його закордонні знайомі, Марія.

Та він зараз про них не думав. Він радів, що вистава має такий успіх. Він радів, що так добре грав Ніс. Він радів, що серед аматорок хору виявилося чудесне сопрано.

— Марія Олександрівна теж тут, у Чернігові?

— Ні,— похитав головою Дорошенко.— Вона ще за кордоном, у Парижі.

— Що? Знову поїхала?

— Вона й не приїздила.

— Як? З того часу?

— Так, з того часу. Опанас Васильович чекає їх у ближчому часі. Марію Олександрівну й Богдася. Хлопчик увесь час з нею.— Він говорив про це надто сумно, сам це відчував.— Де ви зупинилися?

— Поки ще ніде. «З корабля на бал», вірніше, просто з воза на «Наталку Полтавку» в чернігівському театрі.

— Значить, у мене,— зрадів Ілля Петрович.

— А ви не боїтеся? — напрямки спитав Тедзик.— Може, я навіть дуже легковажно вчинив, що прийшов просто сюди.

— Навіть коли є чого боятися, ви повинні зупинитися у мене. Хіба не так? Так що ж, слухатимемо «Вуса» у виконанні Марковича і хор з незрівнянним сопрано пані Загорської? Чи чкурнемо просто до мене?

— Слово гонору, до сопрано мені байдуже. Крім того, не треба випробовувати долі — поки що кавалери в блакитних мундирах на мене не звернули уваги.

— От і добре. Ходімо мерщій до дзвоника, а сопрано за нас Опанас Васильович залюбки послухає.

Та одразу втекти не пощастило.

— Ілля Петровичу! Невже ви не будете до кінця?— спитала, як проспівала, підходячи назустріч і стаючи так, наче брала його в полон, огрядна, ще не стара пані.— Ми з Лізонькою сподіваємося, що після вистави ви повечеряєте у нас у невеличкому товаристві, і Опанас Васильович попереджений.

— Вельми вдячний, але ніяк не зможу, я дуже зайнятий сьогодні, тому й тікаю,— відповів чемно, але категорично Дорошенко. Він не сказав, що до нього приїхав приятель, дами могли б запросити й того! Він і не представив Тедзика, не знаючи, може, тому не слід зараз називати своє прізвище. Та Тедзик сам тактовно відійшов, але бачив, як Лізонька, певне, дочка, зажурено та розчаровано дивилася на вчителя.

— Я обов'язково завітаю до вас цими днями,— вирішив пом'якшити свою відмову Ілля Петрович.— Мені треба побачитись із вашим чоловіком.

— А з нами? — кокетливо спитала мати.

Дочка була скромніша й приємніша, але з досить невиразним обличчям.

— Це зрозуміло без зайвих пояснень,— вклонився Дорошенко.

— Ви користуєтесь тут успіхом,— зауважив Тедзик, коли вони вийшли на вулицю.

— Це для мене потрібне знайомство,— виправдуючись, відказав Дорошенко.— Чоловік цієї пані — керуючий акцизним управлінням. Він обіцяв влаштувати на службу Опанаса Васильовича.

— Ну, а дружина цього чоловіка, певне, має намір влаштувати вас?

— Я сподіваюсь, що це їй не вдасться. Хоча я нічого поганого не можу сказати про дочку, вона не схожа на матір, та я вже звик бурлакувати.

Ще краще, ніж у світлі, піднесеному гомоні, на людях, було опинитися в невеличкій кімнатці Іллі Петровича, звичайній кімнатці провінційного гімназичного вчителя, що йому здають від себе хазяї великої квартири або власники будинку. Кімнатка була наче рідна сестра його немирівської, куди досить часто навідувався Тедзик — канапка, поличка книг, портрет Тараса Шевченка на стіні. А на столі — Тедзик одразу підійшов до столу — фото Гарібальді, якогось хлопчика (він не пізнав Богдася) і Марії Олександрівни Маркович!

У пам'яті вона лишилась такою, якою бачив колись у Немирові,— зовсім-зовсім молода, коси зоколоті ззаду, певне, важкі, здавалося, через них вона ходила завжди так прямо і не хилила голови, погляд ясних великих очей, привітна доброзичлива усмішка. Тут, на картці, вона була в накинутій на голову мереживній темній косинці, і очі здавалися на фотографії зовсім темними, і в них були неспокій і тривога, як у людини, яка не тільки зазнала вже багато прикрощів, але й передчуває, що й попереду невідоме майбутнє не віщує радощів.

Ні, вона не була несхожа на ту, немирівську, але здалася юнакові ще кращою, привабливішою, якоюсь таємничою через цей незвичайний, несподіваний для нього вираз обличчя, тривожний погляд.

Тедзик не міг відвести очей від картки.

— Як вона змінилася! — вирвалося у нього.

— Кажуть, взагалі дуже змінилася,— тихо мовив Ілля Петрович, і щось безмежно сумне й безнадійне бриніло в його голосі, але він зовсім не зніяковів, як колись у Немирові, коли Тедзик побачив картку Марії Олександрівни в нього на столі. Тепер це було як цілком належне.— Вона надіслала мені цю картку, а Богдась — картку Гарібальді ще з Італії. Вона з ним торік в Італії була. Писала, що дуже там з Добролюбовим заприязнилася. Він аж до своєї смерті їй писав і її справами турбувався разом з Чернишевським. Еге ж, багато побачила світу й людей. До Лондона їздили, це ще разом з Опанасом Васильовичем. Опанас Васильович хвалився, як її Герцен уподобав, листується з нею, про неї в «Колоколе» написав, захистив від несправедливої критики. Читали?

Тедзик кивнув головою.

— Що їй Чернігів? У неї зовсім інші обрії тепер. Не бачу я, щоб вона так уже рвалася сюди,— і знову сум і безнадійність бриніли в його голосі.

— А може, й не треба, щоб вона їхала тепер? Просто не можна? Самі ж кажете, з якими людьми зв'язана, це ж неспроста! Ні, можливо, їй небезпечно повертатися! — палко сказав Тедзик, ніби повинен був виправдувати Марію Олександрівну перед Дорошенком.

— Я й сам інколи так думаю,— відповів той.— У листах до Опанаса Васильовича вона весь час обіцяє незабаром приїхати. Він так за ними сумує.

— Ну, я сьогодні не помітив!

— Це він за своєю улюбленою справою трохи ожив. Але що я — теревені розводжу, а ви з дороги, певне, голодні.

— Та ще з якої дороги!

— Ну, то я швиденько чай зберу, і якщо дівчина-покоївка ще не спить,— щось вигадає для нас.

— От через мене ви втратили нагоду добре повечеряти в гостях.

— Скажете таке,— вже весело махнув рукою Дорошенко.— Ризикувати своєю волею заради «чечевичної похльобки»!

— А тепер скажіть мені, яким вітром занесло вас до нашого Чернігова,— спитав Ілля Петрович, коли вони вже сиділи за вечерею.

— Злим вітром, Ілля Петровичу,— серйозно відповів Тедзик.

— Я вам можу допомогти? Я вам потрібний?

— Безперечно. Саме ви мені потрібні. Ви ж тут уже майже старожил. Ви, певне, знаєте Івана Олександровича Андрущенка. Того, що закінчив у Москві Межовий інститут?

— І працює тут у Межовій палаті землеміром,— підхопив Дорошенко.— Він живе в «курені» у батька отамана курінного — Носа. Ви його бачили сьогодні в ролі Миколи.

— А, так? Значить Андрущенко близький з Носом? Нос у вас тут проводир, чи що?

— Я б не сказав. Це Куліш охрестив Носа «курінним отаманом», та ви ж знаєте самі, який далекий сам Куліш від революційних настанов. Мені здається, що й з Носом у Андрущенка глибокого взаєморозуміння у поглядах і справжнього контакту нема, особливо останнім часом, коли чекають дії, а не балачок у приємному товаристві. Ніс — добра людина, нічого не скажеш, порядна, український просвітитель, але далі цього не піде. Андрущенко, його товариші — це люди, котрі зв'язані з ділом.

— Зрозуміло. Власне, в київській «громаді» таке ж розшарування, не лише в українській, у польській гміні

немало людей, які дбають лише про національне відродження. Це природно, ви ж самі, Ілля Петровичу, бачите, що полякам терпець урвався.

— А українцям?

— Звичайно, також. Але коли б усі зрозуміли, що справа не лише в польських та українських школах. Я знаю, знаю,— гадаючи, що Дорошенко хоче йому заперечити, зупинив його рухом руки Тедзик,— рідна мова, навчання на рідній мові, це, може, й перший крок визволення нації, але ж ви самі давали мені читати Герцена — і школа, й освіта ніщо, коли народ безправний і голодний, коли все в руках панівної верстви, якої б нації вона не була! Тепер, ви самі знаєте, ми напередодні великої рухавки — польського повстання. Але ж треба, щоб зрозуміли, за що повстання! Чи підтримає нас народ? У деяких селах по дорозі я мусив критися, щоб селяни не відвели мене до військової сторожі, тільки тому, що я лях, селян нацьковують, і я б сказав, дуже влучно використовують настанови й настрої тих груп польських панів, які мріють про відродження Польщі в якихось ефемерних кордонах сивої давнини...

— Нехтуючи тим, скільки тоді українці терпіли від шляхти.

— Звичайно, це одна з найбільших погроз для рухавки.

— А ви, Тедзику, гадаєте — наші села, наш народ не напередодні повстання? Адже здебільшого не хочуть підписувати уставні грамоти, відробляти за землю. От коли б усе це обурення, народний гнів та в одне річище... Адже я певен, не скрізь і не всі селяни ладні кожного ляха відвести до поліції!

— О ні, я сам потрапляв зовсім у протилежні умови...— І Тедзик хотів розповісти про останню свою зупинку в сім'ї Василя та Марини, але Дорошенко вів роздумливо далі:

— Мені здається, саме на нас велика провина, по-перше, що ми далеко від народу, по-друге, і серед нашої інтелігенції, серед нашої молоді нема також цілковитого розуміння нагальних потреб і навіть просто взаєморозуміння поміж себе. Інколи мені здається, що і Герцен, і листівки «Молодої Росії», і все — це глас вопіющого в пустині. А тих, що розуміють і ладні життя

віддати,— таких жменька. Але що ж, хай поки що жменька, з кожним днем вона ростиме, наша жменька!

— Я й приїхав, власне, прийшов, щоб зв'язатися з вашою жменькою і розповісти, що робиться у нас і що ми гадаємо робити.

— Це я зрозумів одразу. Я зведу вас з Андрущенком.

— За це ви матимете від мене подарунок. Може, ви пам'ятаєте маленького гімназиста Немирівської гімназії Стефана Бобровського. Та ні, певне, ні, вчився він тільки в молодших класах, а потім переїхав до Санкт-Петербурга.

— Але це відоме прізвище, я не раз його чув.

— Один брат, юрист, зараз на Бердичівщині, другий — офіцер, штабс-капітан, а сестра Евеліна — дружина нашого польського поета. Його вірші співають тепер у костьолах, як гімни й молитви! Вони, брати і сестра, рано лишились сиротами, і Стефан мусив просто змалку заробляти репетиторством, щоб самому вчитися. Але здібності в його блискучі, в шістнадцять років він був уже студентом Петербурзького університету, та, здається, з другого чи з третього курсу перевівся до Києва й швидко перейшов на нелегальне становище.

— Значить, не для навчання перевівся?

— Ні, звичайно. Він налагодив у нас, у Києві, друкарню. Тепер я можу вам розповісти про це. Він передрукував російську листівку «Великоросс», видав польську газетку «Відродження», в якій писав саме за настановами Герцена: кожен народ має право на самостійне життя, на спілкування з іншим лише за власним бажанням...

— До нас вони не дійшли,— здивувався Дорошенко.— Може, в Андрущенка є, так він мені показав би.

— Певне, нема, оце й є мій подарунок вам! Але тільки прочитати, я мушу подарувати братикам-полякам, щоб у них у головах трохи проясніло. Ви не уявляєте, з якими труднощами я зберіг ці аркушики! Але я обіцяв Стефану... До речі, Стефан був у великій дружбі з підполковником Красовським.

— Чому «був»?

— Бо зараз Стефан далеко. Невідомо де.

— Його заарештовано?

— На щастя, ні. Він встиг утекти, коли викрили його таємну друкарню. Уявіть собі його винахідливість і сміливість! Він налагодив друк прокламацій і своєї газетки—знаєте де? У друкарні Києво-Печерської лаври!

— Києво-Печерської лаври!? — не вірячи власним вухам, перепитав Ілля Петрович.

— Так, так, там, де друкували житія святих та портрети архієреїв та митрополитів і дещо,— Тедзик лукаво примружився,— на замови поліції, ну, там усякі бланки, тощо, і поряд із цим — перші у Києві революційні листівки!

— Нова історія для Києво-Печерського патерика! — усміхнувся Дорошенко.— Коли б у нас був свій Дюма, він би використав це для роману.

— На жаль, це не в романі, а в дійсності. Якийсь негідник, мерзотник-провокатор виказав майже весь підпільний гурток у Києві. Нагрянули з обшуком і в друкарню, знайшли літографські камені, примірники надрукованого, що не встигли винести. А втім, дещо встигли винести раніше й розповсюдити, навіть під час київських славнозвісних контрактів.

— А сам Бобровський?

— Стефан утік, попереджений про обшук, а з ним і мій добрий товариш, студент Сашко Крилов, українець, закоханий у Шевченка і Марка Вовчка. Де вони зараз — не знаю. Може, навіть за кордон подалися. Він не раз казав, Стефан: «Коли б мені за кордоном опинитися і віч-на-віч побачитися з тими князями та панами, що з Парижа намагаються керувати польським рухом». Я певен, що він уник арешту, а арештів було досить за цей час! Сам собі не вірю, що я тут із вами сиджу. Після кожної панахиди по розстріляних поляках, по Лелевелю у Житомирі, Києві та скрізь — сотні арештів. Наче якийсь морок насунувся на світ. Знаєте, у мене весь час перед очима величезний чорний хрест з білими смугами і червоними квітами...

— Тедзику, я знав, що ви всі трохи містики, але до такої міри... Який хрест? Чому це вам ввижається хрест?

— Це зовсім не містика, а цілком реальний хрест. Хіба ви не чули? У Житомирі вночі проти собору на площі водрузили хреста, мабуть, близько шести аршинів

заввишки, пофарбованого у чорне з білим і з написом: «Na pamiatkę zamordowanych polakov 1861 roku». На хресті цьому висіли вінки з живих квітів. Я бачив цей хрест, мене саме тоді з Сашком Криловим послали до Житомира. Цей хрест — для мене наче початок усієї трагедії. Поліція ще вдосвіта зняла його й кинула в дровник пожежної команди, де валявся пожежний реманент.

— Яке безглуздя! Це ж, певне, лише викликало обурення!

— Несамовите. Але спочатку люди намагалися стримати свої ображені почуття. Зібрався великий натовп, всі житомирські поляки. Серед натовпу, що рушив до начальства — генерала,— найбільше було жінок. Так, так, пань і панянок, усі в жалобі. Серед них Ганна Пустовойтова — дівчина, яка і в костьолі заспівувала заборонені польські гімни під виглядом молитов. Її потім хотіли запроторити в монастир, так мати зуміла довести, що вона католичка, і якщо її зашлють в православний монастир — вона дійде до самого папи у Ватікані. Так от, на переговори з генералом пішли три пані — жінки, а не чоловіки, підкреслюю це! Вони просили віддати хрест і дозволити справити панахиду. Нічого з того не вийшло. Телепень-генерал перелякався, розгубився, тримав себе брутально. І що ж? Врешті йому довелося військом, зброєю, пострілами розігнати тисячний натовп, який цілісінький день уперто й сміливо стояв на майдані. Постріли, звичайно, зробили своє. Вночі арешти, облави. Житомир оголосили на військовому становищі. Я з Сашком ледве втекли. А коли б ви побачили, що робилося в Києві на панахиді по Лелевелю! Тисячі зібрались, не лише поляки. Костьол не міг всіх умістити. Навколо церкви стояли навколішках і співали! Наче зараз бачу, як з церкви виходять разом Стефан Бобровський, підполковник Красовський і професор Коперницький. Разом. А потім, потім, не можу і зараз не засміятися, коли згадаю чудову картину — студенти примусили жандармського полковника, відому архібестію, який привів військо, стати навколішки й співати «Боже, котрий Польщу...». Ні, ви тільки уявіть його перелякану огидну пику! Він ледве врятувався від люті й самочинної розправи натовпу. Сашка таки захопили, одразу віддали в солдати,

та він з казарми втік і на Подолі переховувався. Я скористався його досвідом і також втік, коли й мене забрали в казарми.

— Ой, милий мій Тедзику, і попри всі страшні пригоди ви зберегли почуття гумору і життєрадісність.

— Дорогий мій Ілля Петровичу, пригоди ще не скінчилися. Вони лише починаються. А зараз на мене просто повіяло таким спокоєм тут у вас, у Чернігові, після Житомира, Києва. Я розумію, і тут, певне, свої справи й пригоди, але зараз, після всього, що я зазнав,—раптом «Наталка Полтавка»... Чудове сопрано... А по дорозі, в одній хаті, де мене трохи відігріли,— одного сина забито, другий у в'язниці посидів, а жінку його, прегарну молодичку, пороли з іншими селянами, коли каральні загони розтлумачували людям про волю! Чого я тільки не набачився і не начувся по дорозі! Хвилинами здавалось: тільки підклади скіпочку — і займеться пожежа...

— Але, як трапляється на пожежі,— війне вітер, та саме на солом'яні стріхи. Та буває — люди біжать рятувати — хто з відром та цебром, хто з багром, а баба Христя з іконою. Поки що багато наших балакунів у ролі баби Христі — там горить, а вони з молитвами!

— Але ж треба, щоб горіло!

— Коли інакше не можна — звичайно, треба. Але, бідний хлопче, ми так забалакалися, ви зовсім з лиця спали. Лягайте швидше і можете в мене цілком спокійно спати. Мої хазяї до того статечні й поважні у місті добродії, що ніякої підозри не викличуть. Мене, правда, одного разу потурбувало начальство з наказу попечителя, та потім майже перепросили, що на такого смирного та тихого учителя недобре подумали,— засміявся Дорошенко.

— А може, це все-таки не гаразд, що я у вас?

— Облиште це. Завтра я зведу вас з Андрущенком. Він часто буває у нашого байкаря Глібова. А втім, може, краще Глібова не вплутувати. Я сам до Андрущенка зайду і домовлюсь, як і де вам побачитись. Отже, вмощуйтеся тут, на ліжку.

— Нізащо в світі. А ви ж де?

— Я на канапі.

— Ні, я на канапі.

— Ну, ви вже не командуйте над хазяїном! Господаря треба слухати, та ще й учителя, хоч і колишнього.

Тедзик знав, незважаючи на тиху вдачу, як Ілля Петрович скаже, так тому й бути. Загасили лампу.

— Вам не холодно? Зручно? — спитав турботливо Ілля Петрович.

— Чудово. Як боже дєцко в колисці.

За ці дні втечі він справді вперше спокійно заснув, бо, нарешті, міг перепочити. Трохи перепочити, а там знову хай буде, що буде. А зараз — вірний друг поряд.

7.

Що ж, весь час на її шляху були такі несподівані круті повороти, які цілком змінювали її життя, хоч зовні це нікому не було видно. До її раптових подорожей, зміни міст, адрес якось всі знайомі вже звикли. Навіть дивно було, що вже понад рік не виїздила Марія Олександрівна з Парижа. Правда, весь час казала дальшим знайомим, що незабаром повернеться до Росії, а ближчі, знаючи її вдачу, і не розпитували дуже...

...І от поїхала. І зовсім не так, як гадала навіть у листах до Опанаса.

...Її спитав Сахновський, повернувшись з Лондона, чи зможе вона швидко, не гаючись, зібратися і поїхати до Петербурга? «Це було б для нас надзвичайно зручно. Адже ви поїдете в своїх видавничих справах, бачитиметеся з багатьма людьми, з тими, що вам потрібні, побачитеся і з тими, що й нам зараз потрібні, принаймні передасте їм на словах навіть через спільних знайомих. Для вас небезпеки ніякої не буде».

Марія аж спалахнула. Вона поїде, звичайно, поїде, про що тут може бути мова? Їй справді давно треба самій навідатися до Петербурга.

— І ви ж скоро повернетесь. Чи не так?

— Я зроблю все так, як вам потрібно. Вам треба, щоб я там не забарилась?

— Авжеж.

*

І от вокзал. Поїзд.

— Не сумуй. Я незабаром повернуся. Полагоджу всі справи в редакціях і швиденько до вас,— шепоче вона Саші.

Карл Бенні, їхній «придворний лікар», і Олександр Сахновський делікатно відійшли вбік.

— А в Чернігів ти не поїдеш? — пошепки вже вкотре питає Саша.

— Звичайно, ні. Ти сам же розумієш, там таке зараз робиться! Ще застряну, а Богдась тут. Ти мені пиши щодня, обов'язково щодня.— І раптом додає несподівано для нього, бо його вже трошки вкололо, що тільки про Богдася: — Ми ж це вперше з тобою розлучаємось. Як я там без тебе буду, серце моє?!

Їй здається, вони все життя були разом — вона і Саша. За ці слова, за цей погляд любимих ясних очей він вмить і прощає, і забуває свої ревнощі до Богдася, до Опанасових листів, до «придворного» медика Карла Бенні, до таємничого Сахновського, ласкавої уваги Тургенєва, небезпечних побачень з Бакуніним і Фрічем.

Саша сам звертається до Бенні і Сахновського:

— Панове, правда, Марії Олександрівні нема чого турбуватися про Богдася? Адже ми всі відповідаємо.

— Така шкода, що він зараз на заняттях і не зміг прийти,— зітхає Марія.— Я вас усіх дуже прошу!

— Про це і просити не треба,— запевняє меткий, швидкий Карл Бенні.— Щодня Олександр Вадимович надсилатиме вам бюлетені.— І, схаменувшись, що сказав не дуже тактовно, виправляється: — Я так звик писати історії хвороб, що боюся обмежитись лише повідомленням про температуру, шлунок або просто писати habitus normalis. Ну, а Сахновський, ви ж знаєте, і п'яти хвилин не може на місці всидіти.

— Не перебільшуйте, Карле, і не вселяйте тривоги в материнську душу. Я обіцяв перевіряти всі уроки з математики, і це я виконаю найсумлінніше, навіть коли б для цього треба було приїхати з Лондона хоч на кілька годин.

— З вас станеться! — засміявся Бенні.

— Але, Маріє Олександрівно, я тепер нікуди не збираюсь, отже математика і здоров'я забезпечені.

за решту відповідає Олександр Вадимович — історію, літературу й право.

— Я розумію, право Богдася на розваги? Чи не так? — пожартував Саша.

— Побалуйте його без мене, але не дуже,— з м'якою усмішкою обвела всіх поглядом Марія.

— Та я вас прошу теж нам писати,— попросив Сахновський,— як там у Петербурзі, і швидше повертатися. Ви ж знаєте, без вас нам усім буде не те життя, не лише Богдасеві.

— Просто таке нудне, що це може зле відбитися на моїх пацієнтах! — додав Карл.

А Саша не міг нічого сказати! Та вона й без цього знала, як йому буде погано без неї.

— Треба вже сідати у вагон. До побачення! — вона тисне руки усім трьом.

Кожному з них трьох хочеться зайти за нею в купе, і кожному здається, що саме йому треба це зробити.

Але вона дивиться у вікно на цього щасливчика — Олександра Вадимовича, і, певне, той зараз опиниться коло неї. Але Саша не стрибає у вагон, хоча йому здається — він мусить бути там у останню хвилину, він просто вагається... Та тут сюрчок — і поїзд рушає, і вони троє махають руками, скидають навіть капелюхи, біжать кілька секунд по перону поруч з вагоном, кожен намагається вловити востаннє погляд, прощальну усмішку, і кожен з них, не кажучи про це решті, думає: «Чому такий неспокій у очах, такий сум, незважаючи на усмішку? Та ні, то просто Reisefieber і неспокій за сина...»

Вона стоїть біля вікна, поки зникає з очей перон, її вірні друзі, увесь вокзал, але ще довго в темряві мигтять вогні Парижа, поволі рідшають, рідшають і нарешті зовсім зникають, поїзд мчить у пітьмі. І їй здається, що вона, одна-однісінька, вирвалася із звичайних берегів і мчить кудись у безвість.

Вона їхала до Петербурга, де не була більше як три роки. І не поверталася, а їхала наче нишком, поспіхом, треба було, і сама вона хотіла, щоб якнайменше людей знали про цю подорож, і не тільки з тих причин, про які дбали Сахновський і його товариші, а й через саму себе. Хіба вона знала, як обернеться ця поїздка...

За цей час усе так змінилося. Змінилися люди. Взаємини з ними. Хоча вона ще часто питає, що думає про те або інше Іван Сергійович, але вирішальною буває своя власна оцінка.

Марія вже лежить на нижній полиці спального вагона. Сусідка спить. Вона й не розглянула її як слід. Якась немолода, провінційна жінка. Для годиться, привіталися і, на щастя, швидко вмостилися спати.

Їй треба бути самій із своїми думками. Хоч вона й дуже втомилася за останні дні квапливих зборів до несподіваної подорожі, але сон, як то часто буває у перевтомленої людини, не опановує її.

...Так от. Думки Івана Сергійовича про нових у її житті людей.

Вона, звичайно, спитала про Бакуніна, товариша його юності, і їй прикро було прочитати в листі:

«Що за людина Бакунін, питаєте Ви? Я в Рудіні змалював досить вірний його портрет, і тепер це Рудін, не вбитий на барикаді. Між нами — це руїни Рудіна. Буде ще копошитися і підіймати слов'ян, але з цього нічого не вийде. Шкода його. Важкий тягар — життя агітатора, який уже видохся. Ось моя відверта думка про нього, а Ви не базікайте».

Але ж Михайло Олександрович Бакунін розвинув таку діяльність серед поляків!

А Герцен хоч і каже, що Бакуніна треба сприймати, як його маленьку Лізу, а от же друкує його статті в «Колоколе». Бакунін бере гарячу участь у переговорах з поляками...

Може, Іван Сергійович помиляється і в Бакуніні, як помилявся в Добролюбові й Чернишевському, а тепер говорить про них не тільки з повагою, а навіть з теплотою. Розповідали, що й Герцен так само... Правда, Бакунін і ті двоє — зовсім різні. Аж серце защеміло, коли згадала Добролюбова. Коротка була їхня дружба, але така щира, міцна, значима. І які дні провели вони в Неаполі! Він прожив три місяці після того. Тільки три місяці... І вже хворий писав їй і правив коректуру її «Трёх сестер». Радів, що вона надіслала йому свою фотографію. От з ким їй треба було б поговорити!

Це неправда, що Тургенєв хотів змалювати в Базарові пасквіль на Добролюбова. Вона слухала «Отцы и дети», ще в читанні на паризькій квартирі Івана

Сергійовича, читала в рукопису все, написала тоді Добролюбову: «Тургенєв сюди приїхав. Я його часто бачу (тоді ще часто бачила) і читала нову його повість «Отцы и дети». Найкраща з усіх постатей там Базаров, хоча й нігіліст...»

О боже мій милий! Скільки за цього Базарова пережив Іван Сергійович! Як його — сам він їй писав — «били руки, які б я хотів потиснути, і пестили руки інші, від яких я б утік за тридев'ять земель». А потім він із задоволенням казав їй, що найвірніше його зрозумів Писарєв, так, так, її брат удругих Митя Писарєв. Він встиг написати статтю про новий роман, який наробив неймовірного розголосу, особливо постать Базарова. Так Митіна стаття і зветься: «Базаров», і з'явилася вона цього року в березні місяці в «Русском слове».

Тургенєв здивовано і обрадувано сказав: «Чудова стаття». Він не чекав такого розуміння саме від запального, задерикуватого Писарєва.

«Як дивно,— додав він,— ще Достоєвський до того повно і тонко схопив те, що я хотів показати в Базарові, що я тільки руками розвів». Справді, Достоєвський і Писарєв — такі далекі між собою люди.

Марія читала цю статтю з захопленням, і було таке відчуття, що Митя, її молодший братик, поруч з нею, як колись у їхньому Грунці, де вони часто вдвох читали й палко розмовляли. Тільки він якось раптово став дорослий, і в ньому самому та ж чесність, тверда непримиренність, бажання ламати старі підвалини, що і в Базарові, і недарма він пише «ми», розуміючи, що він разом з Базаровим належить до тієї молодої сили, яка зараз веде перед, почуває на собі відповідальність за громадянські справи. Вони розуміють, що треба народу і в чому не лише хиби, а злочин ліберальствуючих панків. Як їй захотілося тоді побачити Митю, але невдовзі їй переказали — Митю заарештовано. Він сидить у Петропавловській фортеці. За що саме — ніхто достеменно не знав. Казали, нібито він написав щось на захист Герцена, якусь листівку, але то все були лише чутки.

Тургенєв мав підстави, коли не радив їй їхати до Петербурга. Скількох заарештовано! По всій Росії розлітаються листівки, підписані «Великоросс» та «Молодая Россия». Це ж «Великоросса» передрукував у Києво-Печерській лаврі Стефан Бобровський... Невже і Митя причетний до них?

Влітку спалахнули в Петербурзі пожежі. Звичайно, уряд, поліція ширили чутки, що це діло рук революційної молоді, поляків. Роздмухували ворожнечу. «А коли ж на Русі не горіло?» — питав у «Колоколе» Герцен, доводячи, що це брутальна провокація. Але ж після того пішли арешти. Закрили на кілька місяців «Современник», «Русское слово» — два бойових журнали.

— Ну, куди ви їдете? — питав докірливо Тургенєв.

— Я швидко повернуся,— запевняла, всміхаючись, Марія. Вона мусила нарешті сама, сама хоч трохи побачити, відчути, що робиться вдома! Прохання Сахновського стало рішучим поштовхом.

І тут, у вагоні, на самоті виринула думка: а може, треба буде зовсім лишитися там, у Петербурзі, поки що?.. Хіба можна зараз думати про особисте щастя, коли люди, такі люди життям накладають?

І всміхнулась якось і розгублено, й гірко, і з докором собі водночас. Оце ж вона сама писала в своєму «Пройдисвіті», що так сподобався Єшевському:

«Боже, боже з високого неба! Чи нам усім так того коханнячка треба, що не мина, не виміча воно ні старого, ні літнього, ні молодого, ні мужнього у світі? А що вже лиха від нього, боже світе? Не перелічить ніхто, скільки потопилось, задушилось, пострілялось, порізалось від нього — а посохло, пов'яло то більш ніж билля у полі. Спершу ощастить тебе, наче окрилить, та там як притисне, як пригорчить, то аж не одди-шешся»...

Вона знала, що заплуталася з цим коханням. Може, відрубати все і лишитися на батьківщині?

8.

Він зайшов тихий, благоліпний, погляди, рухи, кожна риска обличчя промовляли: «Я не належу собі, я — слуга господа бога. Я прийшов вам принести слово втіхи, просити вас думати про нього, всевишнього і всеблагого».

Він так звик вірити в себе, свою непогрішність, своє призначення передавати нещасним, нерозумним людям, заблудлим вівцям отари господньої, слово боже, що звичайна зовнішня пристойність добре влаштованого в житті протоієрея, а до того ж ще університетського професора богословія аж набула єлейності. Ця єлейність до обожнювання зворушувала дам вищого світу й доводила до нестями, наче простих баб, кликуш-салопниць.

І голос був у святого батюшки єлейний, спокійний, що мусив насамперед заспокоїти своїм тембром, своїм тоном, таким несподіваним у цих проклятих від заснування мурах.

Батюшка розмовляв — не умовляв, а розмовляв, спокійно, тихо, тоном простого домашнього мудрагеля. Що ж, це була якась різноманітність, від цього можна було хоч трохи відчути себе людиною... Але всі вони, ув'язнені, всі без винятку знали про таємну мету цих візитів, і сподівання батюшки були даремні.

Адже не просто для їхньої розваги пропускають у найжорстокіше місце Петропавловської фортеці — Олексіївський равелін, протоієрея Полісадова! Деякі ув'язнені розмовляли з ним, аби скоротити тюремний чорний час, говорили на абстрактні богословські теми, і ці розмови ніби зовсім не стосувалися їхньої діяльності, їхнього життя на волі. В той же час самі ув'язнені стежили, чи не прохопиться панотець якимось натяком, з чого вони хоч трохи довідаються про своє становище.

Точилася гра: обидві сторони удавали, що вірять щирості й простоті, і обидві чекали, хто перший спіткнеться.

От і сьогодні, протоієрей Полісадов пройшов вузьким темним коридором під низьким склепінням, вийняв з широкої кишені темно-фіалкової ряси гребінку, розчесав сивуваті кучері, що з належною ліпотою падали на плечі, скорбно-благочестиво поблагословив по дорозі вартових і попрямував до камери, зробивши в міру батьківський, у міру докірливий вигляд. Вартовий відкрив камеру, батюшка зайшов туди і — не минуло й хвилини, як раптом цей благоподобний пастир зовсім не благоподобно вистрибнув звідти, та ще й підхопивши полу ряси, щоб не заплутатися в ній і не впасти.

А за ним навздогін летіла товста книга й лунав дзвінкий юнацький голос:

— Не заважайте мені! Забирайтеся геть!

Замість єлейної усмішки губи пастиря злісно й безсило тремтіли, з лиця немов скинули маску, постійну, застиглу, і на якусь мить з'явилося справжнє обличчя з дрібними лисячими рисами, презирливими зморшками, наче потріпане й втомлене від постійної гри, і до того ж зараз просто перелякане. Та тільки на мить. Коли до нього квапливо підійшов вартовий, що крокував далі після того, як відімкнув камеру, благосні руки батюшки вже звично пригладили волосся, потім зробили жест — мовляв, все спокійно, не турбуйся, не надавай значення. Ногою ієрей відсунув книгу назад у камеру.

— Я зайду поряд,— сказав він.

Вартовий, намагаючись не виявити жодної емоції,— тут усе небезпечно! — слухняно відчинив камеру поряд.

— Добрий день чи вечір,— лагідно, як завжди, мовив панотець.

— Добрий день чи вечір, батюшко! — відповів спокійно арештант без здивування, без роздратування і без ніякісінької поштивості. Спокійно й байдуже. Він, цей арештант, був ще не старий, з розумними, трохи монгольськими очима, з борідкою клинцем. До приходу гостя він сидів на вузькому твердому ліжку, вкритому жорсткою брудною арештантською ковдрою. Від багаторічного бруду вона давно загубила свій колір.

Арештований трохи підвівся і знову сів, спокійно, звичайно, немов у звичайних умовах мусить прийняти звичайного нецікавого знайомого.

Протоієрей сів на ослінчик.

— Дуже мені шкода вашого сусіди,— мовив він.— Прекрасний, розумний молодий чоловік, але завжди такий збуджений, нервовий. Дмитро Іванович Писарєв. Ви його знали, Миколо Васильовичу?

— Так, бачив,— відповів Микола Васильович, не виявивши ніяких почуттів. О, як важко це йому було: не виявити! — Знав мало. У редакції бачив. Справді, шкода, прекрасний юнак!

Невідомо, до чого стосувалося це «шкода» — чи до того, що сидить, чи до того, що завжди збуджений, нервовий.

— Уявіть, хотів поговорити, розрадити, розважити трохи, адже зовсім юний хлопець, а він у крик: «Не заважайте!» Книгу навіть у мене кинув. Ну, я не звертаю уваги. Я розумію. Такі незвичні умови, обстановка, адже з порядної дворянської родини... «Не відають-бо, що творять...» Я не звернув уваги, цілком природні вияви неврівноваженої натури. Я навіть затурбувався, що хтось почує з наглядачів, з караулу, і йому ж, бідному юнакові, неприємність вийде. Я не хочу бути причиною. Мої бажання інші. Полегшити. Заспокоїти.

— Так, так,— мовив арештант, а в цей час його пронизала думка: значить поряд з ним, Миколою Васильовичем Шелгуновим, сидить цей чудесний юнак, якого він бачив у редакції «Русское слово»,— Дмитро Іванович Писарєв...

Одразу він виник в уяві таким, яким уперше побачив його. Високий, стрункий, але не худий. Від нього пашіло здоров'ям, чаруванням юної сили й упевненості в цій силі. Юнак тримався прямо, дуже прямо, здавалось, його щось підносить угору. Великі світлі сірі очі дивились з неприхованою цікавістю і увагою на всіх і на все. Здавалось, він чує не тільки те, що кажуть, а одразу намагається розкрити саму суть, і причини, й можливі наслідки думки іншого й одразу кинутися в бій, словесну пересварку на захист своїх поглядів, своїх ідей. Так само, як і з його статей, так і з перших слів його відчувалась незалежна самостійність думки, своїх власних настанов, і не з бажання оригінальничання, а з власних переконань, власних роздумів.

Але тоді юнак не кинувся в словесний бій з Миколою Васильовичем Шелгуновим. Їх познайомив редактор «Русского слова» Благосвєтлов, юнак приязно усміхнувся, блиснули білі зуби, і наче чоло, з якого він відкинув хвилясте русяве волосся, і світлі очі прояснілі ще дужче, ще привабливіше. Саме таким він і уявлявся Шелгунову, коли той читав його статті: весь — щирість, порив, абсолютна чесність із собою. Можна було не погоджуватися з ним, сперечатися проти його надто радикальних висновків, своєрідних тлумачень

загальноприйнятих істин, але не вірити, що це власні його переконання без найменшого пристосовництва до когось чи чогось, було неможливо.

Як же це важко зараз почути і нічим не виказати, як це жахливо, що він тут, цей бойовий чесний юнак, поряд, в цих кам'яних мурах, під цим гнітючим склепінням, і що він збуджений, роздратований, нервовий! Він, для якого над усе — «емансипація особистості», воля інтелекту. Шелгунов знав, що років два тому Писарєв нервово захворів, він навіть короткий час був у лікарні, та коли вони познайомилися в редакції, ніщо не нагадувало хворобу. Певне, то було нервове збудження від крайньої перевтоми, і казали, від якогось нещасливого кохання. Між іншим, як це могло бути у такого чудесного юнака нещасливе кохання?

Але ж все те давно минулося, від хвороби не лишилося і сліду. Він закінчив блискуче університет. Його дисертація всіх здивувала ерудицією, глибиною аналізу. А він після одужання так поспішав з нею, що навіть не встиг переписати набіло! Він сам весело розповідав, що поставив «Єже писах писах» і зовсім не встиг оробити!

Коли професор попросив у нього другий примірник, він признався, що й чернетки нема! А потім пішли його статті в «Русском слове», і журнал одразу виріс в очах читачів, він набув своє обличчя, свій бойовий тон і став популярним, майже як «Современник». О! передбачливий і діловий редактор Благосвєтлов одразу зрозумів, який скарб потрапив йому в руки!

Як, через що Писарєв тут? В Олексіївському равеліні Петропавловської фортеці? Невже він також був зв'язаний з тим таємним, пильно законспірованим гуртком, що складало ядро «Землі і волі»? Шелгунов знав, що Писарєв не такий близький з Чернишевським, не встиг добре познайомитися з Михайловим. Останнім часом Шелгунов з дружиною не були в Петербурзі, вони поїхали за своїм другом Михайловим, якого заслали в Сибір, щоб полегшити там долю засланого і з таємним бажанням організувати його втечу. Та звідти самого Шелгунова повернули заарештованим.

Чи знає Писарєв, що поряд, зовсім близько сидять Чернишевський, Микола Сєрно-Соловйович, він сам, Шелгунов, і десь у цьому ж коридорі — Михайло

Бейдеман, який зник раптово, як у воду канув. Знали, що він, вихованець столичного військового училища, блискучий офіцер, був у загоні Гарібальді в Італії, потім перебував у Лондоні, працював у друкарні, де друкують «Колокол», і Герцен відзначив його своєю увагою і прихильністю. Він, Бейдеман, мусив повернутися на батьківщину і раптом — зник, ніяких слідів його не могли розшукати. І тут ось у цьому страшному коридорі несподівано пролунав його голос і майнуло його лице, яке ледь можна було пізнати...

Що ж з Писарєвим? Коли б можна було переказати йому якимось чином, хто його сусіди, трохи заспокоїти. Невже він в такому нестямному стані роздратування? Це ж тільки шкодитиме... Може, він даремно вигнав цього Рейнеке-Лиса в рясі — Полісадова?

*

Ні, недаремно. І зовсім Писарєв не був у такому збудженому нервовому стані, як повідомив Полісадов Шелгунову. Навпаки, він, Писарєв, не хотів дратуватися... А Полісадов дратував його самим своїм виглядом. Він заважав арештованому Писарєву. Обурював і дратував. Писарєв з першого ж візиту, з першого слова не вірив жодному елейному звуку його мови, оздобленої богословськими псевдофілософськими прикрасами, жодному благосному погляду, благоліпним рухам рук у широких рукавах ряси на шовковій підкладці. Цей ієрей просто заважав арештованому, звичайно, не такому витриманому, як його старші сусіди по камерах. Розради і заспокоєння, як не дивно, цей арештований зовсім не потребував.

Як не дивно, Митя Писарєв був тепер цілком спокійним. Турбувало його лише одне — те, що «душечка maman» і старша сестра Віра безмежно хвилюються і переживають за нього.

Від книг, що передавали йому для читання, він відривав тоненькі смужечки на берегах, і бісерним, найдрібнішим — літери просто з макове зернятко — почерком писав листи, скочував їх у кульки і передавав матері, коли їй дозволяли прийти на побачення.

Мати вдома довгі години розбирала їх і переписувала. Їх важко було розібрати. Одразу здавалось — зовсім неможливим. Вона надівала окуляри, які дотепер і не носила, її ніхто не чіпав у той час, ні про що не питав. Тільки б очей вистачило розібрати кожне слово. А терпіння — хіба його позичати матері, коли це пише її Митя, її син, її скарб?..

Очі червоніли й сльозилися, але це все було дрібницею, порівнюючи з кожним розібраним словом, яке вона переписувала, і це було єдиною нагородою за безсонні ночі, за ходіння до Петропавловки, за всі принижения прохань у кам'яних душ...

«Друже мій, maman, не журись зараз...» «Душечко maman, я бачу, що ти так само сумуєш і турбуєшся... Не знаю, як мені запевнити тебе, що я дійсно нічого не потребую і не відчуваю анітрохи страждання, ні фізичного, ні морального...»

Як вона могла вірити?... Але ж він їй ніколи в житті не брехав...

Ох, коли б вона вірила, коли б міг він її переконати, що не страждає!

Він вирішив, постановив для себе — треба зберегти сили. Життя попереду. Всеньке життя.

Ну що ж, він переживе призначені йому вироком роки ув'язнення в Олексіївському равеліні Петропавловської фортеці.

Коли вирок було оголошено і він уже знав напевне, що йому присуджено,— він заспокоївся. Він уже знав, вирішив для себе, що робитиме, чого домагатиметься, а головне — він знав, скільки це триватиме.

Колись, він ще був тоді підлітком, гімназистиком, вчився у Петербурзькій гімназії і, звичайно, завжди нетерпляче чекав канікул, щоб їхати швидше додому в любий Грунець.

З однією з петербурзьких кузин — він жив у родичів — вони вираховували, скільки лишається місяців, днів, годин, і навіть хвилин і секунд, до жаданих днів дозвілля. Він взагалі любив тоді підраховувати все, що міг.

Його сестра Віра сміялася, коли читала: «Chere amі Vera! Я тобі не пишу, тому що ти мені 2 752 години не писала!»

...Йому хотілося і тепер підрахувати й написати, але числа виходили такі астрономічно великі! Навіщо їх лякати? 32 місяці. 975 днів. 22 760 годин.

Двадцять дві тисячі сімсот шістдесят годин у цьому казематі, де постійно за ним стежили. У дверях у коридор було зроблено віконце, прикрите з боку коридора зеленою шерстяною завіскою,— караульний міг коли завгодно підглядати, що робить арештант. Повз камеру весь час ходили двоє караульних із шаблями наголо. Їхніх кроків не було чути. Коридори були застелені товстою м'якою пілкою. Це підглядання найдужче дратувало кожного ув'язненого, до нього важко було звикнути, не звертати уваги на око, що зненацька з'являлось у віконці.

От вже на це Митя Писарєв не звертав ніякісінької уваги. Хай «вони» дратуються, а не він! Що ж, він зачинений у казематі, за гратами, під пильним наглядом. Але ж дух його, розум його — вільний! Його людський розум, волі якого ніхто не може поставити меж! І воля його розуму переможе.

Які не були передбачливі тонкі спеціалісти жандармерії, а не змогли вони ані передбачити, ані подолати ту силу, що протидіяла їм. Навпаки, вони немов навмисне зібрали в один час, в одну фортецю, в одну найстрашнішу катівню — Олексіївський равелін, куди споконвіку, від його заснування царі кидали своїх найнебезпечніших ворогів — саме сюди тепер посадили гурт людей, розум яких подолав не лише ці грати, він подолав простір і час. У цьому равеліні сиділи в різних камерах-одиночках, але водночас Микола Чернишевський, Микола Сєрно-Соловйович, Микола Шелгунов, Дмитро Писарєв, Михайло Бейдеман.

Вони всі були зайняті, і не лише Писарєву заважав протоієрей Полісадов. Просто «старші» були розважливіші. Хоч «старші» теж були далеко не старі! Чернишевському минав тридцять третій рік, Сєрно-Соловйовичу — двадцять дев'ятий. Та, звичайно, Писарєв, який потрапив у каземат двадцяти двох років, був серед них зовсім молодий.

Ці «старші» знали, що нема в руках царського правосуддя ніяких доказів провини, і тому були переконані, що їхнє ув'язнення скороминуче. Вони ж бо і не уявляли, що «правосуддя» гарячково фабрикує фальшиві докази, наймає людей, які пишуть підроблені листи й підписують підробленими підписами, свідчать,— а проти цього ув'язнені безсилі, безправні й

безпомічні. Вони не знали всієї цієї смердючої кухні, інакше хіба писав би і двічі, і тричі, настійно, з благородною мірою, що він може переконати імператора, свої листи Сєрно-Соловйович, щирі листи, викладаючи в них думки і плани щодо устрою державного управління на благо всього народу? Яка наївність! Ці листи судова комісія, судді, не вважали за потрібне давати перед всемилостивіші очі імператора. А що б імператор сказав, коли б і прочитав, приміром, хоча б ці сторінки:

«Я настійно говорю з глибини своєї тюрми: старий державний устрій скінчив своє існування в історії. Тепер ще уряд сам може провести переворот мирним шляхом і зробити Росію найщасливішою країною. Але часу згаяно немало, і його небагато попереду. Кожен пропущений рік несе в сучасному і готує на майбутнє лихі біди й наближає нас до страшних потрясінь. Я благаю Вашу Імператорську Величність ім'ям усього для Вас священного і дорогого звернути увагу на мої слова, бо я кажу свідомо і беруся підтвердити вражаючими історичними зіставленнями. Переворот у державі неминучий, тому що відбувається переворот в поняттях...»

Звичайно, комісія боялася, що імператор — «ангел-визволитель» — міг би прочитати:

«Низка безперервних хитань і напівмір з боку уряду посилює роздратування в суспільстві. Докази перед очима: скасування кріпаччини, яке мусило викликати в усьому світі безмежне захоплення, призвело до екзекуцій, розвиток письменності — до закриття недільних шкіл, тимчасові цензурні полегшення — до небувалих каральних заходів проти літератури, безліч фінансових заходів — до чимдужчого розладнання фінансів і кредиту... Хто знає історію — знає, що провина усього цього не в людях, а в установах, які не відповідають вимогам часу, і це приведе до страшних наслідків...»

Він, двадцятидев'ятирічний чоловік, відкинув абсолютно страх, він наче сам готував собі петлю на шию або принаймні шлях до Сибіру відвертим викладом своїх ідей і міркувань. Адже по справедливості ні в яких кримінальних діях його не могли обвинуватити, ніяких «улик» для суду не було. Йому здалося — звідси, «з глибини тюрми», його голос долине до найвищого земного судді — імператора, і він зможе з ним

чесно й одверто, по-людському говорити, і ув'язнений писав абсолютно одверто про себе, про «найстрашніших» ворогів самодержавства, за зв'язок з якими, власне, його було забрано — про Герцена й Огарьова. Адже справа судова так і іменувалася: «За зв'язок з лондонськими пропагандистами».

Микола Серно-Соловйович писав про них:

«Пізнавши їх особисто, важко не віддати справедливості їхньому серйозному розуму й найбезкорисливішій любові до Росії, навіть коли б я не поділяв їхніх думок... В Огарьові я знайшов невтомного трудівника й одного з найглибших знавців нашого економічного стану...» І він наполягав: «Зло не в окремих особах, а в часі і в обставинах. Ми хворі радикально, і тому лікування повинно бути радикальним і серйозним. Відшукувати в такий час зловмисників, щоб знищити їх,— однаково, що намагатися позбутися якогось сипу чи віспи, зриваючи її... Не пропаганда викликає роздратування, а загальне становище справ. І лондонські, і всілякі інші пропагандисти — продукт часу. Знищіть цих людей — їхнє місце посядуть інші, ще небезпечніші, якщо не зміняться обставини...»

Він мав сміливість повчати самого імператора!

«Істинна державна мудрість у тому, щоб зрозуміти, що всі ці люди не зловмисники, а люди міцних переконань, і що від їхніх здібностей розумний уряд зумів би здобути величезну користь для держави. Справедливість цих думок я міг би довести позитивними даними й фактами, і якщо уряд побажає,— всі мої здібності й знання до послуг вітчизни».

Він наївно сподівався, що уряд «прислухається і використає його знання і досвід», адже він так одверто написав: «Мої переконання були й лишилися чесні й чисті. Визнаю, що вони не урядового відтінку і не схвалюють канцелярського порядку, якому я протидіяв словом і ділом».

Він гадав, що його одвертість допоможе йому вирватися з фортеці і він знову працюватиме, як він вважав можливим для себе у цей жахливий час. Він зовсім не дивився як на провину, що він відкрив книгарню і першу в Санкт-Петербурзі читальню при цій книгарні. Так працювати — він міг. Служити — нізащо! Не дивно, що читальню закрили!

Нікого-нікогісінько він не заплутав у свою судову справу. «Я не називаю співучасників, тому що зарані обміркованої пропаганди я не вів. Але мені довелося б назвати безліч людей...» Звичайно, з ким не доводилось зустрічатися і за кордоном, і тут, у крамниці! Що за дурне питання! І яка порядна, чесна людина може давати список своїх знайомих? «...крім того, я, зі своїми поняттями про честь, швидше пішов би на страту, ніж став би Іудою...»

Уряд і готував йому повільну, але неминучу страту. Недарма Герцен говорив про нього, як про одного з найчистіших і благороднішх людей свого часу.

Микола Гаврилович Чернишевський не звертався з листами й викладами своїх переконань до царя. Він не був таким наївним, і потім — він вважав, що його обов'язок надалеко більший.

Він звертався до всіх людей. Особливо до молодих людей і цього часу, і до молодих людей майбутніх поколінь, які жадали відповіді на питання — а що ж робити? Що треба робити тепер? Які вогні світитимуть їм? До якого ідеалу їм прагнути? Яких людей їм брати за зразок?

Микола Гаврилович там, в Олексіївському равеліні, писав твір, який відповідав, «що робити» — «Что делать?».

Він поспішав. Він ще не знав, що на нього чекає, та вже передбачав: хмари збираються щільніше й щільніше, його оплітає мерзенне плетиво нахабних фальшивок, наклепів. Йому брутально брешуть в очі наймані провокатори й шпигуни на очних ставках, і навколо немов зсуваються ще міцніше, ще вужче ці мури. Судова комісія не мала аж ніякісіньких доказів, але ж відчувала, що головний проводир революційної молоді тут, у Росії,— це він, Чернишевський, і коли нема наявних доказів,— їх треба сфабрикувати!

Він був безсилий розірвати це брутальне плетиво нахабної брехні й підробок, так само як розбити мури. Але він мав, він мусив так багато сказати людям, молоді і за всяку ціну передати рукопис на волю. Треба було поспішати, поспішати, адже він не знав, що його чекає. Можна було чекати усього від цього «праведного» суду! І він поспішав. Він встиг написати!

Ох, коли б він тоді ж дізнався, що трапилося з його рукописом! Рукопис пройшов потрійну цензуру. Великорозумні цензори не добрали ні глибокого змісту, ні тайнопису твору. Вони вирішили, що нічого небезпечного в цьому романі нема. З багатьма печатками і підписами дозволу Микола Олексійович Некрасов, редактор «Современника», нарешті, одержав його в руки і тримав як найдорогоцінніший скарб. Після восьмимісячної заборони «Современник» знову мав право виходити. Як чекали в редакції і всі друзі твір Миколи Гавриловича! Твір, написаний в Петропавловській фортеці!

Некрасов сам повіз його до друкарні Вульфа, де друкувався журнал. Це було неподалечку від його квартири. Раптом, вже під'їжджаючи, Некрасов пополотнів. Який жах! У кишені пальта рукопису не було. Не було на сидінні, ані долі під ним. Він вронив його десь по дорозі. А може, в метушні забув дома найголовніше, для чого поспішав до друкарні? Мерщій повернули додому. По дорозі дивилися на брук, на панель.

Авдотія Миколаївна Панаєва, вірний соратник і любимий друг, злякалася, побачивши схвильоване обличчя Некрасова, але одразу, з жіночою винахідливістю, почала вигадувати, які заходи треба вжити. Треба одразу, не гаячи часу, дати оголошення в газеті, пообіцяти нагороду. Це, справді, був жах — адже чернетки твору не було і не могло бути в автора у фортеці! Був один примірник, написаний у таких неймовірних умовах, і з цього примірника треба було одразу набирати в друкарні. Більшого нещастя не могло трапитися!

— Так, так, цей рукопис підібрав якийсь неписьменний дядько, продав за гривеник у першій крамничці, де його розірвали і загортають у подертий папір оселедці та свічки, або якась куховарка підняла і розтоплює ним пічку. Рукописом Миколи Гавриловича Чернишевського! І я, я в усьому винною! — картався Некрасов.

Авдотія Миколаївна як могла заспокоювала, але ж і сама розуміла, яка трагічна подія сталася.

Другого дня в газеті «Полицейские ведомости» з'явилося оголошення про загублений пакунок, і саме, коли Некрасов, неспроможний узятися за щось, пішов до

Англійського клубу, лакей доповів Авдотії Миколаївні, що якийсь чоловік бажає бачити особисто редактора.

Панаєва квапливо вийшла до нього. Перед нею стояв бідно вдягнений, немолодий, з виснаженим худим обличчям чиновник, тримаючи в руках потріпаний портфельчик. Авдотія Миколаївна одразу зрозуміла — принесли рукопис! Після перших же слів відвідувача негайно послала лакея за Некрасовим.

Радість усіх, особливо Миколи Олексійовича, була безмежною. Та чи не менше радів чиновничок несподіваній великій нагороді. Він випадково побачив на вулиці і підібрав пакунок з рукописом, чекав довго, оглядався, чи не підійде хтось, а потім відніс додому. І ще не вирішив, що з пакунком робити далі. А сьогодні почув від товаришів про оголошення, от і прийшов, і тепер сам врятований, бо якраз опинився і без роботи, і без грошей.

Чернишевському вирішили поки що нічого не розповідати. Хай потім, уже на волі. Довго ж довелося цього чекати! Та й невідомо, чи розповів йому хтось про це «потім», бо це «потім» наступило через довгі-довгі роки. І він не знав, не уявляв, яку бурю, ні, не бурю, навіть не ураган — адже ураган не може бути життєдайним, а цей його роман, сколихнувши з силою урагану людські душі, дав їм ще силу життя, боротьби, віри.

Він, Чернишевський, ніколи не дізнався і не міг дізнатися, що вже «потім», коли був він старим і повертався з двадцятирічного далекого заслання, його роман прочитав один молодий студент і прочитане так вразило його, що написав той студент листа авторові. «В. Ульянов» — був підпис на тому листі. Але лист не дійшов. Може, загинув десь на перевірці в жандармських відділах, може, загубився просто так, на довгих гонах степових поштових шляхів. Та той «студент» ніколи в житті не забував свого враження від роману Чернишевського — немов освітився шлях далеко наперед, підтримував почуття бадьорості, віри. І одразу після читання виникло непереможне бажання сказати слова подяки нещасному страдникові. До адресата не долинули ці слова. Та й про лист дізналися багато років згодом, коли згадала про нього та людина, котра писала, а ім'я її стало відомим усьому світу — Ленін.

А ще Ленін згадував, як у юності любив він читати твори Писарєва, і в своє сибірське заслання взяв він його фото. Його тоді ще наречена — Надія Костянтинівна — також призналася, як любить і вона Писарєва. Це був не виняток. Вся молодь любила його!

*

Отут, у казематі, хоч і не знав, які люди сидять поряд, Митя Писарєв однаково не почував себе самотнім.

З ним були ті, про кого він ще дуже хотів, мусив написати. Адже він не написав усього, що думав про людину, яка була для нього живою постаттю, він любив її майже як самого себе. А про любов до себе він одверто признавався і казав, що він — «егоїст». Та це був зовсім не той егоїзм у загальному розумінні слова, самозакоханий і тому неприємний і навіть небезпечний для оточення. Він пояснював, що, «люблячи» себе, він хоче бути розумним, діяльним, корисним людям, щоб було за що любити! «Любов до себе,— думав і казав він ще там, на волі, в колі колег,— ставить собі за мету насолоду, але не обмежує вибору насолоди. Егоїзм — це система розумових переконань, що веде до цілковитої емансипації людини і збільшує в людині самоповагу». Отаким був цей своєрідний, дивний «егоїзм»! Він казав, що не може мати ніякої насолоди від життя, коли знає, що поруч люди голодують, безправні, забиті, значить, він мусить боротися за докорінну зміну усього.

А людина, яку він «любив» майже, як себе,— був Базаров, тургенєвський Базаров, нігіліст, на якого обурилися «батьки» і зрозуміли далеко не всі «діти». І він знав: ніхто не зрозумів, не відчув так Базарова, як він, Писарєв.

Він, звичайно, не міг знати, що його любима кузина Маша Маркович писала Добролюбову торік: «Була у Івана Сергійовича на читанні «Отцы и дети». Мені найдужче подобався Базаров, хоча й нігіліст...»

Миті здавалося, що навіть сам творець цього образу — Тургенєв — не зрозумів його до кінця. Він тільки правдиво, як справжній великий чесний художник, змалював його так само, як чесно змалював «батьків». От — я показую вам життя без навмисних гіпербол, навмисного осуду,— розбирайтесь! Так воно зараз ве-

деться! Суперечки поколінь. А з ким я, автор, творець? Я розумію неспроможність, слабкість одних — «батьків». Я не розумію до кінця других — «дітей». Але чому молодь не повірила, що я сам полюбив Базарова, що я трохи не плакав, коли він умирав?..

Стаття Писарєва, що з'явилася майже перед його арештом, була несподіваною радістю для Тургенєва. Адже колись Іван Сергійович казав жартома самому Чернишевському, що він, Чернишевський, просто змія, Добролюбов — очкова, а ще наближається — гримуча, це юний Писарєв! І раптом ця «гримуча змія», молодий публіцист, найвірніше зрозумів і оцінив його Базарова.

Тургенєв не міг навіть уявити, як цей задерикуватий критик жив його образом, домислював поведінку Базарова, його діяльність, його думки й ідеали, його любов.

Письменник, змалювавши портрет нової молодої людини, немов питав при цьому: хто ж це такий? Я знав Онєгіна, я знав Печоріна, я дав публіці Рудіна — вони всі зрозумілі мені. А цей лікар? Я не розумію його...

А сам Писарєв був з покоління «синів», і, коли вперше читав він «Отцы и дети», він читав про свого ровесника, блюзнюка,— це його брат і друг, він був живий, він був поряд, цей одержимий нігіліст, що боровся з пошлістю, рутиною, брехнею, нищив всі і вся авторитети і забобони, він вірив тільки в науку, у тверезу потрібну діяльність. Пишучи про Базарова, Митя часто вживав слово «ми». Так, ми — Базаров, Писарєв і подібні їм люди, молодь, що прагнуть чесної діяльності, боротьби в ім'я зовсім нового життя...

Він зрозумів з гіркотою і болем, що навіть наукові відкриття, які мали б служити лише прогресу, тепер часто збільшують людські страждання, так само як технічні винаходи, нові машини, що мусили б бути джерелом достатку і щастя, породили, навпаки, хронічну і невиліковну в теперішніх умовах бідність і злидні. Він доходить до основного — на світі не повинно бути голодних, пригнічених. Наука, мистецтво в руках меншості — це не добро, а зло, а треба, щоб вони були надбанням усіх. Так само, як труд, праця повинні бути не тільки обов'язком, а смислом життя. Не невільничий труд більшості, за рахунок якого може

розкошувати меншість, а творчий труд усіх без винятку людей. Отак логічно він доходив до соціалізму.

Кожна книга, кожен новий твір, який він читав, примушував замислюватися не лише над образами, виведеними в творі, а аналізувати всі явища життя в їхній складній взаємодії.

У цьому було багато спільного з молодим Герценом — бажання, сміливість домислюватися до глибини, виявляти коріння, безстрашно уявляти наслідки й кидати виклик усталеним авторитетам. Звичайно, він ішов далі — життя, наука за ці понад двадцять років, що минули з часу появи «Дилетантизма в науке» та інших праць Іскандера, зробили неймовірні кроки вперед, і молоді навіть Герцен здавався тепер поміркованим лібералом, і в теоретичних підвалинах Митя вже багато в чому не погоджувався з Герценом. Примірром, він не поділяв думок Герцена, що шлях в Росії до соціалізму — це шлях селянської общини. Та однаково — вони були в одному таборі борців і саме за Герцена опинився зараз Писарєв у Петропавловській фортеці. Так, за Герцена.

Він не був зв'язаний, як припустив Шелгунов, з організацією «Землі і волі», він навіть не брав участі в студентських виступах і заколотах, бо вже закінчив на той час університет, він тільки писав для «Русского слова» статті, і сповнені вони були такої пристрасті, розуму і дотепної юнацької задерикуватості водночас, дохідливого викладу і величезної ерудиції, що та молодь, яка йшла на демонстрації, збиралася на мітинги протесту проти утисків, консервативних нововведень, які обмежували вступ до університету, проти рутини у навчанні,— вся та молодь відчувала в ньому свого соратника — молодого, бойового, хай навіть такого, що надто захоплюється в боротьбі проти усталених поглядів і, може, помиляється в своїх радикальних висновках, але ж саме цей радикалізм і захоплював молодь.

Його думки, його переконання були співзвучні ідеям соціалізму, неминучості революції, і хоча він ще не був зв'язаний з гуртками, що виникали повсюди, та йому вірили, в нього вірили, і не дивно, що студент Петро Баллод запропонував саме йому написати листівку-відповідь мерзенному Шедо-Феротті. Цей типовий провокатор, найманець уряду, виступив немов від себе

проти Герцена, за кордоном надрукував брошурку. Переправлена в Росію, вона скрізь розповсюджувалася урядом.

Написати на захист Герцена! Митя погодився. Який блискучий памфлет вилився з-під його пера!

Та листівку Писарєва не встигли надрукувати в таємній «кишеньковій» друкарні. Баллода було заарештовано, а серед його паперів знайшли рукопис Писарєва.

Члени комісії, які розглядали справу «пропагандистів» та «кишенькової друкарні», навіть не могли читати вголос ці рядки зухвалого юнака. Це уже було б злочином проти царствуючої особи імператора, бо весь постріл проти примітивного Шедо-Феротті, звичайно, рикошетом бив проти недоторканної особи імператора, проти них самих. Він писав, цей хлопчисько, цей новоспечений кандидат університету: «Шедо-Феротті дорікає Герцена в тому, що той ніби порівнює себе з коронованими особами. В цьому докорі виявляється як моральна низькість, так і розумова малість Шедо-Феротті. Яка ж різниця між простою людиною і помазаником божим? І яка ж охота чесному діячеві думки порівнювати себе з царственими лежебоками, які, користуючись довірливістю простого народу, пожирають із своїми придворними гроші, добробут і робочі сили цього народу! Якщо хто-небудь надумав би провести паралель між Олександром Івановичем Герценом і Олександром Миколайовичем Романовим, то, певне, перший серйозно образився б таким порівнянням».

З яким сарказмом, нищівно, без краплини поваги написав він: «Слабкі люди, поставлені високо, легко стають злочинцями. «Злочин», на який ніколи не наважиться Олександр II як чесна людина, буде неодмінно зроблений ним як самодержцем всея Росії. Тут місце псує людину, а не людина місце».

І він цілком одверто закликав у своїй листівці до революції: «Повалення благополучно царствуючої династії Романових та зміна політичного й громадського устрою становить єдину мету і надію всіх чесних громадян. Щоб за сучасного становища справ не бажати революції, треба бути або зовсім обмеженим, або цілком підкупленим на користь панівного зла».

Писарєва рятувало лише одне — його листівку не встигли надрукувати і розповсюдити. Спочатку він

взагалі відмовлявся від усього. Та потім, коли вже зрозумів, що саме відомо слідству, зізнався, що написав він під впливом свого нервового стану, нещасливого кохання,— одне слово, ніхто через нього не постраждав і сам він намагався весь час запевнити себе, що він витримає цей термін ув'язнення, не загубивши ані часинки! Тридцять два місяці — дев'ятсот сімдесять п'ять днів — двадцять дві тисячі сімсот шістдесят годин — один мільйон триста шістдесят п'ять тисяч шістсот хвилин...

Поряд з усім, що піднесло його на стільки щаблів угору, в ньому лишалося ще стільки зовсім дитячого, адже було йому, коли його заарештували, двадцять два роки!

Нічого, ці години і хвилини, які він, як маленький, смішний гімназист, вирахував для себе, він не промарнує навіть тут. А попереду ж іще все життя!

Коли б тільки йому дозволили писати для журналу! Як багато йому хочеться написати, про що він тепер передумав і заново переоцінив. Та й про Базарова, свого друга, брата, близнюка, хіба він усе написав? Йому хочеться написати далеко глибше, майстерніше, і він вірить, що це він зуміє зробити.

На черговому побаченні з матір'ю він просить:

— Мамо, голубонько, виклопочи мені дозвіл займатися літературною працею! Адже і гроші потрібні, я ж знаю, як ви там бідуєте.

Мати перелякано слухає цю неймовірну просьбу...

*

Варвара Дмитрівна звернулась до генерал-губернатора князя Суворова з «прошеніем». «Прошеніє» матері по-жіночому наївне, по-материнському просте — дозволити її синові, що сидить заарештований в Олексіївському равеліні, займатися літературною працею, мотивуючи це тим, що заробіток потрібний не лише для самого заарештованого, але й для його родини — матері й сестер, які жили з цього заробітку.

Суворов здивувався, запросив Сенат. У Сенаті розміркували — чим, власне, це може пошкодити? Адже всі статті, які напише заарештований, проходитимуть найсуворішу цензуру.

Дозвіл було дано.

Митя, як одержимий, кинувся до роботи. Разом з листами, написаними найдрібнішим почерком, передавалось такими ж «кульками» те, що мусило поминути цензуру. Мати розбирала їх так само і переписувала чітко і красиво. Яке щастя! Митя міг знову писати і знову друкуватися! Після восьмимісячної заборони «Русского слова», журнал знову почав виходити. За місяць вже туди була передана стаття «Наша университетская наука», а ще за місяць — «Очерки из истории труда».

Але ж він хотів написати ще про Базарова — велику статтю, він обов'язково напише її тут і присвятить матері — найкращому своєму другові.

Звичайно, лицемірний піп Полісадов заважав йому своїми солодкогласними теревенями!

Митя потурив його і забув про нього. Він думав про майбутнє. Не своє майбутнє. Зараз він уникав думати про це. Про майбутнє людей — незалежних, чесних, вільних.

*

Щоразу, коли мати під'їздила до цих проклятих стін на випрохане приниженими просьбами побачення, вона намагалась приглушити в собі все, що терзало її дні і ночі, повсякденно і повсякчасно. Витираючи хусточкою бризки збаламученої веслами невської води, вона наче хотіла зітерти вираз розпачу, муки, безмежного болю. Зараз він вийде до неї, її юний кучерявий ясноокий син, її первісток — зараз безправна казенна істота під номером, і їй важко збагнути, второпати, чому її Митю, «кришталевого хлопчика», так злякались, як страшного ворога, злочинця, що замкнули в найстрашнішу тюрму. А ще важче їй збагнути, що все, що він пише, а вона переписує,— молодь читає й сприймає з ентузіазмом, захопленням, вірою.

Митя вийшов, як завжди, усміхаючись їй. І усмішка була як завжди — така, що всі зуби блищали! І в очах така ж ніжність і любов до матері, яка світилася, коли був маленьким хлопчиком. І очі, і усмішка вмовляли: «Мамо, дружок, заспокойся. Це тимчасово. Я такий, як і був. Мій розум, мою душу цим стінам не перемогти».

...І вони стали говорити про буденне, житейське, щоб цим ствердити свою віру, що все оточуюче зараз — скороминуче, тимчасове, неспроможне їх перемогти.

— Митюшо, стаття твоя за дозволом друкується,— казала мати,— але, знаєш, цей Благосвєтлов, не люблю я його, зменшив гонорар, сказав — у нього там у фортеці мало витрат, вистачить і п'ятдесят карбованців...

Ну що ж, Благосвєтлов не вперше показує свою світлу душу.

— Чорт з ним! — добродушно сказав Митя. Хотів висловитися міцніше, та при матері стримався.— Аби тільки можна було друкувати. Він знає, що я зараз неспроможний відстоювати свої інтереси. Не будемо думати про це, мамо, я постараюсь більше написати, щоб ви не терпіли нестатків.

Все ж таки добре, що його люба робота — журналістика — дає засоби існування родині навіть тепер, коли він ув'язнений.

— Ну, а дома як? Вірочка, Катюшка?— спитав він про сестер.

— Вірочка читає від рядочка до рядочка все, що ти пишеш, і намагається дістати всі ті книжки, всіх тих авторів, яких ти хоч побіжно згадуєш, щоб прочитати до твого повернення.

— О,— засміявся Митя.— Вона гадає, я не повернусь ще багато років? Адже вона людина сумлінна, не те, що я, який інколи тільки листав, а при нагоді згадав.

Мати зітхнула. Він — не сумлінна людина? Він тільки перелистував? А хто ж написав після лікарні, важкої хвороби, за три місяці дисертацію і одержав за неї срібну медаль, та й то половина професорів вимагала золотої! Отакий він завжди, а інші журналісти — де їй розібратися в усіх угрупованнях — лають його егоїстом, нігілістом, зарозумілим.

— А Катюша ховає для тебе яблука. Каже: «Це для мого Миті»...

— Ну, от вона в іншу крайність впадає,— знову засміявся Митя.— Яблука, звичайно, погниють, поки я приїду, в цьому вже нема ніяких сумнівів. Хай з'їсть за моє здоров'я, хоч бачиш, мамочко, дружочок, я ніврроку. Запевняю, коли був я на волі, ти б непокоїлась дужче,— жартував він.— Скільки дурниць я міг би накоїти! Я міг би програти в карти всі гонорари, я маю

підозру, що Благосвєтлов навмисне влаштовував для мене гру «по маленькій», щоб затягти мене в кабалу! Ну, ну, я жартую! Я міг би знову побитися, як хлопчисько, з Раїсиним чоловіком, я міг би знову закохатися!

Отак він завжди жартував і втішав, щоб применшити перед нею важкість свого становища. Як їй хотілося притиснути зараз його рідну голову, цілувати його розумні, але такі дитячі очі і сказати:

— Грай в карти, закохуйся, роби які завгодно дурниці, тільки будь коло мене, на волі! Що це все, порівнюючи з тюрмою, хвилинними побаченнями при свідках-жандармах!

Адже їй не спадало на думку, що на волі він накоїв би інших «дурниць» — далеко серйозніших навіть, ніж прокламація-відповідь Шедо-Феротті на захист Герцена!

— Да, от ще новини, про Марі Маркович. Вона, кажуть, зовсім розійшлась з Опанасом Васильовичем.

— Правда? Як добре!

— Що ж тут доброго? — заперечила мати.— Я не дуже симпатизувала йому, та коли ти вийшла з своєї доброї волі, маєш уже чималенького сина, отак покинути чоловіка, зійтися з молодшим за тебе юнаком...

— З ким? — зацікавився Митя.

— Кажуть, це племінник Герцена, син його кузини Тетяни Петрівни Пассек, кандидат наук, юрист. Перед ним була відкрита певна й гарна кар'єра, він поїхав за кордон, зустрів там нашу Марі, і, незважаючи на матір, тиняються скрізь удвох.

— Хіба вона тиняється? — здвигнув плечима Митя.— Вона ж працює. Ти ж сама казала, та й я бачив у журналах її нові твори, їх люблять, я сам мрію написати про неї. Мамо, ти несправедлива зараз. А мене захоплює в Марі її самостійність у всьому. Я не любив, признаюсь, Опанаса Васильовича і дивувався, що вона вийшла за нього. Значить, добре, що врешті розгледіла і мала сміливість покинути, не фальшивила, не лицемірила. Я не знаю, який він — цей її коханець, але, справді, мамо, я заздрю йому. Я б хотів, щоб мене любила така жінка — розумна, талановита, самостійна!

— Надто самостійна!

— І для якої поговір — ніщо,— вів далі Митя,— і яка не створена для кислої метушні хатніх злиднів, а живе вищим інтелектуальним життям, може бути другом-товаришем. Ні, мамо, я радий за Марі. Коли буде нагода, передай їй привіт від мене. Вона завжди добре ставилась до мене, я це відчував змалку.

— Побачення скінчено,— байдуже повідомив черговий жандарм.

Ах, скільки ще хотілося сказати синові. І так завжди. При чому тут Марі і її легковажний роман! І в той же час подумала — може, й добре, що трохи розважила його сімейними плітками. Вона, як завжди при несподіваному закінченні побачення,— завжди це ставалося несподівано, хоча знала — двадцять хвилин, не більше,— заметушилася, дрібно-дрібно почала хрестити Митю, хоча знала, що він давно невіруючий, але ж це було споконвічне материнське прощання.

Зашепотіла:

— Бережися, голубчику мій, я клопотатиму, далі клопотатиму!

— Не турбуйся, не тривожся так, мамо, дружочок,— ласкаво мовив найрадикальніший у Росії нігіліст.— Все буде гаразд. Поцілуй від мене усіх наших.

— Арештований, до камери,— байдуже, як автомат, проказав жандарм.

9.

— Марусенько, мила моя, дорога! Нарешті!

— Сонечко! Драстуй! Добридень! Любонька моя! Ну, яка ж ти тепер?

Вони обіймалися і цілувалися, дві подруги — Марія і Сонечка, яка була вже не панночка Рутцен, а пані Пфьоль, бо нещодавно вийшла заміж за орловського поміщика Пфьоля Олександра Карловича. Він давно вже не був орловським. Жив і служив у Петербурзі, навіть не в малих чинах, і мав прекрасну комфортабельну квартиру, куди так гостинно запрошував Марію, зустрівшись з нею цього літа в Парижі. Сонечка теж не так давно повернулася з-за кордону, але з Марією вона

досить довго не бачилась. Після студій співів і музики в Дрездені вона вчилася в Лондоні.

Як багато хотілося розпитати, розповісти подругам! Навіть добре, що Олександра Карловича не було дома і вони могли говорити вволю. Розмова була, як завжди при таких зустрічах, непослідовна, хаотична, але не припинялася ні на мить: і коли Сонечка влаштовувала Марусю у відведеній їй кімнаті, і коли Маруся пішла митися з дороги, а Сонечка теж пішла за нею; не могли припинити розмову, коли Маруся переодягалася і, звичайно, коли, нашвидку перекусивши і випивши кави, сиділи вже на низеньких пуфах у затишному Сонеччиному будуарі.

— Так ти познайомилась у Лондоні з Герценом? — спитала Маруся.

— Аякже! Мої милі Рейхелі — от чудові люди, вони просто були мені за батьків, написали заздалегідь Герцену, і, коли я приїхала в Лондон, він від них перейняв опіку наді мною. Він, правда, дивувався, чому я поїхала до Лондона, а не в Париж, але ж я воліла брати уроки у Гарсія, брата мадам Віардо. Я й не мріяла потрапити до неї в учениці, ти ж, напевне, знаєш її характер? Ну й так уже повелося, що на свята, у неділю, я завжди приходила до Герценів. Свої ж, росіяни... Я, правда, більше бувала на жіночій половині, з жінками — Татою, m-lle Мейзенбуг, Наталією Олексіївною, коли та була вільна.

— Але ж ти багатьох там бачила, не тільки жінок, я гадаю?

— Ну, звичайно! Михайло Олександрович Бакунін, коли дізнався, що я від Рейхелів, заспокоїтися не міг. Німців він не любить, з Мальвідою Мейзенбуг весь час сперечався, а втім — цікавився, чи пам'ятають його дрезденці.

— Я теж познайомилася з ним, коли він приїздив до Парижа,— докинула Марія.— А от у Лондоні так і не була більше.

— Був там Саша — Герцен-Юніор,— вела далі Сонечка.— Він, як повернувся з Гейдельберга, став іншим, зовсім наче підмінили його. Тільки й розмов про Росію, про революційні справи.

— Певно, Олександр Іванович задоволений? Він страждав, що його діти далекі від цього.

— Ну, зараз цього не можна сказати! Саша Герцен з головою поринув у цю діяльність, став просто політичною людиною.

— А наукова його діяльність?

— Уяви, він не кинув своєї зоології, працює, пише статті, виступає з лекціями. Він, між іншим, був переконаний, що скоро повернеться до Росії. Я гадаю, для сина Герцена це неможливо.

— І я тієї ж думки,— погодилася Маруся.

— Хоч яка я завжди далека від політики, але ж хіба можна лишатися байдужою? — мовила Сонечка.

— Та ще після року, проведеного в Лондоні, близького знайомства з Герценом та Огарьовим.

— Безперечно,— сказала Сонечка.— Я на багато речей тепер іншими очима дивлюся, хоча і я, і чоловік зовсім осторонь від усього.

«Це й добре,— подумала Марія,— для мене зручніше, що я саме у них зупинилася».

— Хоча б ці пожежі,— зітхнула Соня.— Ти не уявляєш, який то був жах бачити, як займається один будинок за іншим. Ніколи не було таких величезних пожеж.

— Ти читала, Герцен писав: «А коли на Русі не горіло?» Це ж абсурд, що уряд приписав ці пожежі студентам, таємній організації. Невже ти віриш у це?

— Звичайно, ні, ніхто з освічених людей у це не вірить. А які утиски почалися! Мій чоловік каже, що вони зовсім не потрібні, такі утиски. Вони лише викликають обурення навіть у тих людей, які й не хочуть втручатися у політичні справи. А їх навпаки — наштовхують на небезпечні роздуми. Ну, чому, приміром, закрили Шахматний клуб? Там збиралися літератори...

— Саме тому...

— Наче всі літератори вороги уряду.

— Коли б так! — засміялася Марія.

Соня насварила їй пальцем.

— Будь обережна, ти не уявляєш, що тут діється. Ну, що Чернишевського забрано, це вже всі знають, і твого кузена Писарєва. Взагалі після пожеж все так круто повернулося, всі стали такі підозріливі, недовірливі, неприємно стрічатися з людьми. Їй же богу, я заздрю тим, хто тепер за кордоном.

— А я, навпаки, тим, хто тут,— і, з мить помовчавши, Марія додала: — Опанас Васильович уже квартиру найняв для нас у Чернігові. Ти ж у Чернігові бувала — коло Красного мосту. Це краще, ніж у Стародубі. Він раніше писав, що в Стародубі житимемо. Взагалі, весь час у нього плани міняються. То він сповістив так задоволено, що в Чернігові видаватиметься газета «Десна», там такі добрі друзі в нього — Глібов, Ніс, Дорошенко. Ти ж Дорошенка Іллю Петровича знаєш? Я вже просила, хай і мене там у газеті наймичкою запишуть, уже й приготувала дещо, пісні чеські переклала. У мене там, у Парижі, завелися друзі-чехи. Коли оце лист знову від Опанаса. Переходить працювати в акциз. Така я з цього невдоволена, написала, що копієчки щербатої в тих грошей, зароблених в акцизі, не візьму. Не подобається мені, навіщо він ту свою працю чесну та хорошу на цю змінив.

Сонечка цього не розуміла. Яка різниця — аби сам чесно працював.

— Ні, ні,— переконливо заперечила Марія,— то зовсім інші гроші, вони пектимуть мені руки.

— А багато він тобі надсилає взагалі, що не печуть? — спитала, усміхаючись, Соня. Вона знала безгосподарність Опанаса.

Марія засміялась і обняла подругу.

— Правду кажучи, поки що ні, тільки ті, що за мої книги одержує.

— Оце вже дійсно чесно зароблені. Ти там дуже бідуєш, певно, Марусенько?

— Ні, якось викручуюсь. Я вже звикла. Ну, та я тепер побачуся з Білозерським, побуваю в редакціях російських журналів. А у Каткова я свої рукописи забрала, в цього мракобіса нізащо не друкуватимуся, хай хоч без копійки сидітиму. Я була незадоволена, що Іван Сергійович мої оповідання йому передав.

— Несприятливий час ти обрала, Марусю, адже і «Современник» і «Русское слово» тимчасово припинені.

— Я знала, але що поробиш, мені не було вже кому доручати свої справи. Опанас далеко, Добролюбов помер, Чернишевський сидить.

— А все ж таки, коли ти гадаєш зовсім повернутися?

Марія щиро призналася:

— Їй же богу, не знаю.

— Але ж ти поїдеш тепер до Чернігова?

— Аякже,— сказала Марія, хоча знала: до Чернігова вона тепер не поїде. Та як вона про це скаже Пфьолям?

Її виручив сам Пфьоль, коли вони втрьох сиділи за обідом. І знову Соня чомусь наполегливо завела розмову про Чернігів.

— Не радив би я Марії Олександрівні тепер туди їхати,— сказав багатозначно і солідно Олександр Карлович.— Там були арешти, обшуки, взагалі становище непевне, поляки ворушаться, от-от спалахне щось більше, ніж просто незадоволення. Ні, ні. Коли вже Опанас Васильович стільки чекав на вас, хай потерпить ще трохи, а то як застряне Марія Олександрівна там, а син у Парижі, уявляю, скільки буде хвилювання. Хіба неправда?

— Ваша правда,— зітхнула Марія. Не могла ж вона сказати, що й не думала до Чернігова тепер їхати. А що поляки напередодні «рухавки», вона й сама знала краще за них.

*

Дівчинкою Сонечка була завжди спокійною, сором'язливою, дуже милою і доброю і майже ніколи не втручалася в чужі справи, що так не схоже на панночок. Марусю вона любила, завжди дивилася на неї трохи знизу вгору, без заздрості, наче так і належало. І тепер, ставши заміжньою дамою, лишилася такою ж милою та доброзичливою.

Вона й раніше ніколи не розпитувала ні про що. Знала— Маруся, як захоче, скаже, а коли не схоче, то так поверне розмову, що тільки ніяково буде за свою цікавість. Та їй не тільки з цікавості, а й з співчуття хотілося знати, як же живе Маруся насправді, що гадає робити. Вона зрозуміла: коли чоловік Олександр Карлович сказав, що тепер небезпечно їхати на Україну — Маруся майже зраділа з цього приводу. Чоловік, як усі самовпевнені солідні чоловіки, цього не помітив. Він був задоволений, що Марія Олександрівна не заперечує, погоджується з його думкою і порадою. Але ж Сонечка, як жінка, підмічала завжди більше нюансів і деталей. З тактовності вона не питала зайвого.

Як тільки приїхала Маруся, майже з другого ж дня стали до неї надходити листи з Парижа. Правда, вона часто показувала листи від сина Богдася, і вдвох вони сміялися над їхньою різномовністю та були зворушені їхньою безпосередністю.

«Люба мамо, поздоровляю тебе з днем народження (так, їй тут виповнилось двадцять дев'ять років!) і обіцяю добре вчитися et d'être sage * і мені дуже скучно без тебе. Я граю без тебе з Полем і з m. Vachi, і привези мені що-небудь до різдва. Я дуже дякую за timbres **, які ти мені надіслала. Je t'aime de tout mon cœur і обіцяю бути courage et sage ***.

Твій хлопчик *Богдась*».

— Ну, а як Пассек? — не стерпіла, ніби між іншим, спитала Сонечка.— Застряв також у Парижі?

— Застряв,— комічно зітхнула Марія.— Париж — то вже таке місто... Люди зовсім іншими стають. Ти ж сама там також бувала і ще приїдеш, певне, мрієш?

Отак вона завжди повертала, коли не хотіла відверто говорити. І вже Соня не наважувалася розпитувати про «маленького Пассека», але ж бачила, що листи линуть вливою саме від нього, а не від Богдася.

О, ці листи. Вони не давали спокою Марії. Добре, що вдень було дуже ніколи. Справді, їй треба було якнайшвидше поладнати не тільки доручення Сахновського, а й свої особисті справи.

Насамперед з «Основою». Побачитись з редактором Василем Білозерським. Він так рідко їй писав, вона ніколи до ладу не знала, що він одержав, що друкує з її творів, які гроші вже надіслав, скільки ще надішле. Вона казала: «Скоро я питатиму у місяця, у зірок, у сонця, де Василь Михайлович?»

Василь Михайлович, звичайно, дуже зрадів їй, він ставив її найвище серед усіх українських письменників, але ніколи вона не сподівалася, коли прийшла до них, такої щирої радості його дружини Надії.

Марія принесла їй подарунок, який так обережно везла з-за кордону,— фото Олександра Івановича Гер-

---

* Бути розумним *(франц.)*.

** Марки *(франц.)*.

*** Я люблю тебе від усього серця і обіцяю бути мужнім і розумним *(франц.)*.

цена. Вона тут же написала на звороті картки: «Вам від мене. М. О.»

— Ви бачили Герцена,— прошепотіла Надія Білозерська.— Ви там зовсім інше життя ведете.

— Але я б не того хотіла,— сказала Марія.— Все ж таки життя на чужині — не справжнє життя.

Василь Михайлович замахав руками. Він був якийсь розгублений, неспокійний, наче прибитий. Весь час здавалося: він хоче в чомусь виправдатися перед нею не за її видавничі справи, тут він робив, що міг, а за справи українського журналу, про який так гаряче розпитувала Маруся.

— Сидіть поки що там і не рипайтесь. Я не знаю, що там з «Основою» буде, такі утиски з цензурою, такі присікування, такі сперечання між своїми, а тільки ж но почали.

Надія насупилася і, коли чоловік чогось вийшов, сказала Марії:

— Не можна всім догоджати. Тоді якраз усі й будуть незадоволені.

— Але ж справді становище Василя Михайловича тяжке,— для годиться спробувала його захистити Марія.— От же закрили російські журнали. Це ж буде дуже прикро, коли й «Основу» припинять.

— Принаймні у них, у тих журналів, була тверда програма, ясний напрямок. А у нас? Василь виправдується тим, що український журнал значно трудніше вести.

— Це ж правда. Так було добре, що вийшов, нарешті, наш український журнал, але ж мало того, що він — український. Адже серед українців різні люди, різні напрямки, а він, журнал, один і стає мимоволі рупором найрізноманітніших уподобань.

— Та ще коли керує така людина, як Василь. Ви ж знаєте його безвольний добрий характер,— мовила Надія. Може ж вона бути з Марією Олександрівною, Марком Вовчком, цілком одвертою! Це одразу відчула Марія.

— Я сама дивувалася, читаючи,— сказала Марія.— То така розумна стаття про промисловість України, піднесення її господарства, щоб була вона головним постачальником хліба в Європі, щоб витримала конкуренцію Угорщини, Північноамериканських Штатів, Дунайських князівств, Туреччини, які можуть забити нашу хлібну торгівлю, і наші величезні запаси просто згниють. Я раділа, коли читала, що насамперед треба дбати про шляхи сполучення, про залізниці, про судноплавство, щоб наш Дніпро став великим судноплавним шляхом.

— Як колись із варягів у греки.

— Але набагато далі — від України в європейські держави. Справді, я читала й бачила нашу Україну розквітлою, багатою, культурною...

— Так, так,— із захопленням підтакувала Надія.

— І раптом стаття Пантелеймона Олександровича. Знову його хуторські мрії: «Щоб уся земля селом стояла». І сам же собі суперечить! А ці його твердження, що є нації «одвічно демократичні». Що він, забув наших українських панів?

— А про ту ж залізницю, яка так піднесла скрізь життя, написав: «Нехай собі гуркотять і свищуть чугунки, кому їх треба»,— додала Надія,— і зовсім уже одверто: що «як є такі люди як ангеляни, які попереду пішли, то, мабуть, треба, щоб інші, як от ми, українські хуторяни, позаду зіставалися». Не можу я простити Василеві, що він це надрукував. Сам сердився, а друкував, і мені було просто соромно читати.

— До речі, де він зараз, Куліш? Я його ще не бачила. Кажуть, на мене злий до нестями.

— Його зараз нема в Петербурзі. І добре, що нема. Правду кажучи, я спочиваю, коли його нема. Він ніяк не може простити Василеві, по-перше, що він редактор «Основи», по-друге, що все ж таки його вплив на Василя минув. А Василь і так його часто просто побоюється і друкує, що треба, чого й не треба. Ви уявити не можете, Маріє Олександрівно. Ви от підписуєте свої твори «Марко Вовчок», і всі знають єдиного, любимого, справедливого Марка Вовчка. А в нього в самій «Основі» я підрахувала двадцять вісім псевдонімів! Їй-богу!

— Та що ви? — здивувалась і розсміялась Марія.— То ви вже, мабуть, перебільшили, Надієчко.

— Аж ніскілечки. От рахуйте: Хуторян, Панько, Казюка, Козак Белебень, Ломус, Петро Забоцень, Іван Горза, Необачний, Вишняк...

— Годі, годі,— замахала руками Марія.

— А як він редагує,— не втихомирювалась Надія.— Часто від думки автора нічого не залишається!

— Ну, це я вже знаю. З ним треба бути дуже твердою,— і додала лукаво, по-жіночому,— в усіх відношеннях.

— Хіба я цього не зрозуміла щодо вас,— засміялась Надія,— тому він і плете хтозна-що.— (Нізащо вона не скаже Марії, які паскудні віршики він написав про неї і давав читати чоловікам, а Василь, звичайно, поділився з дружиною!).

— Хай собі плете. Мені байдужісінько. Тільки подумати, скільки у людини сили, енергії, розуму. Тільки згадати, адже це він нашу абетку до ладу привів, хіба дарма її кулішівкою звуть! І так назавжди й залишиться. За це йому всі вдячні мусять бути. А в той же час такий він поплутаний, що часто нашій справі шкодить. Може, він просто хворий? Я на нього серця не маю. А бачитись? Ні, тепер не хочу. От Каменецького Данила Семеновича я люблю і хотіла б дуже побачити.

— А його тепер теж нема в Петербурзі.

— Знаю. То добра, сердечна людина, робітник щирий і скромний. Ну, нічого. Незабаром я повернуся назовсім, тоді вже всіх побачу. Усю вашу громаду, усіх «основ'ян».

— Не знаю, чи матимете з цього велику втіху. З одного боку, наш журнал начебто й дуже прогресивний, а з другого — їй же право, «Современник» справедливо нам дорікнув.

Марія подумала: «От коли б видавати за кордоном — тут не можна, звичайно,— український журнал на зразок «Колокола», вільний, революційний». Про це вона мріяла в Парижі з Фрічем, і зараз вона розповіла про це Надії.

— Ви гадаєте, не вистачило б у нас сили, матеріалів? — захоплено казала вона.— Скільки з України полинуло б звісток, скільки молоді, що прагне діла, адже в кожному університеті і в Києві, і в Харкові, і в одеському ліцеї ростуть гуртки. Лондонські видання через Одесу поширюються, певне, не менше, ніж тут, у Петербурзі або в Москві. Мені розповідали хлопці, які зараз за кордоном. А всі слов'янські країни? Хіба для них це не було б живлющою справою? Я там з чехами заприятелювала, про поляків і казати нема чого.

— Ну, поляки не «однакі». Деякі мріють українців усіх під Польщу.

— А ми «однакі»? Ви ж так не думаєте, Надієчко! Це побоювання Василя Михайловича. А згадайте друзів Тараса Григоровича, Желіговського, Сераковського, Станевича? З Желіговським ми часто зустрічаємося в Парижі, я буваю у нього. І знаєте що, я б до журналу притягла б багато жінок. Оце була б сила!

— Як я часто думаю про це, скільки нашої жіночої сили гине в оцих хатніх турботах, в цих кубелечках удаваного сімейного щастя! — аж загорілася Надія.— Це було б надзвичайно!

— Про що ви так палко розмовляєте? — спитав, заходячи, Василь Михайлович.

— Мені Марія Олександрівна розповідає про паризькі моди,— з викликом кинула Надія.

— Жінки завжди лишаються жінками,— добродушно-насмішкувато зауважив Василь Михайлович. Йому було легше, що вони ведуть такі жіночі розмови, ніж небезпечні тепер — на політичні теми.

Прощаючись, Марія міцно обняла Надію. «Поки я тут, я вас часто бачитиму».

Саме від Надії вона дізналася докладно і про весняні студентські заколоти, бо її брата Анатоля, студента Медико-хірургічної академії, було також тоді заарештовано, і Надія не тільки переживала за молодшого брата, вона всією душею співчувала молоді.

Але ці розмови також точилися не в присутності її чоловіка, Василя Михайловича Білозерського.

*

«От не пощастило!» — подумала з жалем Марія, коли їй сказали, що Миколи Олексійовича Некрасова зараз нема, не дома нема, а зовсім немає зараз у Петербурзі. У нього помер батько, і він поїхав на похорон. Знову не познайомилася!

Заочно вони були давні знайомі, так само як і з Чернишевським. Ніколи не бачилися, а немов були близькі знайомі. Адже їх звів її друг Добролюбов, коли вона зустрілася з ним у Неаполі. Короткий час, усього три місяці, а здавалося, їхня дружба тривала довгі, довгі роки! Для неї його смерть була великим горем. Аж до самої смерті його вони листувалися. І поки вистачало у нього сил, він читав коректури її творів, в «Современ-

нике» вони надрукували «Жили-были три сестры». Завдяки Добролюбову Чернишевський узявся за її літературні видавничі справи, Некрасов вважав її своєю.

Тепер нема надії скоро побачити Чернишевського, а от і з Некрасовим не познайомилася.

З «Современника» у 1863 році вже мали зняти заборону видання, тому в редакції готували наступні номери, анонс на підписку.

Марії хотілося поговорити про свою участь у журналі.

Найдіяльнішим і найенергійнішим помічником Некрасова у справах журналу був тепер секретар редакції Василь Олексійович Слєпцов.

«Добре, що хоч з ним познайомилась»,— подумала Марія в першу мить знайомства.

«Як добре, що ми познайомилися! — з радістю думала Марія весь час перебування в Петербурзі.— А Саліас Єлизавета Василівна зовсім не права. Хоча, чому не права? Просто вона дуже поверхово і однобічно дивилася на нього!»

Ще в Парижі чула про Слєпцова від Єлизавети Василівни Саліас. Він був товаришем її сина Євгена, був замішаний у московських студентських історіях, а в її журнальчику «Русская речь» надрукував свої перші нариси. Талановиті, розумні нариси своїм напрямком пролунали дисонансом у її невиразному плутаному журналі, та Слєпцов незабаром переїхав до Петербурга й одразу відчув своє справжнє рідне місце в «Современнике».

Графиня Саліас, згадуючи його, казала: «Він напрочуд красивий, просто красень, і жіночим питанням займається не лише в своїх статтях».

Він, справді, був дуже красивий, але спочатку здався стриманим, холодним. Та ж Марія, коли хотіла, вміла швидко розтопити будь-який холод! Василь Олексійович одразу відчув, що ця молода, гарна жінка, на якій Париж уже лишив свій відбиток, перш за все — колега, товариш по роботі.

Вона такими сумними, теплими словами згадала Добролюбова, як вони подружилися в Італії, сподівалися на зустріч у Петербурзі, і он як трапилось... І Миколу Гавриловича так і не побачила, тільки листовно познайомились.

— Він також дуже хотів вас побачити,— сказав Слєпцов.— Ви б чули, як він говорив про вас, про ваші твори, як високо їх цінив. Він казав, що після Гоголя ви тепер один з кращих прозаїків.

— Ну, це занадто,—почервонівши, засміялася Марія.— Іноді й великі уми надто захоплюються і помиляються.

На щастя, вона надто критично й тверезо ставилася до своїх творів, і перебільшені похвали її не псували. Але, звичайно, їй було приємно, що Чернишевський так відгукнувся, і ще дужче боліло за його долю.

В них обох, і в Марії, і в Слєпцова, підсвідомо було вже таке відчуття, що саме Микола Олександрович Добролюбов і Микола Гаврилович Чернишевський наказали їм зійтися, і подружитися, і бути в одному таборі.

Вони знали, що можуть розмовляти одверто, що можуть не думати, як триматися, і Марії було байдужісінько, що він був такий красивий, «Дон-Жуан», як казала графиня Саліас. До того ж вона зрозуміла, що це неправда. Звичайно, жінки закохувалися в нього, інакше й не могло бути, але ж він справді був захисником і борцем за жіночі права, тут він перейняв естафету від Михайлова, і він радів, що познайомився з жінкою-письменницею, яка розуміла, що справа не в дрібних подачках, полегшеннях і дозволах, а жіноче питання — одне з основних засад докорінної зміни всього устрою життя. Марія швидко зрозуміла, що він тої ж віри, на яку навертав її Добролюбов,— соціалістичної.

Слєпцов багато їздив, ходив по селах, відвідував фабрики й заводи не тільки для того, щоб записати влучні слова та приказки і ефектно використати в літературній праці, а справді дізнатися, як живе народ, показати це і боротися за нього.

Він зображував перед нею майстерно різні сценки, зустрічі на фабриках, з селянами, так що інколи не можна було втриматися від сміху, та раптом зовсім іншим тоном він робив серйозні висновки з цього.

— Не може бути ніяких полюбовних згод з поміщиком, народ обманутий, і чим більше загострюються їхні взаємини, тим швидше знайдуть пригнічені вірний шлях.

— Шлях революції?

— Атож. І ми не маємо права стояти осторонь. Мені становище нас, літераторів, малюється, як в старих казках: перед кожним три шляхи-дороги: праворуч — «вузька стезя доброчесності», ліворуч — «тернистий шлях беззаконія», посередині — «двері милосердя», для всіх напіввідчинені, двері, через які ми можемо ступити на «шлях поблажливості». Звичайно, важко вибрати, навіть коли й віриш, що єдино чесний шлях — «тернистий шлях беззаконія». Ми ж знаємо, куди він завів Михайлова, Шелгунова, Чернишевського...

— Писарєва,— додала тихо Марія.

— Та попри все, хіба ми, літератори, маємо право стояти осторонь і не боротися не лише словом, але й ділом, особливо ті, кому, як вам, бог дав талант?

Хіба вона сама не замислювалась над цим?

А що їй робити з її заплутаним «сімейним» життям? Хіба не благає її Саша — все сказати Опанасу Васильовичу і одружитися з ним, ні перед ким не ховатися, бути завжди разом, хіба ж вони не люблять одне одного? Вона одержувала тут від нього листи, повні розпачу, суму за нею, зневір'я і навіть, навіть недовір'я. Боже, невже він їй не вірить? Невже він не бачить, як їй важко? Вона сама вже відчувала, як їй не вистачає його, вона звикла, що він коло неї, але ж яке вона мала право зв'язувати своє життя з його?

Хоч кожен день був заповнений справами, клопотом, вона нудьгувала і сумувала без нього все дужче і дужче. Хіба вона коли нудьгувала так без Опанаса? Розлука — теж найвірніше випробування.

— Марусенько, ти схудла за ці дні,— похитала докірливо головою Сонечка.— Ти весь час заклопотана, кудись поспішаєш, та так не можна. У Петербурзі зараз я відповідаю за тебе.

— Перед ким? — гірко всміхнулася Маруся.

— Перед усіма! — вихопилося у Сонечки, і раптом вона замовкла. Правда, перед ким? Ні, вона вірно відповіла — «перед усіма».

А Маруся увечері, перед тим, як лягти, уважно глянула на себе у дзеркало. Вона, справді, схудла? І що це? Зморшки коло очей? Ну, що ж! Нехай і так. Ні, ні! Я хочу, щоб він любив мене. Я не хочу старіти і марніти. Вона сіла за стіл, їй захотілося швидше написати йому, швидше — щоб він знав, що вона з ним, що їй

важко без нього, щоб він чекав на неї. І хай не дивується, що вона змінилася.

«Чи пізнаєш ти мене, моє серце? Кажуть, я схудла дуже, і скажу тобі, що приїду сумнішою, ніж була, хоч відчуваю, що спочатку про це все забуду і, побачивши тебе, зрадію як божевільна»...

Ох, як вона хоче його побачити! Коли б він знав, цей дурненький Саша, який ще сумнівається в її любові!

«Я люблю тебе, мій друже, дуже люблю, вір мені. І завжди, і скрізь.

Не одержиш моїх листів — не думай, що любов моя змінилася. Твої приходять раптово і бог відає як і чи всі,— не знаю... Я завжди любитиму тебе, мій дорогий, милий, і не менше від того, якщо заміж за тебе не піду. Щоб заміж піти, на заваді стоїть Опанас Васильович, якому це буде гірше від смерті...»

Звичайно, як Саша не розуміє, не може вона цим убити Опанаса — офіційною розлукою, офіційним другим шлюбом. Не може... Та й чи потрібно це... «А потім, моє серце, чи будеш ти щасливий зі мною, як з дружиною?»

Вона часто над цим думала. Хоча вони майже завжди разом з Сашею, але чоловік і жінка — то вже зовсім інше, ніж закохані. Ні, ні, так складно зараз наважитись на це. А що, як мине ця його любов?

«Кажуть — все минає, і як часто я сама бачила, що все минає». Але про це гірко писати, хоча й думається.

«А потім третє і, може, найголовніше. Хіба час тепер щастю, коли стільки нещастя навколо скрізь.

Хіба час думати про себе, адже важко відірватися від свого куточка, коли його заведеш, і працювати для незнайомих, коли є таке знайоме і своє рідне.

Ось тобі, милий, зовсім не забутий, уся правда. Ти не сердься, я сказала тобі найпотаємніше, що в душі у мене.

Хіба ти думаєш, що можна, сміючись, відкинути від себе дороге й рідне і вийти з свого дому на бездомів'я? Не знаю, як іншим жінкам...»

І раптом вона уявила своє життя. А в неї, зараз у неї, хіба — через Сашу, через Опанаса — не бездомів'я?..

І вона заплакала, не скінчивши листа...

*

Їй не хотілося повертатися до Пфьолів, не хотілося заходити до Білозерських... Може, зайти до брата Валерка? Принаймні він такий далекий від усього її життя, а все ж таки брат, рідний брат, навіть незручно, дізнається, що була тут і не завітала.

Навіщо вона розсентиментальничалась і зайшла?

Валер'ян зустрів здивовано, якось звисока-поблажливо. Навіть зрозуміти не могла Марія — з якого дуру? Майже не розпитуючи її, почав з апломбом казати, як він клопочеться про встановлення свого дворянського звання, в якихось паперах щось було наплутано, він тепер установлює істину. До чого це було байдуже Марії!

— Ну, а ти вже нагулялася по заграницях? Досить уже — повертай додому, до чоловіка. Втеряти легше, ніж здобути, а то й пізно буде.

— Що ти верзеш? — здвигнула плечима Марія.

— А те, що не думай, що навіть така терпляча людина, як Опанас, буде до смерті чекати. І йому терпець увірвався. Тож моя порада, швидше кидай там свої баловства та їдь до нього, бо, може, скоро й повертатись не буде куди — займуть твоє місце. Святе місце порожнім не буває — хе-хе-хе!

Марія не знала, що сказати.

— Там, кажуть, така актрисочка-співачка коло нього зітхає. Він уже і на квартиру до неї переїхав, дарма що заміжня. Кажуть, там таке сопрано, що крига тане, як вона співає. А твій Опанас — ти ж сама знаєш — почує вашу малоросійську пісню, та й розтане — хе-хе-хе!

— Годі. Не твоє діло,— різко зупинила Марія.

— Та ти все-таки сестра, хоч і легковажна. Пора тобі за розум узятися і своїм хлопцем займатися, а не чужими молодиками. А то, може, надішлеш Богдана сюди? Все-таки родичі — не дадуть загинути.

— До побачення. Ні, краще прощавай! — встала Марія і, похапцем одягнувши шубку, вийшла, не оберкувшись. Тільки чула за спиною: «хе-хе».

Який був уредний, такий і лишився. Геть його з думок! Чого це зайшла до нього? Інше муляло й пекло.

Опанас пише листи, кличе, а вже не вперше чує Марія про це «сопрано», якусь співачку Меланію Овдіївну.

Та якось пропускала повз увагу, не надавала значення.

Влітку одержала від Дорошенка коротенького листа, що їде до Парижа добрий його знайомий студент Павло Косач, він розповість про їхнє життя, про Опанаса Васильовича. Марія радо, як завжди, прийняла земляка. Він про Опанаса Васильовича не так багато розповідав, їх обох інші справи більше цікавили. Проте казав, що Опанас Васильович захопився аматорськими виставами. «Наталка Полтавка» в Чернігові мала величезний успіх, брала участь чудова співачка Меланія Овдіївна Загорська. Була б вона першокласною актрисою, так у неї чоловік — звірюка, старий, ревнивий і горбатий до того ж. Опанас Васильович витягає її на світ. Тоді Марія не надала особливого значення, знала душевну добрість Опанаса, бажання допомогти людині та ще й талановитій. А зараз, хоч і обурилася до нестями на Валерка, якимось жіночим чуттям раптом повірила, відчула — Опанас уже не з нею.

А кличе ж її? Він сам не знає, що робити... Але ж він коло тої.

Швидше повертатись? Боротися за нього, за Опанаса, нелюбого чоловіка?

Ну й добре. Навіть якесь полегшення охопило її. Хай йому щастить. Вона ж не принесла йому щастя.

І в той же час, всупереч всій логіці, десь глибоко всередині муляло почуття образи — хоч яке вона мала право на це? Може, тому, що була певна, що Опанас ніколи її не розлюбить і що ніхто її замінити не може? Геть це низьке жіноче почуття!

Хай він буде щасливим. Якщо він зміг полюбити іншу, вона ніколи в світі не повернеться до нього.

Вона раптом відчула себе самотньою. Саша? Ні, ні, не треба Саші. Коли Опанас розлюбив, то молодий гарний Саша також може. Вона усміхнулася гірко, вона боялася розплакатися тут, на вулиці. Вона нікого не обвинувачувала, вона сама була винна в усьому. «Ніхто не винен, сама я, сама я»,— як співала колись. І чому для своїх почуттів у неї інша мірка й інші вимоги? І чому вона хоче тільки брати, нічого не даючи? Вона згадала вірного Дорошенка. От хто її любив, не чекаючи нічого.

Вона повернулася до Пфьолів майже заспокоєною. Принаймні зовні. А сьогодні був таки важкий день, хоч і не понеділок. Сонечка повідомила досить весело:

— А ти знаєш, що мені розповіли? Твій друг Дорошенко, і я ж з ним знайома була, він, нарешті, одружився. От не уявляю!

— Чому? — спитала наче байдуже Марія.— Він досить цікавий, гарний чоловік, зовсім ще не старий і дуже порядна людина. Він мені пише інколи.

— Але він здавався мені якимось анахоретом і поза всякими почуттями.

— А з ким же? — так само, наче байдуже, спитала Марія. Про себе подумала: «Далі очі, далі серце...» Так от чому останнім часом не було від нього листів.

— Кажуть, дочка начальника акцизного управління, нічого особливого собою не являє. Звичайна собі провінційна панночка. Ну, тепер зрозуміло, як твого Опанаса Васильовича влаштували в акциз.

— Він уже, здається, не мій,— примусила себе усміхнутися Марія.

— А й до тебе дійшло? — почервоніла Сонечка.— А може, це все неправда, плітки?

— Сонечко, коли ти знаєш, але не показуєш — і добре, між іншим, робиш,— то ти ж мусиш знати й розуміти, що мені це байдуже, а може, навіть і легше. Опанас — хороша, добра людина. Характер тільки нелегкий, правду кажучи. Ти це також знаєш. Я йому тільки щастя бажаю, якщо це всерйоз.

— Не думаю,— похитала головою Сонечка.— А може, тобі краще швидше повернутись, їхати до нього в Чернігів?

— Тепер? Коли я знаю? Нізащо! Я повернуся в Париж.

— Як? Назовсім? — злякалася Сонечка.

— Ні, що ти! Я поладнаю там справи й приїду сюди. А там видно буде.

Коли вона вже лягла в ліжко, її охопило нестерпне бажання їхати, швидше їхати, завтра ж їхати. Боже мій, господи! Там же Богдась, там Саша, як зрадіють вони, як вони її люблять. Там друзі й вільне повітря. Швидше їхати з цієї імли, мжички, темряви...

*

На тій станції стрічалися поїзди — з Варшави до Петербурга, з Петербурга до Варшави. На станції був великий буфет. Інколи з «невідомих» причин поїзди стояли довше, ніж мали за розкладом, і простіші люди з другого й третього класів ремствували, що, певне, поїзд затримується, бо пани з першого класу просто не встигли пообідати. А тепер часто моталися великі сановники до Варшави і з Варшави.

Коли поїзд, яким поверталася Марія до Парижа, зупинився на цій «обіденній» станції, там уже стояв поїзд із Варшави. Марія ні з ким не познайомилась, як трапляється в подорожах, і рада була, що зараз сама.

Вона вийшла з вагона, теж пройшла в залу першого класу, де був буфет і стояли столики. Всі столики були вже зайняті, та їй їсти не хотілося. Їй хотілося швидше їхати, бути «дома». Дім її там, де Богдась, Саша і її письмовий стіл з її рукописами.

Думала про своє, але мимоволі усе відбивалося наче на фотоплівці, усе, що бачила навколо.

От пробіг чепурун-повар з тариллю пиріжків — запахло м'ясним і капустяним фаршем. От щось ображено й пискляво доводила офіціантам, і сусідам заодно, худенька нервова дама в модному капелюшку, з-під якого вибивались дрібно завиті кучерики. Вона гірко ображена, що до телячої котлети їй подали не зелений горошок, а картоплю-фрі.

Даму заспокоює солідний пан з хвилястими баками кольору піску, з орденом на грудях.

За сусіднім столиком трохи не лаються пасажири за подану страву, кому першому взяти. За кожним столом кожен пасажир, а особливо пасажирка, розмовляють голосно, не стримуючи себе, наче вони не в громадському місці, а в своїй їдальні, і наче те, що вони кажуть, найважливіше і всі повинні чути.

Пройшовши поволі зал, щоб не зіткнутися з кимось із офіціантів, котрі стрімголов розносять борщі, пиріжки, котлети, Марія вловлює, навіть не бажаючи прислухатися, різноманітну розмову:

— Весілля буде à l'anglais...

— Хіба це риба, рибка повинна бути не більше за чотири вершки...

— Ваш брат посилає пару кадетів, він хоче вирвати дітей з поганого грунту й пересадити в добрий.

— Що за фантазія?

Марія виходить на перон. Краще подихати свіжим повітрям, а перекусити уже в вагоні тим, що нав'язала їй силоміць дбайлива Сонечка. На пероні не було такої метушні, як у залі. Вона одразу помітила двох хлопчиків у кадетській формі; одному було років дванадцять. «Старший трохи за Богдася,— відзначила зразу Марія,— а той менший, мабуть, років восьми, певне, братики».

Щось зацікавило її в тих хлопчиках. Може, тому, що їх супроводив фельдфебель, височезний, з хвацьким виглядом покорителя сердець куховарок та покоївок. Видно, чепурун, впевнений у своїй красі, але з досить добродушним рум'яним обличчям.

А от хлопчики були бліді й сумні. Безмежно сумні. По сірих очах під густими довгими віями, по цих тонких личках Марія одразу пізнала поляків.

Проходячи повз них, Марія із співчуттям глянула на хлопчиків, і так її вразила гірка журба дитячих очей, змучені бліді личка, що вона, не замислюючись, спитала по-польськи:

— Може, я можу чимось вам допомогти?

Вони були ошелешені, але старший, опанувавши себе, захлинаючись і поспішаючи, пояснив: їх забрано від мами, його, Адама, і братика, оцього братика Чесю, вночі забрали, і мама не знає, де вони, і писати їм не дозволяють... Якби міг він передати мамі, коханій мамі, що він усе пам'ятає, ніколи не забуде і Чесю берегтиме... І хай вона знає... Тільки як їй передати...

— Я передам,— мовила Марія і сунула йому в руки свою маленьку записну книжечку.

Та тут фельдфебель, який задивився на щось, раптом схаменувся і суворо, що не в'язалося з його дурнуватим виглядом, сказав, що розмовляти з паничами-кадетами заборонено. Та ще по-польськи.

Марія не заперечувала, хлопчики, тремтячи, відійшли, а вона зупинилася коло фельдфебеля.

Недарма Тургенєв казав, що вона може робити з людьми що завгодно! Вона так спокійно перепросила його й почала розмовляти з ним, що в нього не було ніяких причин не відповідати такій «благородній» дамі.

Вона ж бо розпитувала про його службу й звідки він родом, чи не сумує в Варшаві за своєю родиною і зовсім непомітно для нього перейшла на розмову про цих хлопчиків. І він сказав, що це діти бунтівника, яких його превосходительство полковник везе в петербурзький Кадетський корпус, щоб з корінням вирвати у цих гадюченят бунтівливі замашки. Він говорив докладно, бо дама співчутливо дивилася на нього. А в цієї дами холодло серце, коли вона слухала його. Та їй треба було обміркувати, як же взяти назад свою записну книжечку.

Після першого дзвоника починається метушня. Фельдфебель поспішає до хлопчиків, і тут розумненький Адам наче навмисне ронить свій кадетський кашкет з перону на рейки. Фельдфебель кидається його дістати,— адже він відповідає за цих «гадюченят». Вони мусять бути в повному порядку. І в цей час записна книжечка уже в руках Марії. Пасажири юрмляться коло вагонів. Поїзд рушить до Петербурга. Вона шукає очима у вікні голівки хлопчиків. От вони, братики, притулились один до одного. І не може забути, ніколи не може забути Марія останній погляд Адама і як Чеся склав свої рученята на грудях...

10.

Повстання було придушене. Настрої в суспільстві, навіть у людей співчуваючих до того полякам, мінялися. Це не первина в історії. Схиляння перед переможцями і картання переможених.

Тепер уже більше бачили не просто непідготовленість і огріхи проводирів і усього керування «рухавкою», а говорили обурливо про самі ідеї, прагнення повстання. В Росії починав панувати реакційний «квасний», патріотизм, і вже голосно, особливо колишні ліберали, лаяли Герцена і його «Колокол», лаяли ті люди, що нещодавно схилялися перед ним, за його незламне співчуття полякам, і прірва між балакунами-лібералами і справжніми прогресивними чесними людьми ставала неперейденою. Ця польська справа тепер була критерієм дійсних переконань.

За кордоном також. Вже не з захватом говорили про молодь, яка йде у повстанські загони, вже з ледь прихованим докором за легковажність, нерозважливість або з лицемірним жалем стрічали поранених і переможених втікачів, чудом врятованих.

Марія проймалася ще дужчою повагою до Герцена й Огарьова, так само жадібно перечитувала «Колокол». Який невимовний сум огорнув її, коли прочитала в «Колоколе» про загибель Андрія Потебні в бою повстанського загону. З розповідей Сахновського вона наче добре знала його, і здавалося їй — вона бачила його, бачила. Може, у Желіговського? Може, у Саліас? Адже казав Сахновський, що він, Потебня, так змінював свій зовнішній вигляд і так перевтілювався для конспірації, що часто й друзі його не впізнавали. Та, може, ті сірі уважні очі мовчазного юнака, що так пильно одного вечора вглядався в неї,— може, то були його? Чому вона тоді не заговорила з ним?

Вона потім дорікала Сахновському,— чому не показав, не познайомив з Потебнею?

— Не довелося,— тільки й відповів Сахновський.

І Сераковський загинув. Його повісили...

Які жалібні, журливі години настали в родині Желіговських... Вона бувала там, як і раніше. Як і раніше, часто бачилася з Єлизаветою Саліас. У салоні Саліас, як завжди, точилися бурні розмови. Та порятунок для себе був тільки в роботі — тільки, коли сиділа за столом.

❊

Писати для Марії — це ж щоразу жити чужим життям, коли і в своєму стільки, що не упораєшся, не встигаєш нічого. А час біжить, як шалений, і все змінюється, і всі навколо змінюються, і ти сама змінюєшся — не тільки зовні. У життя входять нові й нові люди, і приязнь до них накладає відповідальність. Так, відповідальність за них, бажання допомогти, підтримати, навіть не лише бажання, а наче обов'язок. О, приязнь — куди складніша й відповідальніша, ніж ворожнеча, або й просто антипатія. Але в той же час приязнь, дружба, це така незрівнянна ні з чим радість у світі!

З першої ж хвилини Марія пройнялася приязню до цього подружжя.

Єлизавета Василівна Саліас знайомить Марію з новими гостями.

— Художник Якобі Валерій Іванович, а це диво — його дружина Олександра Миколаївна.

Жінка — справді диво. Вона вражає ясною, чистою красою, що вабить і привертає до себе. У синіх-синіх очах, повненьких по-дитячому вустах стільки тепла й доброти. Пухнасте каштанове волосся відтіняє ніжну з легким рум'янцем матовість обличчя. Наче художник підібрав найлегшу, найтоншу пастель. Але головне не ці ніжні й тонкі риси, найбільша краса — усмішка, що немов усіх зігріває.

Трапляється така краса, що одразу скажуть — «яка мила», а потім уже «красива», бо це якась людяна рідна краса, в присутності якої легше дихати. Це одразу відчуває Марія і дружньо потискує немов виточену білу ручку.

Вона ще дуже молода, ця жінка. Марія прикидає в думках — певне, їй років двадцять — двадцять один. У ній непомітно ані зайвої сором'язливості, ані самозакоханої самовпевненості, як трапляється часто у красунь.

— Я дуже рада познайомитися з вами,— каже Олександра Миколаївна.— Я читала ваші твори, ваш роман у «Современнике» про трьох сестер і раділа, що побачу вас у Парижі.

— Я певна, що ви будете обидві задоволені знайомством, тому так хотіла, щоб ви швидше у мене зустрілися,— підхопила графиня.— Я просто нудьгую, коли довго не бачу Марію Олександрівну.

— Хоча ми живемо в одному будинку і бачимось досить часто,— усміхнулась Марія.— У Єлизавети Василівни завжди стрічаєш цікаве товариство. Проте нам і вдвох не буває нудно.

— Так, так, навпаки, нам — двом письменницям, старій і молодій — завжди є про що поговорити.

— О, з вами про різницю віку не думаєш,— щиро сказала Марія.— Дай боже, щоб усі були такі молоді душею. Крім того, мені здається, в нашій праці стирається вік.

— Аби тільки в цій праці не стиралися, не нівелювалися наші жіночі риси, наша жіноча суть. Та приклади історії доводять, що ні — жінки-письменниці, жінки

мистецтва лишаються жінками і страждають не менше від притаманних усім жінкам переживань, а може, ще й дужче,— засміялася графиня.— Тому нам, самостійним жінкам, далеко важче, ніж чоловікам, і я радію, коли наш гурт самостійних жінок збільшується.

— Щоб чинити опір?

— Можливо, просто допомагати, підтримувати одна одну. Я ще познайомлю вас з однією дівчиною, яка нещодавно приїхала до Парижа з Росії. Це також жінка нової формації, Аполлінарія Суслова.— Нахилившись до обох жінок — Марії і Олександри Миколаївни,— графиня Саліас мовила трохи тихіше, щоб почули лише вони: — Надзвичайно цікава дівчина, але зараз переживає особисту трагедію. Якось не находить місця в житті.— І додала багатозначно: — Вона була близьким другом письменника Достоєвського, ближче ніж другом, але чомусь наступив розрив.

— Шурочка,— покликав дружину художник, теж красивий, але не такий, як вона, звичайніший і старший за неї років на десять.

— Гарна пара,— мовила графиня і знову конфіденційно зашепотіла Марії: — Не зважайте на її молодість, вона самостійних передових поглядів і досить сміливо провадить їх у життя. Перший шлюб її був короткий і нещасливий, і вона покинула чоловіка, який не хоче давати їй розлуки. Отже з Балерієм Івановичем вони живуть невінчані. Погодьтеся, для цього потрібна і рішучість, і сміливість. У них уже є син, немовлятко, і Олександра Миколаївна чудова мати. А з чоловіком вони закохані одне в одного, тільки він ревнивий до нестями. Певне, і до нас з вами ревнуватиме,— добродушно усміхнулася Єлизавета Василівна.

Вона все про всіх знала, але ж при всій своїй екзальтованості і експансивності завжди охоче по-справжньому допомагала чим могла, і справді, деякі жіночі риси аж ніяк не стиралися, як вона не намагалася удавати з себе політичного діяча. Її, як і кожну жінку, цікавило особисте життя, не вигадані в белетристиці, а в самому житті щасливі й нещасливі романи, вона охоче давала поради, переживала за своїх молодших подруг — одне слово, зберігала всі риси, притаманні підстаркуватим жінкам, коли свої романи уже відходять у спогади.

Марії було трохи неприємно, що так одразу графиня виклала про цю милу жінку, і в той же час, дізнавшись про її особисте життя, відчула її ближчою. Її, як подругу, хотілося взяти під руку, піти кудись удвох, гуляти, блукати паризькими вулицями, багатолюдними, гомінкими, де на тебе ніхто не зверне уваги, або принаймні хотілося сісти десь у куточку, подалі від усіх і розмовляти одвертіше й щиріше, ніж із Єлизаветою Василівною.

А графиня Саліас дійсно високо цінила Марію і симпатизувала їй. Пригощаючи Олександру Миколаївну чаєм, вона встигла і тій сказати:

— Яка чудова, надзвичайна жінка! Який талант! Який розум! — Але, зітхнувши, додала: — І яке нещасливе життя. Чоловік зараз у Росії — абсолютно не вартий її. А тут — її так кохає один молодий чоловік. Ви познайомтеся з ним, та вона живе одна з сином, і, звичайно, обоє страждають.

— Вона і син? — спитала Олександра Миколаївна.

— Ні, ні, вона й той молодий чоловік. Ви побачите його. Він як тінь коло неї.

А втім, може, й добре, що графиня обом їм нашептала ці інтимні подробиці. Їх ще дужче потягло одну до одної. І невдовзі вони вже відокремились від решти й сиділи удвох на низенькій канапці. Олександра Миколаївна розповідала, як їй пощастило перевезти через кордон у своєму альбомчику...

— Ну, знаєте, звичайний альбомчик, як у кожної дівчини, куди вона вірші записує. Так от у такий альбомчик я поклала портрет Михайлова.

— Михайлова? Боже мій, господи! — Марія схвильовано приклала обидві долоні до свого обличчя.— Михайла Ларіоновича? Того, що заслали в Сибір, і у вас є ця фотографія, яка? — Марія дужче присунулась до Олександри Миколаївни.

— Це фотографія з невеличкого малюнка, як його заковують у кайдани перед відправкою у Сибір. Він вийшов такий схожий. Я бачила його раніше, тільки, звичайно, він дуже змінився в тюрмі. Але такий спокійний, сидить і спокійно дивиться, що з ним роблять. Мені здається, художнику пощастило схопити його суть, аж моторошно глянути.

— А хто ж зміг його змалювати в таких умовах?

— О,— підняла палець угору Олександра Миколаївна й похитала ним, а її тонкі, наче вимальовані брівки, строго зійшлися, мовляв, про це не можна говорити. Та в ту ж мить сині очі скосилися на чоловіка, і знову вона наче насварила пальчиком і похитала головою з високою зачіскою. Каштанове волосся було таке пишне, хвилясте, одразу можна було уявити, яке воно довге і багате, коли розпустити.

— В альбомчику,— вела далі Олександра Миколаївна,— в мене були переписані вірші Гейне і ті вірші Огарьова, які не друкуються ніде.

— Крім «Колокола».

— Авжеж. З «Колокола» ми всі в Росії і переписуємо, ще вірші Добролюбова. На кордоні ніхто на цей альбомчик не звернув уваги, а я намагалася таможенним чиновникам задурити голову розмовами.

— Ну, це вам легко вдалося,— усміхнулась Марія.

— Що поробиш? Тут навіть Валерій Іванович не ревнував і був задоволений, що я провезла фотографію.

— Ви покажете мені?

— Обов'язково. Ви ж прийдете до нас. Правда, ми ще похапцем влаштувалися. Одразу стільки турбот, роботи. Валерій Іванович задумав велику картину, вона захопила всі його думки. Уявіть собі: Володимирка — шлях до Сибіру. По етапу женуть нещасних. Невеличкий короткий привал. Вимушений привал, бо один із них помирає. Валерій тепер весь час міркує над композицією, над характерами, а мені доводиться йому позувати, і не тільки мені, а й моєму маленькому Володі. Я стою запнена хустиною і годую немовля. Так що і ми допомагаємо,— добродушно всміхнулась вона.

— Яка тема! Як добре, що ваш чоловік узявся за неї,— мовила Марія.

— Його дуже підтримував у цьому його молодший брат Павлуша.

Дивно, що цей чепурний веселий художник з модною за кордоном еспаньйолкою зупинився на такій темі, замислився над цим. Марія якось не звернула уваги на зауваження Олександри Миколаївни про молодшого брата.

— Обов'язково незабаром прийду до вас,— сказала вона,— і фотографії хочу подивитися, і картини вашого чоловіка, а найдужче ваш головний твір — вашого

синка. Ви знаєте, я дуже люблю малят,— призналася вона,— мій Богдась уже досить великий самостійний парубчак. Ми з ним великі друзі. Та я завжди згадую, як мені було цікаво й приємно, коли він був таким малим, кумедним у своїй безтурботній дитячій порі.

Тепер уже було далеко не безтурботно і для Богдася... Рятувала його жвава й енергійна вдача. Але ж він уже добре знав, що таке сидіти без грошей, прожити цілий день лише на смажених каштанах... Він, правда, досить байдуже ставився до цього.

— Я хочу з вами часто стрічатися,— вирвалось у Олександри Миколаївни.— Ми тут хоча ще й недовго, та до нас завжди приходить багато людей, адже тут багато російських художників, товаришів і знайомих Валерія, стипендіатів Академії. Я інколи втомлююсь, бо їхні безконечні балачки відривають від роботи, адже мені треба також працювати. Я хочу сама заробляти, а треба ще й почитати. Я вже не кажу, ви самі знаєте, скільки часу забирає мала дитина. А скільки хочеться подивитися в Парижі! Ви, певне, вже все тут бачили? — спитала вона у Марії.

— Ну, що ви! По-перше, також треба багато працювати, по-друге, також люди. Добре, коли цікаві, але, може, не цікаві для тебе, а потребують твоєї уваги.

— Ми вже бачилися тут із Бакуніним, він у нас був, і ми його відвідали. Він живе польськими справами. Здається, і графиня також.

— Ну, це зовсім у них по-різному. Ви самі побачите — її відвідують поляки всіх напрямків і уподобань. Правда,— додала вона, усміхнувшись,— у неї можуть зустрітися люди, яким треба зустрітись, це ж також потрібно!

З скількома тут вона сама, Марія, познайомилась. Та от і з Бакуніним... А в цей його короткий приїзд до Парижа вони вдвох з ним писали листа до українців і всіх слов'ян. Він сказав, що передасть його на Україну. Цікаво, чи дійшов цей лист до адресата? Адже за цей рік стільки там трапилося! Головне — поразка польського повстання. Рік тому вона була в Петербурзі, майже напередодні подій.

Для Марії тепер ставлення до польських справ стає мірилом людини. Олександра Миколаївна розповідає,

що в Росії стає помітним охолодження до «Колокола», до Герцена саме за його гаряче співчуття до Польщі. Марія знає, що Герцен, знітивши серце, відчуваючи біду — адже він розумів усю непідготовленість, незлагодженість, непорозуміння з «білими» і «червоними» між поляками, попри все це, коли вже нічого не можна було зупинити, писав свої полум'яні статті на сторінках «Колокола». Тепер Добролюбов нічого не міг би йому закинути. Цікаво, чи показував йому Бакунін той лист до слов'ян, що написав удвох із Марією? Там же відбилися думки Герцена про права кожного народу на свою мову, свій розвиток... А от Тургенєв дуже критично ставиться до її «дружби» з поляками.

— Ви чули,— долітає до них голос Єлизавети Василівни,— Тургенєва викликали зараз до Росії, до Сенату, в зв'язку з новими арештами, але ж він хворий, і йому дали відстрочку. Та й, здається, обмежились якимось листом із запитаннями щодо зв'язків з «лондонськими пропагандистами», так звуть у Третьому відділі наших лондонських друзів.

Марія спалахнула. Іван Сергійович весь час листується з ними, їздив до них, але в той же час такий далекий від них! От і з Бакуніним — він щедріше за всіх допоміг грошима, допоміг дружині Бакуніна, хоч і ніколи не бачив її, але ж між ним та Бакуніним неперейдена прірва! Це тут зрозуміло кожному. Цікаво, як триматиметься він?

— Кажуть, ви дуже дружні з Тургенєвим? — питає Олександра Миколаївна.

— Була дуже дружна,— відповідає з ноткою суму в голосі Марія,— і тепер ми стрічаємось... та вже зрідка. Життя йде, люди змінюються... Але ми стрічаємось...— повторює вона.— Я вас познайомлю, коли хочете. А з Бакуніним, здається, Тургенєв і не зустрівся...

— А ви бачили дружину Бакуніна?

— Бачила й здивувалась.

— І я також. Що їх зв'язує? Хіба тільки те, що полька?

— Та її начебто і не обходили польські справи, вона нічим таким не цікавилась. Взагалі її Париж наче звів з глузду. Михайло Олександрович так всепрощаюче лагідно казав: «Вона ж така молоденька — і вперше в Парижі!»

Марія подумала при цьому — от і Олександра Миколаївна молоденька, не старша за Антонію Бакуніну, і теж уперше в Парижі!

— Він бідкався,— згадала Марія,— що не може одягти її з шиком, купити все, чого їй хочеться, він з нею, як з дитиною, і, знаєте, вона теж до нього дуже добра, якось довірливо ставиться, але без тіні любові, усе приймає, як належне. А він її любить страшенно, навіть ніколи не уявляла, що він може так любити, з такою ніжністю та терплячістю. Вона досить гарненька, схожа на тендітного польського хлопчика, правда?

— А от розмовляти з нею нема про що!

От їм обом було про що розмовляти, навіть більше, ніж гадала Саліас, знайомлячи їх, і кожна з них подумала майже одними словами: як добре, що тут, у Парижі, ми зустрілися!

*

Саме тут, на кладовищі, не думалося про смерть, бо тут переплелися безсмертя і життя.

День був весняний, якийсь фіалковий, як взагалі повітря у Парижі — синьо-фіалкове, з різними тонкими відтінками вранці, удень і ввечері.

Скрізь багато квітів, густого плюща, що заплів дерева, пам'ятники й хрести. І поки не підійшли до тої частини кладовища, де безліч забутих, занедбаних могилок, де великі бідняцькі спільні могили, вони зупинялися коло пам'ятників «знайомим людям».

Навколо буяла весняна зелень, людей сьогодні стрічалося зовсім мало, бо день був звичайний, буденний, а не свято, не неділя або субота, коли приходять родичі покійних. Просто дехто прогулювався так само, як і вона, Марія, з Олександрою Миколаївною, дружиною художника Якобі, з Шурочкою, як звали її близькі.

Вони полюбили вдвох блукати, ці дві такі гарні і такі несхожі між собою жінки, та в чомусь дуже рідні й зрозумілі одна одній. Щедрістю душі? Бажанням пізнати якнайширше і найглибше життя? А ще — відчуттям краси в якихось звичайних людських вчинках, і в цій першій весняній зелені на кладовищі, і в безсмертних рядках, що колись вимовили і написали ті, могили яких зараз вони оглядали.

Одні пам'ятники — мармурові й бронзові бюсти — були схожі на тих, кому були поставлені, інші — зовсім ні... Але все ж таки вони нагадували ще живих, з усім притаманним людям людським горем, щастям, славою і бідами, і хотілося про них говорити, як про живих. Не так давно помер Бальзак.

Марія відхилила густий плющ, який майже зовсім закрив обличчя письменника на постаменті,— широке, веселе, жваве.

— Який він тут здоровий, міцний, впевнений, що підійме велетенську глибу — томи своєї людської комедії!

Вони обидві помітили, що збоку сидить молодий художник і змальовує пам'ятник.

— Пробачте,— мовила Марія і відійшла.

Шурочка не втрималась і мимохідь зазирнула з-за спини художника в його малюнок і ледь знизала плечима.

За нею і Марія непомітно поглянула туди ж. І обидві швидко пішли. Художник старанно перемалював постамент, квіти, але з рамки зелених гілок на малюнку дивилося не розумне жваве обличчя письменника, а гарненька жіноча голівка.

— Він заробить на цьому більше, а книжок Бальзака, може, і не читав ніколи,— іронічно мовила Марія.— Ходімо далі. От могила Беранже. Я схилялась завжди перед його незалежністю. Він ніколи не хотів одержувати ніяких почестей та нагород від уряду, ненависного йому. Він навіть не захотів виставляти свою кандидатуру в члени Академії, в число «безсмертних».

До могили підійшла купка чоловіків у робітничих блузах. Один із них гаряче розповідав решті про Беранже, показував на високу купу вінків коло могили, правда, уже прив'ялих.

— Він знав, що лишиться в серці народу,— пошепки сказала Шурочка.— Це далеко почесніше.

А от до могили Шопена, напевне, давно ніхто не приходив із близьких.

— Ач, як розрослися квіти й кущі, треба просто мати силу, щоб розсунути гілля,— мовила Марія.— І стежки майже не видно.

— Яке страдницьке, змучене обличчя! — зітхнула Шурочка.— Його музика — моя найулюбленіша. Коли

завгодно я можу слухати її. Стільки в ній суму, болю і проникнення в душу.

— Але ж у нього є один прелюд, де просто чуєш гуркіт барикадних боїв,— заперечила Марія.— Я теж його дуже люблю.

— Певне, кожен чує ліпше те, що йому ближче,— засміялася Шурочка.— Я от волію грати його ласкаві ноктюрни, сонячні мазурки.

— Це, справді, вам більше личить,— милуючись нею, мовила Марія.

— Все ж таки не розумію, як його могла розлюбити Жорж Занд? — з жалем сказала Шурочка.

Ну, які б жінки не зупинилися на цьому, згадавши Шопена і Жорж Занд?

— Його дуже любив художник Делакруа,— мовила Шурочка.— Він вивозив його хворого гуляти, називав його «маленький Шопен». Це розповідав мені чоловік, він працює тепер у майстерні Делакруа, пише копії.

— Делакруа не так давно помер,— сказала Марія.— Яка прекрасна його «Свобода на барикадах»!

— Знаєте, наші художники і мій Валерій стрічаються в цій майстерні з його друзями, і всі такої високої думки про Делакруа і про Коро — не тільки як про майстрів-художників, а як про людей. Уявіть, Коро, цього надзвичайного художника, весь час обходили нагородами, і от на його ювілей художники — його друзі й учні — самі вилили для Коро золоту медаль. Він казав, що пишається нею більше, ніж будь-яким орденом. Я б хотіла, щоб такі щирі взаємини були і між нашими художниками, щоб не тримали в секреті свої роботи, не запобігали у начальства,— Шурочка зітхнула, мабуть, неспроста.— До речі, ми хочемо з Валерієм звести вас ближче з нашою російською художницькою колонією. Там є справжні високі таланти і дуже хороші люди. Між іншим, дехто вже хотів писати ваш портрет,— хитрувато примружила вона одне око.

Марія розсміялася.

— Познайомитися ближче я з охотою. А портрет — не уявляю, щоб я позувала!

— А я уявляю,— переконливо сказала Шура.

— Спочиньмо коло Альфреда Мюссе,— запропонувала Марія.— От ще один нещасливий закоханий у Жорж Занд... Це, мабуть, жахливо переживати своїх коханців.

— Але ж вона їх уже не кохала,— заперечила Шурочка.

— Невже нічого не лишилося, ніякого почуття? — роздумливо сказала Марія.

Могила Мюссе була в сімейному колі — сестра, родичі. Невеличка плакуча верба схилила саме над його могилою віти.

Жінки сіли на лавочці. Шурочка тихо проказала:

Mes chers amis, quand je mourrài,
Plantez un saule au cimetière,
J'aime son feuillage êplorè;
La pâleur m'en est douce et chère,
Et son ombre sera légère
A la terre où je dormirai*.

— Правда, чарівні вірші?

Шура дуже любила вірші. Вона ніколи про це не казала, але тримала їх безліч у пам'яті. Для Марії це було чимось органічним у Шурі, невід'ємним від її синіх очей, дитячої усмішки, усього ніжного, поетичного обрису.

Звичайно, не при всіх, лише з близькими людьми любила Шура згадувати улюблені вірші, рядки, що вразили її. Вона любила, як і Марія, ритися в книгарнях, на лотках у букіністів, і коли знаходила, відкривала для себе раніше не знаного поета або й давнього «знайомого», зупинялась над якимось образом, що раптово розкривався по-новому, якоюсь особливою мелодією рядка, їй здавалось, вона одержувала дарунок. Їй хотілось поділитися цим дарунком з іншими.

— «Гармонии стиха божественные тайны не думай разгадать по книгам мудрецов». Правда, Майков вірно сказав,— нагадала їй якось Марія.

---

* Коли я вмру, посадовіть
Вербу плакучу наді мною.
Свою бліду прозору віть
Вона похилить в супокої,
І буде тінь її легкою
Для того, хто під нею спить.
(З франц. переклала Наталя Забіла).

З Марією можна було, десь блукаючи, десь спочиваючи, читати напам'ять свої улюблені вірші.

От і зараз, помовчавши з хвильку, Шура мовила:

— От послухайте ще його:

J'ai le cœur de Petrarque et n'ai pas son génie;
Je ne puis ici-bas que donner en chemin
Ma main á qui m'appelle, á qui m'aime ma vie*.

Чому Шура вибрала цей вірш і з такою милою усмішкою дивиться на Марію? Певне, вона думає те ж саме, що думає й Марія.

А Марія згадала, як Саша читав канцони й сонети Петрарки і запевняв, що ніхто не виявив так його, Сашиних, почуттів, як італійський співець. Мабуть, йому до душі припаде Мюссе.

— Я вам інколи заздрю,— признається Шура.— Я не можу скаржитися на Валерія, я щаслива з ним, але в нього перш за все мистецтво. Я інколи цілі дні його не бачу. Він не може, як і кожний художник, і дня прожити без картини. Мабуть, людям мистецтва потрібні жінки, які цілком живуть їхнім життям. І не мають свого. А от для Олександра Вадимовича ви перш за все. І не лише перш за все, а просто все.

— Ну, звідки ви це взяли? — зашарілася Марія.

— О, любові, як кашлю, затаїти не можна,— переконливо мовила Шура.— Здається, так кажуть італійці. Робота для нього — що? Необхідний обов'язок, який треба швидше виконати і поспішити до вас. Певне, йому треба почитати Мюссе. Я купила нещодавно томик його поезій.

— І захворіли ним?

— О, так! Я б могла вам зараз багато прочитати, один твір кращий за інший. Там такий надзвичайний вірш «Tristesse» **. Але він навіває на мене невимовний сум. Хочете, я куплю таку книжку і для вас? Я рада буду вам подарувати. Е, що там не кажи, хоч йому,

---

* Та леле, генія Петрарки я не маю,
Я можу з ним зрівнятись тільки почуттям,
Кохати так, як він. Тій, що мене кохає,—
Пожертвувати можу всім своїм життям.
(З франц. переклала Наталя Забіла).

** Журба *(франц.)*.

Альфреду Мюссе, часом не щастило в любові,— я певна, між іншим, що не менше й щастило,— проте коли твої вірші можна дарувати як дорогоцінність,— хіба це не найбільша радість поета? Мені здається, Олександру Вадимовичу це буде ще ближче до серця, ніж вам. Я знаю, ваш улюбленець Гейне — «Schlage die Trommel und fürchte dich nicht».

Сильнее стучи и тревогой
Ты спящих от сна пробуди!
Вот смысл глубочайший искусства,
А сам маршируй впереди! —

підхопила Марія.— Наш Плещеєв чудесно переклав, правда?

Вот Гегель! Вот книжная мудрость!
Вот дух философских начал.
Давно я постиг эту тайну,
Давно барабанщиком стал!

Але радійте, я відчуваю — Мюссе мені стане близьким... Може, справді через Сашу...— додала вона роздумливо.— Де ви купили Мюссе?

— Не смійте купувати, я ж вирішила, що я подарую вам.

— Шурочко! — Марія докірливо глянула на неї.

— Не турбуйтеся, ми одержали вчора гроші. Однаково прийдуть гості — і ми їх проїмо і проп'ємо на радощах,— мовила Шурочка.— Художники інакше не можуть. Але на книжку Мюссе вистачить обов'язково. Це буде на згадку про нашу прогулянку до нього! Я так люблю гуляти з вами,— призналася вона щиро.— Ну, з ким можна отак просто читати вірші, так відчувати життя?

— Отут, на кладовищі,— тихо мовила Марія.— Та Гейне похований на Монмартрському кладовищі. Там взагалі бунтівники — Марат, Лелевель.

Хіба вони знали обидві, що не мине й десяти років і саме кладовище Пер-Лашез увійде в історію революції і мало хто й знатиме, що названо воно було колись ім'ям духівника Людовика XIV, отця єзуїта Лашеза, якому король подарував землю на цьому горбі, а назва «Пер-Лашез» буде навіки зв'язана з іншою трагічною і величною подією — загибеллю перших комунарів, бійців Паризької комуни.

— Я знайома була з Лелевелем,— сказала Марія.— Мене водив до нього Герцен у Брюсселі.

— А ви поведіть мене хоча б до його могили, і знаєте, я тепер не хочу приходити з порожніми руками, треба покласти кожному знайомому хоч квіточку.

— Для цього потрібний буде цілий сніп квітів,— зауважила Марія.— Звичайно, відриваєшся якось від роботи,— мовила вона роздумливо,— але я виправдовую себе тим, що інакше не могла б писати, як домовилася з петербурзькою газетою, свої «листи з Парижа». Мені замовили такі нариси. Про це мене раніше просив і редактор нашого українського журналу «Основа», але, на жаль, журнал уже припинив своє існування. Так що пишу для російської газети.

— Може, для цього вам треба поблукати самій? — делікатно спитала Шура.

— Ні, ні, я вже сама багато скрізь ходила, а тепер мені з вами дуже добре. Я не хочу думати весь час — от про це треба написати, от про це буде цікаво прочитати, і коли ми вдвох, я й не думаю, як та що я писатиму, я просто гуляю, дивлюсь, дізнаюсь про те, що мені самій цікаво знати, а в голові, в пам'яті завжди лишається, що найдужче вразило — значить, про це й треба написати. Мені навіть краще з вами, наче не тільки двома своїми очима дивишся, а ще й вашими. Правда, я рідко з ким люблю вдвох гуляти. Дуже мало людей, з якими можна не тільки розмовляти, а й мовчати... які не заважають мовчати... і писати... Раніше я могла коли завгодно і де завгодно писати, аби не торсали,— засміялася вона.— А тепер мені треба бути наодинці.

— Олександр Вадимович, мабуть, ревнує,— пожартувала Шура.— Сказати правду, я ревную Валерія до його картин, але ж тільки до картин! А він мене до всіх і всього, навіть до власного сина!

— Ні, Олександр Вадимович до роботи мене не ревнує,— мовила роздумливо Марія.— Мені самій дивно: при ньому я можу писати, і він завжди радіє, що не заважає мені.

Справді, він єдиний ні в чому не заважав. З ним — вона як сама з собою — може, це й є критерій справжнього щастя? Але є різниця в їхньому ставленні одне до одного. Він не може без неї. А вона так само, як

без нього, не може бути без своєї роботи. Ні, не треба думати, хто дорожчий — він чи робота? Що за безглуздя! Так само, як страшно ставити питання — він чи Богдась. Це зовсім різне. Не треба важити на терезах і торгуватися з життям. Адже вона і без людей, без друзів також не може!

Вона відмахується від цих думок. Тим більше, що вже прийшла до одного кардинального рішення.

— До речі,— каже вона Олександрі Миколаївні,— я збираюсь переїхати з rue Marbeuf. Так, я майже вже домовилась. Ми переїдемо в Нельї.

— Як? Це ж, здається, навіть не Париж, це невеличке село.

— Скоріше передмістя. Але це мене не лякає. Уявіть собі — на березі Сени, два кроки до справжнього лісу і квартирка — кілька кімнаток. У мене буде цілком відокремлена — бачите, як важно! А головне — садок, правда, невеличкий, здається, лише одне, але ж величезне, таке крислате дерево, немов дах над головою. А поряд, за парканом, обабіч справді чималі сади і ліс, справжнісінький ліс, куди можна буде тікати! Хазяйка з гордістю казала, що в Нельї живуть відомі французькі поети. Хто саме, вона так і не назвала, але це говорилося з таким виглядом, що після цього не можна було торгуватися за платню! Між іншим, там, звичайно, дешевше жити.

— Мені шкода, що ви будете так далеко,— зітхнула Шура.

— Зовсім ні,— переконливо заспокоїла Марія.— Це сорок хвилин їзди від центру Парижа. Хіба це багато? Отак, знаєте, від Тріумфальної арки, бульварами, потім Єлісейськими Полями і прямісінько до нас. Ви будете часто приїздити з вашим Володенькою, там таке чудесне повітря! Ви не уявляєте, як я скучила за свіжим повітрям, зеленим листям — щоб його багато було,— за водою! Ми зможемо там щодня купатися, а Богдась мріє про рибалку!

— А як ставиться до цього вашого переїзду Олександр Вадимович?— обережно спитала Шура.

— О, та він же найщасливіший! У нього теж буде там окрема кімната. А ви ж знаєте як з його слабими легенями йому дуже потрібне свіже чисте повітря!

Так просто сказала це Марія, а скільки вона перемучилась і передумала до того — це ж починалось зовсім якесь нове життя. Разом із Сашею. Уже не як закохані напівтаємні коханці, а як подружжя, справжнє подружжя.

— Ну, значить, і я щаслива за вас,— щиро сказала Шура,— і, правду кажучи, найбільше за Олександра Вадимовича. Але як ви все поєднаєте із своєю роботою? Це ж додасться ще стільки турбот — я-то знаю!

— Хіба мені звикати? Та коли ми будемо разом, мені здається, у нас буде більше часу і для роботи. І він буде догляджений — він став так часто хворіти! А ще я дуже прошу приїхати до мене сюди мою маму. Вона допоможе мені, порадить в хазяйстві. Я так давно її не бачила. Вона згодна, хоча й дуже боїться подорожі. Я на неї так чекаю, але хочу переїхати до її приїзду.

— Ми вам допоможемо,— вихопилось у Шури,— та й, певне, весь ваш вірний почт.

— Ну, звичайно, уже розподілили обов'язки! — засміялася Марія.— Ви часто буватимете в нашому маєтку! А щодо Валерія Івановича, я певна, він приїздитиме туди з пензлем і фарбами.

— От я й подарую вам на новосілля Мюссе, ви ж знаєте — на щось дорожче я зараз неспроможна!

— Це найдорожчий подарунок, тим більше, що ми мріємо, нарешті, купити книжкову шафу. Ми вже бігали з Сашею по старих крамницях, нам хочеться саме книжкову шафу вибрати гарну, адже таку річ купують, може, раз у житті! Мюссе займе в ній почесне і достойне місце! У мене назбиралося багатенько книжок. Я не можу спокійно проходити повз книгарні, треба ж, нарешті, щоб було де їх ставити!

— Ах, як це буде чудесно!

Вони обидві раділи.

— Так ми підемо на Монмартр? — питає Марія, коли вони вже прощаються.

— Обов'язково! Але як це легковажно лунає: «на Монмартр», немов ви пропонуєте мені прогулянку й розваги в улюблених художниками і студентами кав'ярнях і театриках Монмартру,— лукаво сміється Шура.— Інколи мені, правда, хочеться скрізь побувати

і трошки розважитись, якщо справді там цікаво й весело.

— Ми побуваємо і там, я мушу багато про що написати в своїх «Листах». Я обміркувала і занотувала щось на зразок плану. Ми побуваємо з вами в суді...

— От так розваги! Це, звичайно, вас спокусив Олександр Вадимович? Поєднати приємне з корисним?

— Я була вже з ним один раз, це дуже цікаво, хоч і досить важко, і вже зовсім не можна сказати, що приємно. Але ж взагалі наша робота — приємне з корисним, хіба не так? Так от — перше: суд,— Марія загнула один палець,— два: установи для малолітніх злочинців. Не лякайтесь, це може бути дуже корисним не тільки для Олександра Вадимовича, а й для мене, і не лише в тому, що напишу про них. Далі, три: школи для сліпих і глухонімих дітей, чотири: базари, п'ять: ярмарки. Бачите, це вже веселіше. Шість: народні гуляння, бали для робітників. Не лякайтесь такої легковажності!

— Навпаки, мені це все дуже цікаво, я в захопленні!

— Ну, щоб ми не дуже з вами поринули у таке легковажне марнування життя, я ще хочу відвідати й написати про церковні проповіді та великопісні концерти.

— Де ми спокутуємо наші розваги, на ярмарках і балах!

— Як бачите, мої «листи» зовсім не будуть схожі на листи Герцена, якими я зачитувалась і які відкривали мені очі й збагачували думки. Він охоплював усе, вирішував політичні міжнародні питання і філософські проблеми.

— А ви дасте життя робітничого Парижа, Парижа бідноти, звичайних простих людей, часто скривдженим життям,— хіба це не потрібно і не цікаво?

— Це мене й заспокоює трохи. А на Монмартрське кладовище я хочу піти навіть не для того, щоб потім одразу написати. Я хочу вклонитися Лелевелю.

— І Гейне.

— І Гейне.

*

Так само, як і біля кладовища Пер-Лашез, біля Монмартрського було багато крамничок, лотків з квітами — живими й штучними. Веселі дівчатка, наче низали намисто, робили гірлянди, бутоньєрки, вінки, продавали широкі стьожки з готовими написами: «Незабутній мамі», «Дорогому батькові», «Нашій маленькій доні» — можна було вибрати з якими завгодно словами, дорожче чи дешевше. Дівчатка намагалися робити співчутливі личка, коли до них підходили люди сумні, в жалобі,— але вони, ці квітникарочки, так уже звикли до журливих сцен, похорон, що враз їхні обличчя змінювалися, коли покупці відходили.

— Тепер ваша черга згадувати любимі вірші Гейне,— сказала Шура.

— Я певна, що ви знаєте більше за мене, але ж справа не тільки у віршах! Він сам написав: «Я ніколи не надавав великої ціни славі поета... Але я бажаю, щоб на труну мою поклали спис, тому що я був хоробрим солдатом у війні за благо людства». А в його поезії та і в його характері мене найдужче вабить його іронічна посмішка. Кажуть, перед самісінькою смертю він сказав дружині, яка плакала коло його ліжка: «Ти плачеш, що бог не простить мені моїх гріхів; не бійся, люба, це його професія».

— Хоч він і просив покласти йому на труну спис, а хіба йому не приємно було б знати, що дві молоді жінки покладуть йому фіалки?

— Бо він стільки писав і про нас, і для нас, правда, інколи аж надто дотепно... А оцей букетик я збережу для Лелевеля. Я була приголомшена, зачарована ним, його робітничою блузою, мансардою, і вишуканістю, і простотою водночас.

— Як це все-таки сумно, що лежить він так далеко від батьківщини, що він не дочекався повстання, не дізнався, що там робиться,— мовила Шура.

— Мабуть, ви праві. Та йому було б ще болячіше дізнатися про поразку.

— Певне, болячіше. Я вам казала, звідти приїхав брат Валерія Івановича Павло. Він поранений, розлютований усім, що бачив. Він же сам брав участь у повстанському загоні разом з поляками, і треба сказати,

що далеко не всі поляки стрічали участь росіян з довір'ям і щирістю. Дома у нас зараз хтозна-що, весь час сперечання між моїм Валерієм і Павлушею, що доходять аж до сварок. Валерій злий на всіх поляків, лає Павлушу. Справді, я відходжу душею лише з вами!

Вони вийшли на алейку, що вела до могили Лелевеля, і побачили, що якийсь чоловік стоїть перед нею навколішках. Та помітивши, що сюди йдуть, він швидко схопився і зник за деревами.

— Це, певне, хтось із поляків,— сказала Марія,— їх тепер дуже багато в Парижі, вони, як і брат вашого чоловіка, подалися сюди. Я гадаю, не мало з них приходить вклонитися старому Лелевелю. Вони-то вже надовго лишилися без батьківщини.

— Добре, що потрапили сюди, а не до Сибіру...

Жінки підійшли до могили Лелевеля, і Марія шанобливо поклала маленький букетик, потім присіла збоку на пеньок зрубаного дерева.

— Я трохи спочину,— сказала вона.

— А я пройду он до того дивного пам'ятника,— сказала Шура. Може, Марія Олександрівна хоче посидіти сама, подумати — вони завжди вміли вгадати настрій одна у одної.

Та тільки тоненька постать Шури зникла за густими плакучими вербами, як раптом перед Марією з'явився чоловік.

Він був у досить потріпаному одязі, і навіть одразу майнуло в думці Марії, що це якийсь бідолаха, не жебрак, а бідолаха, але який теж попросить допомоги.

Вона підвела голову й уважно глянула. Він був молодий, з тонкими рисами обличчя, дуже втомленого й якогось сірого, наче людина довго хворіла, була в лікарні, а може, ще й гірше... Сині очі дивилися зовсім не так, як у прохача-бідняка, а якось захоплено, здивовано, навіть перелякано, наче от-от зараз щось станеться. Він зробив крок ближче і спитав раптом по-польськи:

— Ви не пізнаєте мене, пані Марія? Я ж Теобальд Шуазель.

11.

З Тедзиком потім зустрілися у Желіговських.

З Тедзиком потім блукали по Парижу.

Тедзик приїздив у Нельї — а чи довго він тут взагалі затримається, він і сам не знав. Все залежало від розпорядження Центру, Комітету.

Якого Центру? Якого Комітету? Адже ясно було — польське повстання зазнало поразки, так само селянські заколоти не набули того значення, того розмаху в Росії, що повели б до перевороту, про який так упевнено говорив Бакунін, незважаючи на всі докази Герцена, що народ ще не готовий.

З «рухавкою» немилосердно розправлялися: арештовували, засилали, вішали. Кому пощастило втекти, як Тедзику з товаришами, перебратися за кордон, ті ще не знали, де осісти, куди податися. Та головне — вони відчували — це ж не кінець, боротьба ще точиться, і коли в них самих не вистачить сили, на зміну їм підростуть молодші брати.

А самі вони опинилися на роздоріжжі, і одні гадали, що треба поспішати до Італії, бо не може ж Гарібальді заспокоїтися на своїй Капрері, другі хотіли потрапити до Лондона, побачитися з Герценом, треті — тут, у Парижі, намагалися зв'язатися з робітниками, серед яких лунали нові заклики — об'єднання робітників усього світу. І все частіше чули слово «Інтернаціонал».

Перші дні Тедзик ще ні в чому не давав собі звіту, ні в чому ще не намагався розібратися. Він був як сп'янілий від почуття волі, від Парижа, від оточення нових друзів, які слухали й вимагали розповідати все, все, що трапилось там, на батьківщині. Адже тут вони перебували в атмосфері дискусій, сперечань, сварок, якоїсь метушні, а там — діяли, жертвували своїм життям.

— Ви — наші герої! — сказав Желіговський після розповіді Тедзика.

А потім, коли йшли вдвох з Марією Олександрівною, і вона сказала задумливо:

— Справді, Тедзику, ви герой.

— Ну, хоч ви не кажіть цього,— щиро обурився Тедзик.— Вам-то я розповів більше, ніж Желігов-

ському. Таких, як я, були сотні, і навіть у в'язниці не знали наших імен, бо ми вигадували. І такі, як я, тільки рядові виконавці, солдати повстання.

Дійсно, він їй розповів далеко більше, ніж Желіговському, коли там увечері зібралося кілька чоловік, бо їй він хотів передати, що й сам переживав, те, що, звичайно, він не виніс на люди, і Марія намагалася уявити все, як було там, на Україні, в Києві, поки тут сперечалися, дискутували, і «білі генерали» мріяли про урочистий в'їзд на білому коні до Варшави, урочисті паради під старими знаменами.

А те, що відбувалося там, на батьківщині, що пережив сам Тедзик і сотні таких, як він, було так.

За розпорядженням повстанського Центрального комітету мали почати повстання на Україні одразу за повстанням у Польщі, але воно відкладалося з багатьох причин.

Уже на початку 1863 року трапилися великі провали, арешти в Одесі, Києві, Житомирі. Особливо зле відбився на підготовці повстання провал «Революційного агентства» в Одесі, яке мало міцні зв'язки з Києвом, Варшавою, Петербургом та Лондоном. Ще в 1862 році через Одесу готували втечу підполковника Красовського, яка провалилася через одного зрадника, і ще тоді в руки жандармів потрапило багато ниток. Нитки і вели до Києва, Петербурга, Варшави, а головне, за кордон до Лондона. Почалися арешти агентів-зв'язківців, вже добиралися до голови Комітету — професора університету Ісидора Коперницького, але, певне, хотіли зібрати більше матеріалів, з арештом зволікали, і старий професор, своєчасно попереджений, зник із Києва. Отже, ні Красовського, голови «Землі і волі», ні Коперницького, керівника польських революціонерів, у Києві вже не було.

А повстання за всяку ціну мали почати напровесні 1863 року. «Диктатором на Русі» був призначений Антось Юр'євич, і він сам командував одним із київських рейдів повстання і в його саме загоні й був Тедзик, який після своєї втечі й подорожі до Чернігова знову повернувся до Києва, але переховувався від поліції.

З Антосем Тедзик познайомився з перших днів вступу до Київського університету, хоча вчилися вони

на різних факультетах. Антось був «вільним слухачем» історико-філологічного, а Тедзик — юридичного. Та вони стрічалися у професора Коперницького, підполковника Красовського, і обидва з запалом працювали в недільних школах. Антось приятелював з Стефаном Бобровським.

У Антося, Стефана, Тедзика,— так само, як і між їхніми старшими друзями — Красовським та Коперницьким,— було цілковите взаєморозуміння в питаннях самовизначення та незалежності Польщі, України, Литви. Для них головним була справа народу. Та серед «українських громад» і польських товариств — «гмін» такого розуміння, на жаль, не було. Багато хто вважав, що селянам треба домовлятися з поміщиками на вигідних умовах і що саме шляхта матиме велике значення у повстанні, і поки що ні Коперницький, ні Антось Юр'євич і їхні однодумці, які були за докорінний перелом саме на селі, ще не могли відстояти своїх позицій. А коли спочатку примушений був зникнути Бобровський, потім Коперницький, а Красовського, якому замінили смертну кару засланням до Сибіру, вже потайки вивезли з Києва, молодий «диктатор на Русі» мусив прийняти на свої плечі великий і важкий тягар відповідальності. Він, як і його друзі, покладав надії на «Золоту грамоту», яку підготував і надрукував у багатьох примірниках Комітет. Це було звернення до селян, а «Золотою грамотою» воно звалося, бо надруковане було почасти золотими літерами. Між іншим, і цю золоту фарбу метиковані хлопці дістали у монастирській друкарні. Там ця фарба вживалася для сяйва навколо святих! А друкували таємно в університетській друкарні. «Золота грамота» оголошувала, що селяни «безвозмездно» одержать у вічне володіння землю без усяких там відробітків на пана. Обіцянки в цій грамоті були розпливчасті, туманні, але й Антось Юр'євич, і ватажки інших повстанських загонів вважали, що треба обов'язково привернути на свій бік українських селян, розтлумачити, що, допомагаючи повстанцям, вони виборюють і свої права.

Багато поляків — шляхти, студентської молоді — більше мріяли про національне відродження Польщі, а не про права селян,— не лише українських, білоруських, литовських, а й своїх — польських.

Та гасла повстання вже об'єднували тисячі різноманітних людей, і палка й одчайдушна молодь не замислювалася довго над конечною метою. Майорів над усіма заклик до боротьби за визволення від тиранії російського самодержця.

Тедзик не бував на засіданнях Комітету, де розроблялися плани, але догадувався, що київські підпільники збираються останнім часом на квартирі в Антося, який жив на Мало-Володимирській вулиці, і звідки керували підпільною роботою та підготовкою до повстання.

Марія, слухаючи Тедзика, завжди наче особливо схвильовано сприймала ці назви знайомих вулиць у любому Києві. Адже вона жила там, ходила ними, вони всі поставали перед її очима з своїми тополями та каштанами. І, помітивши це, Тедзик намагався згадати якнайдетальніше всю топографію.

Рядові члени, як він, Тедзик, часто стрічалися в манежі у Ромуальда Ольшанського.

О! Манеж університетського берейтора Ольшанського! Як завжди поспішав туди Тедзик! Ніде правди діти, крім ділових зустрічей, він навіть не по-юнацькому, а по-хлоп'ячому захоплювався практикою верхової їзди. Аякже, вони вчилися стріляти, орудувати шаблями, їздити верхи. Він дуже полюбив коней. З якою заздрістю дивився він завжди на сірого в яблуках коня Вабія. Це був красень кінь, просто казковий кінь графині Мощинської, який також стояв в університетському манежі і якого дивак берейтор, відданий друг Красовського і Коперницького — Ромуальд Ольшанський нікому, звичайно, не давав.

— Це кінь графині Мощинської,— казав він таким тоном, немов це був недоторканий кінь королеви.

І уявіть, 26 квітня, так, того пам'ятного 26 квітня він дав цього коня ватажкові найбільшого загону, поручику Київської інженерної команди Володиславу Рудницькому, якого повстанці звали «козаком Савою».

— А як же графиня Мощинська? — здивувалися тоді хлопці — київські студенти, гімназисти, офіцери, що складали повстанський загін, та й сам ватажок, козак Сава — Володислав Рудницький, дивувався, погладжуючи розкішну шию красеня Вабія і не вірячи своїм очам.

— Вона не внесла податки на потреби повстання, як належить кожному поляку,— урочисто й безапеляційно мовив Ольшанський.— Вабія у неї конфісковано і за постановою передано командиру вашого загону.

Хлопці вважали за краще не допитуватися, чия була постанова і хто конфіскував.

Так що Вабій теж узяв участь у повстанні.

Увечері 26 квітня 1863 року з манежу Ольшанського вирушив на конях загін юнаків, озброєних рушницями та шаблями. Такі ж чималі загони і зовсім невеличкі групки потяглися з різних кінців Києва — піші й на конях.

Вони прямували усі до застави, до села Біличі. То був збірний пункт, а вже звідти, розбившись на десятки й сотні, ішли на села Романівку, Баланівку, Бородянку, Піски.

Якою свіжістю, бадьорістю віяв цей київський вечір, і не хотілося замислюватися, що зброї мало, що до Києва, Житомира, Кам'янець-Подільського вже стягаються війська. Відкладати однаково не можна було, але ніхто й не думав про загибель і поразку. Мало зброї? «Зброя повстанців у руках ворога» — передавались слова Стефана Бобровського, тепер військового начальника повстання у Варшаві. Проти них виставлять гармати? Але ж на допомогу вийдуть «косінери». Клеплять коси по ковальнях, точать ножі та списи по усіх усюдах.

Тедзик із загоном Юр'євича їхав по Васильківській дорозі. Загін розмістився на двох возах. За заставою зробили зупинку, оглянули, перевірили рушниці, шаблі, пістолети. Розгорнули своє повстанське майно, знамено. Це знамено вишили польські жінки, які попри всі накази губернаторів не скидали жалоби, і на цьому червоно-чорному знамені були хрест і слова: «В ім'я бога за нашу і вашу вольність».

Тедзик перевірив свій похідний ранець. Там лежав чималий пакет — аркуші «Золотої грамоти».

— Ми будемо читати «Золоту грамоту» в кожному селі, на кожному хуторі,— сказав Антось.— Ми скажемо людям: «Ми повстали і боремось «за нашу і вашу свободу».

Хіба не настав той день, до якого готувався Тедзик замалку, усе своє молоде життя?

Вони проходили села — Мотовилівку, Фастів, Дідівщину, Голяки... В деяких місцях їх зустрічали навіть з церковним дзвоном, з рушниками, але здебільшого мовчки, насторожено, поки не чули палких промов Юр'євича і, головне — читання «Золотої грамоти». Так. Виймали аркуш, оздоблений золотою фарбою, і на цьому аркуші вгорі був зображений хрест та Ісус Христос. Сам Антось, або Тедзик, або ще хтось із загону повстанців читав:

— «Во ім'я отця і сина, і святого духа. Разом з Польщею і Литвою піднявшись проти московського панування, щоб добути вічну свободу й щасливу долю цілої нашої країни, заявляємо перед богом, цілим світом і народом, що іншого щастя не жадаємо для нашої дорогої країни й не знайдемо ніде більш, як тільки у волі, свободі і рівності всіх мирян, якої б вони віри і якого стану не були. А жадаючи найбільше щастя сільському людові на вічні часи, постановляємо...»

Де було дядькам, та дідам, та бабам розбиратися в постановах грамоти, про які до сварок сперечалися «білі» й «червоні». Де їм було збагнути, що, написавши про «дорогу країну», «білі» мали на увазі Польщу в старих її межах і що дідичі не втратять своєї вигоди!

Вони чули, їх вражали, вони серцем сприймали слова: «Сільський люд у селах і хуторах панських і казенних — однодворці, чиншовики і т. д. від сьогодні вільні, свободні й рівні в правах з іншими жителями країни.

Землі орні, сіножаті й садиби панські й казенні, которі за чинш або за відробіток держали селяни, будуть від сього дня власністю кожного хазяїна без жодної за них плати...»

Від тих слів загоралися очі, всі присувалися ближче, щоб нічого не пропустити, і не піп бубонів з амвона не зрозумілий нікому маніфест, як було це два роки тому, а читав юнак голосно, запально, наче це самого його дужче торкалося.

Ох, як тоді Тедзик обвів усіх очима й повторив двічі навіть задерикувато, наче кидаючи виклик тій владі, що досі тяжіла й знущалась із цих людей:

— «Можуть і мають право переходити з місця на місце до сподоби, і ніхто їм у тому перешкоджати не буде».

А зупинивши погляд на молоді, на дітлашні, що звичайно юрмилася тут попереду батьків, оголосив майже врочисто: «Можуть і мають право вчитися по всіх школах і бути в крайовій службі нарівні з іншими обивателями країни».

І тут матері почали хреститися, і підшморгувати носами, і витирати очі кінчиками хусток — діти їхні мають право вчитися по всіх школах...

Ще були пакти про священиків, про їхні права й обов'язки перед народом, щоб і вони мали з чого жити, але не стягали з людей гроші за духовні послуги.

— А то інколи поховати нема за що,— зітхнула якась бабуся.

— Поховати-то вже якось поховають, а от коли дитини нема за що похрестити,— промовила коло неї молодиця, притуливши до себе міцніше прегарнесенько дитинча, яке тільки лупало очима, і було йому поки що байдужісінько, як та коли його хрестили, а чи й зовсім ще не змогли.

Ще юнаки закликали пристати до них і обіцяли за це, хто залишиться живим, землю, і садибу, і досмертну плату з народного скарбу.

Тедзику здавалося, та ні, не здавалось, він знав напевне, що це найвищий, найсвятіший день у його житті. З його рук, з рук його товаришів люди приймали волю, землю, людські права. Серце калаталося від захоплення. Приєднувалося до їхніх загонів ще не дуже багато. В деяких селах виносили хліб, овочі, молоко, проводжали врочисто, і для загону було несподіванкою те, що сталося в селі Солов'ївці.

Адже поліція не дрімала. Уже заздалегідь у багатьох селах провадила вона й свою урядову «агітацію». Селянам втлумачували, що поляки повстали, щоб і царя-визволителя, царя-батюшку знищити, усіх повернути під своїх польських панів, усе спольщити, православну віру заборонити. Вербували людей, сільську стражу, за це обіцяли і платню, і всі речі, що відіб'ють від повстанців, і всілякі нагороди та вигоди.

Увечері, коли повстанці вийшли з Києва, поліції вже наказали бути на варті, створювати засади, негайно вести повстанців у волосне правління, сповіщати поліцію. У перших селах, які проходив Юр'євич, ще не було проведено цієї поліцейської роботи, отже загін

стрічали добре. Але в селі Солов'ївці сільська сторожа організувала засаду, і вночі, коли повстанці під'їхали до села, добре озброєна варта заступила шлях з вимогою іти до волосного правління.

— Ми й так маємо йти до волосного правління,— сказав Юр'євич.— Ми не воюємо проти вас, ми несемо вам волю і ваші права. Ви скличте сход, і ми пояснимо вам усе.

Він навіть наказав своєму загону покласти зброю на вози. Адже порозумівся він із селянами у попередніх пунктах! Тут має бути так само.

Але навіщо було складати на возі зброю? На доказ того, що не з селянами прийшли вони воювати? Загін рушив до волосного правління, оточений сільською варгою, далеко численнішою, ніж загін.

Самі селяни з варти були розгублені, вони гадали, що зустрінуться з розлюченими ворогами, які одразу кинуться в бій, а юнаки цілком миролюбно розмовляли з ними.

Раптом десь позаду коло возів пролунав постріл. Це один із поліцейських найманців схопив пістолет повстанця, вистрелив у темряві і сам же зняв гвалт:

— А! вони стріляють! Вони хочуть нас обдурити! Що там ще слухати їхні теревені, бийте їх одразу, ворогів наших! — і перший кинувся на групу повстанців. Це був наче той сірник, від якого може початися пожежа в цілому лісі.

— Вони стріляють, вони обдурили нас, вони приховували зброю! — горлала тепер уся юрба, стріляючи в беззбройних, б'ючи їх дрючками, кілками.

Ніхто не вийшов з цієї сутички цілим. Дванадцять юнаків лежали побиті до смерті. Решта була покалічена, поранена. І їх, поранених, побитих, зв'язали й кинули в льох. Потім перевезли до київської фортеці — в'язниці. Вони опинилися в Прозорівській башті. Серед них був важко поранений Антось Юр'євич і, на щастя, тільки побитий Тедзик...

*

...Жахливо було перший день і першу ніч. Антось майже не приходив до пам'яті, і його в подальші дні поки що не чіпали й не водили на допити. Ходити він

не міг і до того ж ледве розмовляв. Тедзик найдужче турбувався про нього. Йому здавалося — Антось помирає. Отут, у тюремній башті, він помре. Адже він нічого не говорить, тільки стогне, а лікар не приходить, і товариші самі невміло зробили перев'язку. Якось уночі Антось заворушився, застогнав і раптом затих. Переляканий Тедзик кинувся до нього.

— Це я, Тедзик. Чи чуєш мене, Антосю?

— Тихше, присунься,— раптом почув Тедзик слова, вимовлені, безперечно, у цілковитій свідомості.— Слухай, Тедзику, мені, звичайно, дуже зле,— зашепотів Антось,— а втім, не настільки, як я ще удаю. Мені треба зволікти час, поки ми не зв'яжемося з нашими на волі. Ми мусимо втекти звідси. Ти розумієш, коли я піду на допит — кінець один: шибениця. Це надто безглуздо — такий кінець, коли ми тільки почали життя і діло...

Звичайно, це було безглуздо — отак сидіти й чекати шибениці. Тедзик в усьому поклався на Антося.

Антось лежав. Він вставав лише, коли всі спали і коли Тедзик з іншими хлопцями пересвідчувалися, що і варта куняє. Тоді Антось вставав і тихенько нишпорив по кутках, оглядав вузькі загратовані щілини-вікна.

Тедзик раптом згадав тут, у в'язниці, у Прозорівській башті київської фортеці, те, що чув колись малим. Про це, здається, казав його батько матері... А може, дядько, її брат? Адже вони обидва і сиділи, і тікали, і були в засланні... Та врешті, не так уже важливо, хто з них казав, а Тедзик тепер згадав, що для ув'язненого час зупиняється. Тедзик, навпаки, боявся, що час біжить надто швидко і вони не встигнуть підготувати втечу.

У в'язницях Києва, Житомира, Вінниці сиділи сотні повстанців, та це зовсім не означало перемоги приборкувачів повстання. По-перше, їх дурили ці ж самі арештовані, сидячи за гратами, по-друге, вони тікали, всілякими засобами тікали.

Багато ув'язнених називалися не своїми прізвищами, казали імена вже забитих, збивали з пантелику жандармів. У сутичці під Верхоліссям у полон узяли світловолосого й світлоокого юнака, якого називали «козаком Савою», а прізвище його було Іванський.

За кілька днів хтось довів, що це Тарасович — один з ватажків, невловимий і небезпечний. Поліція раділа. Та радість її була передчасною. Юнак утік просто з-під її носа, і згодом було виявлено, що з волі підкупили навіть ісправника, поліцейських чиновників, і він втік, переодягнувшись у жандармський мундир, на жандармських конях! І був це начальник повстання в Київській губернії, поручик київської інженерної команди Володислав Рудницький!

На волі діяла безупинно підпільна організація допомоги ув'язненим, діяла запально, наважуючись на ризиковані неймовірні вчинки. Розлютовані жандарми казились. Вони ніяк не могли намацати ниток цієї організації, бо «зараза» проникла навіть у варту, навіть у їхнє середовище! Одні допомагали ув'язненим із співчуття до ув'язнених, з ненависті до начальства, інші — не вважали за потрібне втримуватися перед підкупами, треті — під загрозою помсти.

Тедзик був уже не Шуазель, він назвався вигаданим прізвищем і доводив на допитах, що він потрапив цілком випадково в ту колотнечу, його взяли помилково, він і в Києві не жив, плів хтозна-що. Антосеві було важче. Його взяли під його ім'ям, провокатор-свідок запевняв, що саме він — ватажок київського загону і взагалі київського підпілля. Та вдень Антось лежав, стогнучи і не рухаючись...

На волі не дрімали. Чого тільки не вигадували, особливо жінки, особливо дівчата. Вони збирали кошти, підкупляли варту, зав'язували близькі знайомства з офіцерами поліції, у кожної з них сидів «наречений», з яким благали побачитись, в передачах передавали в найрізноманітніший спосіб не лише записки, а навіть інструменти, які могли б знадобитися при втечі.

Молодь є молодь. Вже за кілька днів, виглядаючи з-за грат, хтось із юнаків весело повідомляв усій камері:

— Слово гонору, знову наш «Чорний ангел» з'явився!

«Чорним ангелом» назвали невідому поки що, тонку високу панєнку, в усьому чорному, з чорними великими очима і чорним волоссям, пасма якого вибивалися з-під жалоби. Вона трималася так упевнено й гордо, що здавалося — вартові її просто бояться.

У цій камері, де сиділи Антось і Тедзик, не знали, хто вона.

Камера їхня була вщерть переповнена. «Скрізь так,— проговорився з нудьги якийсь вартовий, добродушний солдат,— як оселедців у бочці, та воно вам на краще. Це коли в одиночній — то вже каюк. Або, не приведи господи, Косий капонір!»

Косий капонір — то вже був для смертників або довічно ув'язнених. Його збудували з-прадавна як форт київської фортеці та використовували для ув'язнення. Київський Шліссельбург. Він містився в ущелині київських валів, коло військового госпіталю. Крім природних неприступних стін — крутих високих горбів, ще збудували високу огорожу, і скрізь стояла посилена варта.

Випадково,— а може, й не випадково,— від одного з офіцерів варти дізналися, що саме там сидить Ромуальд Ольшанський, завзятий університетський бейтор. Усі враз змовкли й схилили голови.

Звідти порятунку не могло бути!

За кілька хвилин, коли офіцер пішов, хтось із хлопців мовив:

— От цікаво б дізнатися, а що з Вабієм? Невже Вабія забрали й віддали графині?

— Ні! — озвався інший.— Вабій був наш до кінця — його забили в сутичці.

Прозорівська башта не була така безнадійна, як Косий капонір. Їхня камера містилась низько, майже підвальна, і найкраще їм було видно ноги — багато ніг — у важких грубезних солдатських чоботях, у блискучих офіцерських, але звичайно пожвавлення наступало, коли в певні години прийому передач починали мелькати жіночі ніжки.

— Дивіться, за «Чорним ангелом» вже з'явилось наше «Чортенятко»,— повідомив юнак, який притулив обличчя до грат — «черговий по гратах», як жартома називав таких Тедзик.— Дивіться, слово гонору, воно мені до вподоби більше, ніж «Чорний ангел!»

— Я розумію, що варта боїться «Чорного ангела», я б сам її боявся! — признався Тедзик.

— Ой, товажиш! «Чортенятко» із своїми усмішками та бісиками в оченятах просто заговорює зуби черговому офіцеру.

— Бронеку! Тедзику! Прошу вас, станьте на дверях, щоб зненацька ніхто нас не застукав,— мовив із своїх нар Антось.— Що ви гадаєте, що я з каменя? Я теж хочу поглянути врешті і на ваше «Чортенятко», і на «Чорного ангела».

Шкандибаючи, він причвалав до віконця.

— Слухайте, та це ж Зуня! Це маленьке чортенятко — Зуня — наречена Казика Бобровського, старшого брата Стефана!

— Так я ж бачив Казика й раніше, і тут уже на плацу з солдатами, коли мене водили на допит — він же офіцер!

— Значить, він як офіцер буває тут! Треба неодмінно зв'язатися з ним і з Зунею! А я хворію далі, і нога не дає мені ходити,— мовив Антось, вкладаючись знову на нари.

Він недаремно оглядав усі кутки, не тільки в камері, а й у коридорі, куди інколи вночі виходив, недарма він розпитував фельдшера, чи далеко до тюремної лікарні, а потім зітхав і казав: «Ні, мені не дійти, ви вже не сердьтеся — приходьте до мене», а легкий у взаєминах Тедзик вияснив з вартовими, чи далеко їм, бідним солдатам, ходити до казарми, чи вона тут близько — взагалі, всі були зайняті виясненням всілякими способами топографії і географії їхньої фортеці і навколишніх місць, головне — шляхів до Дніпра. Яка була радість, коли в одній із передач, яку передали дівчата вже до їхньої камери, бо через фельдшера зв'язалися з ними,— Тедзик, надкусивши якусь булочку, раптом відчув під зубами папірець.

— Матка бозка! — вирвалося у нього.— Я ж міг його проковтнути!

— З твоїм апетитом не дивно! Читай швидше! — захвилювався Антось.

— Ой, тут треба не читати, а розглядати...

На крихітному цигарковому клаптику папірця було точно намальовано план фортеці, позначена тюремна стіна над глибоким яром і пункти, де вартують карабінери, а головне, було підписано і вказано стрілкою, що під стіною мусить проходити давній підземний хід!

Антось довго міркував над цим пожмаканим папірцем, врятованим від зубів Тедзика. Антося ніхто

нічого не питав, його не чіпали, поки він сам не поділився своїм планом.

План був ризикований, готуватися треба було довго, та він усіх захопив.

— Ми робимо підкоп. Нам треба мати вихід, хоча б найвужчий, щоб дістатися цього стародавнього підземного ходу. Ні, не з нашої камери, це неможливо, з підвалу, куди є вхід з нашого коридорчика і яким ніхто не користується, як уже ви всі помітили, бо це занедбане підвальне приміщення, де звалений різний мотлох, і от із нього, з цього підвалу, треба підкопатися до старого ходу. Мабуть, у цьому плані, що нам надіслано, брав участь хтось, хто добре це врахував. Це добре, що в нас уже такі налагоджені зв'язки з частиною варти, що тепер ви всі просто гуляєте спокійно собі в коридорчику, палите цигарки й базікаєте з черговими офіцерами.

— З тими, яких оплела Зуня! — вставив Тедзик.

— І яких підкупляє весь час. Але ж довіряти їм, звичайно, не можна, те, що передаємо записки,— і то велика довіра і риск. Так от, коли, нарешті, нам пощастить прокопати до ходу, в слушний час уночі ми тікаємо невеличкими партіями, виходимо над яром, спускаємось до Дніпра, а там уже справа легша. Попереджую — підготовка довга, риск великий, хто не наважується — хай все ж таки присягнеться найсильнішою присягою, що мовчатиме й нікого не викаже ані за яких обставин. Можливо, ті, проти кого нема явних прямих доказів, можуть не ризикувати... А кого чекає Сибір або шибениця...

— Я однаково з тобою,— сказав Тедзик.

Присягнулися всі, так, як присягалися їхні батьки, вони самі, як кожен, хто тікав «до лясу» й починав боротьбу. Тепер знали — це присяга на смерть, і відбувалася вона врочисто, пошепки серед тюремної нічної тиші. Відтоді всі й почали потай і вголос, власне, впівголоса, майже пошепки молитися, щоб час тягнувся довше, щоб до суду, який має бути навесні,— про це також повідомили їх співчуваючі офіцери,— вони могли закінчити підкоп і здійснити втечу.

Антось керував усім. Його слухали беззаперечно, хоч він ніколи не наказував, а коротко й розумно довідив. Інколи гірко замислювався Тедзик: чому ж, коли

такі розумні віддані люди, як старий Коперницький, Стефан Бобровський, Антось Юр'євич, інші, стояли на чолі «рухавки», чом так усе вийшло жахливо? І чи не надто був благородний вчинок Антося — спокійно там, у селі, покласти зброю на вози і цим довести, що вони не з боєм ідуть до селян, а несуть волю! Але ж у інших рейдах з тих або інших причин теж повстанців було переможено...

— Це образливо, гірко,— сказав він Антосеві уже тут, у тюрмі.— Ми йшли до них з відкритим серцем, з жадобою кращого життя для них же...

— Що ж, хіба вперше люди побивають своїх пророків? Згадай Голгофу... Та ти не вважаєш, Тедзику, що найдужче винні ми самі, наші проводирі? Адже і серед нас, хто брав участь і хто тільки допомагав, хіба було цілковите взаєморозуміння щодо остаточної мети? І зараз, коли наші сміливі дівчата, як «Чорний ангел», як Зуня, збирають кошти нам на допомогу, і раніше, коли наші збирачі ходили з кружками по всьому південному й західному краю начебто для бідних,— а насправді на потреби «рухавки». І всі поляки про це знали, і давали хто що міг, адже навіть і магнати давали немало, але ж вони мріяли про відновлення своїх можновладних прав, а зовсім не про права того бідного люду, якому треба було втлумачити, що ні землі, ні волі ані з царських, ані з панських рук він не матиме. Яку ворожнечу зараз знову розпалили між поляками, українцями, росіянами, яку дику ненависть розвивають!

Оце було найболючіше, адже і в тій юрбі, що напала на нас, було кілька найманих заводіяк, а решта хіба розбиралася, хіба розуміла? Але ж її, як і всяку юрбу, захопив дикий момент, коли діють, не усвідомлюючи, собі ж на зле. Ні, нам ніяк не можна загинути й занапастити наше справедливе діло,— твердо закінчив Антось,— а поки що — змінимо наших копачів — риємо, риємо далі! Ходімо, Тедзику!

І вони колупали, рили, рили без утоми, колупали тверду тюремну стіну і молились, молили хто долю, хто матку бозку ченстоховську, хто Єзуса Хрйста, щоб час тягнувся довше, хоч трошечки довше, ніж йому належить. Особливо вночі.

Ніколи не забути тієї, останньої ночі. Втечу вже не можна було відкладати, як не можна було вже відволікати явку на допит Антосеві. Останні дні Антось весь час був у підземеллі, але перевірку робили вже давно абияк. Антось мав тікати першим, з ним ще три товариші. Якщо втеча пройде щасливо, за першою партією за кілька днів втечуть ще кілька... З яру над Дніпром вони мають дістатися за Видубецький монастир, в останній записці з волі, зашифрованій, звичайно, було зазначено, де на них чекатимуть коні.

— А як же спуститись до Дніпра цим яром? Там тільки скотитися можна! — сказав Бронек, теж з «першої черги».

— А хоч би й так,— спокійно сказав Антось.

— Зараз у ярах ще сніг,— легковажно зауважив Тедзик,— не боляче буде котитися.

— Побачимо, як ти там пожартуєш,— образився Бронек.

Так, ще сніг не розтанув. Була провесінь, ще холодна мінлива провесінь, з різким вітром, мокрим снігом, сірим хмарним небом.

Першим ліз Антось — коли що не так, він перший прийме на себе удар долі. За ним Тедзик. Потім Бронек. Потім Михась.

— У разі тривоги треба напасти на вартового, кляп у рот, зв'язати.

— До відзеня, товажиші! Ми чекатимемо на вас. Ми дамо звістку, коли все пройде гаразд. Тихо. Ми йдемо...

За ними у підвал спустилися ще кілька — для варти. Першим поліз Антось. За ним Тедзик.

— Я не можу,— сказав третій, Бронек.— Це вірна смерть, а на суді, може, ще якось викручусь.

— Пусти мерщій мене,— відштовхнув його Михась і зник в отворі.

Панувала цілковита тиша. Особливо тут, під землею, в цьому ході, виритому, може, кілька сторіч тому. Троє втікачів пробиралися мовчки, кожен шерех примушував зупинятися, прислухатися. Ні, тривоги не було чути. Залишаючи камеру, на своїх нарах хлопці так поклали ковдри і всяке шмаття, яким укривалися, ніби під ним хтось лежить. Антось присвічував маленьким ліхтариком, який їм заздалегідь передали.

От повіяло свіжим повітрям. Вони виходять. На смерть чи на волю? Вони, всі троє, вилізли за тюремною стіною, справді, над яром. На розі стіни побачили постать солдата з рушницею, але в ту ж мить він зайшов за ріг стіни, зникнувши з очей. Хлопці тремтіли. Від хвилювання чи від холоду? Адже була майже зимова холодна ніч.

— Швидше вниз! — пошепки скомандував Антось. Їм допомагав вітер, за ним не чути було шереху. Вони полізли плазом додолу... Раптом покотилися. Здавалося — у безодню. Які ж то високі наддніпрянські гори! Вони ніколи раніше не здавалися їм такими!

«В Антося ж поранена нога,— подумав тоді Тедзик,— хоч би він не пошкодив її дужче!» І ця думка так заволоділа ним, що він не думав про небезпеку і не звертав уваги, що голий густий чагарник дряпає йому обличчя — от клята шипшина, а як гарно цвіте повесні!

— Лізьте по струмку,— прошепотів Антось. Слава богу, значить, живий!

Це, певне, був перший весняний струмок. Як це він не підмерз цієї холодної ночі. Він навіть дзюрчав! От молодець! А шлях, вірніше, політ — здавався нескінченним.

Раптом вони почули тихе іржання. І вже не треба було ні котитися, ні плазом спускатися, можна було стати на ноги, і випростатися, і віддихнути на повні груди.

— Це, певне, наші десь тут,— сказав Антось.

А де ж вони опинилися? Десь за Лисою горою? Чи за Видубецьким монастирем? Нічого вночі не розібрати. Пройшли трохи в тому напрямку, звідки почули іржання. У темряві ледь помітно стало видно фаетон, запряжений двома кіньми. Може, той, що чекає на них, а може, й не той...

Однаково треба підійти й дізнатися. Іншого виходу нема. Коли розвидниться — вони повинні бути вже далеко. Тут їх однаково схоплять уранці — не по-зимовому вдягнених, в подертому, пошматованому одязі, за час перебування в тюрмі якого вигляду він набув! А арештантського одягу не вистачало...

Вони обнялися троє — може ж, треба попрощатися? — і попрямували до фаетона.

— «Чорний ангел»? — спитав Антось. Це був пароль.

— Сідайте мерщій,— відповів кучер, і вони помчали. Не на міст на Бровари і не в Київ.

— Переночуєте в Корчуватому.

Мокрі, подряпані, замерзлі, нічого не розпитуючи, опинилися вони в маленькій хатці. Хазяйка й хазяїн тільки привіталися; і так само нічого не розпитуючи, тільки зітхнувши, дала хазяйка умитися, поставила на стіл хліб, картоплю, квашену капусту... а сама стала готувати постіль. Якщо організатори втечі обрали цих людей для їхньої схованки, значить, вони в них певні. Хазяї були українці, це почули з розмови. Хазяїн скидався на якогось робочого — чи то сторожа, чи доглядача на мосту, чи з якоїсь артілі. Мовчазний і трохи насуплений, але з добрими сумними очима. Видно, що верховодила жінка. Вранці вона також пішла на роботу, зачинивши хату на замок і залишивши їм їсти.

Хлопці, втомлені фізично, нервово перенапружені, довго спали, все ніяк не могли отямитися... Трохи очунявши, поснідавши, Тедзик почав роздивлятися в хаті, бідній, але чистій, з вишитими рушниками на іконах і навіть із стосиком книг у кутку.

Він зацікавився. Згори лежало євангеліє, потім якісь лубочні видання, а потім, потім...

— Дивіться, хлопці,— гукнув він, наче побачив щось надзвичайне.— Дивіться! «Кобзар» і «Народні оповідання» Марка Вовчка! — Тепер було зрозуміло, чому саме цю сім'ю вибрали для їхньої схованки.

*

— Маріє Олександрівно,— мовив Тедзик, розповівши їй усе.— Ви тільки збагніть. Ваші «Народні оповідання» я побачив під час утечі. Потім з'ясувалося: цей робітник відвідував недільну школу на Подолі. Ні, він не був ані революціонер, ані підпільник, але ж він читав уже «Кобзаря» і ваші «Народні оповідання», і це дало підставу повірити йому, довіритися. О, ви не уявляєте, як я зрадів! Я хотів попросити у нього цю книжечку, та потім подумав: «Хай читають, хай знають вас. Хай люблять вас люди».

Марія сумно глянула на нього.

— А я була так далеко від них,— мовила вона.— Ну, а далі, далі як було?

— За тиждень «Чорний ангел» надіслала нам офіцерський одяг, і ми помчали далі.

— А ви побачились із нею?

— Ні, ні з нею, ні з Зунею. Ми через кучера, нашу людину, звичайно, попросили переказати їм безмежну подяку, а також просили, щоб повідомили наші одчайдушні панночки товаришам у в'язницю, що з нами все гаразд.

— А ті, що лишилися там? Утекли?

— Не знаю. Невідомо. Михась подався до Варшави, а ми з Антосем сюди. Антось тепер доліковує рани, які, звичайно, дали себе знати. А я чекаю, що мені накажуть, може, поїду до Італії, може, в Гейдельберг, а може, лишуся поки що тут...

*

Що Антось Юр'євич втік із Прозорівської башти, стало там відомо не одразу. Ще кілька днів дурили голови вартовим і контролю, і до втечі готувалася друга партія. Адже нікому з начальства й на думку не могло спасти, яким саме чином могли втекти перші. Розкрили зовсім випадково, і друга партія втекти вже не змогла.

Потеплішало, вже віяло справжньою весною. Сніг танув. Раптом вартовий, що ходив повз стіну фортеці, ставши на сніг, провалився під землю! Зняв несамовитий крик. Так було відкрито підкоп із в'язниці і стало зрозуміло, як втік Юр'євич, але спіймати його вже не могли.

Щодо Тедзика й Михася — тут сталася цілковита плутанина, бо вони були у в'язниці під вигаданими іменами й прізвищами.

*

— Чи знатимуть про це все потім, про кожного з вас? Ваші справжні імена? — мовила Марія.

— А яке це має значення! — безтурботно відповів Тедзик.— Аби нас було багато, і, хай хоч через багато років, щоб перемога була за нами.

12.

— Як добре, що ми самі, без чоловіків, чотири жінки-письменниці,— каже Єлизавета Василівна Саліас, щирогостинним жестом запрошуючи сісти навколо круглого столика, з якого зараз зняли газети й журнали і який тепер правитиме за чайний.

Олександра Миколаївна — Шурочка — з жалем заперечливо хитає пишноволосою голівкою.

— Я ще далеко не письменниця. Я тільки бажаю.

Підстрижена, як належить сучасним передовим жінкам, Аполлінарія Суслова скептично підбирає губи. В її високій постаті, худорлявому обличчі є щось дражливе й спокусливе.

Марія про себе відзначає: «Мабуть, вона чомусь образжена на людей». Вона сама, як завжди, на людях спокійна і не дуже говірка. На зауваження «про чотирьох письменниць» вона ледь усміхається без іронії, письменниці так письменниці. Адже дві молодші в цій «четвірці» — Шурочка Якобі й Суслова — теж пробують писати. І внутрішнє чуття підказує Марії, що Шурочка, яка ще не знайшла себе,— обов'язково знайде. В неї є добра увага до людей, цікавість до життя без зосередження на собі, на своїх жіночих переживаннях, хоча їх у неї доволі! Покинула жорстокого першого чоловіка, розлучена з дочкою, яка лишилась у її матері і за якою нестерпно сумує. Життя з любимою людиною — Валерієм Якобі — весь час затьмарюється його ревнощами, турботами за малятко, вона втомлюється від художницького богемного побуту, від постійних нальотів гостей-художників, від того, що весь час доводиться викручуватись із грошима, від того, що ніколи не може розпоряджатися своїм часом, а хочеться читати, писати щось самій, і попри всі ці незгоди вона завжди з доброю усмішкою дивиться на всіх, наче вважає, що все це тимчасово.

А чи буде писати, працювати самостійно в будь-якій галузі Аполлінарія Прокопівна — важко сказати. Та й не треба, мабуть, виносити присуд на самому початку, тим більше, коли людина в такому збентеженому стані, як тепер Аполлінарія Прокопівна. Адже Саліас уже встигла співчутливо-конфіденціально

розповісти про її нещасливий роман з цим дивним і мало приємним письменником Федором Достоєвським. Власне, з її слів важко було зрозуміти, хто кого любив, хто кого покинув перший, бо графиня то починала жаліти дівчину й ганити Достоєвського, то виходило, що сама Аполлінарія йому зрадила з якимось палким іспанцем, студентом-медиком, а тепер страждає. Марія знала, що Суслову часто відвідують і її лейб-медик Карл Бенні, і син самої графині Саліас — Євген. Якось у Карла прорвалось у розмові з Марією: «Ой, то страшна жінка. Комусь добрі кислиці сняться». Сама ж вона справила на Марію якесь непевне враження. Коли прийшла вперше до Марії — була тоді й Шурочка,— раптом розплакалася. Шура й Марія злякалися, кинулися втішати. Виявилося, що та зустріла по дорозі бідну голодну жінку й розхвилювалась. Все було не те щоб штучно або неприродно, але з ноткою істеричності, що не зблизило жінок, і вони не могли знайти вірного потрібного тону для взаємного контакту.

А оповідання, яке дала Суслова потім читати Марії, здалося якимось безпомічним і примітивним — про якусь нещасливу любов, не було за що зачепитися, щоб похвалити. Хоч би якийсь цікавий поворот чи вдалий своєрідний образ, сама постановка питання — нічого не могла знайти Марія. Та в Марії завжди була якась милостива поблажливість, особливо до жінок-письменниць. Їй завжди хотілося знайти якісь виправдовуючі мотиви. Розмовляти ж саме про літературу, творчість, про свою працю з Сусловою їй раптом стало нецікаво, і вона з трудом підшукувала нейтральні теми для розмови. Певне, та це відчувала й про себе вирішила, що Марковичка надто багато про себе думає, і хіба ж може передова жінка цікавитися, де вона шиє плаття і чи хороший у неї пансіон? А те, що Марковичка ретельно взялася допомогти її молодшій сестрі, яка хотіла приїхати вчитися на лікаря,— це Аполлінарія сприйняла як належне, тим більше, що й Марія не чекала за це подяки.

Ні, не виникло у них приятельських взаємин, та й тієї душевної близькості, як у Марії з Шурочкою, як не намагалася цього Єлизавета Василівна Саліас, не виникло! От і зараз Саліас здавалось, що мусить бути

дуже інтересно, адже в її салоні зустрілися, познайомилися чотири неабиякі жінки. Єлизавета Василівна, звичайно, розуміла, що справжній талант — це Марія Олександрівна, але вона любила опікувати, протегувати, вірити сама в уявлені образи і примушувати інших так само захоплюватися тим, чого насправді нема. Її експансивній істоті потрібна була завжди кипуча діяльність, яка найдужче проявляється в словах, нестримній мові, вона завжди щось доводила, переконувала інших, приписувала їм сама думки, проти яких гаряче заперечувала. Перші враження від неї були як від людини, життя якої наповнене вищими інтересами, потім, придивившись ближче, особливо до її строкатого оточення, тимчасових захоплень, люди дивувалися самі собі, як могли вони її неглибокі переконання, мінливі думки вважати за щось стале й серйозне. Але потім все ж таки розрізняли, що за шарами всіх химерних екзальтацій є місце й для справжнього співчуття друзям і спроможності допомогти в скрутний час. Може, тому й було в неї так багато різноманітних знайомих і друзів. З багатьма вона листувалася, улаштовувала зустрічі й знайомства.

— Ну, як ваші відвідини установ для сліпих та глухонімих дітей і для малолітніх злочинців? — питає вона Марію і Шурочку.— Ви ж удвох ходили?

Шурочка ствердно киває головою.

— О, я уявляю, скільки дають ці прогулянки й відвідини таких установ матеріалу для вашої творчості!

— Це не зовсім те, про що я хотіла зараз писати,— каже Марія.— Я домовилась з газетою у Петербурзі написати низку нарисів — «Листи з Парижа та Італії», але ж я все частіше тепер замислююся, що коли б спромоглася, я б краще щось інше робила, ніж писала. Що ті писання? Читають їх ті, кому не дуже потрібно. А тим, які не читають? Тим однаково — як дудка в очереті.

Аполлінарія Прокопівна недовірливо скептично усміхнулась.

Шурочка аж руками сплеснула.

— Маріє Олександрівно, хіба можна так думати, маючи талант?

— Це щастя, коли є талант! — гаряче скрикнула Єлизавета Василівна.

— Невже потрібний тільки талант для щастя? — спитала Аполлінарія, і Єлизавета Василівна враз змінила напрямок розмови й почала так само гаряче доводити:

— Я вважаю, що жінка і без таланту може бути щасливою, знайти щастя в сім'ї. Інколи талант, навпаки, заважає сімейному щастю, якщо чоловік не розуміє цілком жінки. Я певна, коли б я не покинула чоловіка, я б і не писала ніколи.

— Однаково талант не дав би вам мовчати.

— Та я ж почала писати зовсім з інших причин. Я абсолютно не могла жити з моїм чоловіком, а коли лишилася одна з дітьми, мені ж треба було заробляти, бо чоловік зовсім ними не турбувався. Наші батьки дали нам, дітям, добру освіту. Мене вчили кращі професори Москви.

Це було все справді так. А все ж таки, незважаючи на одверту розмову, вона не розповіла, що серед тих професорів був молодий видавець «Телескопа», професор Надеждін. Як вони полюбили одне одного! Як мріяли одружитися! Але батьки, гонористі столбові дворяни, і слухати не хотіли про такий «мезальянс» — видати дочку за «поповича», «семінариста». Заборона батьків так на неї вплинула, що вона трохи не збожеволіла, певне, відтоді й лишилася така нервозність.

Потім їй було байдуже. Її повезли за кордон, там зустрівся миршавий графік Саліас де Турнемір, нікчема, хлюст, але з титулом! Не те, що якийсь професор із семінаристів! Любові не було. Щастям і не пахло. Чоловік кидався на різні афери, поки не протринькав усе придане дружини. За якусь скандальну дуель йому запропонували покинути Росію — він був французький підданий. Єлизавета Василівна не захотіла їхати й лишилася з трьома малими дітьми на руках.

Літературні здібності — це було щось сімейне. Адже її рідний брат Сухово-Кобилін був відомий і цікавий літератор-драматург. На жаль, відомий і страшною своєю справою — убивством коханки, за яку постраждав не він, а його безвинні кріпаки. Про це говорили пошепки, пляма тяжіла над ним усе життя.

Яке вже там щастя в сімейному житті графині! Та то було давно, не хотілося їй згадувати... Не хотілося згадувати й про свою пізнішу закоханість у друга дитинства — Огарьова, саме тоді, коли той полюбив Наталію Олексіївну. Але з Огарьовим лишилися друзями. Навіть інколи запевняла себе і його Єлизавета Василівна, що вони — однодумці. Це останнє було далеко не так, і дедалі — виявлялося все дужче.

— А втім, щастя, коли робиш і заробляєш улюбленою справою,— зауважила Шура на слова Єлизавети Василівни.— Адже одразу ваш перший твір «Племянница» так добре прийняли. Тургенєв написав про неї.

— Не кажіть мені нічого про Тургенєва,— спалахнула графиня. Вона не любила його з тої першої рецензії, у якій він почав з компліментів її щирості, ліричності, а закінчив тим, що назвав її талант «непершокласним», а головне, написав, що їй не страшно наповнювати десятки сторінок або непотрібними розмірковуваннями, або розповідями, що не мають ніякісінького відношення до справи, або просто базіканням. Цього ніколи не могла простити графиня.

Правда, дальші її твори зазнали ще дужчої критики з боку Чернишевського й Добролюбова. І, звичайно, письменниця Євгенія Тур назавжди зненавиділа їх і їхній «Современник».

Але тих уже не було, а Тургенєв, хоча був зовсім не з ними, жив близько, не намагався ніяк підтримувати знайомство з нею, яке почалося ще в її московському салоні. Зараз, коли всі друзі Герцена, Огарьова були обурені його поведінкою, вона наче мала всі підстави докоряти йому і дати волю своїм почуттям.

— Як це можна відректися від своїх друзів! — палала вона.— Маріє Олександрівно, ви ж знаєте, у своїх відповідях Сенату він написав, що давно порвав з ними, з Герценом і Огарьовим.

— Він не поділяв їхніх думок, це відомо, але справді так сумно й неприємно почути таке про Івана Сергійовича,— мовила Марія.

— Ми сперечаємось з моїм другом Огарьовим,— хвилювалася графиня.— Він пише мені, що у нас із ним спільний ворог — свавілля, деспотизм, та друзі у нас різні. Я не заперечую, вони надто вірять в селян на Русі, а я зараз нічому вже доброму в Росії не вірю,

не вірю і не вірю. І сама я думаю — я вже ніколи не писатиму для дорослих, я не можу бути матеріалісткою. Принаймні для дітей можна писати за старими правилами та звичаями — з вірою в доброчесність, справедливість, право, у вищий дух і безсмертну душу.

— Так і до бога близько,— усміхнулась скептично Марія.

Як часто вона тепер думала сама про твори для дітей. Але ж хіба є одна справедливість, одне право — для внуків графині Саліас і для тих дівчаток, яких злидні викидають на вулицю, а потім вони потрапляють у тюрми і в колонії для малолітніх злочинців.

Після «затишного» вечора у Саліас вона повернулася розстроєною.

— Сашенько,— сказала вона,— а знаєш, що б я хотіла?

Він дивився на неї, як завжди, захоплено й закохано.

— Ми повернемось додому і влаштуємо школу для дівчаток-сиріт, яких жахливо звуть «малолітні злочинниці». Я сама вчитиму їх, вони й житимуть у школі, працюватимуть у саду, на городі. Десь на селі, в гарному місці у нас на Україні. Ти б хотів? Ми б разом довели, як можна виростити з них чесних трудящих людей, порядних працьовитих жінок. Не смійся з цієї думки, я серйозно кажу. Ну, що моє писання? Для кого? Для чого?

Але ж не писати вона не могла...

Їй справді дуже захотілося писати для дітей — і писати про щось героїчне, славне, не про слабкість людську, а про велич і благородство душі людини, хай і в маленької істоти.

Вона спробує написати казки, адже діти так люблять казки, і в казці можна про все сказати й показати різні вдачі, і різні випробування в житті, і щоб це було схоже на правду.

Звичайно, буде схоже на правду — адже, пишучи, вона думатиме, що це все відбувалося на Україні.

Вона заплющила очі, і здалося: вона не тут, не в маленькому будиночку над Сеною... і наче почула плескіт та леління дніпрових хвиль.

Не писати вона не могла.

*

Серце моє! Ми вже ніколи з тобою не розлучимось. Як добре повертатись у цей маленький будиночок на березі Сени коло справжнього зеленого лісу.

Це нічого, що у нас майже порожньо. Але вже стоять такі розкішні книжкові шафи, з червоного дерева, з вигадливими інкрустаціями, майже зовсім такі, які ми бачили з тобою в палацах чи музеях, ну, не зовсім такі, а все ж таки дуже, дуже гарні! Я й не мріяла про такі! Давай не картати себе за цю, може, недозволену в наших умовах розкіш і таку дорогу витрату! Ми так мало дозволяємо собі! А це ж наш подарунок одне одному.

Це зовсім нічого, що ми не в самому Парижі. Дивись, скільки човнів на Сені, скільки рибалок, скільки закоханих на цих човнах, на березі!

Невже ми тут живемо? Я сама собі не вірю. А як буде далі?.. Так само! Так само! Удвох! Разом! Все життя. Я буду працювати ще дужче, ще більше. І я така рада, що ти написав статтю про колонії для підлітків. Я така рада, що ми вдвох над цим думаємо, я багато думаю над цим, над цими бідолашними дітьми, і я бачу, що це твоє справжнє діло, щоб усі закони про це переглянули і щоб не мали їх за покидьки серед людей...

Ні, таки справді, дуже красиві шафи! Це наші перші спільні меблі! Добре, що ми почали з них, а не з господарчого начиння, адже те все обов'язково буде, без нього не обійдешся. А от шафи — статечні люди, може, саме б цю купівлю відкладали, ну, і що ж, що ми з тобою ще ніяк не стали статечними! Зате в цих шафах так чудово розташувалися наші книжки!

Бачиш — он «Фауст» у зеленій з золотом оправі, це мені Іван Сергійович подарував ще в Петербурзі, коли ми познайомилися.

Ну, звичайно, на чільному місці у мене «Кобзар» — а як же інакше? — дорогий мій «батько»! Так і не привелося більше побачитись. А поряд буде Пушкін.

Отут я поставлю моїх друзів — Герцена й Тургенєва, хоч вони вже й менше мене люблять, але ж їхні книги мене не зраджують. І Добролюбов тут. Як ти гадаєш — ха-ха,— на полицях вони порозуміються?

Не посваряться більше? От сюди — Міцкевича, Гейне, Баратинського. Це мені Макаров надіслав, давно вже, тепер не пише мені... А як добре на цій полиці стали Стендаль, і Байрон, і Шеллі. Я його дуже люблю, Шеллі.

А поряд мої улюблені італійці, і тут стоятиме Мюссе. Але ж він завжди на твоєму столику, коло твого ліжка, Альфред Мюссе. Милий мій, чого ти так часто читаєш «Tristesse», адже я з тобою — і завжди буду з тобою.

А отут, у цій шафі, стоятимуть мої любимі філософи — Вольтер, Монтескьє, Дідро. Коран і біблія також будуть у «філософській» шафі. Я дуже зраділа, коли побачила біблію у букініста. Це нічого, що ці книги в перекладі французькою мовою, що ж поробиш, в оригіналі ні я, ні ти все одно не прочитали б, і вони були б тільки для окраси та наших хвастощів — от бачите, які у нас книги! А ти навіть смієшся, що я надто часто читаю і коран, і біблію. Між іншим, ти знаєш, мені казали, що Куліш мріє перекласти біблію українською мовою. Це було б надзвичайно! В ньому таки «демонські сили», як казав добряга Каменецький, я тобі розповідала про нього. Але яка загалом плутана людина, той Куліш, наче вся з протиріч, підозр та честолюбства! Важко такій жити на світі, та бог із ним! Коло нас такі хороші тут друзі, і люди, і книги! Ну, що поробиш, лайте мене, хоч не лайте, я не можу не купувати книжки і квіти!

13.

Тетяна Петрівна Пассек була сама не своя. Та тепер вона ні з ким не розмовляла, ні з ким не ділилася своїм хвилюванням. Вона терпляче чекала. Володя, її молодший син, поїхав до Парижа. Він зупинився у Саші. Так, у будиночку Нельї, в передмісті Парижа, де Саша жив із цією вовчихою. Тетяна Петрівна була певна, що Володя зупиниться в готелі, але одержала коротеньку листівочку, в якій була зворотна адреса —

«Нельї» — і кілька слів, що в нього все гаразд і що він зупинився у Саші. Боже мій, він там, у них...

Він приїде і все розкаже. Він бачитиме це жахливе, ганебне життя на власні очі.

Вона нікому нічого не казала, вона чекала. Приїде Володя, і з ним вона зможе дати волю і сльозам, і словам. Вона вірить, що молодший син не покине її. Але чому він зупинився у цьому вовчому лігві? Йому ж, певне, неприємно.

Може, це жертва для брата, щоб не образити його, жертва, для неї, матері, щоб потім усе докладно розповісти.

Володя повернувся з Парижа веселий, змужнілий, якийсь трохи не такий, яким поїхав. Адже материнські очі підмічають найменшу зміну.

Вона наперед уявляла, як сядуть вони вдвох і наодинці він докладно про все розповість.

Але він почав одразу, розбираючи чемодана і вийма-ючи подарунки, тут же, в присутності Іполита.

— Це тобі Саша й Марія Олександрівна передали. А це Іполитові. На, не заздри, незабаром і ти поїдеш. Мамочко, я у них чудово провів час.

Тетяна Петрівна не перебивала, вона мовчки здивовано розглядала фулярові хустки, якесь матіне-накидку.

Вона, вона, вовчиця, передає разом із Сашею їй подарунки!

— Це Маша сама вибирала. Правда, гарна?

«Маша» — він, Володя, зве її просто Машею, наче це дружина його брата.

— Мамочко, вони найняли чудесний будиночок у передмісті Парижа, з садком, і Сена недалеко, і ліс. Маша дуже задоволена, що можна гуляти, бути на природі і в той же час дуже швидко опинитися в центрі Парижа — сполучення там прекрасне. Я просто радів, що зупинився у них, не мав справ із готелями і ні про що не турбувався. Знаєш, там же тепер з ними живе Машина мати, така мила старенька, освічена, добра. Вона порядкує хазяйством, а Маша і Бритя працюють.

«Бритя» — так звали Сашу брати в дитинстві.

Кожне повідомлення кололо серце Тетяни Петрівни. Вона уявляла богемне паризьке життя, хвіст

поклонників і коханців, поневіряння її бідолашного сина, а виявляється — там сім'я, щаслива сім'я, навіть мати з ними — «мила старенька» — не вона, Сашина мати, а мати ненависної Марії.

Володя який не був легковажний та веселий, а помітив розгублене, сумне обличчя матері. Він лишив свій розкритий чемодан, сів коло неї і обняв.

— Мамо, ти не хвилюйся. І ти зміни своє ставлення до Маші, до Марії Олександрівни. Я її дуже полюбив. О! Вона причарувала і цього юнака!

Але Володя зрозумів її переляк. Він насварив жартома пальцем і мовив:

— Мамо, Марія Олександрівна мені стала як сестра. Але, слово честі, я заздрю Саші. Я б хотів, щоб мене любила така жінка, я б хотів, щоб у мене була така дружина. Так, так, мамо. Ти ж пам'ятаєш, якими фарбами малювала ти мені цю підступну, лукаву кокетку, спокусницю, злочинницю просто. Я ж тоді добре не розбирався, а тепер я побачив сам. Ти знаєш, мамо, я скажу тобі правду — нашому Бриті саме така дружина й потрібна була.

— Дружина? — перелякано спитала Тетяна Петрівна.

— Ах, мамо, ну що за забобони! Я ж тебе завжди вважав передовою людиною. Вони живуть разом, як чоловік і жінка, з ними і її мати, її син, це сім'я! Хіба треба обов'язково вінчатися? Особливо коли обидва не вірять. Але, подумай, вона розумна, вольова, працьовита, а наш Саша — ти ж знаєш його млявий характер! І уяви — вона якось вплинула на нього в роботі. Я от привіз його статтю, понесу в журнал, він сам незабаром приїде зі своїм проектом.

Володя з переможним виглядом вийняв з чемодана списані зошити.

— Він багато читає, слухає лекції, і вона, вона в усьому бере участь. Сама письменниця, вона знаходить час, щоб бути просто секретарем у нашого Саші! Він так змінився, посоліднішав, ти б його не впізнала, він тепер серйозно, навіть із захопленням працює. Ти це бачила раніше? Він серйозно вивчає справу перевиховання малолітніх злочинців. А які в них цікаві люди бувають! Я познайомився з нашими російськими

художниками, чоловік і жінка Якобі, між іншим, як і наші голубчики, невінчані. Подумаєш! У Парижі на це ніхто й уваги не звертає. А Машу дуже поважають скрізь. Вона працює безупинно.

Так, так, вона завжди працювала безупинно. Цього від неї не віднімеш.

— Ти даремно так береш до серця, мамо. Саші нашому пощастило. Хіба тут він міг би знайти таку подругу душі?

— А як його здоров'я? — упалим голосом спитала мати.

Володя трохи посерйознішав.

— Ти ж знаєш, мамо, у нього, певне, спадковість від батька, з легенями у нього не гаразд, і дуже добре, що вони живуть не в самому Парижі, а в передмісті, на свіжому повітрі.

Так, він хворий, її син, його божевільна любов розслабила дужче його слабке здоров'я, а її, її нема поряд із ним.

— Вона його любить? — спитала тихо мати.

— О! — Володя знову прояснів усмішкою.— Я ж тобі кажу, що я йому заздрю. Нема бажання, щоб вона не вгадала і не кинулася виконувати, а коли йому зле — так усі ж ходять навшпиньках, вона не відходить від нього, а мамаша вже й не знає, що приготувати, як побалувати. Серед близьких знайомих є дуже хороший молодий лікар Карл Бенні, це їхній друг і домашній лікар. Він, звичайно, закоханий у Машу і коли хто в сім'ї хворий, то він і вночі прибіжить.

— Закоханий! — зітхнула мати.

— Ну, в неї ж усі закохані,— засміявся Володя,— інакше не може бути. Але для неї наш Бритька — принц, цар.

— А вона для нього?

— О, вона для нього божество, яке випадково опинилося на землі. Я присягаюсь, мамо, покиньмо жарти, тільки її наполегливість примусила Сашу так працювати над собою, писати статті, закінчити проект. Ти ж сама знаєш, він був досить байдужий до всього — робив, учився, бо так годиться. Ти ж сама знаєш, навіщо обманювати себе? А зараз — він щасливий, розумієш, щасливий.

Чи могла бути щасливою з такого щастя мати? Їй було боляче, гірко — і те, що стільки прикрощів завдали одне одному, і те, що це «щастя» виникло всупереч її бажанням і уподобанням, і навіть незважаючи на всі перешкоди, які вона сама чинила. Їй було боляче, що син далеко, що він уже не може вважати її близьким другом, а інша, чужа мати, допомагає там, «балує» його.

Їй було боляче, що, власне ж, спочатку вона так полюбила Марію Олександрівну, Машу, боже мій,— для її синів вона — «Маша»! А потім так обурилася на неї, чорнила її, та ніколи, ніколи, ніде, ні від кого не чуля, щоб та прохопилася б хоч єдиним лихим словом проти неї.

Тепер вона так по-рідному прийняла Володю. Може, це хитрощі? Та ні, які? Не треба вже розпалювати притихлу злобу. Коли б їй тільки побачити Сашу, тільки б побачити. І хай би він знав, уже в неї нема ніякого зла проти Марії Олександрівни. Ну, що ж? Щастя буває різне, і народжується воно не по писаних законах.

Тільки б його побачити, милого, смаглявого первістка, схожого на Вадима. Так, він і вдачею, як Вадим. Це правду сказав Володя — лагідний, тихий. І такий же однолюб.

А Володя уже розповідав Іполитові щось веселе про паризьке життя, театри, художні виставки і на яких концертах вони були з Бритею і Машенькою.

14.

— Ви тільки гляньте на цього хлопця,— мовив Желіговський, із любов'ю дивлячися на Тедзика.— Наче це не він розповідав нам усім про «рухавку», про ув'язнення в київській фортеці і втечу шкереберть з наддніпровських гір! Кілька днів побігав по Парижу — і немов нічого цього не було, а Юр'євич уже клопочеться, як йому продовжувати медичну освіту, щоб не загубити часу, поки вони в Парижі. А були ж поряд зі смертю.

Тедзик трухнув чорними кучерями, блиснув синіми очима й проспівав:

Pomier Macek, pomier,
Leży już na desce,
Gdyby mu zagrali,
Podskoczyłbu jeszcze*.

— Браво, Тедзику! — легенько заплескала в долоні Марія Олександрівна.— Я не знала, що ви співаєте, я пам'ятаю, ви грали на скрипочці в оркестрі старого Ландвера.

U masura taka dusza,
Gdy mu zagrac',
To się rusza**.—

у відповідь проспівав далі Тедзик.

— Почуєш рідну стару пісню і наче знову на батьківщині,— журливо сказав Желіговський.

«От і весілля справив,— подумала Марія,— а який усе смутний».

— Коли я чую народну пісню, я не тільки бачу знову все перед очима, я наче дихаю пахощами тамтешніх дерев і квітів,— сказав замріяно Фріч.— Я чую в них дзюркіт наших ручаїв.

Він дуже любив музику, співи. От і зараз до Желіговських прийшов із своїм знайомим композитором — німцем Мертке, який приїхав на кілька днів із Швейцарії.

Наче весела й наївна пісенька Тедзика сколихнула у кожного далекі найніжніші спогади, а вони ж були зв'язані з рідними піснями, почутими з перших кроків життя. І сьогодні, завдяки їм, вечір у Желіговського перетворився на музичний, наче хотілося кожному хоч трохи не забути, ні, про все те важке і страшне, що скоїлося і коїться, а втішити, заспокоїти душу й серце собі й друзям, як мати дитину, що забилася, відволікти від болю, приголубити ніжними, простими словами.

---

* Помер, помер Мацек,
Вже лежить на лаві.
В одну мить схопився,
Тільки-но заграли *(польськ.)*.

** У хлоп'яги така вдача:
Музику почує —
У танок заскаче *(польськ.)*.

І цілком природним було, що Йозеф Фріч підсів до рояля і, усміхаючись, проспівав упівголоса:

Pod nasima okny
Teče vodička,
Napoj mně, má mila,
Meho konicka!*

Його знайомий, чистенький, гладенький, наче весь випрасуваний, панок, дивився так уважно й зосереджено, що Марії здалося, він відбиває подумки такти і трохи супиться, коли, як у кожній народній пісні, виконавець допускає якісь вольності.

Може, й не дивно, що після всіх розповідей прибульців із місця кривавих подій, після постійних сперечань, що доходили до сварок між молоддю з «Молодої Польщі» та «центром» Мерославського, узгоджень та непогоджень з представниками «Землі і волі» раптом так усі потяглися не до войовничих або скорботних пісень, що ще дужче б роз'ятрювали рани, а до милих, простих і навіть веселих, як усмішка безтурботної юності.

— Тепер черга за вами, Маріє Олександрівно,— сказав Тедзик.— Тут уже пролунали і польська, і чеська пісні. Я ж пам'ятаю, ви так добре співали ваші українські.

Марія не пересіла до рояля, вона тільки встала й підійшла до вікна, глянула на дахи й вулиці Парижа — а що інше вона могла побачити? Потім повернулася до товариства, і кімнату заповнили соковиті звуки її голосу.

Лугом іду, коня веду —
Розвивайся, луже!
Сватай мене, козаченько,
Люблю тебе дуже!

І всі мимоволі почали всміхатися, а обличчя пана Мертке аж витяглося, і він заблимав очима, як людина, що намагається щось збагнути, схопити, впіймати і — не може.

— Наче знову в Немирові,— прошепотів Тедзик.— Пані Маріє, я вже нічого не можу, не хочу, крім цих пісень, вашого співу.

* Під нашим віконцем
Тече річенька,
Напій мені, мила,
Мого кониченька! *(Чеськ.)*

— Не зарікайтесь,— засміялася Марія.— Нас тут ще пригостять вашими рідними пляцеками.

— Але ж ви ще поспіваєте? — спитав і Фріч.— Подивіться на пана Мертке, він ошелешений.

— Я дуже прошу фрау Марію,— вклонився композитор.

— Співайте ще, Маріє,— взяв її за руки Желіговський.

І вона співала ще й ще і веселі, і сумні, і розпачливі пісні України.

За скромною вечерею, що зібрала приязна молода дружина Желіговського, дочка Адама Міцкевича, Марія помітила, як серйозно про щось шепочуться Фріч і Мертке.

І, вже прощаючись, Фріч сказав їй:

— Мила пані Маріє, мій приятель пан Мертке дуже вас просить приділити йому якусь годинку і наспівати ваші українські пісні. Він покладе їх на ноти, напише акомпанемент. Розумієте, яка це буде чудова й корисна справа! Він домовиться з вами й спеціально для цього знову приїде з Швейцарії. Не пошкодуйте свого часу!

Вона не пошкодувала...

*

Опанас знав з її листів про цю справу. Марія писала йому:

«Вже німець той чепурний поклав 167 на голос.— Сто шістдесят сім — еге. Доводимо до 200 номера. Та й зараз би видавати треба, щоб уже привезти з собою друковані».

Так вона і в цьому листі писала, що збирається їхати, тільки підлікується і пісні до ладу доведе. Їй треба було поїхати. Можливо, до Петербурга вона поїде з Сашею? Про це вона не писала.

Вона не писала нічого про Меланію Овдіївну. Вона не писала, де житиме. Тільки було в тому листі: «Вже ж я приїду не за пічкою сидіти та вареники їсти, а хочу — не їздити,— ходити із села в село. Так мені дуже бажалося наїхати туди у свіжому місяці маї, тоді, як «під гору зелененько, по місяцю виднень-ко, серденько!»

Вона знала, щоб писати по-новому, їй треба побувати там, вдома, побачити отих людей, почути дзюркіт рідних поточків, вмитися водою з рідних криниць.

«Дуже й дуже багато є в мене роботи у голові моїй бідній, та здалеку я нічого не можу робити. Вже дожидатиму. Тож прошу вас, знайте, що я не не хочу, а не можу я їхати і дожидаю, як буде мога, то й поїду зараз».

І вже частіше в листах зверталась до нього на «ви». Дивно було. Адже знала вона про Меланію Овдіївну, і знав Опанас, що живе Марія з Пассеком разом,— а все закликав він її приїхати додому і вона його питала в листах, може, він приїде до них побачитись із хлопцем. «Мужу, мій мужу, мій невірниченьку...» Бажала поговорити, все довести до ясності, адже вже не було сподівання на спільне життя. Це вже було достеменно відомо. Але ж була і достеменна правда, коли писала, що хоче приїхати на Україну.

Особливо тепер. Коли співала для Мертке ці пісні... і коли писала про них, знову зверталася до Опанаса, як до близької людини, навіть у тому ж листі, що почала на «ви». «Ти багато знаєш людей, прошу, щоб зробили громадську складчину на той друк,— що зостанеться, коли зостанеться од їх дару, то піде на друге таке добре діло, а їм увесь від видавців лік пришлеться. Не занедбай ти цього діла, прошу тебе так, аж серце моє рветься. Щодня пропадає та пропадає щось— помремо, і те, що зібрано нами, пропаде марно».

Оце, мабуть, уперше відчула вона відповідальність не тільки за свої оповідання, за своє «писання».

Вже майоріли частіше в голові думки, що ними поділилася вона в Петербурзі з Надією Білозерською. Про український журнал. Про книжки для дітей з історії України. Може б, тепер Макаров і не засміявся б припущенню: Марія Олександрівна — на чолі журналу!

Поки що це був її перший крок, вона не могла не зробити його: покласти на музику й видати українські народні пісні. Тут, за кордоном, у Парижі. Як вона могла відмовитися від цього, коли відчувала, що може це зробити, а значить — мусить.

Вона не тільки співала для композитора Мертке, а й розвинула енергійну діяльність, писала Опанасові, друзям.

Першим — милим незабутнім дорогим Єшевським:

«Paris — Neuilly, rue de Longchamp 70-bis.

Мої дорогі друзі!

Я прошу вас, допоможіть мені скільки можете. Допоможіть ось у чому: я зустріла тут одного композитора, котрий з мого голосу поклав на музику двісті українських пісень,— знайшовся один видавець, який хоче тепер видати їх за свій рахунок, якщо знайдуться передплатники на видання заздалегідь на 500 примірників. Прошу вас, милі мої друзі, поговоріть про це з вашими знайомими, чи не захоче хтось підписатися.

Дуже прошу вас відповісти мені про це. Видання вийде у восьми зошитах, кожен зошит на 25 пісень. Ціна кожного зошита два карбованці сріблом. Можна підписатися на всі вісім зошитів одразу, а якщо кому важко на всі, то на перший або на два чи три перших. Нехай, хто підпишеться, гроші вам передасть і свою адресу, куди надсилати видання. Одержуватиме одразу, тільки вийде зошит. Коли ви зберете все, що збереться, тоді надішлете гроші на моє ім'я».

Їй здавалося — усі зрадіють цій справі!

«Чи радує вас це видання пісень? Ви любили їх колись — пам'ятаєте? А я не можу заспівати: «Чом, чом чорнобров» ані «Ніхто не винен, сама я», не згадавши вас, Аахена, багатьох дорогих сподівань, що не здійснилися, навіть економіста Станкевича».

Вона всміхнулася, пишучи це.

«Ніхто не винен, сама я». Так, колись вона заспівала і цю пісню:

Ніхто не винен — сама я,
Що полюбила гультяя,
Гультяя, гультяя.

І коли дійшла до слів:

Єсть у сусіда гарний син,
Гарний син, гарний син,
Там-то хороший, вражий син,
Вражий син!

Очі чорненькі, хоч дивись,
Хоч дивись, хоч дивись.
Хлопець до серця, хоч тулись,
Хоч тулись, хоч тулись! —

Юленька Єшевська жартома насварила їй пальчиком, і вона злякалась, що почервоніє... Але все-таки й далі любила співати цю пісню, і Саша любив, коли вона потім, геть потім — у Парижі, в Італії, жартома наспівувала:

Був у сусідки гарний син,
Гарний син.
Там-то хороший, вражий син,
Ах ти мій, вражий син...

Що поробиш — «хлопець до серця» — вона й притулилася!

«Я рада виданню,—пише вона друзям Єшевським,— живить воно мене якось-то. От уже двісті, навіть більше пісень покладені на музику.

Я співала йому цілі ранки понад два тижні з одинадцятої до четвертої години. По двадцять пісень інколи щастило покласти. Він — цей пан Мертке, композитор, приїхав нарочито за піснями із Швейцарії сюди, і пробув тут два тижні».

*

Понад двісті пісень...
Марія співала...

*

Мама співала. Богдась повертався додому, чув її голос, і враз усі плани, увесь його хлоп'ячий клопіт відходили кудись далеко, і думки линули ген-ген за Сену, за Булонський ліс, за Париж... за Францію...

Про що він міг думати, коли мама співала?

Зажурилась Україна,
Що ніде прожити.
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти.

Найдужче він любив оці пісні про Україну, запорожців, Кармелюка — мама й книжку про Кармелюка написала для нього, і ту стару пісню любив він, що ще малим вивчив від Дорошенка: «Ой, на горі та й женці жнуть».

А ще була сумна, тужлива до безкраю пісня про чайку. Мама казала, що це також про Україну.

Ой біда, біда
Чайці-небозі,
Що вивела чаєнятюк
При битій дорозі.

І він, Богдась, думав, коли б уже вирости швидше, зовсім вирости й бути в гуртку таких, як учитель його Сахновський, як цей веселий Тедзик, що був у загоні повстанців і втік з київської фортеці, як брат художника Якобі Павло, якого поранили в бою, а він теж був на боці повстанців.

А мама співала так розпачливо:

А бугай бугу гне чайку в дугу...
Не кричи, чайко, бо повішу в лугу.
Як не літати, як не кричати,
Дітки маленькі, а я їх мати.
Кити, киги! Злетівши вгору,
Тільки втопитись в Чорному морі!

Аж сльози підступають до очей Богдася. Хоч би ніхто його не побачив!

Та раптом мама зовсім змінює мелодію, і улюблена Богдасева весела пісенька лине з вітальні, де стоїть напрокат взяте піаніно:

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле!
Із стріх вода капле!
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне,
Мандрівочка пахне!

Ой, скільки вже тих пісень знає мама! Його найкраща, найрозумніша, найкрасивіша у світі мама!

*

Маша співає і співає...
І де в неї сили беруться? І звідки вона взяла всі ці пісні?

Параскева Петрівна сідає на кухні. «Хай я потім приберу — не треба грюкати посудом, щоб не заважати».

Це привід. Їй самій хочеться послухати Машу. Який у Маші гарний низький голос. Чому вона так сумно співає:

Ой, глибокий колодязю,
Золотії ключі —
А вже ж мені докучило,
В світі горюючи.

Вона щаслива тепер, її дочка? Їй же добре з Сашею? А щось гризе материнське серце, коли виводить Маша журливо:

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не червона була...
. . . . . .

Чи я в батька не дитина була,
Чи я в батька не кохана була?
Взяли ж мене заміж дали
І світ мені зав'язали.
Така моя доля!
Гірка доля моя!

Що ж тепер картати старе серце за Машине сумне дитинство, розкидане, розірване по родичах? Хіба мати не розуміла — і заміж вона не вийшла — вискочила, щоб здихатися тих родичів, і нічого доброго з того не вийшло.

Але ніколи докору матері, ніколи, навпаки — тільки щоб їй, старій, було в них добре та зручно. Так у Парижі, як і в Немирові.

Що вона сама може сказати проти чемного, вихованого Олександра Вадимовича? Це ж не те, що її другий чоловік, Машин вітчим, бодай його не згадувати! Але ж чому, врешті, не взяти розлуку й не одружитись Маші й Олександру Вадимовичу? Отак — наче все тимчасове.

І Опанас Васильович пише й пише, наче нема там у нього цієї артистки. Кажуть, і дитя вже знайшлося. Нічого незрозуміло.

А Маша виводить:

Болить моя головонька,
Нічим зав'язати.
А далеко до родини,
Ніким наказати...

Заболить...

«Машенька, дочка моя любая!»

Ще не каже Параскева Петрівна, що вже кличе її молодша дочка Вірочка до неї їхати. Хоч розірвись матері!

«А все ж таки, може, час, щоб цей настирний німець дав перепочинок, а то й справді занедужає? Піду запропоную їм перекусити».

*

«...Мила моя, єдина моя! Перша й остання. Я чую твій голос — і нічого мені більше не треба».

Саша лежить у своїй кімнаті, трохи застудився, але ж він знає — в перерві співів Маша забіжить до нього й спитає:

— Серце моє, ти все слухав? Які тобі найдужче до вподоби? Може, чогось не включати до збірки?

— Усе, усе до вподоби. Як ти питаєш?

— А може, цей спів заважає тобі задрімати? У тебе від нього голова ще дужче заболить?

— Ну що ти, мені це найкраще від усяких ліків, хіба ти не знаєш? Слово честі, я сьогодні себе чудово почуваю, напевне, тому, що ти співаєш. Я вийду до обіду, я вже скучив за всіма. Так добре, коли ми всі разом.

— То я ще кілька пісень доспіваю і тоді покличу тебе.

Вона поправила подушку, поцілувала швидко в очі, погладила спітніле волосся — знову жар! — і побігла доспівувати.

І вже лунало:

Ой не світи, місяченьку,
Не світи нікому,
Тільки світи миленькому,
Як іде додому.

А от цю, що вона почала зараз, він не чув ще від неї:

Та бодай тая степова могила запала, гей!
Де я вчора жито жала, вчора вечір утеряла.

Для нього кожен вечір, кожна година, коли вони не разом — «утеряний-загублений».

Ой, не говори ж ні до кого, говори зі мною, гей!
Як не будеш, серце, говорити,— умру, серце, за тобою.

«Говори з ким завгодно, тільки будь зі мною і не треба про смерть. Нам так добре вдвох! А що буде завтра? Ні, я не думаю про це».

Ой, я умру ізвечора, а ти умреш вранці, гей!
Та нехай же нас поховають з тобою в одній ямці!
Та нехай же нас поховають і хрест укопають, гей!
Щоб усі люди здивувались, як ми вірненько кохались!

— «Як ми вірненько кохались»,— пошепки повторює Саша.

*

Раптом музика припиняється.
Швидкі кроки. Гомін. Вже з саду лунає задьористо Маріїн голос:

Приїхали три козаки
Та всі три однакі.
Питаються Марусеньки,
У которій хаті?

— Фрау Маріє, я вас прошу,— долітає голос пана Мертке,— ще оцю проспівайте, одну цю.

— Потім! Потім! Уже двадцять пісень! Панове, подумайте, я двадцять пісень сьогодні проспівала!

— Ой лишенько! Ми б раніше приїхали послухати! — це голос Тедзика.

— Я, як лейб-медик двору її величності, вимагаю припинити це знущання, так ви захворієте,— це голос Карла Бенні.

— Але ж хоч не співати, а розмовляти з нами ще можна? — це голос Сахновського.

— Панове, до столу! — запрошує всіх Параскева Петрівна.

Як це вона примудряється, скільки б людей не було, зовсім нежданих, усіх запросити, усіх пригостити?

— Мамо, Олександр Вадимович теж хотів вийти до столу.

— От і добре,— щиро радіє стара.— Пане Мертке, я і вас не відпускаю. Богдасю, піди за Олександром Вадимовичем.

— Я сама покличу! — Марія біжить до Саші.

«Три козаки» зітхають і з задрістю дивляться на двері, в які вона побігла, потім один на одного.

Бувають же такі щасливі люди, як цей Олександр Вадимович!

...А Олександр Вадимович, Саша, заздрив їм. Підсвідомо, не признаючись у цьому навіть собі. Він був і не старший, і не молодший за них, але ж вони були здорові! Вони наче з повного розгону кинулися в життя, як з високого берега у бурхливу річку, і боролися з непинними дужими хвилями, віддаючися цій боротьбі, і наче дужчали в ній. І їм не треба було повсякчас розраховувати свої фізичні сили і дбати про збереження їх. А він мусив жити так, наче йому вже одміряно певний строк і він не має права забувати про те, бо коли хоч трохи забуде, щось невблаганне й невмолиме нагадує болем, простудою, кашлем, несподіваним жаром.

Часто не хотілося признаватися в цьому Марусі, хотілося поводитись, як цілком здоровому, молодому, і в цьому для самого себе було ствердження життя, і спочатку це її навіть обманювало—те, що пристрасть його навіть дужчала і ласки були нестримніші, невситимліші. Вона раділа, що він любить її все більше й більше, що вона ще більше жадана, і вона раділа, що, наперекір усім прописним істинам, любов не переходить у звичку, а навпаки, їм усе здавалося — їхнє життя тільки-но почалося.

І був їй він ще дорожчий і ближчий, ніж перший час, і через цю свою шалену любов, і через те, що на очах виріс, змужнів внутрішньо. Вона не думала про те, скільки приклала до цього своїх зусиль, своїх бажань. Їй було радісно, приємно, що, коли він, нарешті, поїхав до Петербурга із своїм проектом, вона вже йому, не комусь чужому, а йому, дала доручення і довіреність на ведення своїх справ у редакціях та з видавцями, підписання договорів тощо.

От тільки оці часті простуди. Оцей кашель. Оцей жар. І вона вже не раділа його пристрасті, і в той же час боялася образити, коли йшла до своєї кімнатки працювати або їхала до Парижа. Він любив товариство, яке збиралось у них, адже це все були симпатичні молоді люди, з ними завжди було цікаво й легко, вони всі були тактовні, послужливі, але ж вони були здорові, і коли, зовсім не підкреслюючи цього, хтось із них — або Карл Бенні, або Тедзик, Сахновський, художник Карл Гун чи його приятель, якого він увів у

дім, архітектор Павло Волков — хотіли прислужитися саме йому, йому ставало боляче, що вони це роблять тому, що він хворий.

Та це було зовсім не так.

Хоч вони йому «заздрили» (що він заздрить їм — про це ніхто з них, звичайно, не думав), для них було цілком зрозуміло: його щастя ніхто порушити не зможе. Як часто трапляється в молодих товариствах — вони всі були вірні рицарі своєї королеви, а що ж поробиш, коли був у неї один обранець, щасливчик, якому можна тільки безнадійно заздрити!

Було якось усталено само собою між ними усіма — в очі Марії, навіть далеко частіше на людях, ніж наодинці, вони говорили напівжартома, напівсерйозно які завгодно палкі слова, компліменти, одверто схилялись перед нею і ніколи не говорили про неї між собою в її відсутність, крім, звичайно, ділових справ. І незважаючи на всі паризькі спокуси й принади, особливо звабливі для молоді, кожного з них у вільний час тягло сюди, у Нельї. Тут можна було відпочити душею, якось освіжитися, а головне — завжди поділитися своїми турботами, про все порадитись.

І всім було краще й легше, коли цей щасливий Олександр Вадимович не хворів і в очах Марії Олександрівни не мигтіли неспокій та тривога.

*

Пісні, які найдужче любив Богдась. Пісні, які найпроникливіше сприймала мати. Пісні, які співались для Саші.

А ще були пісні для себе. Ні, їх не треба голосно співати. І цьому композиторові вона їх не наспівує. Вони записані в неї у книжечці, давно їх записала, там, удома... Інколи спливають їхні рядки — і Марія тихенько мугикає без слів:

Сама не знаю, де мій розум дівся,
Що я на чужині зосталася,
Що на чужині, як у неволі,
Завше я плачу доволі...

Це коли спливають у пам'яті рідні поточки, луги та садки...

15.

...Срібні ложки також були віддані в заставу до ломбарду. Шура нічого не казала Валерію Івановичу, щоб не нервувати його дужче. Вона ж знала — у нього в кишені лише кілька су, аби перекусити вдень під час праці в майстерні. Настрій у нього і без того поганий.

На виставці близький товариш підвів одразу велику княгиню до своєї картини і так заговорив її, так забив баки, що та й не заходила до залу, де висить картина Валерія. Звичайно, про купівлю не могло бути й мови. Що ж ще закласти? У кого позичити? Саліас у Парижі зараз нема — поїхала віддавати заміж дочку, та в неї Шура й не хотіла б просити. У художницької братії... У ближчих нема, а в тих, у кого зараз куплено картини, Валерій ні за що не попросить. Це цілком зрозуміло. Треба поїхати до Марковички. Правда, їй уже винні, але ж єдина тут, у Парижі, близька їй жінка — Марія Олександрівна, в усякому разі, їй не соромно і не незручно розказати, в якому вони стані опинилися. І треба ж, щоб Валерій спокійно закінчив нову картину. Тільки б у самої Марії Олександрівни були гроші. У неї теж ніколи не тримаються в кишені. Та все-таки, коли приїхала мати, вони стали жити якось впорядкованіше, і до них завжди можна поїхати з Володенькою. У їхньому будиночку у Нельї тільки зраділо малому. Вона вже не раз підкидала його туди на цілий день, а сама їздила в своїх справах.

Шура швидко почала одягати сина у «парадний» костюмчик.

— Куди ви причепурюєтеся? — спитав Валерій Іванович. Він збирався йти до своєї майстерні.

— Я поїду з Володенькою до Марковичів. Йому там добре буде погуляти в їхньому садочку,—напрочуд безтурботним тоном відповіла дружина.— До речі, може, у Марії Олександрівни я позичу трошки грошенят, щоб якось дожити до твоєї стипендії.

— Хитруха! — по-доброму засміявся Валерій Іванович.— Ти б сказала так: я їду позичити гроші у Марковичів, а, до речі, Володя погуляє у них у садку. Знаєш що, я не піду зараз до майстерні, не хочу зустрічатися зараз із своїми віроломними друзями. Я поїду